

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 09635

DI GESHIKHTHE FUN DER
LITERATUR BAY YIDN

Israel Zinberg

•

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.

If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

Dr. I. ZINBERG

THE HISTORY OF THE
JEWISH LITERATURE

SEVENTH VOLUME

FIRST BOOK

VILNO, 1936

"TOMOR" PUBLISHING Co.

ד"ר ישראל צינבערג

די געשיכטע פון דער
ליטעראטור ביי יידן

זיבעטער באנד

ערשטער בוך

וויילנע - 1936

פאראלאג "טאמאר"

ס'איו שסרענג פארבאָטן צו איבערזעצן
דאָס דאָזיקע ווערק אויף העלכער עס
איז שפראַך אָן דער דערלויבעניש פון
דעם מחבר אָדער פון זיין פארטראַמער,
י. יאָזנאָסקי, וואַרשע.

Copyright by I. Zinberg, Leningrad.

WYDAWNICTWO „TOMOR“

Wilno, Bakszta 8, m. 1. P.K.O. k-to Nr. 65.509

Printed in Poland

Dr. I. Zinberg, „Di Geszichte
fun der Literatur bej idn“

Zakłady Graficzne inż. G. Kleckina, Wilno

מיון נעטרייען פריינד און חבר —
מיון פרוי — אמתנה
פון מחבר

ניינטער טייל

בערלינער השפלה

פון פארפאסער

מיט דעם דאָזיקן באַנד באַגינען מיר די צווייטע העלפט פון אונזער „געשיכטע פון דער ליטעראַטור ביי יידן“ — די שילדערונג פון דער נייער תקופה, זינט דעם אויפבלי פון דער השכלה און דעם בעשטיאנער חסידות בױ דער וועלט=מלחמה.

דער איצטיקער באַנד איז דערפאַר געבויט לויט אַן אַנדער סדר, ווי די פריערדיקע זעקס. דאָרט איז ערשטנס די „יודיש=דייטשע“ ליטע=ראַטור באַטראַכט געוואָרן אין אַלגעמיין אָפּגעזונדערט פון דער העברעיִשער; בנוגע דער ליטעראַרישע ירושה, וואָס יידישע דענקער און דיכטער האָבן געלָאָזן אויף אַנדערע שפּראַכן, זיינען דער=עיקר באַהאַנדלט געוואָרן די ווערק, וואָס זיינען דורך העברעיִשע איבערזעצונגען אַיינגע=פירגערט געוואָרן ביים פּאָלק און אויף אַזאַ אופן געהאַט אַ השפּעה אויף דער אַנטוויקלונג פון דער יידישער קולטור. די אויפקלערונגס=תקופה, אַ פּועל=יוצא פון קאָמפּליצירטע סאָציאַלע און אידעיִשע פּאַקטאָרן, האָט אָבער אַרויסגערוּפן גרויסע ענדערונגען אין דעם יידישן גייסטיקן לעבן; די ליטעראַטור האָט אַראָפּגעוואָרפן איר רעליגיעזן לבוש און אָנגענומען מער וועלטלעכע מאָדערנע פּאַרמען; ביי דער קאַפיטאַליסטיש=בורזשואַזער געזעלשאַפטס=אַרדענונג איז די אָפּזונדערונגס=געטאָ=וואַנט דורכגעבראַכן געוואָרן, און די תביעות פון יידישן לעבן און דערוואַכטן געדאַנק געפינען שוין זייער אויסדרוק אויך אין די איראָפּעיִשע שפּראַכן. אויף די „פּאַטערלענדלעכע“ שפּראַכן ווערט אויך אינס 19=טן י"ה אויפגעבויט אַ דענקמאָל געווידמעט דער „חכמת ישראל“, דעם היסטאָרישן עָבֶר פונם יידישן קיבוץ. און מיר האָבן דאָך שוין אין דער הקרמה צו אונזער ווערק אָנגעוויזן, אַז מיר שטעלן פאַר זיך די אויפגאַבע געבן אַ מיגלעכסט פּולשטענדיק בילד פונם גאַנצן יידישן גייסטיקן און קולטו=רעלן שאַפן באַרן משך פון דער באַטרעפּנדיקער תקופה, און אַז די אַנטוויקלונג פון די פּאָעטישע פּאַרמען וועט אויסגעפּאַרשט ווערן אויפן יסוד פון דער גאַנצער קולטורעלער יידישער סביבה מיט אירע גייסטיקע און געזעלשאַפטלעכע שטרעמונגען.

אין הסכם דערמיט וועט אין דער צווייטער העלפט פון אונזער
 „געשיכטע“ באהאנדלט ווערן ניט בלויז די „העבראָיִקאַ“, נאָר אויך די
 „יודאָיקאַ“, אויף ווי ווייט זי האָט ווירקלעך געווירקט אויף דער אַנט-
 וויקלונג פון יידישער נאַציאָנאַלער קולטור און אָפגעשפיגלט אויף אירע
 בלעטער די אידעישע שטרעמונגען פון באַשטימטע שיכטן פון דער יידישער
 אינטעליגענץ. דערפאַר ווערט טאַקע אין דעם איצטיקן זיבעטן באַנד
 מענדלסוואָ, אַ שטייגער, געשילדערט ניט בלויז אַלס באַגרינדער פון
 „קהלת מוסר“ און באַשעפער פון „אור לנתיבה“, נאָר אויך אַלס פאַר-
 פאַסער פון „יערוואַלעם“; שלמה מיימון — ניט בלויז אַלס בעל „גבעת
 המורה“, נאָר אויך אַלס מחבר פון זיין אין דייטש פאַרפאַסטער „לעבנס-
 באַשרייבונג“, און צוזאַמען מיט אייכלן און וואַלפססאָנען, וואָס זיינען
 געווען טעטיק אויפן געביט פון העברעיִשער און יידישער ליטעראַטור,
 ווערט אויך באַהאַנדלט פרידלענדער מיט זיינע דייטשע שריפטן. נאָך
 בולטער וועט דאָס פאַרקומען אין די ווינטערדיקע בענד. אויך ווערט
 שוין פונם זיבעטן באַנד אָן די ליטעראַטור אויף יידיש באַהאַנדלט ניט
 באַזונדער, נאָר צוזאַמען מיט דער ניי-העברעיִשער.

צום סוף האַלטן מיר פאַר צוועקמעסיק נאָך אַ מאָל צו דער-
 מאַנען, אויף וואָס מיר האָבן שוין אָנגעוויזן אין דער פאַררעדע צום
 ערשטן באַנד: אַז מיר האָבן פֿלל ניט בדעה צו געבן אַ מין ענציקלאָ-
 פעדישן פֿל-בו, אין וועלכן עס זאָל קיין שום יידישער מחבר ניט פעלן.
 אונזער אויפגאַבע איז דאָך — באַקענען דעם לייענער בלויז מיט די
 וויכטיקע און פאַרדייטנדיקע דערשיינונגען אויפן געביט פון יידישן קולטור-
 רעלן שאַפן. מיר וועלן דערפאַר זיך אָפּשטעלן בלויז אויף די יידישע
 שריפטשטעלער און דענקער, וואָס האָבן ווירקלעך געהאַט, ווייניקסטנס
 פאַר זייער דור, אַ וועלכע ס'איז השפעה אויף דער אַנטוויקלונג פון
 יידישער קולטור און יידישן געדאַנק.

ערשטער קאפיטל

פרידריך דער צווייטער און די זיין אין פרייסן. — דער יידישער קיבוץ אין בערלין; זיין עקאָנאָמישער וועקס און זיין רעכטלעזע לאַגע. — די סאָציאַלע סתירות. — די השפעה פון די פֿאַנאָזיאַישע „אויס־קלערער“. — דער דאָקטאָר אהרן גומפערץ. — משה מענדעלסאָן; זיין ראלע און באַדייט. — מענדעלסאָן אלס פּערזענלעכקייט. — מענדעלסאָן און לעסינג. — מענדעלסאָנס „פּערזאָן“. — זיין באַהאַנדלען די פּראַגע וועגן השארת הנפש (אומשטערבלעכקייט פֿון דעם מענטשנס נשמה).

אין דער נאָך־השפּלה־תּקופה, נאָכדעם ווי די השפּלה־אידעאָלן האָבן אויף אַזא טרויעריקן אופן אָנגעוואָרן זייער אַמאָליקן גלאַנץ און פיל פון זייערע פּרעירדיקע קעמפּער זיינען בעלי־תּשובה געוואָרן. — האָט זיך אין דער העברעישער ליטעראַטור דייטלעך געלאָזט באַמערקן אַ פּינדלעך־קריגערישע שטימונג בנוגע צו דער „בערלינער השפּלה“ און אירע פּאַנען־טרעגער. עס איז גענוג צו דערמאָנען דעם קאַמף, וואָס פּרץ סמאָלענסקין האָט געפירט קעגן מענדעלסאָנס אויפקלערערישער טעטיקייט, אָדער וואָלה יעבצ'ס „מגדל המאה“, וווּ עס ווערט גערעדט מיט אַזא פּאַרביטערונג וועגן די באַשעפּער און טרעגער פון דער אויפקלערונגס־באַוועגונג ביי די פּרייסישע יידן. עטלעכע צענדליק יאָרן אַ גאַנצע תקופה פון גוואַלטיקע סאָציאַלע און גייסטיקע איבערקערענישן טיילן אונז אָפּ פון אַט די דאָזיקע תּשובה־שטימונגען, וואָס דער אומדערוואַר־טער צוזאַמענבראָך פון די השפּלה־אידעאָלן האָט אַרויסגערוּפּן. עס איז דערפאַר איצט פּאַראַן די מעגלעכקייט צו געבן אַ מער אָביעקטיווע און היסטאָריש־גערעכטערע אָפּשאַצונג פון די בערלינער השפּלה־קעמפּער פון דעם סוף 18טן י״ה. קודם־פּל מוז מען נעמען אין באַטראַכט די אויסערגעוויינלעך שווערע און סתירות־פּולע צושטאַנדן, ביי וועלכע עס איז אויסגעקומען צו לעבן און צו קעמפּן די יידישע אויפקלערער אין יענער תקופה, ווען אין פּרייסן איז אויפן קיניגלעכן שטול געזעסן דער „פּילאָזאָף אין פּריידענקער“ פּרידריך דער צווייטער. פּרידריך האָט טאַקע מיט גרלות דערקלערט, אַז אין זיין מדינה קאָן יעדער פּריי און אומגעשטערט זיך האַלטן ביי זיין אמונה. דאָס האָט אים אָבער פּלץ ניט געשטערט, ער זאָל זיך פּאַרהאַלטן מיט דער גיפּטיקסטער שנאה צו

יידן. מיט זיין פיינדלעכן פארהאלטן צו יידן, — באַמערקט דער קולטור= היסטאָריקער ל. גייגער, — איז פרידריך דער צווייטער אין געוויסער מאָס נאָך איבערגעשטיגן זיינע פאָרגענגער 1. גלייך מיט אַלע אָפגעשטאַנענע דייטשע פּיליסטער פון יענער צייט איז דער דאָזיקער געקרוינטער „דענקער“ געווען פעסט איבערצייגט, אז די יידן דאַרפן אַלס זייער שעדלעכער עלעמענט וואָס מער באַגרענעצט ווערן אין זייערע פירגערלעכע רעכט, און דעם איינציגן נוצן, וואָס מען קען פון זיי האָבן, איז — אויספּרעסן פון זיי וואָס מער מלוכה=שטייערן. די פירגערלעכע לאַגע פון די פּרייסישע יידן איז דערפאַר אונטער זיין רעגירונג אין געוויסער הינזיכט נאָך שווערער גע= וואָרן, ווי ביי זיינע פאָרגענגער. לויט דעם עדיקט, וואָס פרידריך= ווילהעלם דער ערשטער האָט אַרויסגעגעבן אין 1714, האָט יעדער „שוצידע“ געהאַט דאָס רעכט איבערצוגעבן זיינע „פּריווילעגיעס“ די עלטסטע דריי קינדער. דאָס האָט אָבער פרידריך דער צווייטער געפונען פאַר צופיל, און לויט די „גענעראַל=פּריווילעגיעס“ פונם יאָר 1750 האָט שוין דער „שוצידע“ געקאַנט מוכה זיין מיט זיינע וווינ=רעכט און האַנדל= רעכט בלויז זיין עלטסטן זון. דעם טעם דערפון האָט פרידריך גופא דערקלערט נאָך מיט אַ יאָר פריער, פּעט ער האָט אָנגעוווּן, אז באַם מען זועט ערלויבן יעדן שוצידן איבערצוגעבן זיינע רעכט ניט איינעם, נאָר צוויי פון זיינע יורשים, וועט דאָך ניט דערגרייכט ווערן דער באַשטימט= טער צוועק, וועלכן עס שטעלט פאַר זיך דאָס פּרייסישע געזעץ — וואָס מער פאַרקלענערן די צאָל פון יידישע איינוווינער. אין הספּס מיט דער דאָזיקער טענדענץ האָבן דעם פּריווילעגירטן יידנס יינגערע קינדער, וואָס האָבן ניט געקענט געניסן פון זייער פּאַטערס „שוצרעכטע“ — ניט געהאַט דאָס רעכט חתונה צו האָבן; אויך די אזוי גערופענע „אויסעראַרדענט= ליכע שוצידע“ האָבן אין פרידריך דעם צווייטנס קרוינשטאָט ניט געהאַט דאָס רעכט צו פירן אַ פּאַמיליענלעבן. חוץ „אויסעראַרדענטליכע שוצידן“, טיילן נאָך די „גענעראַל=פּריווילעגיע“ אויס אזויגערופענע „גע= דולדעטע יודען“ און דאָס אַלץ מיט איין באַשטימטער טענדענץ — וואָס מער צו באַגרענעצן די יידן אין זייערע רעכט.

פרידריך דער צווייטער איז אָבער געווען קליגער און פּראַקטישער פון דער רוסישער קייזערין יעליסאַוועטאַ פעטראָוונאַ, וואָס איז מיט איר שנאה צו יידן פאַרגאַנגען אזוי ווייט, אז זי האָט דערקלערט: „זי וויל פון קריסטוסעם שונאים קיין שום טובת=הנאה ניט האָבן.“ ער האָט דוקא געקוקט אויף זיינע יידן, ווי אויף אַ מעלקעדיקע קו, און גע=

שטרעבט צו האָבן פון זיי וואָס מער „טובת-הנאה“. בעת ס'האָט איבער פרייסן געוועלטיקט דער „פילאָזאָף“ פרידריך, איז דערפאַר געוואַלטיק געשטיגן די צאָל פון ספּעציעלע יידישע שטייערן; צו די אַלטע שטייערן זיינען צוגעקומען פיל נייע. אזוי, אַ שטייגער, האָבן זינט 1766 די פרייסישע יידן געמוזט צושטעלן יערלעך דער קיניגלעכער שאַצקאַמער אַלס רוי-מאַטעריאַל מטבעות צו שלאָגן — גאַנצע צוועלף טויזנט זילבער-שטאַנגען לויט אַ פעסט באַשטימטן פרייז: 12 טאָלער פאַר אַ זילבער-שטאַנג. דער ווירקלעכער פרייז איז אָבער געווען אַ באַדייטנדיק העכער-דער — פון דרייצן טאָלער און 22 זילבערגראַשן ביז 14 טאָלער; האָבן די יידן ביי דער דאָזיקער ליפּערונג געמוזט יערלעך דערלייגן אַזוינע 24 טויזנט טאָלער 1. דעם „פילאָזאָף אויפן טראָג“ האָבן די פרייסישע יידן אויך צו פאַרדאַנקען דעם באַוויסטן פאַרצעלאַן-שטייער. בכדי צו פאַרגרעסערן דעם עקספּאָרט פון דעם געפּעס, וואָס ס'האָבן פּראָדוצירט די קיניגלעכע פאַרצעליי-פאַבריקן, האָט מען אויף די יידן אַרױפּגעלייגט פאַלגנדיקע התחייבותן: בעת דער „שוצידע“ טראָגט אַרױן זײן עלטסטן זון אין דעם רײסטער פון די „פּרױוילעגירטע“, דאַרף ער פאַר דעם דאָזיקן „גענאָד“ אָפּקויפן בײ דער קיניגלעכער פאַרצעליי-פאַבריק סחורה פאַר 300 טאָלער און זי עקספּאָרטירן קײן אויסלאַנד. איז מען אַ יידן מזכּה מיט „גענעראַל-פּרױוילעגניעס“, דאַרף ער חוץ אַלע אַנדערע אָפּצאָ-לונגען קויפן פאַרצעליי פאַר 500 טאָלער; קויפט אַ ייד אַ הויז אָדער ער גיט איבער זײן הויז אָן אַנדערן יידן, — עס איז קײן נפּקא מינה ניט, צי איז דאָס הויז גרויס צי קליין, — איז אויף אים חל אָפּצוקויפן פאַרצעליי פאַר דריי הונדערט טאָלער און זיי צו פאַרקויפן אין אויסלאַנד. דאָס אײגענע חזרט זיך איבער בײ יעדער קנייה, בײ יעדער דערלױבעניש, וואָס דער ייד באַקומט: אַלס צולאָג מוז ער אָפּקויפן פאַר אַ באַשטימטער סומע פאַרצעליי בײ די קיניגלעכע פאַבריקן 2.

אין פּלוג קאָן דאָך דאַכטן, אַז בכדי דער ייד זאָל זײן אימשטאַנד אַזוי פיל שטייערן צו צאָלן, דאַרף אים דאָך דערצו געגעבן ווערן די מאַטעריעלע מיגלעכקייט, נאָר דוקא אונטער פרידריך דעם צווייטן זיינען די בירגערלעכע רעכט פון די פרייסישע יידן נאָך שטאַרקער באַגרענעצט געוואָרן. עס איז זיי פאַרווערט געווען ניט נאָר צו פאַרנעמען זיך מיט דאַרף-ווירטשאַפּט, זיי האָבן ניט געטאַרט טרייבן קײן בראַנפן אָדער ביר, נײערט אויך אויפן געביט פון מסחר האָבן זיי זיך אָנגעשטױסן אויף אַלץ

1 זע: ד. פרידלענדער, אקטענשטיקע, 1793, 58—57.

2 דערטן, 68.

נייע פארבאָטן. דעם יידן אין געווען פארווערט צו האַנדלען פּמעט מיט אַלע רוישטאָפּן; לויט דעם „רעגלאַמענט“ פון 1750 האָט דער ייד ניט געטאָרט האַנדלען ניט מיט היימישע, ניט אויס דער פּרעמד אימפּאָרטירטע בהמות, מיט וואָל, מיט ניט-באַאַרבעטע פּעל, מיט טאַבאַק, באַקאַליי-סחורה, הערינג, פּוטער, קעז, זאַלץ, זייג, געמייזע, אייער, ליכט, מיט קיין שום מינים פּיש אַאָז. דאָך האָבן די רעאַלע ווירטשאַפּטלעכע מלוכה-באַדערפּענישן געצוונגען פּרידריכן צו ווערן ווייניקסטנס אויף אין געביט אַ מְקִיל און צו באַשענקען מיט „פּרווילעגיעס“ די אים פאַרהאַסטע יידן. פּינאַנסן — דאָס זיינען דער וויכטיקסטער נערוו פון דער מלוכה — האָט פּרידריך קאַטעגאָריש דערקלערט. ער האָט אָבער גוט פאַרשטאַנען, אַז אין אַן אינדוסטריעל אָפּגעשטאַנענעם לאַנד אין גאַנץ שווער צו שטאַרקן דעם דאָזיקן „וויכטיקסטן נערוו“. און דוקא פּרייסן האָט מיט איר אינדוסטריעלער אַנטוויקלונג שטאַרק פאַרשפּע-טיקט. די ערשטע פאַבריקן און מאַנפאַקטורן זיינען אין פּרייסן געגרינדעט געוואָרן ערשט אין סוף 17טן יאָר, און דאָס אויך אַדאַנק די אויספּראַנקרייך פאַרטריבענע הוגענאָטן. אַנטוויקלען וואָס גיכער די אינ-דוסטריע פונם לאַנד — דאָס איז געווען איינע פון די וויכטיקסטע אויפ-גאַבן, וואָס פּרידריך האָט פאַר זיך געשטעלט. ער האָט זייער גוט פאַר-שטאַנען, אַז פאַבריקן פון לוקסוס-אַרטיקלען זיינען געווען דער העכסטער שטאַפּל פון דעמאָלטיקער עקאָנאָמישער אַנטוויקלונג; האָט ער דערפאַר אַלץ געטאָן, אַזי וואָס מער צו גרינדן פאַבריקן פון זינד און סאַמעט. דערצו זיינען אָבער געווען נייטיק מענטשן פון ברייטער אינציאַטיווע און אונטערנעמערישן אימפּעט. דאָס אַלטמאָדישע פּרייסישע בירגער-טום פון יענער צייט האָט אָבער זייער ווייניק פאַרמאָגט אַזעלכע מענער, האָט פּרידריך קיין אַנדער ברירה ניט געהאַט, ווי זיך צו ווענדן צום יידישן געטאָ אויסצונוצן דעם אונטערנעמערישן גייסט פון זיינע אַיינוווינער. נאָך אין די דרייסיקער יאָרן פונם 18טן יאָר איז פּמעט דער גאַנצער האַנדל מיט קאָלאָניאַלע סחורות (קאַפּע, טיי, אויסלענדישער טאַבאַק אַאָז) געווען אויסשליסלעך אין יידישע הענט. פּרידריך דער צווייטער האָט אויך פאַר זיי ברייט געעפּנט אַ ניי געביט — ער האָט זיי באַ-שאַנקען מיט „פּרווילעגיעס“ אויף צו בויען פאַבריקן; און בכדי צו שטאַרקן די אינדוסטריעלע אַנטוויקלונג פונם לאַנד, האָט ער ניט גע-קאַרט מיט ספּעציעלע שוץ-דעקערעטן פאַר זיינע „סאַמעטורן“, זינדע-יודן און „מינציוודן“¹.

1 זע יוסף קלישערס אַרבעט וועגן „יידן אין פּרייסישער זייד-אינדוסטריע“.

אז די בערלינער יידן האָבן נאָך דעם זיבן-יאָריקן קריג דערלאָנגט אַ בקשה, מען זאָל זיי צוריק אומקערן די אויבנדערמאָנטע פּריווילעגיע, וואָס פּרירדיך האָט ביי זיי צוגענומען, און יעדער „שוצירע“ זאָל באַקומען דאָס רעכט איבערצוגעבן זיינע „שוצרעכט“ ווייניקסטנס צוויי פון זיינע עלטערע קינדער, האָבן זיי פון פּרירדיכן באַקומען פּאָלגנדיקע דער-קלערונג: ער איז גרייט זייער ביטע צו באַוויליקן, נאָר מיטן תנאי, אז דעם שוצירונס צווייטער זון זאָל זיך מתחייב זיין צו גרינדן אַ נייע פּאַבריק 1.

בכדי די אינדוסטריע זאָל קאָנען נאָרמאַל און אומגעשטערט זיך אַנטוויקלען, איז אָבער נייטיק אַ ברייטע קרעדיט-סיסטעם, — האָט אויך אויף דעם געביט פּרירדיך ניט געקאָנט זיך באַגיןן אָן די יידישע פינאַנץ-סיסטן; און טאַקע די אָרטיקע יידן האָט עס פּרירדיך געהאַט צו פאַר-דאַנקען, וואָס אין בערלין האָבן אזוי שנעל אויפגעפליט די באַנק-און קרעדיט-אונטערנעמונגען. אָט אזוי האָט פּרירדיך דער צווייטער קעגן זיין אייגענעם ווילן, אונטערן דראַנג פון ריין עקאָנאָמיש-ווירטשאַפטלעכע פּאַקטאָרן, פיל מיטגעהאַלפן, אז אין זיין רעזידענץ-שטאָט זאָלן די פאַר-דערשטע רייען פון דער גרויס-בורזשואַזיע פאַרנעמען לעבן די פון אים געאַכפערטע פּראַנציוון — די אים אזוי פאַרהאַסטע יידן 2. לויט די „גענעראַל-פּריווילעגיעס“ פון 1750 ווערט אַפילו פּעסט באַשטימט, אז די יידישע באַפעלקערונג אין בערלין דאַרף ניט איבערשטייגן די צאָל 152 פּאַמיליעס, דאָך איז די צאָל יידן שטאַרק געוואַקסן און צום סוף 70 קער יאָרן געפינען זיך שוין אין בערלין, וואָס האָט דאָן פאַרמאָגט 719. 138 איינוווינער, ניט ווייניקער ווי 4245 יידישע נפשות. בכדי צו שטייגערן דעם וווקס פון האַנדל, קאָמערציע, מאַנפאַקטורן און פּאַבריקן, האָט פּרירדיך אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אז „מע דאַרף וואָס מער צוציען צום לאַנד רייכע יידן, אָבער פשוטע בעל-מלאכות, לערערס, פאַרבעטערס (חזנים), קינסטלער און אַנגעשטעלטע דאַרף זיין פאַרבאָטן חתונה צו האָבן און צו גרינדן אַ פּאַמיליע“. רייכע יידן האָט פּרירדיך מיט פּריי-

1. „יעורעיקאָיאַ סטאַרינאַ“, IX, וואו עס ווערן געבראַכט פּרירדיכס פיל דעק-עטן בנוגע יידישע פּאַבריקאַנטן.

1 זע ל. גייגער, ציט. ת. א, 65, II, 91.

2 דער באַרימטער מיראַבאָ, וואָס האָט אין פּרירדיכס צייטן באַזוכט בערלין, דערקלערט מיט באַזאָונדערונג: On peut même assurer que ce sont (les juifs) les seuls négociants ou fabricants à grandes fortunes, qu'il y ait dans les provinces prussiennes. Il en est des millionnaires (מיר ציטירן לייט גרעץ, ציט. ת. ב' XI).

טער האַנט געשענקט פאַרשיידענע פּרווילעגיעס; זיינע „מינציידיך“ פייטל אַכריס, דניאל איציק און אברהם מאַרקוס האָבן אין 1761 באַקומען די זעלביקע „פּרווילייטן“, וואָס קריסטלעכע באַנקירן. ווען אָבער משה מענ-דעלסזאָן, וואָס איז שוין דעמאָלט געווען באַרימט אַלס עסטעטישער און פּילאָזאָפּישער שריפטשטעלער, האָט זיך געווענדעט מיט דער ביטע אים צו שענקען דאָס ווײַנרעכט פון א „שוציידיך“, האָט ער דערויף אַפילו קיין ענטפער ניט באַקומען. ערשט דורך דער השתדלות פון דעם מאַר-קיז ד'אַרזשאַן, וואָס איז געווען זייער אָנגענומען ביים קיניגלעכן הויף, האָט ענדלעך מענדעלסזאָן באַקומען (אין 1763) די באַגרעניצטע רעכט פון אַן „אויסעראַרדענטליכען שוציידיען“. אָבער מענדעלסזאָנס ביטע (אין 1779), מען זאָל מיט דעם אים געשענקטן ווײַנרעכט מוכה זיין אויך זיינע קינ-דער, האָט פּרידריך ווידער ניט געפונען פאַר מעגלעך צו דערפילן, — מענדעלסזאָן איז דאָך דעמאָלט געווען בלויז אָנגעשטעלטער אין אַ זיידן-פאַבריק, אָבער ניט קיין פאַבריק-אייגנטימער.¹

אַט אזוי איז אַ דאַנק דעם אייגנאַרטיקן אויסקלייב-סיסטעם אין בערלין אַלץ מער געוואַקסן די צאָל רייכע יידן — באַנקירן, פאַבריקאַנטן, הויף-ליפּעראַנטן און מינצנשלעגער. שוין אין די 30ער יאָרן פון 18טן י"ה זיינען צווישן די 120 קהילה-מיטגלידער געווען בלויז צען, וואָס זייער קאַפיטאַל האָט באַטראַפן ווייניקער פון 1000 טאָלער. צווישן די איבע-ריקע זיינען געווען פיל, וואָס זייער פאַרמעגן האָט זיך געשאַצט אין די צענער טויזנטער.² פּרידריך דער צווייטער האָט מיט זיין אינדוסטרי-פּאָליטיק באַדייטנדיק מיטגעהאַלפן די פּריסישע יידן, באַזונדערס די בערלינער, זיי זאָלן אָנזאַמלען גרויסע קאַפיטאַלן און ווערן אַן אָנגעזעענע עקאָנאָמישע קראַפט. דער זיבן-יאָריקער קריג, וואָס האָט רואינירט דאָס לאַנד, נאָר געגעבן די מעגלעכקייט, פיל יידן זאָלן נתעשר ווערן ביי מי-ליטערישע פּאָרדיראַרן און פינאַנסיעלע אונטערנעמונגען, האָט נאָך מער פאַרגרעסערט די סאָציאַלע וואָג פונם בערלינער יידנטום, וואָס איז גע-וואָרן דער אָנזאָגער פון דער נייער קאַפיטאַליסטיש-בורזשואַזער תקופה. צוזאַמען מיט דער עקאָנאָמישער מאַכט האָט זיך אין דער יידי-שער בערלינער קאָלאָניע געלאָזט פאַמערקן אויך איר גייסטיקער וואַקס. די יידישע סוחרים און באַנקירן, די סאַמעט-און זייד-פאַבריקאַנטן האָבן געהאַט ענגע פאַרבינדונגען מיט אויסלאַנד און זיינען געקומען אין אָפּ-

1 ערשט נאָכן טויט פונם פאַבריק-אייגנטימער בערנהאַרדט איז מענדעלסזאָן געוואָרן שותף אין געשעפט.

2 זע ל. גיינער. ציט. ח. I, 43.

טער בארירונג מיט רעם העכסטן דייטשן אַדל, וואָס האָט זיך אין יענע צייטן באַזונדערס אויסגעצייכנט מיט זיין התבטלות פאַר דעם „אויסלעג-דיש“, בפרט פאַר אַלץ, וואָס שטאַמט פון פראַנקרייך. ווי באַקאַנט, האָט אויך די דייטשע ליטעראַטור פון 17 — 18טן י"ה אין אַלע פרטים קאָפּירט די פראַנצויזישע מוסטערן, און פרידריך דער צווייטער, וואָס האָט זייער געוואָלט זיך קונה שם זיין מיט זיינע פראַנצויזישע „גע-דיכטע“, האָט מיט ביטול געקוקט אויף אַלץ, וואָס איז געשאַפן געוואָרן אויף דער שפראַך פון זיין לאַנד. אין פריינדלעכער באַרירונג זיינען אויך די בערלינער רייכע יידישע הייזער געקומען מיט זייערע נאַענטע שכנים — מיט דער דאָרטיקער פּילצאַליקער 1 פראַנצויזישער קאַלאָניע, וואָס איז דעמאָלט געווען דער רוב בנן ורוב מנין פון די אינדוסטריע-אונטערנע-דישע און פראַגרעסיוו-אינטעליגענטע קרייזן אין בערלין. די בורזשואַזע יידישע יוגנט האָט אויף אזא אופן געהאַט די מעגלעכקייט זיך צו באַקענען מיט די נייע אירענישע שטרעמונגען, וואָס האָבן זיך באַוויזן אויף יענער זייט ריין אונטער דער השפעה פון די ענציקלאָפּעדיסטן און אויפ-קלערער. אַ אינטערעסאַנט בילד, ווי אזוי די דאָזיקע באַקאַנטשאַפט איז פאַרגעקומען, גיט אונז הענריעטע הערץ אין אירע מעמואַרן: „די ערשטע, וואָס האָבן אָנגעהויבן פראַנצויזיש צו לערנען — זיינען געווען די טעכטער פון די רייכע יידישע קרייזן. די עלטערן האָבן ניט געהאַט דאַקעגן אויס ריין אוטיליטאַרע מאַטיוון: מיט דער הילף פון דער פראַנצויזישער שפראַך קאָן מען זיך דאָך פאַרבינדן מיט דער גאַנצער ציוויליזירטער וועלט. די ערשטע צייט האָבן די יידישע טעכטער אויסגענוצט זייער פראַנצויזיש-ריידן אויף צו פירן גאַקאַנטע געשפּרעכען מיט אָפיצירן און הויף-קאַוואַלערן, וואָס פלעגן קומען צו זייערע פּאַטערס וועגן געלט-געשעפטן. שפעטער אָבער האָבן זיי אָנגעהויבן אויסנוצן די פראַנצויזישע שפראַך צו מער וויכטיקע צוועקן: צו באַקענען זיך אין אַריגינאַל מיט די פראַנצויזישע קלאַסיקער און די נייערע שריפטשטעלער“ 2, שלמה מיימון דער-צײַלט אין זיין „לעבנסגעשיכטע“, ווי יידישע יוגעלייט, וואָס זיינען געקומען קיין בערלין און זיך דאָרט באַשעפטיקט מיט לערערײ, האָבן זיך אָפגע-געבן דער עיקר מיטן לימוד פון דער פראַנצויזישער שפראַך 3, כאַראַקט-טעריסטיש זיינען אויך אין דער הינזיכט די פּילצאַליקע יידישע בריוו,

1 אין סוף 70-ער יאָרן פונם 18-טן י"ה איז די פראַנצויזישע קאַלאָניע אין בערלין באַשטאַנען פון 5346 מיטגלידער.
 2 זע: הענריעטע הערץ, איהר לעבען אונד איהרע ערינדערונגען.
 3 לעבנסגעשיכטע, ז' 393 (מיר ציטירן לײט א. י. גאַלדשמידטס יידישער אײבערזעצונג).

וואָס דער יונגער משה מענדעלסזאָן האָט אויס בערלין געשריבן זיין כלה אין 1762. די דאָזיקע בריוו זיינען פול אָנגעשפּיגעוועט מיט פּראַנצויזישע אויסדרוקן, וואָס זיינען, ווי עס שיינט, געווען אָנגענומען אין דער אומגאַנג-שפּראַך. מענדעלסזאָן שרייבט למשל: „ווי אמבראַסירט איך בײַך, זיך מאַקירען, קאַמאַדיטעט, דיסטינקציאָה, פּרעטעקסט, דעראַנזשירט, רעזולפּירט אַזױ. ער ווערט ניט מיד יעדעס מאָל צו דערמאָנען זיין ליבה פּרומעט, זי זאָל למען השם פּלייסיק לערנען די פּראַנצויזישע שפּראַך, דיא באַן פּאַסט צור מוטערשפּראַכי וואָרדן“.

אויף די רעכטלאָזע געטאָ-פּאַוווינער האָבן געמוזט מאַכן אַ גוואַל-דיקן רושם מיט זייערע פייערדיקע פּרעדיקטן די אידעענטרענגער פון דעם יונגן, מיט פּרישע קרעפטן שפּראַצנדיקן קלאַס, וואָס זיינע שטורמישע טריט האָבן זיך אַלץ הילכיקער געלאָזט הערן אויף דער געשיכטלעכער אַרענע. זיי האָבן דערהערט אין די דאָזיקע פּרעדיקטן די בשורה וועגן באַפּריונג און גלייכבאַרעכטיקונג פון אַלע, וועלטפּירגער, וועגן צעשטע-רונג פון אַלע קאַסטן-פּריווילעגיעס... דאַרף עס דען ווונדערן, וואָס די אידעען פון די פּראַנצויזישע „אויפקלערער“ האָבן געפונען אַ שאַרפּן אַפּקלאַנג אין געוויסע יידישע קרייזן?

דאָס אַלטפּרענקישע, אין זיינע מנהגים פּאַרגליווערטע רבנישע יידנטום איז נישט געווען פּכוה אַפּצוהאַלטן די דאָזיקע נייע אידעישע שטרעמונגען. אמת, די רבנים און די משגיחים זיינען געשטאַנען אויף דער וואַך, זיי האָבן זיך געפלייסט אַפּצוצוימען זייער עדה פון פּרעמדע אידעען, פון אַלץ, וואָס האָט געקאָנט דערוועקן דעם חשד אין אַפיקורסות. אין די 40ער יאָרן פונם 18טן י"ה האָט מען דעם שטאַמפּאַטער פון די פּלייכרעדערס, דעמאָלט אַן אַרעמער ישיבה-בּחור, אַרויסגעטריבן פון בערלין, ווייל אַ גבאַי-צדקה פון דער קהילה האָט אים געפאַקט מיט אַ דייטשן בוך אונטערן אָרעם 8 — און אין צוואַנציק-דרייסיק יאָר אַרום איז שוין פאַר דער אונטערגעוואַקסענער יונגט, פאַר די קינדער פון די

1 די בריוו זיינען פאַרעפנטלעכט אין 16טן באַנד פון מענדעלסזאָן-יובילעום-

איסטאָבע 1929.

2 דאַרטן, 21. און אין די ווייטערדיקע בריוו פּרענט ער מערערע מאַל: „ווי שטיהט עש אום דש פּראַנצויזישע ליבה פּרומעט? (ז' 38). און אין איינעם פון די לעצטע בריוו שרייבט מענדעלסזאָן מיט גרויס צופּרידנקייט: „דש זיא מיט דעם פּראַנצושן פּאַרט פּאַהרן איז מיר איבּר אויש ליב (ז' 98).“

3 שמעון בערנפעלד דערקלערט דאָס אַפילו (דור תּהפּוכות, 32) פאַר אַן „אויס-געטראַכטע מעשה“; דעם דאָזיקן פּאַקט גיט אַבער בלייכרעדער גוזא אין זיינע זכּרונות (זע: געזענקבלאַט, 1929, נומ' 9, 440).

יידישע באנקירן, פאבריקאנטן און טובי-עיר, געווען אריבערגעוואָרפן אַ בריק צו איראָפּעישער בילדונג, און אַלס גרעסטער אויטאָריטעט האָט ביי דער דאָזיקער יוגנט געגאַלטן דער פריידענקער וואָלטער, וואָס זיינע שפּיציקע גלייכווערטלעך זיינען געגאַנגען פון מויל צו מויל, און בלייב-דעדערס חבר, אויך אַן אָרעמער ישיבה-בחור, וואָס פון זייטוועגן האָט עס טאַקע דער יונגער בלייכרעדער געטראָגן דעם „טריי-פּסול“, דאָס דייטשע בוך, און איז דורכדעם ניזוק געוואָרן, — האָט פאַרנומען איינע פון די צענטראַלע ערטער אין דער דעמאָליטיקער דייטשער ליטעראַטור און איז געוואָרן דער אָנערקענטער פּאַנען-טרעגער פון דער אויפקלערונגס-תּקופה פאַרן דייטשן ייִדנטום. משה בן מנחם-מענדל אויס דעסוי האָט דער ישיבה-בחור געהייסן...

דורות לאַנג האָט מענרעלסזאָן געגאַלטן אַלס „אבי ההשפּלה“ — אַלס גרינדער פון דער השפּלה-תּקופה. נאָך ביי זיין לעבן האָט מען אים מיט התפּעלות דערקלערט פאַרן „דריטן משה“, וואָס האָט „אונז פון טיפּן שמוץ צו רום און לויב דערהויבן“ 1, פאַר דעם דערלייזער, וואָס האָט „דאָס פּאָלק ישראל פון דער גייסטיקער קנעכטשאַפט פאַפּרייט און אַרויסגעפירט אויפן ליכטיקן וועג פון קולטור און בילדונג“ 2.

גלייך נאָך מענרעלסזאָנס טויט האָט דער „מאַספּה“ דערקלערט, אַז „איינגעהילט אין פינסטערניש איז דורות לאַנג געווען דער אמת און דער ריכטי-קער פּשט פון דער תּורה, ביז גאָט האָט באַפוילן: זאָל משה דערשיינען! — און ליכטיק איז מיטאַמאָל געוואָרן!“ 8 און אַ קריסטלעכער שריפט-

1 אברהם מילדולה אויס האַמבורג שרייבט אין דעם „המאָספּה“ (דעצעמבר, 1784): האיש העומד יתיבה כאבן ספיר ופסדה איש מאוד נעלה, ומי כמוהו פארן נמצא שלם בכל מדע וחכמה? הוא במלכים יתקלם ונצבה אלותיו, הוא בחכמים יתרום ואין שני לו... ומי ישמע זאת ולא ידע כי זה האיש משה בר מנחם בר דורנו. פאר עמנו ומחמד עינינו, שממשה ועד משה לא קם איש חכם ונבון כמשה? אשריכם, אנשי ברלין, שזכיתם אותו, ואשריך ישראל אשר איש כזה לחומה ולמחסה בתוך עתתנו. כל איש חכם ונבון יודעי ספריו... יחידיו יאמרו: יחי האיש משה! כי — איש אלהים קדוש הוא... הלא זה האיש משה אשר העלנו מטיט היון לכבוד ולתפארה...

2 זע יאָסט, געש. ד. יודענטימס א. זיינע סעקטען 3-ט אָבט, 296: „מאָזעס מעניעלסזאָן ערשיען, אונד מיט איהם וואר דען איראעליטען איין דריטער קאָזעס גע-זאַנדעט, אום דיע געבייגטען אויפצורייכטען און די געפעסעלטען צו בעפחיען.“ זע אויך: ד״ר פרידלענדער, געשיכטעפילדער אויס דער גאַכטלמוזישער צייט, 4טער טייל, 1, א. פ. אַנדערע.

שטעלער, קארל פיליפ קאני, האָט באַקלאַנגט מענדעלסזאָנס טויט אין
א גרויסער פּאָעמע, וואָס פאַרענדיקט זיך מיט פּאָלגנדיקע פּערון:

Und du, die ihn geboren, Germania!
Sei stolz, dass du die Mutter des Weisen warst.
Du wirst ihn ewig ehren, den du
Ehrest dich selber in deinen Söhnen! ¹

אין פינה און זיבעציק יאָר אַרום נאָך מענדעלסזאָנס טויט באַזינגט
אים דער באַגאָבטער דיכטער מאַריץ ראַפּאָפּאָרט אין פּאָלגנדיקע פּאָעמע-
טישע סטראָפּן:

In Nacht und Stumpfsinn war das Volk versunken,
In's Grab der Ahnen zog er sich zurück;
Da naht ein Moses mit den Geistesfunken
Als Flammensäule dem erstaunten Blick,
Er zieht voran ihm mit den milden Strahlen.
Und Israel folgt treu der lichten Spur,
Und führt es durch das Meer uralter Qualen
In das gelobte Land hin der Kultur ².

ניט בלויז דער „דור המאספים“ אין דער תקופה פון „בערלינער-
אויפקלערונג“, נאָר אַפילו נאָך אין סוף פונם 19טן י"ה האָט מען אין
מענדעלסזאָנען געזעען דעם גרויסן רעפּאָרמאָטאָר, דעם גייסטיקן פּאָטער
פון דער קולטורעלער אויפֿלעבונג ביי יידן, און מע האָט פיל גערעדט
וועגן מענדעלסזאָנס „שולע“ און זיינע „תלמידים“. אַז מע וועט אונז
פּרעגן — דערקלערט דער קולטור-היסטאָריקער לודוויג גייגער — וועמען
האָבן עס די בערלינער יידן צו פאַרדאַנקען, וואָס זיי זיינען געוואָרן
מיטגלידער פון דער געבילדעטער געוועלשאַפט, וועמען האָבן זיי צו
דאַנקען, וואָס זיי זיינען דייטשן געוואָרן, — מוז מען אָנרופּן דעם נאָמען
מענדעלסזאָן. נאָך ווייטער גייט מיט זיין התפעלות זיין בן דור אויס-
רוסלאַנד, דער פּראָפּעסאָר באַקסט. ער זעט אין מענדעלסזאָנען „דעם

1 אויך דער אין יענער צייט באַזוכטער דייטשער דיכטער ראַמלער האָט
מענדעלסזאָנס טויט באַקלאַנגט אין אַ ספּעציעלער טרויער-קאַנטאַטע, וואו איינע (די
קריסטלעכע באַפעלקערונג) פאַרויכערט איר שוועסטער שולמית (דאָס יידנטום), אַז זי
פילט גלייך מיט איר די גרייס פון דער דאָזיקער אַבידה (זע „פני תבל“, 237 — 238,
און אייכל אין זיין „תולדות הרמב"ם“).

2 Am. Todestage Moses Mendelssohns, Leipzig, 1860

מאן, וואָס האָט מיט זיין לעבן און טעטיקייט מער פון אַלעמען מיט געהאַפּטן דער באַפּרינונג פון אונזער פּאָלק אין מאָדערנעם אייראָפּע; דעם מאַן, וואָס האָט מיט דער מאַכט פון זיין זשעני אַרויסגעפירט די יידן אויס דעם ענגן לאַפּירינט פון ריטואַל-טעאַלאָגישער קאַזוּיסטיק אויפן ברייטן טראַקט פון מענטשלעכער קולטור; דעם מאַן, וועמענס נאָמען ס'איז געוואָרן די פּאָן פון אַלעם פּראָגרעסיוון, וואָס האָט געפירט צום גייסטיקן אויפּלעבן פון דעם יידישן פּאָלק אין משך פון די לעצטע הונדערט יאָר¹.

אויך די, וואָס זיינען אַרויסגעטראָטן אַלס איבערצייגטע געגנער פון דער „בערלינער געפעלשטער אויפקלערונג“, אויך זיי האָבן אויסגע- גאַסן זייער נאַנצן גרימצאָרן קודם-בּל אויף מענדעלסאָזנען, ווייל זיי האָבן אין אים געזען דעם באַגרינדער פון דער ריכטונג, וואָס די קולטור-אַנט- וויקלונג האָט אָנגענומען ביי דער מערב-יידינטום אין 19טן יאָה².

פאַקטיש האָבן אי מענדעלסאָזנע „חסידים“, אי זיינע געגנער אַ טעות אין זייער אָפּשאַצן מענדעלסאָזנע ראַלע און זיין באַטייט פאַר דער געשיכטע פון יידישער אויפקלערונג. „מיינע געמיטספאַרט איסט ניכט פיר נייערונגען“, איז זיך מענדעלסאָזן אָפּנהאַרציק מודה³. לויט זיין כאַראַקטער און טעמפּעראַמענט איז מענדעלסאָזן אָפּסאָלוט ניט געווען קיין רעפּאַראַמאַטאָר, קיין שטורמער; און זייער פיל פון דעם, וואָס ווערט אַרויפגעשטעלט אויף זיין חשבון (הן מצד זיינע „חסידים“, הן מצד זיינע געגנער). איז ניט נאָר געטאָן געוואָרן שלא ברצונג, נייערט באַשטימט קעגן זיין ווילן. מענדעלסאָזן גופא גיט אויף זיין עניוּתדיקן שטייגער אַ גאַנץ ריכטיקע אָפּשאַצונג פון זיין כאַראַקטער אין דער באַקאַנטער פּאַררעדע צו מנשה בן ישראל „תּשועת ישראל“: „איך האַבע יעדער צייט אים פּערבאַרגענען געלעבט, נייעמאַלס אַנטריב אָדער בערוף געהאַפּט, מיך אין די הענדעל דער ווירקזאַמען וועלט איינצומישען. אונד מיינ גאַנצער אומגאַנג האָט זיך פּאָן יעהער בלאָס אויף דען צירקעל אייניגער פרוינדע אַנגעשרענקט, די מיט מיר עהנליכע וועגע געגאַנגען זינד“⁴. און אַפילו מענדעלסאָזנע אַזא הייסער חסיד ווי לודוויג גייגער מוז מודה זיין, אַז מענדעלסאָזן איז געווען „אַ שיכטערנער, זייער פּאַרזיכטיקער

1 Н. Бакст, Памяти Моисея Мендельсона

2 עס געניגט צו דערמאָנען סאַלענסקינס „על לטעה“, וואָס האָט בשעתו אָנגעמאַכט אַזא גרויסן רושם

3 געזאַמעלטע שריפּטען, V, 184, 351.

4 דזרטן, II, 180.

מענטש, וואָס האָט זיך דערוואָרבן זיינע איבערצייגונגען גאַנץ לאַנגזאַם, בהדרגה, און ניט תמיד האָט ער געהאַט דעם געהעריקן מוט צו קעמפן פאַר די דאָזיקע, מיט אזוי פיל מי דערוואָרבענע איבערצייגונגען. ער איז ניט געווען קיין קעמפער¹. מענדעלסזאָן איז אין דער הינזיכט געווען דער כולער היפוך פון זיין פריינד לעסינג, יענער איז געווען אַן אומרוי= קער גייסט, אַ געבוירענע קעמפער-נאַטור; זיין גאַנץ לעבן האָט ער פאַר= בראַכט אין אומדערמידלעכן העראַגישן קאַמף קעגן דעם אָפגעשטאַנענעם, קעגן אַלץ, וואָס שמעקט מיט רוטינע, מיט פאַרגליווערטער טראַדיציע. מיט שנאה און ביטול האָט ער זיך פאַרהאַלטן צו אַלץ, וואָס האָט ביים דייטשן פיליסטער, דעם שפיסבירגער פון אַ גאַנץ יאָר, געהייסן „שטאַט“. אַן אמתע באַהעמע-נאַטור, איז ער געווען אַ שטענדיקער נע=ונדניק, אַן אַזאַר= טער קאַרטן=שפילער; האָט שטענדיק זיך געחברט מיט די פאַריער פון דער געזעלשאַפט: מיט אַקטיאָרן, מיט יידן, מיט סאַלדאַטן; אַלע זיינע יאָרן געלעבט אין דחקות, ניט געהאַט די פעיקייט און דאָס געדולד זיך צו דערשלאָגן צום מינדסטן מאַטעריעלן דערפאַלג, צום מינימאַלן לעבענס= קאַמפאַרט. מענדעלסזאָן איז אָבער געווען דער רוינקער, דער געלאַסענער, און האָט דוקא געהאַלטן פון בעל=הבתישן „שטאַט“. מענדעלסזאָן, אַן אַרעמער ישיבה=בחור אין דער יוגנט, וואָס האָט אין די ערשטע יאָרן נאָך זיין קומען קיין בערלין² געגעסן „טעג“ און גאַנץ אָפט געהונגערט, האָט שוין זינט 1750 ניט געוואָלט מער פון דחקות. אין דער התחלה געווען לערער אין הויז פונם רייכן זייד=פאַבריקאַנט בערנהארדט, דערנאָך (זינט 1754) בוכהאַלטער און קאַרעספּאַנדענט, און שפעטער אויך שותף אין געשעפט, און געשמט אין די אינדוסטריעלע קרייזן אַלס איינער פון די גרעסטע מכינים און ספעציאַליסטן אין זיידן=פראַדוקציע. ער האָט אויך זייטיקע פאַרדינסטן, האַנדלט אַפילו אַמאָל אונטער מיט אַתרוגים, פאַר= דינט אויך אַמאָל פון שרכנות. מיט נחת=רוח ווייזט ער אָן, אַז ער שטאַמט פון גרויסן יחוס — ער איז אַן אור=אור אייניקל פון דעם בעל „המפה“, דעם רמ"א. ער האָט אויך שטאַרק השק געהאַט צום הערן=טיטל „חבר“ און האָט זיך אַפילו וועגן דעם געווענדעט צום פאַרימטן

1 זע „האָסכאָד“, 1897, IV, 90.

2 מענדעלסזאָן איז געבוירן דעם 6טן סעפטעמבער 1729 אין דעסוי אין דער פאַמיליע פון אַן אַרעמען סופר מנחם מענדל. תלמוד מיט זיינע מפרשים האָט ער גע= לערנט ביים אַרטיקן רב דוד פרענקל, וואָס האָט זיך דערוואָרבן אַ נאַמען מיט זיין פירוש אויף תלמוד ירושלמי. אַז מע האָט אין 1743 דוד פרענקלען איינגעלאָדערן אויפן רבנות=פּאָסטן קיין בערלין, איז אים אַהין נאָכגעפּאַרן זיין תלמיד, דער פּערצינאַריקער משה בן מנחם.

רב יונתן אייבעשיץ¹. לויט זיינע סימפאטיעס און וועלט=פאנעם האָט מענדעלס= זאָן נאָך געהאט פיל קרובהשאפט מיט דער גרופע „השפלה=פאָרלויפער“, וואָס האָבן אין ליטע און פוילן נאָך פאר מענדעלסזאָנען געמאכט פרווון אויף פרידלעכן בהדרגהדיקן אופן אַרויסצופירן זייערע ברידער „אויס דעם ענגען לאַפירינט פון ריטואַל=טעאָלאָגישער קאָזניסטיק“². און טאַקע איינער פון די דאָזיקע „השפלה=פאָרלויפער“, דער אונז שוין באַקאַנטער ישראל זאַמאַשטש³, האָט עס דער ערשטער באַקאַנט דעם נאָך גאַנץ יונגן מענדעלסזאָנען מיט דעם רמבמ״ס „מורה נבוכים“ און דערוועקט אין אים דעם קריטישן פאָרשער=געדאַנק. זאַמאַשטש איז אויך געווען דער לערער פון דעם אייגנאַרטיקן מאַן, וואָס האָט געהאַט אזאַ גרויסע השפעה אויף מענדעלסזאָנעס גייסטיקער אַנטוויקלונג; דאָס איז — דער אַרצט אהרן עמערין גומפערץ⁴. גומפערץ איז געווען עלטער פון מענדעלסזאָנען מיט גאַנצע 6 יאָר; זאַמאַשטש האָט אין אים דערוועקט דעם אינטערעס צו מאַטעמאַטיק, פילאָזאָפיע און נאַטורוויסנשאַפטן. אין 1751 האָט גומפערץ אָפּגעגעבן עקזאַמען אויף דאָקטאָר=מעדיצין, נאָר אַלס פאַרמעג= לעכער מאַן, וואָס האָט ניט באַדאַרפט טראַכטן וועגן דאַגות=פּרנסה, האָט ער אַלס אַרצט קיינמאַל ניט פּראַקטיצירט. אַ גרויסע השפעה האָט אויף דעם יונגן גומפערץ געהאַט פּרידריך דעם צווייטנס פריינד, דער מאַרקין ד׳אַרושאַן (פאַרפאַסער פון די „Lettres juives“), ביי וועמען גומפערץ איז אַ געוויסע צייט געווען סעקרעטאַר. אַדאַנק אים האָט גומפערץ פאַרבונדן באַקאַנטשאַפט מיט די ליטעראַריש=וויסנשאַפטלעכע קרייזן, געוואָרן אַ מיט=גליד פון דער „געלערטער קאַפּע=הויז=געזעלשאַפט“ אין בערלין, און אויך אַ שטאַם=גאַסט פון דעם „מאַנטאַג=קלוב“, וואָס איז געוואָרן דער פאַר= זאַמלונגס=פּונקט פון די בערלינער „אויפקלערער“. דאָרט האָט גומפערץ געשלאָסן באַקאַנטשאַפט מיט לעסינג, ניקאָלאַין א״א. אונטער דער וויר=

1 זע אייבשיצעס בריוו, געדרוקט אין „פרס חמד“, III, 224 — 225; איבער= געדרוקט אין מענדעלסזאָנעס יובילעוב=אויסגאַבע, XVI, 1929, 2 — 3. אייבעשיץ האָט מענדעלסזאָנען אָפּגעזאָגט אין זיין בקשה אונטער דעם אויסרייך, אז ער איז נאָך אַ פּחור. מענדעלסזאָן האָט ערשט מיט אַ יאָר שפּעטער (1762) חתונה געהאַט מיט פּרומעט גוגענהיים אויס האַמבורג, וואָס איז לויט מענדעלסזאָנעס אייגענער מעלדונג (אין אַ בריוו צו לעסינג) געווען „וועדער שיין נאָך געלעהרט“ (געזאַמ. שריפטען, V, 184, 166).

2 זע אונזער חערק, ב' V, קאַפּ 10 — 14.

3 דאָרטן, ז' 287.

4 באַריכות וועגן אהרן עמערין גומפערץ, אַן אייניקל פון דער באַרימטער גליקעל פון האַמעלן, זע: קויפּמאַן=פּריידענטאַל, די פּאַמיליע גומפּערץ, 1907, 164 — 200.

קונג פון די דאָזיקע קרייזן איז אויך גומפּערץ געקומען צום באַשלוס צו פאַרנעמען זיך מיט „אויפקלערעישער“ אַרבעט אין זיין אייגענער סביבה. ער פאַרמעסט זיך צו שרייבן אַ גרויס ווערק אין העברעיִש, וואָס זאָל אַרומנעמען אַלע וויסנשאַפטן. אים האָט אָבער געפּעלט די נייטיקע שאַפונגס-קראַפט 1, און זיין פאַרטראַכט ווערק איז פאַרבליבן ניט פאַרענדיקט. פּלויז דעם אַריינפיר האָט ער פאַרעפנטלעכט אין 1765 2, וווּ ער גיט אין אַ קלאַרער, לייכט פאַרשטענדלעכער פאַרם אַן אַלגעמיינעם איבערבליק איבער אַלע וויסנשאַפּטן און פּלייסט זיך צו דערווייזן זיין גלייערע-פּובליקום דעם גרויסן נוצן פון אַלגעמיינעם וועלטלעכן וויסן; אויך שטרייכט ער דערפּיי אונטער, אַז נאָר נאַרישע עס-האַרצישע מענטשן קאָנען אין דעם זען אַ געפאַר פאַר דער אמונה 3, דער אין פּלפּול און סכאַלאַסטיק אויפגעצויגענער אוידיטאָריע פּרוּווט דער געבילדעטער אַרצט געבן צו פאַרשטיין דעם גרויסן פּאַטיט פון דעם עקספּערימענט-טאַל-וויסנשאַפּטלעכן מעטאָד. מען דאַרף, — דערקלערט גומפּערץ, — גיין אויף דעם וועג, וועלכן עס האָבן דורכגעלייגט אַזוינע גדולי ישראל, ווי דער רמב"ם, דער אבן עזרא, דער רלב"ג און יש"ר מקאנדיא (שלמה דילמידגו), וואָס זיינען געווען באַוואָפנט מיט אַלזייטיקן וויסן און האָבן אומדערמיטלעך געקעמפט קעגן די אומוויסנדיקע נאַראַנים, וועלכע האָבן גערודפּט די טרעגער פון חכמה און וויסנשאַפט.

און טאַקע גומפּערץ האָט דעם פאַרדינסט, וואָס ער האָט דער ערשטער אויפגעדעקט פאַר דעם יונגן מענדעלסאָן די ברייטע וועלט פון אייראָפּעיִשער קולטור. ער האָט מיט אים פּלייסיק שטודירט די אייראָפּעיִשע קולטור-שפּראַכן, פּראַנצויזיש און ענגליש 4, און האָט אים אויך באַקאַנט מיט לעסינג, וואָס האָט געהאַט אַזאַ אויסשליסלעכע השפּעה אויף מענדעלסאָנס ליטעראַרישער אַנטוויקלונג און טעטיקייט 5

1 גומפּערץ איז געווען אַ קרענקלעכער מאַן און איז געשטאַרבן צו 47 יאָר.

2 אונטערן טיטל „מאמר המדע“, אַלס בילאגע צו זיין ווערק „מגלה סוד“

(דערקלערונגען צו אבן עזראס פירוש אויף חמש מגילות).

3 תגן בעדה נוכח פני מחרשים ההמונים הבורחים בעם חושבי רעה ומחנכים להמית אנשים חמימים ושלמים במחקרים בלומדי תורה, בעבור כי הקנאה בלבם כאש בוערת ועל כי אין תבונה בקרבם, לא יבינו אף לא ישכילו.

4 לאַטיין האָט מענדעלסאָן געלערנט ביים מעדיקער אברהם קיש און גריי-ביש — ביים גימנאַזיום-דירעקטאָר דאָס.

5 דערויף ווייט אפילו אָן מיט זיין געזינלעכער אויפריכטיקייט מענדלסאָן גופא. אין איינעם פון זיינע בריוו צו לעסינג ווייט מענדלסאָן אָן: „Mein Geist ist ohne alle Bewegung, wenn sie nicht seine Triebfedern aufziehn.“

מע קאן מיט פולן רעכט באהויפטן — דערקלערט מענדעלסאָן — פּיאָגראַף קייזערלינג 1 — אז אָן גומפּערצן וואָלט מענדעלסאָן קיין מענדעלסאָן נישט געוואָרן. מענדעלסאָן גופא שרייבט אין איינעם פון זיינע פריוו צו זיין פּלאַ פּרומעט: „איהם אַליין (דעם ד״ר אהרן גומפּערץ) האָבן אַללש צו דאַנקן וואָש איך אין ווישנשאַפטן פּראַפּיטירט האָבן“². אויך אין זיין אויטאָביאָגראַפּישער נאָטיץ האָלט מענדעלסאָן פאַר נייטיק אָנצוווייזן: „אַלחיר געוואָנן איך דורך דען אומגאַנג מיט דעם נאַכהעריגען דאָקטאָר דער אַרצניי געלאַרטהייט, הערן אהרן גומפּערץ, געשמאַק אָן דען וויסענשאַפטן, דאַצו איך אויך פון דענוועלבען אינגע אַנלייטונג ערהילט“ (געז. שריפט. 1843, V, 526). אהרן גומפּערץ באַוווינט אויפן בולטסטן אָפּן, ווי איבערטריבן ס׳איז די ביי פּילע אָנגענומענע מיינונג, אז מענדעלסאָן איז געווען דער ערשטער צווישן די דייטשע יידן, וואָס האָט דערגרייכט די הויכע שטאַפּלען פון אייראָפּעישער בילדונג. דערפאַר אָבער איז ער ווירקלעך געווען דער ערשטער ייד, וואָס איז אַרויסגעטראָטן אַלס באַדייטנדיקער, פון אַלעמען אָנערקענטער דייטשער שריפטשטעלער, און האָט אַלס מייסטער פון ליטעראַרישן סטיל און שפּראַך איינגעקריצט זיין נאָמען אין דער געשיכטע פון דער נאַציאָנאַלער דייטשער ליטעראַטור. דאָס איז ער, דער זון פונם סופּר מנחם מענדל אויס דעסוי, דער „אויסעראַרדענטליכער שווצידע“, געווען דער ערשטער דייטשער שריפטשטעלער, וואָס האָט אין אזא פּיינעם און קלאַרן סטיל באַהאַנדלט די טיפּסטע פּילאָזאָפּישע פּראָבלעמען; דאָס האָט מען אים, דעם זון פונם רעכטלאָזן געטאָ, געקרוינט מיטן ערן-טיטל „דער סאָקראַט-טעם אויס בערלין“, מיט וועמען עס האָבן געגאַרט צו שליסן באַ-קאַנטשאַפט געקרוינטע פירשטן און די באַדייטנדיקסטע פאַרשער און דענקער פון יענער צייט. דאָס איז ער, וואָס האָט אין 1743 אַלס פּערצן-יאָריקער אַרעמער ישיבה-בַּחור מיט גרויס פּחד אָנגעקלאַפט אָן דעם רויזענטאַלער טויער (דעם איינציקן טויער, וואָס דורך אים האָט אַ ייד געקאַנט אַנקומען קיין בערלין) — אין צוואַנציק יאָר אַרום געקרוינט געוואָרן פון דער פּרייסישער אַקאַדעמיע מיט דעם ערשטן פּריוו פאַר זיין פּילאָזאָפּישער אַרבעט: „Über die Evidenz in den metaphysischen

אמת, אויך מענדעלסאָן פון זיין זייט האָט פּיל געהאַפּן לעסינגן ביי זיין ליטעראַ-רישער אַרבעט. אזוי, אַ שטייגער, האָט מענדעלסאָן באַוואַרט לעסינגן מיט פּיל גייטיקן מאַטעריאַל, בעז יענער האָט געשריבן זיין באַרימטן „לאַסקאַטן“.

Mendelssohn, sein Leben u. seine Werke, 1862, 22 1

2 כתבים עברים, ב' XVI, 16.

"Wissenschaften" 1, דערצו דארף מען נאך נעמען אין פאטראכט מענדעלס= זאגנס צארטן כאראקטער, דעם פאזונדערן חן פון זיין סימפאטישער פערזענלעכקייט, — דאָס אַלץ האָט עס באַשיינט מענדעלסזאָגנס נאָמען מיט אזא גרויסן רום און אויסערגעוויינלעכן גלאַנץ, געשאַפן די „מענ= דעלסזאָגן=לעגענדע“, די פאַטעטישע אַגדה וועגן דעם „דריטן משה“, וואָס האָט „דאָס ייִדישע פּאָלק אַרויסגעפירט אויס דער נאַכט פון גייסטיקער קנעכטשאַפט“ 2.

אין דער אמתן אָבער איז מענדעלסזאָגן, לויט זיין טעמפּעראַמענט און וועלט=באַנעם, אַזוי ווייניק געווען צוגעפאַסט צו ווערן דער פּאָנענ= טרענער פון אַ רעפּאָרם=באַוועגונג. ער גופא איז מודה אין אַ בריוו צו לעסינג 8, אַז בלויז דער נאָמען „פּרייגיסט“ וואַרפט אויף אים אַן אַ בחד („ערוועקט שוידער“); ער ווערט ממש דערציטערט ביי דער ידיעה, אַז זיין לאַנגיאַריקער פּריינד, דער באַשעפּער פון „נתן החכם“, איז די לעצטע יאָרן זיינע געווען נוטה צום אַטעניסטישן וועלט=באַנעם.

1 דעם צווייטן פּרייז האָט דעמאָלט באַקומען עמנואל קאַנט, דער גרויסער „אומשטיצער“, דער צוקונפטיקער צעשטערער פון די „מעטאפיזישע היסנשאַפטן“. מענדעלסזאָגנס פּרייזשריפט איז אין שפּעטערער צייט אויך דערשינען אין העברעיִשער איבערזעצונג (הבירור הפילוסופי, 1866).

2 דער ערשטער געשיכטע=אַרשער, וואָס האָט געפרווט געבן אַ מער אַביעק= טיח פילד וועגן מענדעלסזאָגנס ליטעראַרישער און געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט, איז געווען שמעון בערנפּעלר אין זיין „דור תּהפּוכות“ (1897). פאַר בערנפּעלדן, נאָך אין די 80ער יאָרן פֿין פּאַריקן ייִה, האָט דוד פּרישמאַן אין זיינע באַקאַנטע „מכתּבים על רבר הסּדרות“ אָנגעוויזן, אַז וועגן מענדעלסזאָגען און זיין טעטיקייט גיבן אַ גאַנץ איינזייטיק און פּאָלש בילד גיט נאָר מענדעלסזאָגנס פאַררער, נייערס אויך זיינע געגנער. צו די, וואָס האָבן מיט אזא צאָרן און פאַרביטערונג גערעדט וועגן „מענ= דעלסזאָגנס השּכלה“, האָט עס פּרישמאַן געטענהט: „וואָס האָט עס פאַר אַ זין אַלץ צו פאַרבינדן מיט מענדעלסזאָגנס נאָמען און דערנאָך קומען מיט פּרעטענזיעס, אַז דאָס אַלץ איז שעדלעך און שלעכט? ווער פּאָדערט פון אייך, איר זאָלט מענדעלסזאָגען דערקלערן פאַרן פאַשעפּער אין הויפּטפירער פון דער „בערלינער השּכלה“, און דער= נאָך זיך באַקלאַגען, אַז זיינע גייסטיקע יורשים גייען אין שלעכטע דרכים און די השּכלה, וואָס זיי פּרעדיקן, איז פון גאַנץ קנאַפּן ווערט? ווער האָט אייך געהייסן נעמען אַ מענטשן, וואָס איז נאָך געווען אַזוי פאַרבונדען מיט מסורת אבית, אַ מענטשן אַ יושב איהל, וואָס האָט פּאַקטיש געהאַט אַזא קנאַפע שייכות צו די געשעענישן פון יענער צייט, — און קומען צו אים מיט טענות, פאַרוואָס זיינען יענע געשעענישן שלעכט און זייערע פּאָלן נאָך עריגער? איך, אַ שטייגער, האָב קיינמאָל נישט איבערגעשאַצט מענדעלסזאָגנס באַטייט, אים קיינמאָל נישט פאַרגעטערט — און איך האָב אים דערפאַר נישט באַדארפט דערנאָך אַראַפּוואַרפן פונם פּיעדעסטאַל“.

וואָס לייקנט אין דער עקסיסטענץ פון אַן אור-סיבה, וועלכע רעגירט די וועלט. מיטן גאַנצן האַרצן איז מענדעלסזאָן געווען צוגעבונדן צום אַלטן יידישן לעבנסשטייגער און געטריי זיך געהאַלטן אָן די טראַדיציעס פון די רעליגיעזע מנהגים. זיינע ראַציאָנאַליסטיש-געשטימטע אָנהענגער, וואָס רעכענען זיך פאַר מענדעלסזאָנס תלמידים, פרווון אַפילו דערווייזן, אַז דאָס אַלץ איז געווען בלויז לפנים; די דאָזיקע מיינונג ווערט אָבער אָפגעלייקנט ניט בלויז דורך זיין ווערק „יערוואַלעם“, וועגן וועלכן מיר וועלן נאָך ווייטער ריידן, נאָר אויך דורך פיל מענדעלסזאָנס אינטימע בריוו. אַדאָנק זיי ווערן מיר, אַ שטייגער, געוואָר, אַז בעת מענדעלסזאָן איז געווען אונטערוועגנס אין ברוינשווייג, נוצט ער ניט אויס די פאַס=דיקע געלעגנהייט צו זען זיך מיט זיין פריינד לעסינג נאָר דערפאַר, ווייל דאָס איז געווען פאַרבונדן מיט חילול שבת 1. ער רייסט איבער אין דער מיט זיין בריוו צו אַפטן, ווייל „דער שבת קומט אָן“ 2, „דער שבת קומט אָן און איך מוז ענדיקן“, שרייבט מענדעלסזאָן אַן אַנדערס מאַל דעם זעלבן אַפטן 3; ער זאָגט זיך אויך אָפ צו טרינקען דעם בעכער וויין, וואָס עס דערלאַנגט אים לעסינג, ווייל דאָס איז דאָך — „יין נסך“ 4. „איך פרייע מיך — איז זיך מענדעלסזאָן אָפּענהערציק מודה — מיט יעדן רעליגיאָנס-געברויך (רעליגיעזן מנהג), דער ניכט צו אונטאַלעראַנץ אונד מענשענהאַס פירט, פרייע מיך, ווי מיינע קינדער, מיט יעדער צערעמאָניע, די עטוואַס וואַהרעס אונד גוטעס צום גרונדע האַט“ 5. דער ספר „תהילים“ איז ביי אים ליב און טייער ניט בלויז אַלס ליטע=ראַרישער דענקמאָל פון גרעסטן ווערט, נאָר דער עיקר אַלס תפילות, אין וועלכע ער גיסט אויס זיינע רעליגיעזע געפילן. — „זיי (די פּסאַלמען) פאַרזיסן מיין שווער געמיט“, שרייבט מענדעלסזאָן צו סאַפיע בעקער אַ וואָך פאַר זיין טויט, — „אונד איך בעטע און זינגע זי, זאָ אַפט אויך איך בעדירפנים, צו בעטן און צו זינגען, ביי מיר פּערשפּירע“ 6.

בעת מענדעלסזאָן האָט שוין געשקמט אַלס גלענצנדיקער שריפט=שטעלער און עסטעטישער קריטיקער אין דער דייטשער ליטעראַרישער וועלט, אַיז ער אין דער יידישער סביבה נאָך אַלץ פאַרבליבן דער טראַ=

1 געו. שריפט, 1843, V, 191.

2 דאָרטן, 326.

3 דאָרטן, 344.

4 קייזערלינג, מאָזעס מענדעלסזאָן, 143.

5 געזאַמ. שריפטן, V, 649.

6 דאָרטן, 650.

דיציאָנעלער תלמיד-חכם, וואָס איז שטרענג מקיים אַלע מצוות פון דער תורה. פאַרהאַלט זיך מיטן גרעסטן יראת הכבוד צו די רבנים פון זיין צייט און בעט אַפילו (זע אויבן ז' 22—23) ביים גרעסטן פון זיי, ער זאָל אים באַקרוינען מיטן ערן־טיטל „חבר“. דאָ קאָן פלל די רייד ניט זיין זועגן צביעות אויס מורא פאַר רדיפות מצד די רבנים, — ער גופא ווייזט אָן אין זיין באַקאַנטן ענטפער לאַפאַטערן: „וואָס קענטע מיך אַבהאַלטן? פורבט פאַר מיינע גלויבענסגענאַסען? אירע וועלטליכע מאַכט איסט אַלצו גערינגע, אַלס דאָס זי מיר פירכטערליך זיין קענטע“¹. מענדעלסזאָנאָס אינטימע וועלט און זיין גאַנצער וועלט־פאַנעם דעקט זיך אַמקלאָרטן אויף אין זיין ווערק, וואָס האָט אים אַזוי באַרימט געמאַכט אין די ברייטע אינטעליגענטע קרייזן: „פעדאָן, אָדער איבער די אונשטערפליכקייט דער זעלע“². אָט דאָס אין דייטש געשריבענע ווערק, וואָס איז לויט זיין סטיל און אויסערער פאַרם אַזוי ענג פאַרבונדן מיטן ליטעראַרישן שאַפן פון דעם גרויסן גריכישן גאון פלאַטאָן² — איז לויט זיין אינהאַלט און טעמאַטיק אַ טיפיש יידיש ווערק, און געפינט זיך אין אַזאָ דירעקטער קרבות מיט די וויכטיקסטע פראָבלעמען, וואָס האָבן פאַרנומען אַזאָ חשובן אָרט אין דער העברעיִשער רעליגיעז־פילאָזאָפישער ליטעראַטור. און ניט אוממיסט האָט טאַקע מענדעלסזאָן אין דער התחלה פאַרטראַכט זיין ווערק אין העברעיִש³. „פילע וויכטיקע מאַטיוון — ווייזט אָבער מענדעלסזאָן אָן — האָבן מיר ניט דערלויבט דאָס דורכצופירן, און זיי האָבן מיך עס געצווונגען צו שרייבען מין פאַרטראַכט ווערק אויף אַ שפראַך פון די אומות העולם, ווי דאָס האָבן בשעתם געטאָן פיל גרעסערע און וויכטיקערע פון מיר און האָבן פאַרפאַסט זייערע ווערק אין אַראַביש“⁴.

1 קייזערלינג, מאָנעס מענדעלסזאָן, ב' III, 41.

2 מענדעלסזאָן איז געווען באַזונדערס אַנטציקט פון פלאַטאָנען אַלס אומפאַר־גלייכליכען סטיליסט. „וכמעט אין בחכמי האומות ומליצייהם מדבר צחות כמוהו“, שרייבט מענדעלסזאָן אין איינעם פון זיינע בריוה. אין מענדעלסזאָנס ליטעראַרישער ירושה האָט זיך געפונען אין כתב־ייר זיין דייטשע איבערזעצונג פון די ערשטע דריי ביכער אויס פלאַטאָנס „רעפובליק“.

3 זע זיין בריוה צו נפתלי הערץ ווייזעל אין „כתבים עבריִים“, 1929, XVI, 118 — והנה מתחלה עלה על דעתי לכתבו בלח"ק... ורציתי לנסות מדרך אשטון מכל וכל ולכתוב ס'ר לעצמי על תולדות הנפש והשארחה וליסד לקחי על מאמרי רז"ל בהגדות ומדרשות כי כרובם ככולם מכימים עד מאוד למה שבארתי בדרך האמת שלא יתנגד לאמת בשום פנים“.

4 באַלד נאָכדעם, ווי דער „פעדאָן“ איז דערשינען, שרייבט מענדעלסזאָן אין אַ בריוה צום מאַטעמאַטיקער רפאל לוי: „איך האָב פדעה צו שרייבן אין העברעיִש

און די מאַטיוו, וואָס האָבן מענדעלסאָנען באַוווּיגן צו שרייבן זיין „פּעדאָן“ אין דייטש, זיינען טאַקע געווען גאַנץ וויכטיקע. די גאַנצע „אויפקלערערישע“ תקופה טראָגט אַ שאַרף אינדיווידוואַליסטישן כאַראַקטער. די נאָך מאַכט שטרעבנדיקע פּרוּשוואַוע שיכטן זיינען אַרויסגעטראָטן אינם נאָמען פון דעם יחיד, פון דער פּערזענלעכקייט, וואָס פּאָדערט שטאַלץ אירע רעכט, איר אָנערקענונג אין דער געזעלשאַפט. „דער מענטש איז געבוירן גליק צו געניסן“ — דאָס איז געווען דער דעוויוז פון דעם נייען אויפקומענדיקן קלאַס, וואָס האָט זיך געוואָלט שטיצן ניט אויף יחוס אכנות, נאָר אויף אייגענע פּאַרדינסטן פון יעדן מיטגליד באַזונדער. אויך די פּילאָזאָפּישע סיסטעם, וואָס איר איז מענדעלסאָנען געווען איבערגעגעבן פּל ימינו — די סיסטעם פון לייבניץ אין דער באַאַרבעטונג פון זיין תּלמיד וואָלף, איז געווען דורך און דורך אָפּטימיסטיש. לויט לייבניצעס פּעסטר איבערצייגונג ווערט די וועלט געפירט לויט דעם סדר פון „פּאַראַויסבאַשטימטער האַרמאָניע“ (*praestabilita harmonia*). די עקסטימירנדיקע וועלט איז די בעסטע פון אַלע מעגלעכע וועלטן, און נאָר דורך איר און ניט דורך קיין שום אַנדערע קאָן פּאַרווירקלעכט ווערן דער ציל פון דער וועלט-באַשאַפּונג. די סיסטעם פון לייבניץ-וואָלף האָט נאָך פּאַקטיש געטראָגן אַ געוויסן טעאָלאָגישן לבוש; די ראַציאָנאַליסטישע אידעען, וואָס האָבן פּיל מיטגעהאַלפּן דער פּערזענלעכקייט צו באַפּרייען זיך פון דער אויס דעם אַלטן לעבנס-שטייגער פּרוּשה געבליבענער גייסטיקער קנעכטשאַפט, האָבן אָבער שטאַרק אונטערגעגראָבן דעם רע-ליגיעזן וועלט-באַנעם מיט זיין פּעסטן גלויבן אין שכר ועונש און אין השארת הנפש. דאָס האָט זיך קודם-בּל געפונען אין אַ געוויסער סתירה מיט דער אָפּטימיסטישער וועלט-אַנשויונג: דער מענטש איז דאָך געבוירן גליק צו געניסן אויף דער בעסטער פון אַלע וועלטן, וואָס ווערט דאָך רעגירט דורך דער „פּאַראַויסבאַשטימטער האַרמאָניע“ — און דעם מענטשנס לעבן איז אזוי קורץ, פּול מיט צער און ליידן; שוין לויטערט

אַן אַפּהאַנדלונג איבער די „אונטערבליכקייט דער זעלע“. איבערזעצן לאַסט זיך דער פּעדאָן ניכט; וועניגסטענס וואָלט ער אין העברעיִשן אויפּגעהערט פּאַרשטענדליך צו זיין, דאַפּן בין איך איבערצייגט, דעסוּמען וואָלט איך גערן אים געוואָלט געבען אַן אַנדער אינקלידונג, בכּרי צו מאַכען די זאַך פּאַרשטענדליכער אינווערע גלויבענס-גענאָסען“ (געז. שר. V, 449). און מענדעלסאָנען האָט טאַקע זיין וואַינטש סילליוז דערפּילט: ער האָט געמאַכט אַ העברעיִשן אויסצוג פון זיין „פּעדאָן“ אין דער העב-רעישער אַפּהאַנדלונג „הנפש“, וואָס פּרידלענדער האָט פּאַרעפּנטלעכט אין 1787. נאָך מיט אַ יאָר פּריער איז אין דרוק דערשינען בער פינגס אַ פּולשענדיקע העברעיִשע פּעדאָן-איבערזעצונג, וואָס איז דערנאָך אייניקע מאָל איבערגעדרוקט געוואָרן.

אויף אים דער טויט, און — ווי א שאַטן פאַרשווינדט דער מענטש, צעפאלט אין ערד און שטויב... עס איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס אין דער „אויפקלערער“=תקופה איז געשענקט געוואָרן אזוי פיל אויפּמערקזאָמקייט דעם טויט=פּראָבלעם, און מיט אַזאַ פּיינלעכן אינטערעס האָט מען זיך באַשעפּטיקט מיט דער פּראָגע וועגן דער אומ=שטערבלעכקייט פון דער מענטשלעכער נשמה. עס געניגט צו דערמאָנען דעם גרעסטן דייטשן שריפטשטעלער פון יענער תקופה — גאָטהאַלד אַפּריס לעסינג. דער דאָזיקער ליכטיקער און פּרייער גייסט איז געווען אַן איבערצייגטער ראַציאָנאַליסט. „נון לעבען וויר צו איינער צייט — דערקלערט ער מיט באַפּרידקונג — אין וועלכער די שטימע דער געזונדער פּערזאָנלעכט לעבט (הויך) ערשאַלט“. לעסינג, און דערמיט אונטערשיידט ער זיך דיאַמעטראַל פון מענדעלסאָנען, איז געווען געבענטשט מיט אַ היסטאָרישן חוש 1; ער באַטראַכט די היסטאָרישע רעליגיעס אַלס געוויסע שטאַפלען אין דער דערציִונגס=געשיכטע פון דעם מענטשנ=געשלעכט און איז פּעסט איבערצייגט, אַז „ווען דעם מענטשלעכן גע=שלעכט דאַמיט געהאַלפּען זיין זאָל“ — איז אומבאַדינגט נויטווענדיק, אַז די געאַפּענבאַרטע רעליגיעס זאָלן זיך אַנטוויקלען אין „פּערזאָנלעכט=הייטען“². אָבער אויך לעסינג שענקט זיין גרעסטע אויפּמערקזאָמקייט דער פּראָגע וועגן דער אומשטערבלעכקייט פון דער נשמה. דעם גרונד=אונטערשייד צווישן יידנטום און קריסטנטום, וואָס לעסינג באַטראַכט אַלס באַזונדערע שטאַפלען „אין דער ערציהונג דעם מענשענגעשלעכטס“ — זעט ער אויסשליסלעך אין דעם, וואָס תּורת משה ווייסט נאָך ניט וועגן השאַרת חנפּש און אין דעם יעוואַנגעליום איז איינע פון זיינע גרונד=דאָגמען דער גלויבן אין דער אומשטערבלעכקייט פון דעם מענטשנס נשמה. און די דאָזיקע לעצטע אַרבעט זיינע, וואָס לעסינג האָט פאַר=עפּנטלעכט אייניקע חרשים פאַר זיין טויט, פאַרענדיקט ער, דער איבער=צייגטער ראַציאָנאַליסט, מיט אַ פּאַטעטיש האַרציקן לויבגעזאָנג דעם אונז שוין פון דער קבלה גוט באַקאַנטן גלויבן אין — גלגול הנפּש. „וואַרום, פּרעגט לעסינג, קענטע יעדער איינצעלנע מענש אויך ניכט מעהר אַלס

1 ער זאָגט, אַ שטייגער, אַרויס פּאָלגנדיקן, פאַר יענער צייט, העכסט איג=

טערעסאַנטן געדאַנק: „Viele von den kleineren Staaten würden ein ganz verschiedenes Klima, folglich ganz verschiedene Bedürfnisse und Befriedigungen, folglich ganz verschiedene Gewohnheiten und Sitten, folglich ganz verschiedene Sittenlehren, folglich ganz verschiedene Religionen haben“, (Ernst und Falk, zweites Gespräch).

2 דיע ערציהונג דעם מענשענגעשלעכטס, § 76.

איינמאל אויף דיעזער וועלט פארהאנדען געוועזן זיין? איסט די היפאָטעזע דאָרום זאָ לעכערליך, ווייל זי די עלטעסטע איסט? וואָרום זאָלטע איך ניכט דאָ ווידערקאָממען, אַלס אויך נייע קענטניסע, נייע פּערטיג־קייטען צו ערלאַנגען געשיכטע בין? וואָרום ניכט?"

וואָרום ניכט? אָט די ספּקות-פּולע פּראַגע האָט באַמרויַקט פּיל גייסטער פּון יענער צייט, „אַהנע גאַט, פּאַרזעונג אונד אונשטערב־ליבקיט — דערקלערט מענדעלסזאָן — האַבען אַלע גיטער דעם לעבענס אין מיינען אויגען פּערעכטליכען ווערט" 1, דער פּאַפּולערער פּרעדיקער שפּאַלדינג שרייבט אַ ספּעציעלע אַרבעט „איבער די באַשטי־מונג דעם מענשען". נישט אַלע ווערן אָבער דורך איר באַפּרידיקט און באַרויַקט, דער יונגער גייסטרייכער אַבט גיסט אויס פּאַר מענדעלסזאָנען זיין שווער געמיט און זאָגט פּאַר אים אַרויס זיינע שווערע ספּקות „איבער די בעשטימונג דעם מענשען" 2, מענדעלסזאָן האָט געפּרוּווט אָפּווענדן אַבטס ספּקות אין אַ קורצער אָפּהאַנדלונג, נאָר אַן ענדגילטיקן ענטפּער האָט ער געגעבן אַבטן און אַלע אַנדערע צווייפּלענדיקע פּון זיין דור אין זיין „פּעדאָן" (1667) 8.

זיין גוואַלדיקן דערפּאָלג האָט דאָס ווערק צו פּאַרדאָנקען ניט אַזוי זיין גלענצנדיקן סטיל און קונציקער דיאַלעקטיק, ווי דעם טיפּן פּעסטן גלויבן, מיט וועלכן עס איז דורכגעדרונגען, אין דער לייטועליקייט פּונם באַשעפּער, וואָס איז „די אַלערהעכסטע גיטע אונד אַלערהעכסטע וויזיהייט". דער מענש איז געבוירן גליק צו געניסן — אָט דער דאָזיקער דעוויז שימערירט פּון די בלעטער פּון מענדעלסזאָנס „פּעדאָן" מיט אַזאָ תּמימות-מילדן ליכט... הוצפּהש-וויילד קומט אויס ביי מענדעלסזאָנען אריה די מדינה'ס געדאַנק, אַז גאָט האָט אויס האַס און קנאה בן געווען זיין קרוין-באַשאַפּונג, דעם מענטשן, אויף שטענדיקע ליידן, אין לעבן אויסגעשטאַנענע ליידן קאָנען ניט בלייבן אָן פּאַרגיטי־קונג; די באַשאַפּונג, וואָס איז דורכגעדרונגען מיטן גאָט-באַוויסטזיין, — קאָן ניט פּאַרוואַנדלט ווערן אין „שטויב, מאַדער אונד פּערוועזונג". מענדעלסזאָן לייגט אַרײַן אין סאָקראַטעסעס מויל זיין אייגענעם „אַני מאַמיו", בעת יענער דערקלערט: „וואָס מיך באַטרעפט, באַגניג איך

1 מאַרגענשטונדען, 147 (זיינער-אויסגאַבע, 1838).

2 זע מענדעלסזאָנס „געזאַמ. שריפּטן", 1:43, V, 279 — 313.

3 אַ געוויסע ראַלע האָבן דאָ אויך מיטגעשפּילט ריין פּערזענלעכע אומ-שטענדן. אין 1766 האָט מענדעלסזאָן פּאַרלוירן זיין פּאַטער, זיין זון, און אין דעם זעלבן יאָר איז אויך זיין פּרוי געפּערלעך קראַנק געווען.

מיך מיט דער איבערצייגונג, אז איך וועל אייביק זיך געפינען אונטער דעם געטלעכן שויז (אָפּהיט), אז עס געוועלטיקט איבער מיר אַ הייליקע און גערעכטע השגחה אין דעם לעבן, ווי אין יענעם, און אז מיין אמתע גליקזעליקייט באַשטייט אין די שיינקייטן און פּולקומענהייטן פון מיין גייסט, און דאָס זיינען: גערעכטיקייט, פרייהייט, ליבע, גוטסקייט, גאָט-דערקענטעניש, מיטהעלפן זיינע פּאַרבאַשטימונגען און איבערגעבן זיך מיטן גאַנצן האַרצן זיין הייליקן ווילן. די דאָזיקע גליקזעליקייטן וואַרטן אויף מיר אין יענער צוקונפֿט, ווהיין איך טו אַזוי איילן. מער באַדאַרף איך ניט וויסן, בכדי איך זאָל קאָנען מיט אַ רויקן געמיט באַטרעטן דעם וועג, וואָס וועט מיך אַהין פירן¹. און וואָס פאַר אַ האַרציקער גלויבן שפירט זיך אין מענדעלסאָנאַס ווערטער: „מיר מענטשן דאָ אין דער נידער — מיר זיינען דאָך ווי שומרים (שילדוואַכען) און דאַרפן דערפאַר ניט פאַרלאָזן אונזערע פּאַסטנס — ביז וויר אַבגעלעזט ווירדען!“².

ניט בלויז סאָקראַטעסעס תלמיד סימאָס, נאָר אויך מענדעלסאָנאַס גופא גלויבט פעסט אין דער דאָגמע, אז דעם מענטשנס נשמה איז אומשטערפלעך; ער איז בלויז מסופק אין דער פּערזנלעכעסטיגער ער-וויוליבטיקייט פון דעם דאָזיקן גלויבן, ד"ה, צי לאָזט זיך דאָס אויף ראַ-ציאָנאַליסטישן אופן דערקלערן — „דורך די פּערזנלעכע צו איבערצייגען.“ „איך אָבער, דערקלערט מענדעלסאָנאַס אין נאָמען פון סימאָס, נעם אָן מיטן גאַנצן האַרצן די דאָזיקע טרייסטפולע לערע ניט בלויז אין דער געשטאַלט, ווי מיר האָבן זי באַקומען בירושה פון אונזערע אַמאָליקע חכמים, אויסער אפשר אייניקע פאַרפעלשונגען, וואָס עס האָבן צוגעטראַכט דיכטער און פּאַבל-דערפינדער³. אויך אָן לאָגישע „אונאומשטעסליכע גרינדען“ גלויבט מענדעלסאָנאַס פעסט און שטאַרק אין השארת הנפש, ווייל ער איז דאָך טיף דורכגעדרונגען מיט דער אייזנפעסטער איבערציי-גונג, אז גרויס איז אָן אַ גרענעץ די ליבע פון באַשעפּער צו זיינע באַ-שאַפונגען. „איך ווייס — דערקלערט מענדעלסאָנאַס אין נאָמען פון סאָקראַטעס, — אז ניט אַלץ ענדיקט זיך פאַר אונז מיטן טויט — עס פּאַלגט נאָך אַן אַנדער לעבן!“⁴.

ניט אויף לאָגישע באַוויוזן שטיצט זיך ביי מענדעלסאָנאַס דער דאָזיקער גלויבן, נאָר אויף דעם מאַראַלישן באַוואוסטזיין. לייבניץ באַגריינט

1 פּעדאַג, אויסגאַבע פון יאָר 1869, דאָס דריטע געשפּרעך, 101.

2 דאַרטן, 34.

3 דאַרטן, 62.

4 דאַרטן, 37.

דעט די אומשטערבלעכקייט פון דער נשמה אויף זיין טעאָריע וועגן דער „פּאַרויסבאַשטימטער האַרמאָניע“, און זיין נאַכפּאַלגער מענדעלסזאָן קומט צום פּאַלגנדיקן אויספיר: עס קאָן ניט זיין, אז דער מענטשלעכער גייסט זאָל גלייך, ווי דער קערפּער, זיך פאַרענדיקן מיטן טויט; אַניט וואָלט דאָך דאָס גאַנצע לעבן געווען אַ טרויעריק לעצנים=שפּיל, און די מסורה פון די אבות — ליגן און שווינדל. „איז אונזער גייסט פאַרגענגליך — רופט אויס סאַקראַטעסעס תלמיד סימיאַס — האָבן אונזערע געזעצנעבער און גרינדער פון מענטשלעכע געזעלשאַפטן אָדער אונז אָדער זיך גופא גענאַרט; אויב אזוי האָט די גאַנצער מענטשלעכע געזעלשאַפט פאַרויס ביי זיך באַשלאָסן צו פּראָפּאַגאַנדירן אַ פאַלשע אידעע און צו האַלטן אין גרויס כבוד דעם נאָמען פון די באַטריגער, וואָס האָבן אויסגעטראַכט די דאָזיקע אידעע, — דאָן איז אַ קיבוץ פון פּרייע, דענקענדיקע מענטשן ניט מער ווי אַ טשערעדע אומוויסנדיקע בהמות“¹.

ניט מיט דער הילף פונם עקספערמענט, ניט דורך אונזערע אוי־סערע חושים דערווערפן מיר אונזערע באַגריפן וועגן חכמה, גוטסקייט און פולקומענהייט, ניערט אַ דאַנק אונזער אינעווייניקסטן באַוואוסטזיין, וואָס באַשטעטיקט מיט דער גרעסטער איבערצייגונגס=קראַפט, אז די דאָזיקע באַגריפן זיינען די אמת ריכטיקע, די ווירקלעך עקסיסטרירנדיקע, אָדער, ווי איינער פון סאַקראַטעסעס תלמידים דריקט זיך אויס ביי מענדעלס=זאָנען — „אין דעם אַלערהעכסטען גראַדע ווירקליך זינד“. און אַט די דאָזיקע באַגריפן — זיי צווינגען אונז מיט זייער גאַנצן מהות, מיר זאָלן אונזער שטענדיק טראַכטן און דענקען ווענדן צו דעם העכסטן פון אַלע באַגריפן, וואָס איז — „לויטער וואַרהייט, לויטער גיטע, לויטער פּאַלקאַ=מענהייט“², און מענדעלסזאָן האַלט דערביי פאַר נייטיק אונטערצושטרייכן, אז ביים דערווערפן די דאָזיקע העכסטע באַגריפן, וואָס אין דעם באַשטייט דאָס העכסטע גליק און די העכסטע דערגרייכונג אויפן וועג פונם מענטשן, — איז דער קערפּער מיט זיינע חושים ניט נאָר ווייניק באַהילפיק, ניערט ער שטערט נאָך פאַקטיש מיט זיין באַרגענעצטער אומבאַהאַלפּע=קייט („ניכט נור איין אונגלייכער, זאָנדערן אויך איין בעשווערליכער געזעלשאַפטער“).

כאַראַקטעריסטיש איז דערביי פּאַלגנדיקער פרט. אַזאַ אַנטשיידע=נער ראַציאָנאַליסטי, ווי דער רלפּג, האָט געהאַלטן פאַר נייטיק אונטער=צושטרייכן, אז דער „שכל הנקנה“, דאָס אינדיווידועל=אומשטערבלעכע

1 פּעדאָן, אויסגאַבע פון יאָר 1869, 62.

2 דאָרטן, 41.

אינם מענטשן, דער פועל יוצא פון דעם אלגעמיינעם „שכל הפועל“ — איז ענג פארבונדן מיט די חושים, מיט די ארגאנען פון געפיל און עמפֿינדונגען. 1. ער, דער אריסטאטעליקער און איבערצייגטער ראציאָנאַליסט, מוז אָנערקענען, אז די באַגריפֿן פֿונם דענקענדיקן און פֿאַרשטאַנד־דיקן מענטשן גיבן ניט קיין פֿולשטענדיק ריכטיק און ענדגילטיק בילד וועגן דעם מהות פֿון די אָביעקטן, וועלכע דער מענטשן־פֿאַרשטאַנד מוז אויספֿאַרשן. וואָרעם דער מענטש, דער בשר ודם, באַזיצט ניט אַזאַ פֿולשטענדיק „ריינעם“ פֿאַרשטאַנד; וואָס זאָל זיין פֿכוח אויפֿצונעמען און משיג צו זיין דאָס אַבסאָלוטע און אַבסטראַקטע, דאָס אַלגעמיינ־אוניווערסאַלע, אָן דער הילף פֿון געפֿילן און שפּירונגען. משיג זיין אין פֿולער מאָס דעם אוניווערסאַלן גייסט, זיך פֿולשטענדיק באַהעפטן מיטן „שכל הפועל“ — דאָס איז פֿאַרן „שכל הנקנה“ אוממעגלעך, ווייל זיין וויסן איז דאָך אָפהענגיק פֿון דעם מענטשנס באַגרענעצטע געפֿילן. מיר קענען בלויז שטרעבן, ווי ווייט ס'איז מעגלעך, זיך צו דערנענטערן צום אמתן און פֿולשטענדיקן וויסן. אָבער נאָכן טויט פֿונם מענטשן קאָן שוין זיין גייסט, זיין „שכל הנקנה“ ניט באַרייכערן זיין וויסן, ער איז שוין ניט אימשטאַנד זיך צו דערווערבן נייע באַגריפֿן, ווייל אים פעלן דאָך די חושים, וואָס זיינען די נויטווענדיקע פֿלי־מכשירים ביים מענטשן צו דערווערבן וויסן.

גאַנץ אַנדערש פֿאַרהאַלט זיך מענדעלסאָזאָן צו דער דאָזיקער פֿראַגע. אַלס געטרייער אָנהענגער פֿון לייבניץ־וואָלפֿס פּילאָזאָפּישן סיסטעם 2 באַמאָכט ער די נשמה אין אַ געוויסער אומאָפהענגיקייט פֿונם קערפּער און איז איין דעה מיט לייבניץ, אז דער מענטשלעכער גייסט באַקומט פֿאַקטיש גאַרנישט פֿון דער מאַטעריעלער אויסנוועלט, אונזערע חושים קאָנען געבן אונזער באַוויסטזיין בלויז מטושטשע, ניט ריכטיקע פֿאַרשטעלונגען. „מיר — דערקלערט מענדעלסאָזאָן — באַקומען אויף אַזאַ אופן בלויז שאַטנס אָנשטאַט דער רעאַלער ווירקלעכקייט“. דעם ענדציל פֿון אונזערע שטרעבונגען, דאָס ווירקלעכע וויסן קאָן דער מענטש, לויט מענדעלסאָנס וועלט־באַנעם, דערגרייכן ערשט נאָך דעם טויט. „ערשט דאַן קאָנען מיר האָבן דערפֿאַלג אויפֿן וועג פֿון אונזער אמת־זוכן, ערשט דאַן וועלן מיר זיין אימשטאַנד משיג. צו זיין יעדע זאָך לויט איר ווירקלעכן מהות און ניט צו שאַצן זי לויט דעם באַגריף, וואָס עס גיבן

1 זע אונזער ווערק, ב' III, 179 — 180.

2 אז ער האַלט אין דער דאָזיקער פֿראַגע מיט די „אנשי כת לייבניץ“.

שטרייכט אינטער מענדעלסאָזאָן גופא אין זיין העברעיִשן פּעאַן־אייסצוג.

אונז וועגן איר אונזערע חושים (די דינגע נאך דער ווירקליכקייט, ניכט אבער נאך דעם זינענשנין בעארטיילען) 1.

מענדעלסזאן, אלס לייבניצעס נאכפאלגער, ווארפט אנטשירן אָפּ דעם גרונדזאץ פון די מאטעריאַליסטן און סענסואַליסטן, אז *nihil est in intellectu, quod non fuerit in sensu*, ד"ה, אז אונזער אינטעלעקט קאָן קיין שום באַגריפן ניט דערווערבן אָן די שפּירונגען פון אונזערע חושים, ווייל בלויז זיי, די חושים, שאַפן פאַרן מענטשלעכן גייסט דעם רוי- מאטעריאַל, וועלכן עס פּורעמט אום דעם מענטשנס העכסטער קריטישער פאַרשטאַנד. מענדעלסזאן גלייבט ניט אין דער ריכטיקייט פון דעם דאָזיקן זאַץ. ווי אזוי, פּרעגט ער, איז מען עס געקומען צו דעם דאָזיקן אויספיר? בלויז אויס דער דערפאַרונג, אז דאָ אין אונזער לעבן קאָנען מיר ניט דענקען אָן אַינדרוקן, וואָס מיר באַקומען פון אונזערע חושים 2. מען טאָר אָבער דערביי ניט פאַרגעסן, אז בעת אונזער גייסט באַפרייט זיך פון דעם דורכן טויט פאַרשטאַרטן קערפּער, טוט אונזער נשמה ווייטער עקסיסטירן און זיך אַנטוויקלען לויט אַנדערע, נאַטירלעכע, אָבער ניט = ערדישע (שפּיציירט פון מענדעלסזאָנען) געזעצן, וואָס זיינען ניט פאַרבונדן מיט די באַגריפן פון צייט און רוים 3. מענדעלסזאן האַלט פאַר אַ טעות די אָנגענומענע מיינונג, אז דאָס שפּירן און עמפּינדען איז די אויסשליסלעכע אייגנשאַפט פונם קערפּער; ער שטעלט אַפילו אַרויס פאַלגנדיקן זאַץ: „דאָס פּערמענען צו עמפּינדען איסט קיינע בעשאַפּענהייט דעם קערפּערס“. די נשמה אָבער — זי איז באַשאַנקען ביז צו דער העכסטער מדרגה מיט דער אייגנשאַפט פון וועלן און דענקען 4. ערשט נאָכן טויט, ווען די מיט געפילן און ווילן פאַ- שאַנקענע, נשמה באַפרייט זיך פון די שווערע קערפּערלעכע קייטן, — ערשט דעמאָלט קאָן זי אומגעשטערט זיך איבערגעבן אלעס דעם, צו וואָס זי האָט אַממייסטן געגלומט, בעת זי האָט נאָך געוואַנדערט איבער דער ערד: שיינקייט, מדות טובות און הייסן ווילן דעם אמת צו דערפאַרשן. ערשט דעמאָלט איז זי בכוח צו דערפילן דעם העכסטן ציל פון וועלט- באַשאַפונג: צו דערהייבן זיך פון שטאַפּל צו שטאַפּל אין די העכסטע ווייטן,

1 פּעדאָן, 48.

2 דאַרטן, 57: Ist es nicht bloss die Erfahrung, dass wir hier in diesem Leben niemals ohne sinnliche Eindrücke denken können?

3 דאַרטן, 58.

4 Das Vermögen zu denken und zu wollen nenne ich Seele

וואָס פֿירן צום דערהייבנסטן אורוועזן — צום אורקוואַל פֿון חכמה און וויסן, צום אורפֿילד פֿון אמתער שיינקייט און פֿאַרפֿולקומנג 1.

אַ מיטצייטלעך פֿון האַלבבאַכן און אַנדערע מאַטעריאַליסטן, האָט מענדעלסוואָן, וואָס איז פֿל ימיו געבליבן געטריי לייבניץ-וואַלפֿס אידעען-סיסטעם, מיט באַזונדערן אימפעט געקעמפט קעגן דעם מאַטעריאַליסטישן וועלט-באַנעם. „דאָס ערשטע — שרייבט מענדעלסוואָן — וואָס שיינט אונז אַלס דאָס אמת רעאַלע און ווירקלעכע, — דאָס איז אונזער קערפֿער און זיינע פֿונקציעס. אָט זיי, די דאָזיקע פֿונקציעס, באַוועלטיקן אַזוי שטאַרק אונזער אויפֿמערקזאַמקייט און אונזערע געפֿילן, אַז מיר זיינען אין דער התחלה נוסח צו דעם געדאַנק, אַז דאָס מאַטעריעלע איז דאָס איינציקע, וואָס עס עקסיסטירט, און אַלץ וואָס אויסער אים זיינען בלויז זיינע אייגנשאַפטן“ 2. מענדעלסוואָן האַלט דאָס אָבער פֿאַר אַ געוואַלדיקן טעות, און ער ווערט ניט מיר צו דערווייזן, אַז „די מאַטעריע ניכט דענע-קען קעננע“ 8.

און דאָך — אין דעם ליגט די איראָניע פֿון יענער העכסט אינטע-רעסאַנטער סתירותפֿולער תקופה — ניט געקוקט דערויף, וואָס מענדעלסוואָן האָט אַבסאָלוט ניט געקאַנט איינשטימען מיט פֿילע הנחות „דער העררען ענציקלאָפֿעדיסטן“, האָט אים דאָך געצויגן צו זיי, ווי צו געטרייע מיט-קעמפֿער אויפֿן געביט פֿון העכסט-וויכטיקע לעבנס-פֿראַגן. וועגן דעם וועט אונז אָבער ערשט אויסקומען צו ריידן אין די ווייטערדיקע קאַפיטלען, און איצט מוזן מיר זיך דערווייל אַפֿשטעלן אויף די דערשיינונגען, וואָס זיינען פֿאַרבונדן מיט דעם געוואַלדיקן רושם, וואָס מענדעלסוואָנס „פֿעדאַן“ האָט אַרויסגערופֿן אין דער דעמאָלריקער ליענער-וועלט.

1 פֿעדאַן 58 — 59, 93.

2 דאָרטן, 81: Das materielle Dasein für das einzige, und alles übrige für Eigenschaften desselben halten.

3 געזאַמ. שריפֿטן, V, 18.

צווייטער קאפיטל

דער אויסערגעוויינלעכער דערפאלג פון מענדעלסזאָנס „פּערדאָן“ — מען דעלסזאָנס וויכוח מיט לאַפּאַסערן. — מענדעלסזאָנס ענטפּער; זיין פּאַר-האַלטן צום קריסטנטום אין צום יידנטום — זיין יוגנט-צייטשריפט „קהלת מוסר“. — זיין פירוש אויף „קהלת“. — מירכי שנאבער קעגן מענדעלסזאָן. — שנאבער אלס מעדיקער; זיין „מאמר התורה והחכמה. — זיינע ראדיקאלע אַנשויונגען. — זיין „יסוד תורה“ — גלויבן און וויסן. — די ראלע פון שפּירונגען אינס פּאַרשונגס-פּראָצעס. — דער פּריוו-טויש צווישן מענדעלסזאָן און יעקב עמדין. — מענדעלסזאָן און שלמה דובנא. — מענדעלסזאָנס חומש-איבערזעצונג און זיין „פּיאָר“. — מענדעלסזאָן דער ראַציאָנאַליסט און דער „שטאַק-יודע“. — זיין פּאַר-האַלטן צום רעליגיעזן ריטוס; זיין „יערוואַלעם“.

מיר האָבן אויבן געבראַכט מענדעלסזאָנס ווערטער: „איך האָב שטענדיק אין פּאַרבאָרגענעם געלעבט, קיינמאָל ניט געהאַט קיין שום חשק און אויך ניט די פּעיקייט מיך צו מישן אין עפּנטלעכע געזעל-שאַפטלעכע ענינים“. זיין מול האָט אָבער געטראָגן, ער זאָל פון זיין פאַרבאָרגענעם ווינקל אַרויסגעטראָגן ווערן אויפן עפּנטלעכן מאַרק-פּלאַץ פונם כַּעשיקן לעבן און זיין נאָמען זאָל קלינגען אויף דער ברייטער וויי-טער וועלט. דער דערפאלג פון מענדעלסזאָנס „פּערדאָן“ האָט זיין גלויבן ניט געהאַט אין דער דעמאָליטיקער דייטשער ליטעראַטור. אין משך פון פיר חדשים איז די גאַנצע אויסגאַבע אויספאַרקויפט געוואָרן, און איין אויסגאַבע האָט געפּאָלגט נאָך דער צווייטער. אין אַ קורצער צייט איז דאָס ווערק איבערגעזעצט געוואָרן כמעט אויף אַלע אייראָפּעיִשע שפּראַכן. ער, דער עניוולטיקער בוכהאַלטער פונם יידישן זייד-פאַבריקאַנט, איז גע-וואָרן דער אמתער „מורה נבוכים“ פון זיין צייט, דער וועגווייזער פון צווייפּלענדיקע און בלאָנזשענדיקע. די אַקאַרשט פון פרומען רעליגיעזן דרימל אויפגעוואַכטע געזעלשאַפט האָט זיך אומרוק געוואָרפן פון פּריידענקע-רישן ראַציאָנאַליזם צו סענטימענטאַלן ראַמאַנטויזם און ניט געקאַנט שטילן די שטאַרציקע ספיקות אין האַרצן. מיט פאַרכאַפטן אַטעם האָבן די דאָזיקע באַוואַונקטע און ספיקותפולע דעהערט די רויק-געלאַסענע, אין דער קלאַסישער פּאַרם פון פּלאַטאַנס דיאַלאָגן געפירטע און מיט לאַגיש-ראַציאָנאַליסטישע ראיות באַגרינדעטע רעדעס וועגן דער אומשטערבלעכ-

קייט פון דעם מענטשנס נשמה און וועגן איר אומדערמידלעכן שטרעפן צו די הימלישע ספערן פון שיינקייט און געטלעכער הארמאניע. דער קליינוווקסיקער, האַרבאַטער ייד, משה אויס דעסוי, איז מגולגל געוואָרן אין דעם „ידישן סאָקראַטעס“, אין דעם „פּלאַטאָ אויס בערלין“; פון פירשטן און געלערנטע, פון מאַנאַכן און שריפטשטעלער האָט מענדעלסזאָן באַקומען ענטוואַסטישע דאַנק־בריוו פאַר דעם בעכער פון טרייסט, וואָס ער האָט דערלאַנגט די ספיקותפולע הערצער: מען האָט אים פּאַזאָנגען אין פּראָזע און אין לידער, און יששכר־בער פּאַלקענזאָן, דער ערשטער ייד, וואָס האָט דעם דייטשן פּאַרנאַס באַשטיגן 1, ווענדט זיך אין זיין לויב־געזאַנג צום באַשעפּער פון „פּעדאַג“ מיט פּאַלגנדיקע סטראָפּען:

Allauslöschend verschont, Mendelssohn, dich die Zeit,
Der du, ewig zum Ruhm von dem Unendlichen
Auserkosen, die Todesfurcht
Von den Menschen vertilgt hast.

Welchen heiligen Trost leihest du jeglicher
Seele, welche zu stolz sich mit vergänglichem
Erdengütern zu täuschen,
Nach Unsterblichkeit stets sich sehnt? 2

די בערלינער אַקאַדעמיע האָט באַשלאָסן אויסצוווילן מענדעלסזאָנען פאַר איינעם פון אירע מיטגלידער. דאָס האָט אָבער ניט געקאַנט פאַר־טראָגן דער „טאַלעראַנטער“ פּרייסישער קיניג, און פּרידריך האָט מענ־דעלסזאָנס נאָמען אויסגעמעקט מיט דער באַמערקונג: „איך וויל וועדער פּאַפּאָפּען נאָך יודען אין מיינער אַקאַדעמיע“. אינטעליגענטע טוריסטן,

1 פּאַלקענזאָן איז געפּוירן אין זאַמאַסטיע אין 1746. שוין זייענדיק פּאַטער פון אַ פּאַמיליע, האָט ער זיך געלעזט קיין קעניגסבערג שטודירן מעדיצין; פון קעניגסבערג איז ער דערנאָך אַריבערגעפּאַרן קיין לייפּציג, נאָר אויפן וועג האָט ער פּאַרבראַכט אַ שטיקל צייט אין בערלין, וווּ זיין לאַנדסמאַן אין קרוב ישראל זאַמאַשט האט אים באַקענט מיט מענדעלסזאָנען, לעסינג און אַנדערע בערלינער שריפטשטעלער. אין 1772 האָט ער פּאַרעפּנטלעכט זיין זאַמלונג דייטשע לידער „Gedichte von einem polnischen Juden“. 1773 באַזעצט זיך פּאַלקענזאָן אין האַדענבאָט, וווּ ער פּאַרברענגט זיין גאַנץ לעבן אַלט פּראַקטיצירנדיקער אַרצט. וועגן פּאַלקענזאָן זע: קייזערלינגס אַרטיקל אין ווערטהיימט „וויפּנער יאהרבוך“ פאַר 1863; „המליץ“, III, נומ' 40, שפ' 637-639; היסטאָרישע שריפטן, 1929, I, 343.

הן דייטשן, הן אויסלענדער, — ווער עס איז נאָר געקומען קיין בערלין, האָט געהאַלטן פאַר זיין חוב זיך צו באַקענען מיטן „ידישן סאָקראַטעס“, מיטן באַשעפער פון „פּעדאָן“. אויף איינעם אַ בענעדיקטינער מאָנאַך, פ. זו. ווינאָקאָפּ, האָט דער „פּעדאָן“ געמאַכט אַזאַ געוואַלטיקן רושם, אַז ער איז פון זיין קלויסטער געקומען קיין בערלין און פאַר מענדעלס= זאָנען אויפגערעקט אַלע זיינע ספיקות און געראַנגלענישן. דער איינדרוק, וואָס מענדעלסאָן האָט מיט זיינע מילד טרייסטנדיקע רייד געמאַכט אויפן מאָנאַך, איז געווען אַזוי גרויס, אַז יענער האָט דערנאָך מיט דאַנק= באַרקייט פאַרזיכערט: „בין איך טוגענדהאַפּט, זאָ בין איך עס דורך מען= דעלסאָנס לעהרען אונד גרונדזעצע; איך גענאָס אין זיינעם אומגאַנגע די גליקליכסטען שטונדען“¹.

מיט איינעם פון די דאָזיקע באַזוכן איז פאַרבונדן אַ געוויסער אינ= צידענט, וואָס האָט דעמאָלט שטאַרק אויפגערודערט די ליטעראַרישע וועלט און געהאַט אַ גאַנץ גרויסע השפעה אויף מענדעלסאָנס ווייטערער ליטעראַרישער טעטיקייט: דאָס איז דער באַקאַנטער לאַפּאַטער=שטרייט. יאָהאַן קאַספאַר לאַפּאַטער, אַ ציריכער גלח און פּרעדיקער, וואָס האָט זיך אויך דערוואָרפן אַ געוויסן נאָמען אַלס שריפטשטעלער, האָט ביי זיינע באַזוכן בערלין זיך באַקאַנט מיטן „ידישן סאָקראַטעס“, געווען אַן אַריינגייער אין מענדעלסאָנס הויז און געפירט מיט אים אינטימע גע= שפּרעכן אויף רעליגיעזע טעמעס. מע דאַרף געדענקען, מיט וואָס פאַר אַ ביטול און האָס די קריסטלעכע גייסטלעכע האָבן זיך אין יענע צייטן פאַרהאַלטן צו יידן; זיי האָבן אין זיי געזען די „קריסטוסלעסטערער“, די „ענגהערציקע פאַנאַטיקער“. און דאָ האָט לאַפּאַטער דערזען אַ ממש ווונדערבאַרע דערשיינונג: אַ ייד, וואָס געהערט צו דער שול פון קריסט= לעכע פּילאָזאָפּן, פירט באַקאַנטשאַפּט מיט קריסטלעכע געלערנטע, שרייבט מיט אַזאַ האַרציקן פאַטאָס וועגן אַזאַ קריסטלעכער טעמע, ווי אומ= שטערבלעכקייט (דאָס „אַלטע טעסטאַמענט“ ווייסט דאָך נאָך אַזוי ווייניק וועגן דער דאָזיקער פּראָבלעם), און אין אינטימע געשפּרעכן מיט אים רעדט ער מיטן גרעסטן רעספּעקט וועגן קריסטוסן און וועגן זיין מאַראַלישן באַטייט. פאַרן ציריכער גלח איז קלאָר: אין מענדעלסאָנען זיצט אַ קריסט= לעכע נשמה, וואָס נייטיקט זיך, נעבעך, אין תּיקון, און אויף אים, דעם קריסטלעכן גייסטלעכן, ליגט דער חוב, זי אומצוקערן צו איר מקור, ברענע= גען זי „תחת כנפי הקירך“ מיט דער הילף פון דער הייליקער טבילה. אינם געלערנטן גלח דערוואַכט דער פאַנאַטישער מיסאָנער. ער איבערזעצט

אויף דייטש דאָס פראַנצויזישע ווערק פון דעם זשענעווער געלערנטן שאַרל באַננע, אונטערוכונג דער בעווייזע פיר דאָס קריסטענטום, וואָס האָט לויט לאַפאָטערס מיינונג אַנטהאַלטן די קרעפטיקסטע באַווייזן וועגן דעם אמת פון דער קריסטלעכער אמונה; די דאָזיקע איבערזעצונג (1769) פאַרעפנטלעכט ער מיט אַ ספּעציעלער ווענדונג צו מענדעלסזאָנען, יענער זאָל אָדער אָפּ אַרויסטרעטן מיט אַן ענטפּער אויף באַננעס ווערק און אָפווענדן זיינע אַרגומענטן, אָדער — אָנערקענען זייער ריכטיקייט, און דאָן קאָנסעקווענט טאָן דאָס, וואָס קלוגהייט, אָפּנהאַרציקייט און אמת — ליבט פאָדערן, אזוי ווי אַ סאָקראַטעס וואָלט אין אזא פאַל געהאַנדלט, ווען ער וואָלט אָנערקענט דאָס, וואָס ס'איז לאַגיש און ריכטיק.

ווי אַ דונער ביי אַ ליכטיקן העלן הימל, אזוי האָט מענדעלסזאָנען געטראָפּן לאַפאָטערס אומדערוואַרטע אויפפאָדערונג. גאַנץ אומדערוואַרט האָט ער דערזען, ווי גרייַלעך גרויס זיין טעות איז געווען. ער האָט געמיינט, אז דאָרט, אינם געביט פון גייסט, אין די מאַדערנע קריסט־לעכע אינטעליגענטע קרייזן, האָט מען שוין גובר געווען די שוואַרצע שאַטנס פונם מיטלאַלטער און מען זעט אין אים ניט דעם רעכטלאָזן „אויסעראַדנעטליכען שוציודען“ מיט דער געלער לאַטע אויף דעם אַקסל, נאָר דעם גלייכבאַרעכטיקטן מיטקעמפּער פאַר קולטור און וויסן... פּלוצ־לינג האָט ער דערזען, אז אַפילו די, מיט וועלכע ער פלעגט פירן פריינד־לעכע, אינטימע געשפרעכן אויף פּילאָזאָפּישע און ליטעראַרישע טעמען, קאָנען נאָר ניט באַגרייפן, ווי איז עס מעגלעך, אז אַ מענטש מיט אייראָ־פּעישער פילדונג, וואָס באַשעפטיקט זיך מיט פּילאָזאָפּיע און ליטעראַטור, זאָל אויס איבערצייגונג בלייבן געטריי אזא „אַבערגלויבישער“ אמונה, ווי די יידישע. אים, וואָס האָט געשטרעבט צו „לעפּן אין פאַרבאַרגענעם“, האָט מען איצט געצווונגען אַרויסצוטרעטן, ווי זיינע עלטערן יודעס אינם מיטל־אַלטער, אויף דער קאמפּס־אַרענע, עפנטלעך זיך אַריינלאָזן אין אַ רעלי־גיעזן וויכוח און אָפּגעפן דער קריסטלעכער געזעלשאַפט דין והשבון, פאַר וואָס ער בלייבט געטריי דער אמונה פון זיינע אבות און וויל ניט אַריבער־גיין צום קריסטנטום. אים, דעם צאַרט־פּילנדיקן, האָט מען אויפן הוצפּהדיקסטן אופן אויפגעפאָדערט, ער זאָל אויפדעקן פאַר דער גאָרער וועלט זיינע אינטימסטע איבערלעבונגען...

מענדעלסזאָן איז דורך דאָס אַלץ געווען דערשיטערט, אָפּער ניט איינגעשראַקן. מוטיק האָט ער אויפגענומען די אויפפאָדערונג צום קאמף, און ער האָט אין דעם דאָזיקן קאמף אַמבולטסטן באַוויזן, אז דער פאַר־פאַסער פון „פּעדאָן“ איז געווען ניט בלויז אַ גלענצנדיקער דייטשער

שריפטשטעלער, נאָר אויך אַ באַדייטנדיקע פּערזענלעכקייט פון אַן אויסער-געוויינלעכער מאָראַלישער קראַפט.

מיט שטאַלץ דערקלערט ער אין זיין ענטפּער לאַפּאַטעוין 1, אַז ער זועט ביז זיין לעצטן אָטעם בלייבן געטריי דער אמונה פון זיינע אבות, אויף ער איז איזנפעסט איבערצייגט אין דער ריכטיקייט און אומדערשי-טערלעכקייט פון אירע יסודות 2. „אמת, גיט מענדעלסאָן צו, איך וויל ניט לייקענען, אַז איך באַמערק ביי מיין אמונה זייטיקע שפּעטערע הוספות, וואָס פאַרטונקלען, ליידער, איר גלאַנץ. אָבער, — ווענדט זיך מענדעלסאָן צו דער קריסטלעכער אינטעליגענטער געזעלשאַפּט, צו די „אויפקלערער“ פון זיין דור, — ווער פון די, וואָס וויל געטריי האַלטן מיטן אמת, איז אינעם שטאַנד זיך צו באַרימען, אַז זיין אמונה איז פריי פון זייטיקע מענטשלעכע צוגאַבן? אונז אַלעמען איז באַקאַנט דער פאַרגיפּטער אָטעם פון צביעות און אָבערגלויבן! איך פון מיין זייט בין אָבער שטאַלץ דורכן באַוווּסטוויין, אַז מיין אמונה אונטערשיידט זיך פון אַנדערע רעליגיעס דערמיט, וואָס זי שטיצט זיך ניט אויף אַזוינע הנחות, וועלכע געפינען זיך אין סתירה מיטן שכל און מיטן לאַגישן דענקען. די יידישע אמונה, איז מענדעלסאָן מוסיף מיט אַ סאַרקאַסטישן שמייכל, האָט נאָך די מעלה, וואָס זי לויטערט ניט נאָך פּראָזעליטן (גרים), שטעלט זיך ניט קיין מיסאָ-גערישע צילן, צעשיקט ניט אירע משולחים קיין אינדיע און קיין גרענע-לאַנד, בכרי דאָרטן מענטשלעכע „נשמות“ צו פאַנגען; און ווען אין מיין דור וואָלט געלעבט אַ קאָנפּוציוס אָדער אַ סאָלאָן, וואָלט איך אויפן יסוד פון מיין אמונה געקאָנט אים ליב האָבן און שעצן אין אים דעם גרויסן מאַן, און פּלל ניט קומען דערביי אויפן ווילדן געדאַנק אים אומבאַדיינט איבערצוריידן, ער זאָל אָננעמען מיין אמונה“ 3.

לאַפּאַטער איז געווען שטאַרק גערירט פון מענדעלסאָן מיסטרע-האַפּטן, אין רויקן טאָן געהאַלטענעם ענטפּער, און ער האָט עפּנטלעך

1 מענדעלסאָן האָט געמוזט פאַרויס זיך ווענדן מיט אַ ביטע צום קאָנסי-סטאָריום, מע זאָל אים דערלויבן פאַרעפּנטלעכן זיין ענטפּער לאַפּאַטערן, ווען ער וועט מוזן באַרירן רעליגיעזע פּרעגן, אַן דער געהעריקער צענזור פון דער גייסטלעכער מאַכט. דאָס קאָנסיסטאָריום האָט אים זיין ביטע באַוויליקט, אָנוויינדיק, אַז מע פאַר-לאָזט זיך „אויף זיין טאַקט און פאַרשטאַנד“.

2 „איך בעגרייפּע ניכט — איז דערביי מענדעלסאָן מוסיף — וואָס מיך אַן אַיינע דעם אַנזעהען נאָך זאָ איבערשטרענגע, זאָ אַלגעמיין פּעראַכטעטע רעליגיאָן פּעסעלן קעננטע, וועגן איך ניכט אים הערצען פּאָן איהרער וואַהרהייט איבערצייגט ווערע“.

דערקלערט, אז ער האָט חרטה דערויף, וואָס ער האָט פאַרשאַפט עגמת-נפשׂ, דעם איידלסטן מענטשן פון זיין דור. דערמיט האָט זיך אָבער דער יופּוח ניט פאַרענדיקט; עס האָבן זיך באַלד אַריינגעמישט אַנדערע; גאַנצע צוויי יאָר האָט זיך געצויגן דער דאָזיקער שטרייט, וואָס האָט, ווי עס פאַרזיכערט איינער פון די אין אים באַטייליקטע, פיל מער אויפגע-רודערט די געמיטער אין די ליטעראַרישע דייטשע קרייזן, ווי אַפילו דער זיבן-יאָריקער קריג. עס איז אַרויסגעטראַטן שאַרל באַננע גופא, דער פאַרפאַסער פונם ווערק, וואָס דורך אים האָט לאַפאַטער געהאַפט איבער-צוציגן מענדעלסאָנען אין דער ריכטיקייט פון די קריסטלעכע דאָגמען, און נאָך פיל אַנדערע 1. צווישן די, וואָס זיינען אַרויסגעטראַטן קעגן מענדעלסאָנען, האָט זיך באַזונדערס „קונה שם“ געווען דורך זיינע גראַבע אַנפאַלן און זלוולים דער יוריסט קעלבעלע. אייניקע האָבן פאַרגעוואַרפן מענדעלסאָנען, אז ער האַלט זיך פעסט אָן דער יידישער אמונה ניט אויס איבערצייגונג, נאָר אויס ריין מאַטעריעלע מאַטיוון, ווייל ער שעפט חיונה פון די יידישע גבירים. אַנדערע ווידער האָבן געטענהט, אז ער איז בכלל ניט אימשיטאַנד אָביעקטיוו צו באַהאַנדלען די פראַגע וועגן יידנטום און קריסטנטום, ווייל ער, מענדעלסאָן, איז ניט פריי פון „פאַראורטיילן“ בנוגע צו זיין אמונה. ניט פריי זיין פון „פאַראורטיילן“ — דאָס האָט נאַטירלעך ביי די ראַציאָנאַליסטן פון יענעם דור גענאָלטן אַלס גרעסטער חסרון. מענדעלסאָן, אַליין אַ ראַציאָנאַליסט, וואָס איז זינט זיינע גאָר יונגע יאָרן געווען אַ פייערדיקער פאַרערער פון מיימונים „מורה נבוכים“, איז דאָך ניט שטאַרק נתפעל געוואָרן פון דער דאָזיקער באַשולדיקונג, און ער גיט דערויף פאַלגנדיקן זייער פיל זאָגנדיקן ענטפער: „צי באַזיך איך ווירקלעך „פאַראורטיילע“ בנוגע מיין אמונה — איז ניט איך קאָן זיין דער בר-סמכא דאָס צו באַשטימען, זאָ וועניג איך וויסען קאַנן, אָב מיין אַדעם (אַטעם) איינען איבלען גערוך האַבע“. מענ-דעלסאָן איז, ווי מיר וועלן ווייטער זען, ניט געווען באַשאַנקען מיט אַ באַזונדערס שאַרפן היסטאָרישן חוש, און דאָך האָט ער אינטואַיטיוו, אומבאַווסט געפילט, אז זיין „יידישקייט“, און בכלל דאָס יידנטום איז דאָס, וואָס יהודה הלוי האָט בשעתו אויף אַזאַ אויסטערלישן אופן פראַ-קלאַמירט אין זיין „פּוּררײַ“: ניט בלויז אַ רעליגיעזער קיבוץ, נאָר אויך

1 אין זיין בריוו צו אביגדור לוי אויס גלאַנדי שרייבט מענדעלסאָן (מערץ 1770): הנה אחרי אשר החלתי לדבר ולהשיב על דברי הנסתר ההוא, הנה כל אנשי האמונה היא והתומכים בימינה סביב שתו עלי, זה בא בחמת כחו וזה בא בדברים רבים וטובים וחלקים, זה ריגו וזה ישחק, פי זה דרשם, ובין כך ובין כך המה מטרדיים אותי בדבריהם וחלומותיהם (געז' שר' 1929, ב' XVI, ז' 139).

א פסיכאלאגיש=איינגארטיקע פאָלקס=אינרוויודאָליטעט מיט אַן אומגעהייער רייכער סאָציאַל=היסטאָרישער, גייסטיק=קולטורעלער ירושה 1. מענדעלסאָן האָט טיף געפילט, אָבער אַלס קינד פון זיין דור איז ער ניט געווען, ווי מיר וועלן ווייטער זען, אימטשאַנד דאָס געהעריק צו דערקלערן: — ער איז אַ ייד, ווייל ער איז אַזוינער און ניט קיין אַנדערער... און רירנדיק זיינען מענדעלסאָנס ווערטער, מיט וועלכע ער ווענדט זיך צו שאַרף באַננע: „די ליבע צור רעליגיאָן אונזערער פעטער * — זי איסט שטאַרקער אַלס טאָד אונד עלענד“.

אָבער ניט בלויז פון די קריסטלעכע קעלבעלעס האָט עס מענדעלס= זאָן געהאַט אויסצושטיין, נאָר אויך מצד „די קעלבלש מַבְּנֵי עַמְנוּ“, ווי מענדעלסאָן גופא דריקט זיך אויס אין איינעם פון זיינע בריוו. די שטרענגע אַרטאָדאָקסן האָבן הנאה געהאַט פון די אומאַנגענעמלעכקייטן, וואָס דער „דעסויער אַפיקורס“, וועלכער שרייבט דייטשע ביכער, האָט אויסצושטיין פון די גוים, מיט וועלכע ער חברט זיך די גאַנצע יאָרן זיינע. די בערלינער „טובי עיר“, די פרנסים און די גבירים, האָבן פון זייער זייט יעדעס מאָל דערמאָנט מענדעלסאָנען, אַז ער טאָר ניט דער= צערנען די „גוים“, עס קאָן נאָך, חלילה, פון דעם דאָזיקן ויכוח אַרויס= קומען פיל „רשעות“ און ברענגען שאַרן דעם „פּלל ישראל“.

כאַראַקטעריסטיש איז אין דער הינזיכט מענדעלסאָנס בריוו, וואָס ער האָט געשריבן דעם 16/XI — 1770 זיינעם אַ קרוב, אַלקנה הערצן:

„וואָרום איך מיך אין דיספּוט אַיין=גלאָזן, פראַגן זי מיך? איך וואָלטי נור איך העטי מיך עטוואַש מעהר אַיין גלאָזן. נאָך האַבי איך תּהִלָּה לָאֵל קיינע חרטה דרויף. איך קעהרי מיך אַן די שאַרטעקן (אומנוצ= לעכע, נישטיקע שרייבערייען) אַללי ניט, דיא ווידר מיך הרוישגגעבן ווערדן. מי שיש לו מוח בקדקדו בגרייפט וואָהל, דש עש דברים בלי טעם זיין. מי יתן איך בקומי ווידר אייני זאָלכי גלעגנהייט, זאָ טוהי איך ווידר, וואַש איך דיזש מאַל גטאַהן האַבי. האָט מאַנכר געגלויבט צו אַללס שטילשווייגן צו מוזן. איך גלויבי עש ניט. ווען איך בדענקי וואַש מאַן לקדש את השם צו טוהן שולדיג איזט, זאָ בגרייפי איך גאָר ניט, וויא זאָ מאַנכי מבני עמנו אימר שרייען, למען השם, איך זאָל נישט מעהר דעפאַן שרייבן. אויך האַבי איך עש, השם יודע, ניט גערן גע= טאַהן, דש מיך פום דיספּוט לָאֵן געמאַכט האַבי. בטלתי רצוני מפני רצון

1 זע אינוער ווערק, ב' 1, 177—178.

* אינוערע אבות.

אחרים, ווערי עש מיר נאך גגאנג, זא העטי אייני גאנץ אנדערע תשובה געבן וואָללך" 1.

און די דאָזיקע „גאנץ אנדערע תשובה“ האָט מענדעלסאָן קיין חשק ניט געהאט אינגאנצן צו פארשווייגן. מענדעלסאָן האָט זיך טאָע קע פארהאלטן מיט גרויס רעספעקט צום באַגרינדער פונם קריסטנטום און אונטערגעשטרעכט די מאַראַלישע קראַפט פון זיין פערזענלעכקייט. גאנץ אנדערש האָט ער זיך אָבער פארהאלטן צום קריסטנטום גופא, און דאָס ניט אזוי אַלס ייד, נאָר אַלס ראַציאָנאַליסט. מיר האָבן שוין אָנגעוויזן 2, אז די יידישע ראַציאָנאַליסטן, פון דעם רמב"ם ביז מענדעלס-זאָנען, האָבן זיך אַלע פארהאלטן זייער פיינדלעך צו די גרונד-דאָגמען פון דער קריסטלעכער אמונה, ווייל זיי איז דאָך שווער צו דערקלערן מיטן פשוטן ניכטערן שכל 8. ניט האָבנדיק די מעגלעכקייט זיך אָפן אַרויסצוואַנגן זענען דער דאָזיקער פראַגע אין אַן אַרטיקל, וואָס איז געשריבן פאַר דעם דייטשן פובליקום, האָט מענדעלסאָן באַשלאָסן דאָס צו טאָן אין אַ ספּעציעלן ווערק, וואָס ער האָט העכסט וואַרשיינלעך געשריבן אין העברעיִש. זענען דעם ניט אונז צו וויסן זיין בריוו פונם 15/XI 1771 צו זיין קרוב און פריינד אלקנה הערץ: „זיא פאַרלאַנגן, שרייבט דאָרט מענדעלסאָן, אין איהרעם לעצטם שרייבן מייני האַנדשריפט נגד דת הנוצרים, איך מוז איהנען אַבר זאָגן, דש ערשטליך זאָלכוש ניט אים שטאַנד אױט פון איינעם אַנדרן גלעזן צו ווערן, זאָ אונאַרדנטליך אונד אונצואַמענהענגענד שטייהט נאָך אַללעש דרין. צווייטנש מוז איך אױך דיזש גשטיהן (מורה זיין) דש איך דען פעסטן פאַרזאָץ האַבע, זאָלכש ניומאַלש אויש מיינן הענרן צו געבן, ומפּיִש איבער לאַנד צו שיקן. השיב"ה (השם יתברך ברוך הוא) געבי מיר מייני געזונדהייט ווידער, זאָ וויל איך זעהן וואַש דרויש צו מאַכן אױט“ 4.

מענדעלסאָנס אָנווייזונג, אז ער געפינט זיך ניט בקו הבריאות, איז אױך אַ דירעקטער פּועל-יוצא פון דעם צוויי-יאָריקן לאַפּאַטער-שטרייט.

1 יובילעום-אויסגאַבע (1929), ב' XVI, 148.

2 זע אונזער חסרק, ב' II, 144.

3 אױך שפינאַוע שטרייבט אונטער אין זיין בריוו צו זיין פריינד היינריך אַלדענבורג, אז „די קריסטן אַרגומענטירן מיט לויטער הונדער, ד"ה מיט אומויסן, וואָס איז דער קיזל פון יעדער שגאה און נידערטעכטיקייט“ (מיר ציטירן לויט דער רויסער איבערזעצונג, 1932, 215).

4 ב' XVI, 153. עס איז אונז אימבאַקאַנט, צי איז די דאָזיקע האַנטשריפט אויפגעהיט געוואָרען אין מענדעלסאָנס אַרכיוו אין צי חעט זי פאַרעפענטלעכט ווערן אין דער פּולשטענדיקער יובילעום-אויסגאַבע.

מענדעלסזאן האט טאקע געזיגט אין דעם דאזיקן קאמף, ער האט אָבער פאר זיין נצחון טייער באַצאָלט. מיר ווייסן דאָך, אז מענדעלסזאן איז פֿלל ניט געווען קיין קעמפער-נאַטור. ביי די שוואַכע כוחות פון זיין קרענקלעכן אָרגאַניזם האָט מענדעלסזאן זיך גענייטיקט אין אַ רויקן, פעסט-רעגלאַמירטן לעבנסשטייגער. דער ענין לאַפּאַטער האָט אָבער ביי אים אויפגעפּאָדערט אַ רויקע גייסטיקע אַנשטרענגונג, און זיין שוואַכע נערוון-סיסטעם האָט ניט אויסגעהאַלטן. דער צוויי-יאָריקער קאַמף האָט פּעליק רויגירט זיין שוואַכן אָרגאַניזם. יאָרנלאַנג האָט ער דערנאָך גע-ליטן די העפּטיקסטע שמערצן. דאָס לייענען און שרייבן איז ביי אים געווען פאַרבונדן מיט די שווערסטע אַנשטרענגונגען, און ער פֿלעגט אַפט ליידן פון שטאַרקע שווינדל-אַנפּאַלן. אין מאי 1779 קלאָגט זיך מענ-דעלסזאן: „זה לי שמונה שנים ויותר — שוין העכער אַכט יאָר, שאני חלוש הכוחות עד מאוד, ולא אוכל עוד לצאת ולבוא כימי קרם — זינט מיינע כוחות זיינען שטאַרק אָפּגעשוואַכט געוואָרן, און איך קאָן שוין ניט אַזוי אַרבעטן, ווי אַמאָל 1. אויך אין דעם אַריינפיר צו זיינע „מאָר-גענשטונדען“, וואָס זיינען דערשינען אין דעם לעצטן יאָר פון זיין לעבן, ווייזט מענדעלסזאן אָן: „זינט צוועלף ביז פינפּצען יאָר געפין איך מיד, נעמליך, אין דער לאַנגע, וואָס איך בין ניט אימטאַנד מיינע קענטע-נישן צו דערווייטערן. עפעס אַ מין נערווענשוואַכקייט, פון וועלכער איך לייד זינט יענער צייט, דערלויבט מיר ניט קיין שום גייסטיקע אַנ-שטרענגונג“. בכך, אין משך פון די לעצטע פּופּצן יאָר פון זיין לעבן איז ביי מענדעלסזאָנען זיין שאַפּונגס-קראַפט געווען באַדייטנדיק אָפּגע-שוואַכט. און אָט די דאָזיקע ביי אים נאָך פאַרבליבענע כוחות האָט מענ-דעלסזאן נאָך דעם לאַפּאַטער-אינצידענט באַשלאָסן שוין מער ניט אָפּ-געבן ווי פריער דער דייטשער קולטור, נאָר דער קולטור און נויטבאַ-דערפענישן פון זיינע ברידער. און טאקע ערשט אַ דאַנק מענדעלסזאָנס טעטיקייט אין די לעצטע 15 יאָר פון זיין לעבן איז מענדעלסזאן געוואָרן דער אָנערקענטער פּאַנען-טרעגער פון דער אויפקלערונג ביים דייטשן יידנטום און עס איז געשאַפּן געוואָרן די „מענדעלסזאן-לעגענדע“, וואָס מיר האָבן פריער דערמאָנט. וואָרעם דאָס, וואָס מענדעלסזאן האָט גע-שאַפּן אויפן געביט פון יידישער קולטור און וויסן ביז די 70ער יאָרן פונם 18טן יאָר, האָט אַ בערך קנאַפּן ווערט. אַמוויכטיקסטן איז געווען דער אינטערעסאַנטער פּרוּוו מצד דעם נאָך גאָר יונגן מענדעלסזאן צו גרינדן צוואַמען מיט זיין חבר טוביה באָם אין 1750 אַ העברעישע

וואַכנשריפט „קהלת-מוסר“ מיט דעם באַשטימטן צוועק צו דערוועקן אין דער יידישער יוגנט ליבע צו דער העברעיִשער שפּראַך און אינטערעס צו שיינעם סטיל. דער „קהלת-מוסר“ איז געשריבן אין אַ ריין ביבליִשער שפּראַך מיט פיל „מליצה“, און זייער זעלטן איז דאָרט צו באַגעגענען אַ תּלמודישן אויסדרוק 1. די יונגע פּאַרפּאַסערס 2 ווענדן זיך צו זייערע ליענער מיט דער פּאָדערונג מער אויפּמערקזאַמקייט צו שענע־קען די שיינקייטן פון דער נאַטור, וואָס פּאַרשאַפן דעם מענטשן אזוי פיל האַרציקע פּרייד; אויך באַקלאַגן זיי זיך דערויף, וואָס מען גיט זיך אזוי ווייניק מי צו לערנען די פּראַכטפולע אומפּאַרגלייכלעכע נאַציאָנאַלע שפּראַך 8.

אויסער אַריגינעלע אַרטיקלען, איז אויך אין ערשטן נומער פּאַר־עפּנטלעכט אין העברעיִשער איבערזעצונג אַ פּראַגמענט אויס ערוואַרד יונגס „נאַכטליכע באַטראַכטונגען“.

די ערשטע העברעיִשע צייטונג האָט אָפּער ניט געהאַט קיין אריכת ימים, און מער ווי צוויי נומערן זיינען ניט דערשינען. מענדעלסאָנאַס ערשטער ביאָגראַף, יצחק אייכל (און נאָך אים ג. מענדעלסאָנאַ און מ. קיי־זערלינג), פּאַרוזיקערט, אַז אין דעם זיינען שולדיק די „פּאַנאַטיקער“ (המקנאים), וואָס זיי איז דער סטיל און טאָן פונם „קהלת מוסר“ שטאַרק ניט געבעלן 4. שוין דאָס אַליין, וואָס דער „קהלת מוסר“ איז געווען אַ נייע דערשיינונג „שלאַ שערום אבותינו“ — איז געווען שטאַרק פּאַר־

1 דער „קהלת מוסר“ איז פון די גרעסטע יקר-המציאותן. מיר האָבן זיך באַנוצט מיט אַ האַנטשריפט־לעכער אָפּשריפט פון דעם עקזעמפּלאַר, וואָס געפינט זיך אין דער שטראַסן-ביבליאָטעק אין ווילנע. אין דער־נייערער צייט (1928) האָט מ. אדלטיין איבערגעדרוקט דעם „קהלת מוסר“ לויט אַ פּאַטאָגראַפֿישער קאָפּיע אין דער יובל-שריפט פונם בודאַפעשטער רבנים-סעמינאַר.

2 דעם באַדייטענדסטן טייל פון די אַרטיקלען אין „קהלת מוסר“ האָט פּאַר־פּאַסט מענדעלסאָנאַ. דריי פון די דאָזיקע אַרטיקלען, וואָס זיינען דערשינען אין דעם ערשטן נומער, זיינען איבערגעדרוקט אין „מאַסך“, 1785.

3 „קהלת מוסר“, שער ב': ראיתי א.ז.ינו בני ישראל עובי לשוננו הקדושה והיטב חרה לי; לא ידעתי איכה נהיתה הרעה הזאת. מה ראו על ככה ומה הגיע אליהם: להשליך ארצה עטרת גאות צבי תזארתם. הלא היא המבחר שבלשונות ודבר ד' במחזה אל עבדיו הנביאים בלשון עבר היה ובה הכין ד' וצר עולמנו... ואין איש מתחזק להשיב הלשון על בנה כמשפט הראשון. וכי יאמרו כי בארבע רוחות השמים פני ד' חלקנו בארצות הגוים אשר לא ישמעו לשוננו — המענה הזאת תנדוף כהנדוף מוך הרים לפני רוח קדים. הלא לעבדים ולשפחית נמכרו אבותינו בית המצרים, ועם כל זה לא שכו לשונם כמאמר מכילתא בסדר שמות.

4 תולדות הרמב"ם, 1789, 13.

דעכטיק. ווי עס שיינט, האָבן די „פני“ פאַרבאָטן דעם יונגן און דע= מאָלט נאָך אומפאַקאָנטן ישיבה-בחור אויס דעסוי די צייטונג ווייטער אַרויסצוגעבן, און מענדעלסאָן, וואָס איז בטבע קיין קעמפער ניט גע= ווען, האָט דעם באַפעל הכנעהדיק דערפילט.

נאָך דעם דאָזיקן פרוּוו האָט מענדעלסאָן אויף לאַנגע יאָרן פאַר= לאָזן די העברעיִשע ליטעראַטור. ער שרייבט אַפילו אַ פירוש אויף דעם רמבמ״ם „מלות ההגיון“, ער טראַכט אָבער ניט אים צו פאַרעפנטלעכן און שענקט אַוועק דעם מאַנוסקריפט עפעס אַ ירושלימער משולח, שמשון קליר, און יענער פאַלט אויף אַ שכל און פאַרעפנטלעכט דעם פירוש (אין 1761) אונטער זיין אייגענעם נאָמען. ערשט 1769, ווען מענדעלס= זאָנס נאָמען האָט שוין געקלונגען אין דער ברייטער אייראָפּעיִשער וועלט אַלס דער באַשאַפער פון „פּעדאָן“, האָט ער אויך דאָס ייִדישע לייענער= פּובליקום מזכה געווען מיט אַ ווערק — אַ פירוש אויף „קהלת“. אין דעם דאָזיקן ווערק איז אָבער שווער צו דערקענען דעם „פּאַנען=טרעגער“ און „אויפּקלערער“. בעת מען לייענט די אין אַלטמאָדישן סטיל געשרי= בענע הקדמה וועגן די פיר „דרכים“ פון ביבל=עקזגעטיק: וועגן פּשט, דרוש, רמז, סוד, מיט דער באַמערקונג, אַז זיי אַלע זיינען לויטער אמת („ובכלם דברי אלהים חיים“) 1, ווילט זיך קוים גלויבן, אַז מיר האָבן פאַר זיך דעם אייראָפּעיִש=געבילדעטן שריפטשטעלער, וואָס האָט זיך געשאַפן אַ גרויסן נאָמען אין דער דייטשער ליטעראַטור מיט זיינע קרי= טיש=עסטעיִטישע אַרבעטן. דער פירוש איז אויסגעהאַלטן אין שטרענג קאָנסערוואַטיוון גייסט, און עס איז כאַראַקטעריסטיש, וואָס איינער פון די אָנזאָגער און פּיאָנערן פון דער השפּלה=באַוועגונג. מענדעלסאָנס אַ בן= דור, האָט געפונען פאַר נייטיק, אין קעננזאָץ צו מענדעלסאָנס פירוש, אָנצושרייבן אַ נייעם פירוש אויף דעם באַרימטן פּעסימיסטיש=פּילאָזאָפּישן ביבל=ווערק. דער פּאָלעמישער כאַראַקטער פונם ווערק לאָזט זיך הערן

1 לבאורי חירטנו הקדושה איבעה דרכים והם: פשט, דרוש, רמז, סוד, זכלם דברי אלהים חיים, צדקו יחדו ואין זה סותר לדרכי השכל וההקשה או זר ונפלא בעיני התבונה האנושית... אחרי שאנו רואים מדרכי החכמה העליונה לכונן בפעולה אחת אל תכליות רבות כי זהו מגדר חכמה העליונה בכלל, ואנו רואים במעשה היצירה ובפרט באיברי בעלי החי שיוצרים כוון באבר אחד אל כוונות שונות; דרך משל ברא האף להריח ולנשימה ולרחות הליחה העודפת ולישות תואר הפנים; ברא האזן לנשימת הבעל חי, להוליד הקול, לנשיבת הרוח, להורדת הגשם והטל ולהעלות השבת וכדומה, הרי אלו תיעליות רבות במקצוע אחד וכן רבות. אם כן אינו רחוק שתחנן החכמה היא בדבור אחד אל כוונות רבות מתחלפות וכי וכי.

שוין אין זיין נאָמען — „תוכחת מגולה“¹. זיין פאַרפאַסער איז מרדכי גומפעל בן יהודה ליב שנאָבער, דער אין זיין צייט באַוווּסטער אַרצט, וואָס פלעגט זיך חתמענען אונטער זיינע וויסנשאַפֿטלעכע ווערק אין אייראָפּעיִש־שע שפּראַכן: מאַרקוס געאַרג לעוויזאָן (פון זיין פּאַטערס נאָמען ליב). די דאָזיקע האַלב פאַרגעסענע, אָבער אינטערעסאַנטע פיגור האָט געוויס פאַרדינט, איר נאָמען זאָל פאַרצייכנט ווערן אין דער געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור און אויפקלערונג.

מרדכי גומפעל שנאָבער איז געבוירן אין בערלין אין אַ חשובער פּאַמיליע. זיין געבורט-יאָר איז אומבאַקאַנט. מע קען זיך בלויז משער זיין, אַז ער איז געווען בערך אין איין עלטער מיט מענדעלסאָנען, תלמוד מיט זיינע מפרשים האָט שנאָבער געלערנט ביי מענדעלסאָנס רבי, ביים רב דוד פרענקל². ווי ביי מענדעלסאָנען, אַזוי איז אויך שנאָבערס ערשטער וועגווייזער אויפן געביט פון וויסן געווען מיימונים „מורה נבוכים“. ער שטודירט פליסיק פילאָזאָפּיע, נאַטורוויסנשאַפֿטן און באַזונדערס מעדיצין. בכדי זיך צו פאַרפּולקומען אַלס אַרצט, לאָזט ער זיך אין די 60קער יאָרן פונם 18טן י"ה קיין לאַנדאָן, וווּ ער אַרבעט ביים באַוווּסטן כירורג יאָהן גונטער³. אין די יאָרן, וואָס שנאָבער האָט פאַרבראַכט אין לאַנדאָן, האָט ער פאַרעפנטלעכט אין ענגליש אייניקע מעדיצינישע און ווערק (דאָס באַקאַנטסטע פון זיי: An essay on the bleed) און אויך אַ פאַרשוונג וועגן רעליגיע⁴. שנאָבער האָט זיך דערוואָרבן אַזאַ גרויסן נאָמען אין דער מעדיצינישער וועלט, אַז דער שוועדישער קיניג גוסטאַוו דער צווייטער האָט איינגעלאָרן שנאָבערן קיין אופּסאַלא, וווּ ער האָט פאַרנומען אַ קאַטעדראַע אין דעם דאָרטיקן אוניווערסיטעט. אויפן קיניגס באַפעל זיינען אויך שנאָבערס מעדיצינישע ווערק איבערזעצט געוואָרן פון ענגליש אויף שוועדיש. שנאָבער האָט אָבער פאַרבראַכט אין שוועדן בלויז אייניקע יאָר. אין 1781 קערט ער זיך אום קיין דייטש-לאַנד, באַזעצט זיך אַלס פּראַקטיצירנדיקער אַרצט אין האַמבורג און דאָרט האָט זיך אויך פאַרענדיקט זיין לעבנסוועג (געשטאַרבן אין 1797).

ביי דער אינטענסיווער מעדיצינישער פּראַקטיק און זיין וויסנשאַפֿט-לעכער אַרבעט אויפן מעדיצינישן געביט האָט דאָך שנאָבער געפונען צייט

1 מענדעלסאָן ווערט אין דעם דאָזיגן ווערק ניט דערמאַנט ביים נאָמען, נאָר אַלס „החכם מברלין“.

2 זע תוכחת מגולה, דף ב' עמ' א'.

3 זע תוכחת מגולה, דף ג', עמ' ב'.

4 זע „יסוד תורה“, 3: בספרי „רוח הדת“ אשר חברתי בלשון ענגליש.

זיך צו פארנעמען מיט ריין-אויפקלערערישע אויפגאבן צווישן זיינע ברי-דער. נאך וויינענדיק אין לאַנדאָן האָט ער פאַרטראַכט אַ גרעסערע אַרבעט אין העברעיִש ווּגן וויסנשאַפטלעכע פּראָגן און רעליגיעזער פּילאָ-זאָפּיע 1. דער ערשטער טייל פון דעם דאָזיקן ווערק איז דערשינען אין לאַנדאָן (1771) אונטערן טיטול „מאמר התורה והחכמה“, וווּ עס ווערן געגעבן אין אַ פּאָפּולערער פּאַרם אַלגעמיינע ידיעות וועגן מאַטעמאַטיק, אַסטראָנאָמיע און פּיזיק. באַזונדערס אינטערעסאַנט איז די פּאַררעדע צו דעם „מאמר“, שטיצנדיק זיך אויף דעם רמב"ם (מורה נבוכים, III, קאפ' 41), שמרייכט שנאַבער אונטער, אַז די דערקלערונגען צו די גע-באָטן פון דער תורה, די אָנווייזונגען, ווי אַזוי מ'דאַרף מקיים זיין יעדע מצוה באַזונדער — דאָס אַלץ האָט משה רבנו דערפאַר איבערגעגעבן בעל פה, בכדי די חכמים פון די שפּעטערדיקע דורות זאָלן האָבן די מעגלעכקייט צו מאַכן זייערע תקנות, צו שאַפן „סייגים“ אָדער זיי אינ-גאַנצן מבטל צו זיין לויט די פּאַרערונגען פון דער צייט און די אומשטענדן. אלא ניט, ווייזט שנאַבער אָן, ווען די תורה שבעל פה וואָלט פון דער התחלה אָן געווען כעסטגעזעצט און אין כתב פאַרצייכנט, וואָלט דאָך אַלץ ווי פאַרשטיינערט געוואָרן און די חכמים פון די שפּעטערע תקופות וואָלטן דאָך געווען געבונדן אויף יעדן טריט און שריט און זיי וואָלטן ניט געווען בכוח צו מאַכן וועלכע ס'איז תקנה, ווייל דאָס פשוטע פּאַלק וואָלט זיך דאָך געוואָלט רעכענען בלויז מיט דעם פּעסטגעזעצטן, מיט דעם געשריבענעם וואָרט. איצט אָבער איז דאָס פּאַלק מחוייב צו פּאַלגן זיינע גייסטיקע פירער, וואָס זיי איז געגעבן דאָס רעכט אויסצוטייטשן לויט די דרייצן קאָגישע כּללים (שלש עשרה מְדוּת) אַלע דינים און גע-זעצן פון דער תורה, נעמענדיק אין באַטראַכט די פּאַרערונגען פון דער צייט (ויהיה בכחם זה לעשות גזירות וסייגים כפי מה שיגזור הזמן והמקום) 2.

1 ער האָט אויך דעמאָלט פאַרפּאַסט אַ הערק „ספר רפואות“, וואָס איז גע-בליבן אין כתב יד (זע תּיכּת מגולה, דף י"ב, עמ' ב').

2 ס'איז פּדאי אויך אונטערצושטרייכן פּאַלגנדיקן פרט: ווי דער רוב פון די ערשטע משפּילים, באַקלאָגט זיך אויך שנאַבער דערויף, וואָס כּחמת דעם שלעכטן דערציִונג-סיסטעם איז זעלטן ווער פון דער יידישער יוגנט „באַהבנט אין דער העברעיִשער שפּראַך“; פאַרגעסן איז די שפּראַך פון דער ביבל און מע רעדט אויף אַ „לשון עלגים“; מיר זיינען דאָדורך פאַרחילדעט און פאַרנאַרישט געוואָרן, אין מיט שפּאַט און געלעכטער טוען אויף אונז אַלע פעלקער זאָגן: רק עם סכל וקטן העם הזה! (וואָס ס'אַר אַ נאַריש און נישטיק פּאַלק דאָס איז).

דעם זעלבן שטאנדפונקט זאָגט שנאבער אַרויס אויך אין דעם צווייטן טייל פון זיין אַרבעט, וואָס ער האָט פאַרעפנטלעכט מיט פיל יאָרן שפּעטער 1 אַלס פירוש צום רמב"ם „אני מאמינס". די גאַנצע יידישע דאָגמאַטיק, אַלע „אני מאמינס" און עיקרים פון דער יידישער אמונה פאַסט שנאבער צוזאַמען אין איין איינציקן זאַץ — ידיעת מציאת השם, די אָנערקענונג פון דעם איינציקן באַשעפער. בלויז דער גע- באַט, פאַרזיכערט ער פון זיין ריין-ראַציאָנאַליסטישן שטאַנדפונקט, איז דער פּעסטער יסוד פון דער תורה, אָבער אַלע אַנדערע געבאָטן קאָנען מיט דער צייט געענדערט ווערן, און דאָס איז דערפאַר, ווייל דער גרונדזאַץ וועגן דעם איינציקן באַשעפער איז אַן אוניווערסאַלער, פאַר אַלע צייטן געוועלטיקנדיקער אמת. אַלע אַנדערע געבאָטן געהערן שוין אָבער צום געפייט פון גלויבן, און אמונה-זאַכן ענדערן זיך דאָך מיט דער צייט, און „עם פאַסירט דאָך, אַז מיר גלויבן היינט אין אַזוינע זאַכן, אין וועלכע מיר האָבן נעכטן ניט געגלויבט, און עס קען זיין, אַז מיר וועלן מאַרגן ווידער אויפהערן צו גלויבן" 2.

אין פּולן קעגנזאַץ צו מענדעלסזאָנען איז שנאבער פּעסט איבער- צייגט, אַז דעם אמת צו דערפאַרשן איז דער מענטש אימשיטאָנד נאָר מיט דער הייליג פון זיינע הושים און אַראַנק זיי דערווערפט עס דער לע- בעדיקער מענטש זיינע באַגריפן; זיי, די הושים, שטעלן עס צו דעם נייטיקן רוי-מאַטעריאַל, וועלכן דעם מענטשנס שכל נוצט אויס פאַר זיינע החלטות און לאַגישע סברות 3.

באַראַקטעריסטיש איז אויך פּאָלגנדיקער פּרט. מענדעלסזאָן איז, ווי מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, זיין גאַנץ לעבן געבליבן געטריי דעם

1 אין האַמבורג אין 1792 אונטערן טיטל „יסוד תורה". געשריבן איז דאָס חערק באַרייטנדיק פריער (זע תוכחת מגולה, דף ס' עמ' ב').

2 יסוד תורה, 2: לדעתי יש הבדל עצמי בין היסוד הזה מציאות השם יתעלה ובין כל יתר המצוות... כי כל יתר המצוות יכלו להשתנות לפי הזמן להיותם רק בענין האמונה. אבל היסוד הזה לא ישתנה אפילו שעה אחת להיותו אמת. דאָרטן, 13: כי ענין האמת אינו נופל תחת הזמן ולא משתנה ומה שבו אמת עתה יהיה אמת לעולם... מציאות הבורא יתברך הוא אמת... אבל מהמלה אמונה... יש שתהיה האמונה בדברים אשר ישתנו וענינה נוצלת תחת הזמן ונאמין לפעמים דבר היום לא האמינו אתמול ולא נאמינוהו למחר...

3 דאָרטן, 11: כי אנו אין לנו ענין אחר לדעת האמת רק הבחנת החושים יחד, כי משפט השכל אשר ישפוט בעוד ה.פ.ש עם הבשר יסודתו — בהידיעה אשר קנה על ידי החושים. דאָרטן, 91: כי אף לדעת החכם פיאטא שהמושכלות הותקעו בנפש האדם, אי אפשר להכחיש שהשכלת האדם בזה המציאות לא תבוא לו מבלי חשבת החושים.

לייבניץ=וואָלפּישן פּילאָזאָפּישן סיסטעם 1; ער האָט, אמת, מיטן גרעסטן רעספעקט זיך פאַרהאַלטן צו דעם „אַללעם צערמאַלמענדען קאַנט“, נאָר קאַנטס אין 1781 דערשינענע גאוניש ווערק „קריטיק דער ריינען פּער=נונפּט“ האָט ער, ווי ער גופא אין זיך אָפּנהאַרציק מודה, לחלוטין ניט פאַרשטאַנען 2. שנאַבער פון זיין זייט האָלט אָבער פאַר נייטיק צו באַקענען זיינע לייענער מיט קאַנטס גרונד=געדאַנק, אַז די צייט (און אויך דער רוים) איז ניט קיין אָביעקטיוו עקסיסטירנדיקע רעאַליטעט, און אויך ניט קיין אַבסטראַקטער באַגריף, נאָר די גרונד=באַדינגונג, ביי וועלכער דעם מענטשנס שכל איז ביכולת דעם מאַטעריאַל, וואָס ער באַקומט פון די הושים, סינטעטיש צו באַאַרבעטן אין אָנשויונגען און באַגריפן 3. און טאַקע די דאָזיקע גרונד=באַדינגונג לייגט אויך שנאַבער אַלס יסוד פאַר דער מסקנא, אַז די גאָטהייט געפינט זיך אויסער וועלכן פאַרבאַנד מיט דעם צייט=באַגריף, שטיצנדיק זיך אויף קאַנטס פּילאָ=זאָפּישע הנחות, פלייסט זיך אויך שנאַבער צו דערקלערן זיינע לייענער, אַז דער מענטש נעמט אויף מיט דער הילף פון זיינע הושים בלויז די דערשיינונגען, אָבער ניט „דעם תמצית פון יעדער זאך“ (דאָס דינג אַז זיך) 4.

שנאַבערן האָט, ווי מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, ניט באַפּרי=דיקט מענדעלסאָנס פירוש אויף „קהלת“, און ער האָט אין קעגנזאָץ צו אים געשריבן אַן אייגענעם פירוש, אין וועלכן עס פילט זיך ערטערווייזן די השפעה פון קאַנטס קריטישער פּילאָזאָפּיע, און שנאַבערס פּאַלעמיש ווערק איז פאַקטיש דער איינציקער אָפּקלאַנג, וואָס מענדעלסאָנס פירוש האָט געפונען אין דער העברעיִשער ליטעראַטור. דער לאַפּאַטער=שטרייט, וואָס האָט אזוי קאַטאַסטראַפּאַל געווירקט אויף מענדעלסאָנס געזונט=

1 מענדעלסאָן גופא ווייזט אַן אין זיינע „מאָרגענשטונדען“, וואָס ער האָט פאַרפאַסט אין דעם לעצטן יאָר פון זיין לעבן, אַז מחמת זיין לאַנגיאַריקער נערווי=קראַנקהייט איז ער ניט אימסטאַנד צו פאַרנעמען זיך מיט פּילאָזאָפּישע שטודיען. „פיר מין — איז ער דערבײַ מוסיף — שטעהט אַלזאָ דיעזע וויסענשאַפט (פּילאָזאָפּיע) גאָך יעצט אויף דעם פונקטע, אויף וועלכן זיע יטווא אום דאָס 75סטע יאהר דיעזעס יאהרהונדערטס געשטאַנדען האָט“.

2 זע זיין פרייה צו עליזע רייכאַרוס: „איך פיר מיינען טייל מוס בעקענען, דאָס איך איהן (דעם פאַרפאַסער פון דער „קריטיק דער ריינען פערנונפּט“) ניכט פערשטייע“ (געז' שריפטען, V, 706).

3 יסוד התורה, קאפ' 9; דאָרטן, 43: חכמי זמננו באַרו שחזנו בעצמו אינו ענין כלל, אפס הוא ערך הענינים המוחשים והמושגים זה אחר זה מהמשיגים, ר"ל הציור אשר יצירם נפש האדם.

4 תוכחת מנולה, דף ב', עמ' ב'; דף י"א, עמ' א'.

צושטאנד, איז אויך פון גרעסטן באטייט פאר מענדעלסזאגס ווייטערע ליטערארישע טעטיקייט. נאך דעם דאזיקן שטרייט איז ער געקומען צום באשלוס — פון איצט אן וועט ער אפגעבן זיינע אזוי שטארק אפגעשוואכטע כוחות שוין ניט דער דייטשער קולטור, נאר דער אויפקלערונג און די קולטורעלע באדרעפענישן פון זיינע ברידער 1.

און גראד אין אנטפאנג פון די זיבעציקער יארן האט זיך אין די יידישע פארמעגלעכע קרייזן פון דער בערלינער קהילה אלץ בולטער געלאזט מערקן דער דראנג צו אויפקלערונג און בילדונג, און אלץ דרייסטער לאזט זיך הערן די שטים פון דער ראדיקאל-געשטימטער יוגנט. דרייסטער ווערט אויך מענדעלסזאג גופא, און דאס לאזט זיך באמערקן אין דער פאזיציע, וועלכע מענדעלסזאג פארנעמט אין דער פראגע וועגן „הלנת המתים“, וואס איז אויפגעשוואמען אין 1772 דורך דעם פארבאט, וואס דער הערצאג פון מעקלענבורג-שווערין האט ארויסגעגעבן, מען זאל ניט טארן מקבר זיין א געשטארבענעם פריער פון דרייזן טאג נאך זיין טויט 2. די דארטיקע יידישע קהילות האבן אבער אין דעם דערזען א שווערע „גזירה“, ווייל דאס איז דאך קעגן דעם יידישן מנהג וואס גיכער דעם בר-מינן צו קבורה צו ברענגען. האבן די קהילות זיך געווענדעט צו מענדעלסזאגן, ער זאל אין זייער נאמען אנטרייבן א ביטשריפט צו דער רעגירונג, זי זאל „מבטל זיין די גזירה“, בכדי יידן זאלן ניט זיין געצוואנגען אפצוטראטן פון מסורת אבות. מענדעלסזאג האט זיך אבער אפגעזאגט זייער שלירות צו דערפילן, פשוט דערבאר, ווייל ער האט אין דעם רעגירונגס-באפעל קיין „גזירה“ ניט געזען, און ער פרוווט אפילו דערווייזן מיט א סך ציטאטן אויס די „ראשונים“ און חז"ל, אז „הלנת מתים“, ד"ה מקבר זיין דעם מת ניט אין דעם טאג פון דער פטירה, שטייט פלל ניט אין קיין סתירה מיט מסורת אבות. דא איז ארויסגעטראטן דער אונז שוין באקאנטער קנאי יעקב עמדן 3, ער האט זיך מפה דער דאזיקער פראגע אריינגעלאזט מיט מענדעלסזאגן אין א לאנגן ויכוח, און דער פארפאסער פון „פערדאן“ האט טאקע דערביי ארויסגעוויזן א גרויסע געניטקייט אין דעם אייגנארטיקן שו"ת-סטיל 4. עמדן האט אויף זיין ירגזונדיקן שטייגער געפאדערט, אז

1 אינטערעסאנט איז אין דער הינזיכט מענדעלסזאגס פרייה פונם 29סטן יוני 1779 צו העניגסן (געדורקט ביי מ. קייזערלינג: מאזעס מענדעלסזאגן 1862, 522).

2 דעם טעקסט פון דעם הערצאגס באפעל, זע המאסף, תקמ"ה, 155.

3 זע אונזער וועיק, ב' V, ז' 243 - 247.

4 דעם דאזיקן שו"ת-פרייה האט מענדעלסזאג פארעפנטלעכט אין „המאסף“.

II, 155, א. ה. איבערגעדורקט אין געז. שר. (1929), XVI, 154—168.

מענדעלסאָן זאָל למען השם זען פועלן ביי די שררות, זיי זאָלן מבטל זיין די ביטערע „גזירה“, בכדי „גאָטס פאָלק זאָל ניט געניטיקט זיין נאָכצוזאָן די מנהגים פון די אומות העולם“. מענדעלסאָן אָבער דערווייט אין זיין געלאַסן-רויִקן ענטפער, אז אין דער דאָזיקער פראַגע דאַרף מען קודם פל זיך רעכענען מיט דער קאָמפּעטענטער מיינונג פון די דאָקטוירים. מענדעלסאָן האָט גוט פאַרשטאַנען, אז ניט מיט ויכוחים קאָן מען איבערצייגן דעם צד שכנגדו — די וואָס שטעקן מיט ביידע פּים אין דעם אַלטן מיטלאַטערלעכן וועלט-באַנעם. ער, דער זון פון דער „אויפֿ-קלערער“-צייט, האָט געזען דערצו איין איינציקע תּרופּה — בילדונג! דערציען דעם יונגן דור ניט אויפן אַלטפּרענקישן שטייגער, נאָר אין דעם מאָדערנעם אייראָפּעיִשן גייסט. דורך זיין איניציאַטיווע ווערט אין בערלין געגרינדעט (1778) די ערשטע יידישע פּאָלקסשול „הַנוֹךְ נערים“ (יידישע פּרטישולע), וווּ עס ווערן אונטערריכטעט ניט בלויז תּלמוד און ביבֿל, נאָר אויך דייטש און פראַנצויזיש און אַלגעמיינע לימודים. פאַר דער דאָזיקער שול פאַרפּאַסט אויך מענדעלסאָן (צוזאַמען מיט פּריז-לענדערן) אַ ספּעציעל לעזעבוך 1. אין דעם זעלבן יאָר איז אויך מענדעלס-זאָן צוגעטראָטן צו זיין ליטעראַרישן אונטערנעמען, וואָס איז געווען פון גרעסטן קולטור-היסטאָרישן באַדייט פאַר דעם דייטשן יידנטום: דאָס איז זיין דייטשע חומש-איבערזעצונג. אין דעם פּראָבע-העפט, וואָס האָט געטראָגן דעם טיטל: „עלים לתּרופּה“ (דערשינען אין 1778), דערקלערט מענדעלסאָן: „ווען גאָט האָט מיר געגעבן בנים זכרים, און עס איז גע-קומען די צייט מיט זיי תּורה צו לערנען און באַקענען זיי מיט גאָטס לעבע-דיקן וואָרט, ווי אין פּסוק שטייט, האָב איך פאַר מיינע צאַרטע קינדער וועגן אָנגעפאַנגען איבערצוזעצן די חמשה חומשי תּורה אויף דער ריינער דייטשער שפּראַך, ווי זי ווערט געברויכט אין דער היינטיקער צייט... גראַד האָט גאָט אזוי געפירט, איך זאָל זיך באַקענען מיט ר' שלמה אויס דובנאָ און איך האָב אים אַיינגעלאָרן, ער זאָל לערנען מיט מיין איינציק געבליבענעם זון 2 דקרוק אַ שעה אין טאָג, און ווען ר' שלמה האָט זיך באַקענט מיט מיין תּורה-איבערזעצונג, איז זי אים שטאַרק געפּעלן און ער האָט מיך געבעטן, איך זאָל אים דערלויבן זי צו פאַרעפּנטלעכן, בכדי דערמיט נוצן צו ברענגען דער שול-יוגנט. האָב איך דערויף מסכים געווען“ 3.

1 זע: געמיינדעבלאַט, 1929, נומ' 9, ז' 432, 436.

2 דער צווייטער זון איז צו יענער צייט געשטאַרבן.

3 אור לנתיבה, XXVIII (מיר צוטירן לייט דער ווילנער אויסגאַבע, 1849).

מענדעלסזאן חזרט דאס זעלבע איבער כמעט אין די זעלבע אויסדריקן אויך אין א פרוואטן בריוו (דאטירט 25 מאי 1779) צו דעם אויפנדערמאנטן אביגדור לוי אויס גלאָנױ 1. דאָך איז אויסער ספק, אז דער פאָרויכטיקער מענדעלסזאן זאָגט דאָ ניט אַרויס דעם גאַנצן אמת. קלאָרער און באַשטימטער זאָגט מענדעלסזאן אַרויס, וואָס ער איז אויסן מיט זיין אויסגאַבע, אין אַ צווייטן בריוו, געשריבן אין דעם זעלבן 1779, נאָך אַדרעסירט צו זיינעם אַ קריסטלעכן פריינד— אַדאָלף הענינגס: „נאָך לאַנגע איבערלייגונגען בין איך געקומען צום באַשלוס, אז מיט דעם רעשט פּוהות, וואָס זיינען מיר נאָך געבליבן, קאָן איך נוצן ברענגען מיינע אייגענע קינדער און אויך אַ באַדייטנדיקן טייל פון מיינ נאַציאָן, אויב איך וועל זיי געבן אַ גוטע ביבל־איבערזעצונג מיט אַ געהעריקן פירוש. דאָס וועט זיין דער ערשטער שריט אויפן וועג צו אויפֿקלערונג, פון וועלכער מיינ נאַציאָן איז, ליידער, נאָך אַזוי דערווייטערט, אז מען פאַנגט צייטנווייז ממש אָן צו צווייפלען אין דער צוקונפֿט פונם ייִדישן פּאָלק“ 2. עס איז אויסער ספק, אז מענדעלסזאן האָט מיט זיין ליטעראַישן אונטערנעמען געשטעלט פאַר זיך אַ דאָפֿלטן ציל: 1) דורך זיין מיט ייִדישע אותיות געדרוקטע ביבל־איבערזעצונג דערלייכטערן די דייטשע יידן די מעגלעכקייט זיך צו באַקענען מיט דער ליטעראַישער דייטשער שפּראַך; 2) דורך זיין פינקטלעכער איבערזעצונג און דעם קלאָרן סיסטע־מאַטישן „ביאור“ געבן דעם אונטערוואַקסנדיקן דור די מעגלעכקייט זיך צו באַקענען מיט די קלאַסישע פּאַעטישע שיינקייטן פון דעם ביבל־טעקסט און מיט די גראַמאַטישע אייגנאַרטיקייטן פון דער העברעיִשער שפּראַך; דערוועקן אין דער ייִדישער יוגנט דעם חשק אָפּצוקערן פון דעם פּאַרדרייטן פּלפּול און טרוקענער סכאַלאַסטיק צוריק צו דער ביבל און צו דעם ביבל־סטיל. דערפאַר טאַקע איז מענדעלסזאן אין דער זעלבער צייט, ווען ער האָט איבערזעצט דעם חומש, אויך שטאַרק געווען פאַרטאָן מיט דעם איבערזעצן דעם ספר תהלים, מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, ווי שטאַרק די דאָזיקע אויס דעם טיפן אַלמערטום אויפּגעהיטע תּפּילות האָבן געווירקט אויף מענדעלסזאָנס רעליגיעזן געפיל; ער האָט זיי אָבער אויך זייער הויך געשעצט אַלס ערשטקלאַסישע מוסטערן פון לירישער פּאַעזיע. און אין זיינע בריוו צו פאַרשידענע באַקאַנטע 8 שטרייכט ער טאַקע אונטער, אז מיט דער תּהלים־איבערזעצונג באַצוועקט ער דער עיקר צו־

1 געז' שריפטען, יובילעום־אויסגאַבע (1929), XVI, 162.

2 קייזערלינג, מאַזעס מענדעלסזאן, 1862, 522.

3 זע, צום ביישפּיל, זיין בריוו צו מיכאַעליס (געז' שר' ; 1844, V, 505 - 506).

צו געוויינען דעם לייענער, ער זאל אין די תהלים-תפילות זעען קודם-כל א מוסטער פון קלאסישער „לירישער פאָעזיע דער העברעער... אָהנע אויף דאָס פּראָפּעטישע אונד מיסטישע צו זעהען, דאָס זאָוואָהל קריסטליכע אַלס יודישע אויסלענגער נור דאַרום אין דען פּסאַלמען געפונדען, ווייל זי עס דאַרין געזוכט האָבען; אונד נור דאַרום געזוכט האָבן, ווייל זי וועדער וועלטווייזע נאָך קונסטריכטער געוועזן זינד“.

נאָך איין זאך האָט מענדעלסאָן פּאַצוועקט מיט זיין ביבל-איבער-זעצונג: אויסמעקן אויס דעם יידישן לעבן „די יידיש-דייטשע מונדאַרט“, דײַה דעם יידישן דיאַלעקט, פאַרדרענגען אויס דער שול און פּאַמיליע די אַלטע יידישע ביבל-איבערזעצונגען, ווי, צום ביישפּיל, די איבערזעצונג פון יקותיאל בליץ 1, וואָס אין לויט מענדעלסאָנס מיינונג געשריבן „בלשון עלגים“, מקולקל ומשחת מאור, תגעל בה נפש הקורא היודע לכבר צחות“ — אין אַ פאַרדאַרבענער און שרעקלעך-פאַרקריפּלער שפּראַך, פון וועלכער עס עקלט יעדן לייענער, וואָס איז געוויינט צו ריידן אַ ריינע, ריכטיקע שפּראַך. ביי מענדעלסאָנען אין די אויגן איז דער יידישער „זשאַרגאָן“ געווען בלויז אַ מעכאַניש געמיש „דעם העברעיִשן מיט דעם דייטשען“. „איך פּירכטע, — שרייבט ער אין אויגוסט 1782 צו זיין באַ-קאַנטן ערנסט קליין 2, אַז דער דאָזיקער זשאַרגאָן האָט ניט ווייניק מיט-געהאַלפּן דער מאָראַלישער פאַרווילדונג פון דעם פּשוטן עולם (האַט ניכט ווייניק צור אונזטליכקייט דעם געמיינעם מאַננעם בייגעטראַגען), און איך פאַרהאַת, אַז דאָס, וואָס די לעצטע צייט האָבן מיינע ברידער אָנגע-פּאַנגען צו פּאַנצן די ריינע דייטשע שפּראַך, וועט האָבן אַ זייער גוטע ווירקונג“... „נור קיינע פּערמישונג דער שפּראַכען!“ — דערמיט פאַרענ-דיקט מענדעלסאָן זיין בריוו.

אַט דערצו האָט באַדאַרפט ניט ווייניק מיטהעלפּן זיין קלאַסישע דייטשע הומש-איבערזעצונג, וואָס ער האָט באַשלאָסן צו דרוקן מיט יידישע אותיות.

בכדי צו פאַרווירקלעכן די צווייטע פון די אויבנדערמאַנטע אויפ-גאַבן — צו דערוועקן אין דער יידישער יוגנט דעם אינטערעס צו דער העברעיִשער שפּראַך און איר גראַמאַטיק, האָט מענדעלסאָן געהאַלטן פאַר-נייטיק צוציען צו דער דאָזיקער אויסגאַבע דעם אויבנדערמאַנטן מדרק און שפּראַך-פאַרשער שלמה דובנאָ.

1 וועגן בליצט ביבל-איבערזעצונג זע איבער דערק, ב' VI, ז' 159—161.

2 געז' שר' 1844, V, 505—506.

3 זע איבער דערק, ב' V, ז'...

דער דאזיקער מאן, וועלכן מענדעלסזאן האָט געהאלטן פאר דעם פאסנדיקסטן און נויטיקסטן מענטשן, וואָס קאָן אים באַהילפיק זיין ביי זיין וויכטיקן ליטעראַרישן אונטערנעמען, פאַרדינט, מיר זאָלן זיך מיט אים נעענטער באַקענען. שלמה בן יואל דובנאָ איז געבוירן אין דער אַלטער וואָלינער שטאָט דובנאָ דעם 12טן אָקטאָבער 1738. דעם אינטערעס צו ביבלישער עקזעגעיטיק און צו אַלץ, וואָס ס'האָט אַ שייכות צו ביבלישער שפראַך-פאַרשונג, האָט אין דעם יונגן דובנאָ דערוועקט דער אונז שוין באַקאַנטער בעל „מרכבת המשנה“, שלמה העלמא. אַלס צייכן פון דאַנק-באַרטייט צום געליבטן לערער האָט דובנאָ פאַרעפנטלעכט (אין 1766) מיט וויכטיקע הערות און מיט אַ גרויסן לויבליך פאַרויס העלמאַס פאַרשונג וועגן טראַף און ניקוד „שערי נעימה“. צו יענער צייט געהערט אויך, וואַרשיינלעך, דובנאָס ערשטע זעלבשטענדיקע אַרבעט, אַ זאַמלונג העברעיִשע לידער — „יובל ונעמן“, וואָס זיינען געשריבן אין ריין-ביבלישן סטיל 1. דובנאָ האָט אויך געשריבן אַ געוויסע צאָל דידאַקטישע און סאַטירישע לידער. עס פילט זיך אָבער ניט אין זיי דער ניצויץ פון דעם אמתן דיכטער 2. גרויס איז אָבער זיין פאַרדינסט פאַר דער נייגעברעיִשער דיכטונג דערמיט, וואָס ער האָט איבערגעדרוקט משה חיים לוצאַטוס אַלע-גאַרישע דראַמע „לישרים תהלה“, וועלכע איז דעם ברייטן לייענער-פּוּב-ליקום ביז דעמאָלט געבליבן אינגאַנצן אומבאַקאַנט, ווייל דער דיכטער האָט זי פאַרעפנטלעכט אין 1743 בלויז אין דער צאָל פון 50 עקזעמפּלאַרן. דובנאָ האָט זיך מיט איר צום ערשטן טאָל באַקאַנט אין די יאָרן (1767—1772), וואָס ער האָט פאַרבראַכט אין אַמסטערדאַם, ווו ער האָט געאַרבעט אין די דאָרטיקע ביבליאָטעקן. אַנטציקט פון לוצאַטוס מייסטערווערק, האָט ער באַשלאָסן עס איבערצודרוקן, בכרי, ווי ער ווייזט אַן אין דער פאַרערדע, עס זאָל דערוועקן אין דער יידישער יוגנט די

1 אין איינעם פון זיינע בריוו צו וואָלף היידענהיים שרייבט דובנאָ וועגן דעם דאָזיקן ווערק: הוא חיבור קטן ע"ד מליצת המקרא ממש, כתבתיו בימי עלומי בעור כפתי רעננה". די ביבליאָגראַפן פירסט און צייטלין חייזן אפילו אַן, אז די דאָזיקע זאַמלונג האָט דובנאָ פאַרעפנטלעכט אין די 70סטער יאָרן. ש. סטאַניסלאַחסקי האָט אָבער דערווייזן, אז די דאָזיקע מעלדונג איז נימ ריכטיק, און „יובל ונעמן“ איז גע-בליבן אין מאַנוסקריפּט (זע וואַסכאָד, 1893, X—XI, 216).

2 דאָך רעדט פראַנץ דעליטש אין זיין באַקאַנטן ווערק (צ' געש' ד' יוד' פּאַפּויע, 118) וועגן דובנאָס לידער מיט אַ געוויסער התפעלות: זיינע געוויכטע זינד ווירקליך אין אויסדרוק העברעיִש, ביבליש אין דען בילדערן, מיטעלאַ-טעריליך אין רייס אונד פערזפּאַרם, אונד אויך מייסטענטיילס יודענטימליך אים געגענשטאַנד דער בעהאַנדלונג.

ליבע צו דער ביבלישער שפראך און זי זאל אויס די פראכטפולע שיינ-
 קייטן פון דעם דאזיקן ווערק זיך איבערצייגן, אז די הייליקע שפראך איז
 נאך איצט אויך זאפטיק און פריש און פול מיט יוגנטקראפט¹.

ווען דובנא איז דערנאך אריבערגעפארן פון אמסטערדאם קיין בער-
 לין, האָט ער זיך באַפריינדעט מיט מענדעלסאָנאָס הויז, ווייל ער האָט אַ געוויסע
 אַן אָפּטער אַריינגייער אין מענדעלסאָנאָס זון אונטערריכט אין העברעיִש. עס איז אוי-
 סער ספק, אז דובנאָ האָט דערפאַר אזוי הייס אַגיטירט, מענדעלסאָנאָס
 חומש-איבערזעצונג זאל וואָס גיכער אויף דער וועלט דערשיינען, ווייל
 ער איז געווען פּולשטענדיק איינשטימיק מיט מענדעלסאָנאָס בנוגע דעם
 „ידיש-דייטשן דיאַלעקט“. אויך דובנאָ האָט געהאַפּט, אז מענדעלסאָנאָס
 איבערזעצונג וועט געלינגען צו פאַררענגען דעם „פאַרהאַסטן זשאַרגאַן“.
 מען דאַרף דערביי ניט פאַרגעסן, אז די שפראַך-וויסנשאַפּט, די
 דיסציפּלין, וואָס דערפאַרשט די שפראַך און דאָס וואָרט אַלס פאַשעפּער
 און טרעגער פון דעם מענטשלעכן געדאַנק, — איז נאָך דעמאָלט אין די
 קינדערשיכלעך געגאַנגען, און אַלס צעניאָריק קינד האָט זיך נאָך דע-
 מאָלט אין זיין ריטער-שלאָס דערצויגן דער צוקינפטיקער גרויסער געלערנט-
 טער, וואָס האָט מיט צענדליקער יאָרן שפּעטער אַרויסגעוואָגט דעם גע-
 דאַנק, אז קיין פּאָלק איז ניט אימשטאַנד צו פאַלעבן און באַפּרוכפּערן
 אַ פּרעמדע שפראַך מיט זיין אייגענעם גייסט, סיידן ער אַקבעט דערביי
 איבער די דאָזיקע שפראַך אין אַ גאַנץ אַנדערע². אַלס געלערנטער פּילאָג-
 לאַג-פּויריסט פון אַלטן שניט, האָט דובנאָ באַזונדערס מקפיד געווען, אז
 „יעדער מענטש, מיט וואָס פאַר אַ שפראַך ער זאל זיך ניט באַנוצן, איז
 מחוייב זי אָפּצוהיטן פון וועלכע עס איז פאַרקריפּלונגען און טאָר זיך
 ניט דערלויבן אזוינע, וואָס געפינט זיך אין סתירה מיט די געזעצן פון
 איר גראַמאַטיק“³. אויף דעם ידיש-דייטש האָט דובנאָ געקוקט ניט
 ווי אויף אַ יידישן דיאַלעקט, נאָר ווי אויף אַ דייטשע שפראַך, וואָס
 יידן האָבן פאַרגרייזט און פאַרקריפּלט...

1 „לישרים תהלה“ האָט ווירקלעך געהאַט אַ גרויסע השפּעה אויף דער ניי-
 העברעיִשער פּאַעזיע און פיל ווערק זיינען געשאַפּן געוואָרן לויט איר מוסטער.
 2 וו. הומבאָלדט, איבער די פּערשיעדענהייט ד' מענשליכען שפּראַכבויעס, 203.
 3 זע דובנאָס הסכמה צו דער מוסטערהאַפּטער אויסגאַבע פון דעם מחזור
 אויף שבועות (אין 1805), וואָס ס'האָט פאַרעפּנטלעכט מיט דערקלערונגען און אַ דייטשער
 איבערזעצונג דער פאַרדינסטפולער מדקדק וואָלף היידענהיים : והקורא בכל לשון צריך
 להוזהר מדברי שבוש שבאותו הלשון, ומדקדק באותו הלשון כמו שמדקדק בלשון
 הקודש.

שלמה דובנאָ האָט גערן אָנגענומען מענדעלסזאָנס פּאַרשלאָגן צו שרייבן פּאַר זיין אויסגאַבע אַ פּירוש „ביאור“ צום חומש=טעקסט און אים אויך צו באַזאָרגן מיט אַ ספּעציעלן „תיקון סופרים“. מענדעלסזאָן גופּאָ זאָגט עדות, אַז „דובנאָ האָט זיין אַרבעט פּולבראַכט מיט אויסערגעוויינע־ לעכער געניטקייט... און האָט אַלץ מעגלעכעס געטאָן, בכרי עס זאָל אַרויס פּון זיינע הענט אַ דבר מתוקן“¹.

אין 1778 איז, ווי מיר האָבן שוין אויבן אָנגעוויזן, אין אַמסטער= דאַם דערשינען אַ פּראָבע=העפט אונטערן נאָמען „עלים לתרופה“, וווּ עס זיינען געווען אָפּגעדרוקט פּראָגמענטן פּון דער דייטשער איבערזעצונג און פּונם „ביאור“ מיט אַ גרויסער הקדמה פּון שלמה דובנאָ, וווּ ער באַ= קענט מיט דעם כאַראַקטער און די אויפגאַבן פּון דער גאַנצער אויסגאַבע. די „עלים לתרופה“ האָבן אין די אינטעליגענטע קרייזן געמאַכט זייער אַ גרויסן רושם; דער משומד כריסטיאן גאָטליב מאיער האָט אַפילו דאַס גאַנצע ווערק איבערגעדרוקט אין דייטש (1780) אונטערן טיטול: „פּראָבע איינער יידיש=דייטשען איבערזעצונג דער פינף ביכער מאָזיס“. גאַנץ אַנדערש האָבן זיך אָבער פּאַרהאַלטן די אָרטאָדאָקסישע קרייזן. ניט געקוקט דערויף, וואָס די בערלינער רבנים האָבן געגעבן אויף מענע־ דעלסזאָנס איבערזעצונג זייערע הסכמות², האָבן די אָרטאָדאָקסישע רבנים זיך פּאַרהאַלטן מיט גרויסן חשד צו דער דאָזיקער אויסגאַבע. בראש פּון די קעגנער, וואָס זיינען אַרויסגעטראָטן אַקעגן מענדעלסזאָנס איבערזעצונג און דעם „ביאור“, זיינען געשטאַנען דריי חשובע רבנים:

1 אור לנתיבה, XXX.

2 מענדעלסזאָן האָט די הסכמות פּאַרעפּנטלעכט דעמאָלט, ווען ס'איז דערשינען די איבערזעצונג פּונם ספר „שמות“. מיר האָבן געהאַט די מעגלעכקייט זיך צו באַ= קענען מיט די אויטאָגראַפּן פּון די דאָזיקע הסכמות, ווייל זיי האָבן זיך געפּונען צוזאַמען מיט פּילע דובנאָס האַנטשריפטן אין שמואל יוסף פינס אַרכיוו, און פּון דארטן זיינען זיי אַריבערגעגאַנגען צום געשיכטספּאַרשער ש. גינזבורג, וואָס האָט ביז די לעצטע יאָרן געלעבט אין לענינגראַד. עס איז אינטערעסאַנט, וואָס אויך די בער= לינער רבנים, הירש לעווין און זיין זון שאול, וועגן וועלכן עס וועט נאָך ווייטער זיין די רייד, האָלטן פּאַר נייטיק צו באַקלאַגן זיך אין זייערע הסכמות דערויף, וואָס די דייטשע יידן ריידן אויף אַ פּאַרדאָרבענער שפּאַרץ און קענען ניט ריידן „בשפת המדינה“. הירש לעווין שרייבט: ואנחנו עם בני ישראל אשר לא רגל על לשונו לשון מדינה ומדינה ככתבה וביותר יושבי הארצות האלו אשר כולם אשכנזים בשם ישראל... בלעגי שזה נדבר... ואין אתנו מבין וידוע אשורות לאשורי לפרש שיחו ללועזות... זיין זון שאול באַקלאַגט זיך: בהגלות נגלות חרפת ישראל בין האומות אשר ילעיגו עלינו בראותם מלמדי המקרא לא די שספר תורת אלהים עמוקה ומכוסה מהם, עוד נבלה שפתם בלשון המדינה.

יחזקאל לאַנדא אױס פּראָג, דער האַמבורגער רב רפאל כהן (גבריאָל ריסערס זיידע) און צבי הירש יעקב חרױף אױס פיורדע, וועגן וועלכן שלמה מיימון רעדט מיט אַזא התפעלות אין זיין „זעלבסטביאָגראַפיע“ 1. די דאָזיקע רבנים האָבן אין מענדעלסזאָנס אױסגאַבע געווען אַ שטיקל „הילול הקודש“: זיי האָבן געפונען, אַז די „דייטשע חומש-איבערזעצונג פון משה אױס דעסױ“ איז ניט אַזױ אױסן צו געבן די מעגלעכקייט לייכטער און בעסער צו פאַרשטיין דעם הייליקן טעקסט, ווי דער עיקר אױסצונוצן די תורת משה, די יוגנט זאָל וואָס גיכער באַהבנט ווערן אין דער דייטשער שפּראַך און דורך איר זיך באַקענען מיט דער קולטור פון די אומות העולם; און דאָס וועט דאָך לױט זייער מיינונג בלי ספק ברענגען צו ביטול התורה 2. דער קנאי רפאל כהן האָט אַפילו געוואָלט אַרויסטרעטן קעגן דעם אונטערנעמען פון „משה אױס דעסױ“ מיטן געווער פון „חרם“. מענדעלסזאָנען איז אָבער געלונגען דורך זיינע האַמבורגער פריינד צו פועלן ביים דענעמאַרקער מלך (אונטער וועמענס מאַכט האָמבורג אױף געפונען), ער זאָל זיך אונטערצייכענען אַלס „פרענומע-ראַנט“ אױף מענדעלסזאָנס אױסגאַבע, אַ פשיטא, אַז דער רב האָט שוין ניט געוואָגט אַרױנצואַרפן אין חרם אַן אױסגאַבע, וועלכע דער מלך גופא האָט באַוויליקט מיט זיין חתימה.

באַלד האָט אָבער אױסגעבראַכן אַ סכסוך צווישן רי צוויי הויפט-אַנטיילנעמער פון דער אױסגאַבע גופא. ווי עס איז צו זען אױס דובנאָס בריוו צו מענדעלסזאָנען פונם 22/IX 1780 8, האָט שוין אין 1780 גע-הערשט צווישן זיי אַ געוויסער רוגז, מענדעלסזאָן, וואָס האָט אױך גע-שעצט דובנאָס אַנטיילנעמען אין דער אױסגאַבע, איז געגאַנגען אױף אַלע מעגלעכע מאַטעריעלע הנחות, איז גרייט געווען פון דובנאָס וועגן זיך

1 וועגן דער השערה, אַז אױך דער ווילנער גאון זאָל האָבן זיך באַטייליקט אין דעם דאָזיקן פּראָטעסט, זע בײלאַגע, נומ' 1.

2 אַמבולטסטן זאָגט דאָס אַרויס דער פּראָגער רב יחזקאל לאַנדא: בתרגומו זה היה קצת נכון אם היה מקדים שתרגום זה היא לגדולים שכבדו למדו וקראו ושנו; אבל עכשו ששט תרגום זה אצל קצת המבקשים דוקא ללמוד עם הילדים תרגום זה, ומתוך כך נהגוך הוא שהילדים תיכף ביליותם מוכרחים לבלות זמנם בספרי עמים כדי שיורגלו בלשון אשכנז כדי שילמדו אח"כ התרגום ההוא ונעשית תורתנו כשפחה המשמשת את לשון אשכנז שיתשט בדור ופירוש המלות של לשוננו העברי אינם יודעים. (המאסף, 1786, 143. זע אױך „צל"ח על ברכות, דף כ"ח, עמ' ב.).

3 דער בריוו איז פאַרעפנטלעכט אין קאַבאַקס „ישורון“, III, 85 — 88, אי-בערגעדורקט אין לעטעריסעס אױסגאַבע המאכף תקמ"ד, 120 — 122, 180 — 182 (1862) און אױך אין מענדעלסזאָנס יובילעום איכנאַבע, XVI, 258 — 261.

אפצוזאגן פון וועלכן ס'איז ריווח, וואָס די אויסגאָבע קאָן ברענגען 1. מאַטעריעלע טובת הנאה האָט אָבער ניט געקאָנט ענדערן דובנאָס באַ-שלוס, — ער איז בכלל געווען אַ גרויסער מקפיד אין געלט=פראָג, ניט קוקנדיק אויף זיין שטאַרק געדריקטע עקאָנאָמישע לאַגע 2. אין פּרילינג 1781 זיינען זיך די צוויי שותפים ענדגילטיק פונאַנדערגעגאַנגען. „איך זוייס ניט — שרייבט מענדעלסאָן — אויס וואָסער סיבה דובנאָ האָט באַשלאָסן מיך צו פאַרלאָזן און האָט זיך צוריק אוטגעקערט צו זיין גע=בורטסלאַנד 8.

צי איז מענדעלסאָנען ווירקלעך אומבאַקאַנט געבליבן די סיבה, אויס זועלכער דובנא האָט אים פאַרלאָזן, איז שווער צו זאָגן. יעדנפאַלס, דובנא גופא רעדט וועגן דעם גאַנץ באַשטימט (אמת, שוין נאָך מענדעלסאָנעס טויט) אין זיין בריוו צו זיין פריינד, דעם אויבנדערמאָנטן מדרקע וואָלף היידענהיים. „זינט איך האָב בערלין פאַרלאָזן — שרייבט דובנא 4 — האָב איך ניט קיין שום מגע=ומשא מיט מענדעלסאָנעס יורשים. מיין יוגנט=לערער און רבי דער דובנער רב נפתלי הערץ האָט פאַרבייפאַרנדיק דורך בערלין מיר פאַרגעוואַרפן: בהתחברך עם אחויהו פּרץ ד' את מעשיך! * ער האָט מיך געשטראָפּט, פאַר וואָס איך אַרבעט צוזאַמען מיט אַועלכע, וואָס זייער גאַנץ טראַכטן איז עוקר מן השורש צו זיין די תורה שבעל פה. זיינע ווערטער האָבן אויף מיר געהאַט אַ גרויסע ווירקונג און איך האָב אים צוגעזאָגט, אַז איך וועל מיך דערווייטערן פון די דאָזיקע לייט און

1 זע ד. פרידלענדערס בריוו צו יוסף בן אליהו פעטעלעס קיין ווילנע: „איך פערזענלעך בין בייגעווען ביים דין=תורה, וואָס מענדעלסאָן מיט שלמה דובנא האָבן געהאַט ביים פערלינער רב. דאָרט איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז דובנא איז מחויב ווייטער אָנטיילצוגעמען אין דער חומש=אויסגאַבע, דער גאַנצער סכום, וואָס ס'איז צונויפגעזאַמלט געוואָרן ביי די „פרענומערזאַנטן“, גייט איבער אויף דובנאס חשבון, אויסער אַ קליינעם טייל, וואָס קומט מענדעלסאָנעס פרוודער שאולן (הברמל, VII, 36)

2 כאַראַקטעריסטיש אין דער הינזיכט איז דובנאס אויבנדערמאָנטער בריוו צו מענדעלסאָנען.

3 אור לנת=בה, XXX: רוח אחרת עברה עליו, לא ידעתי מה היה לו כי עזבני והלך לו אל ארצו.

4 דעם דאָזיקן בריוו, וואָס איז געשריבן דעם 8טן סיון 1789 אין אמסטערדאַם, האָט צום ערשטן פאַרעפנטלעכט אין דייטשער איבערזעצונג ב. אויערבאָך אין זיין „נעשיכטע דער איראָעליטישען געמיינדע האַלבערשטאַדט“, 1866, 179 — 183. דעם העב=רעישן טעקסט האָט געדרוקט א. ד. ליבערמאַן אין „אספת חכמים“, 1878, 13.

* דער פּשט פון דער דאָזיקער היסטאָרישער פּראָזע (דברי הימים, ב', 20, 37): אַז דו האָסט זיך באַפריינדעט מיט רשעים, וועט גאָס זיך פון דיר אַפּווענדן.

וועל בערלין פארלאזן. מענדעלסזאגס איבערזעצונג איז טאקע א זייער געלונגענע און א נוצלעכע און איך גופא האָב מיך משתדל געווען, זי זאל פארעפנטלעכט ווערן, נאָר אייניקע פון די וואָס זיינען איינגעלאָרן געוואָרן אַנטיילצונעמען אין דער דאָזיקער זייער וויכטיקער אויסגאַבע, זיינען זייער קוּשודע מענטשן, ווייל זיי האָבן פון זיך אינגאַנצן אַראָפּ געוואָרפן דעם עול פון דער תורה, און אויף זיי איז באמת געוואָגט געוואָרן: סורו נא וכו' 1.

פארלאָזנדיק בערלין האָט דובנא דאָך ניט אָנגעוואָרן די האָפענונג צו פארעפנטלעכן זיין פירוש („ביאור“) אויף חומש 2. ער האָט זיך געלאָזט קיין ווילנע, ווו ס'איז אונטער דער השפעה פון דעם ווילנער גאון געווען וואָך דער אינטערעס צום פאַרשן די ביבל-שפראַך און איר גראַמאַטיק. ער איז זייער פריינדלעך אויפגענומען געוואָרן אינם הויז פון דעם ווילנער רבם איידעם, דעם אויפגערמאַנטן גביר און מעצענאַט יוסף בן אליה פּעסעלעס 3, און דער גאַנצער ווילנער קרייז פון דעם גאונס תלמידים און מקורבים האָבן זייער וואַרעם אויפגענומען דובנאס פראָיעקט אַרויסצוגעבן די המשנה חומשי תורה מיט זיין ביאור.

הסכמות אויף דער דאָזיקער אויסגאַבע האָט דובנא פאַקומען ניט נאָר פון יוסף פּעסעלעס און דעם כאַמעלעאַן-אַרטיקן משה מייזעלש 4, נייערט אויך פון די גדולי התורה, פון דעם פאַגרינדער פון דער וואָלאָ-זשינער ישיבה, ר' חיים וואָלאָזשינער, און פון זיין ברודער ר' זעלמעלע,

1 אספת חכמים, 13: „ומאז התרחקתי מבערלין אינגי עיד את יורשי הרמב"ן במסורת הברית... מורי ורבי מנעורי הרב מדובנא נפתלי הירץ עבר דרך ברלין ויכתיבני: בהתחברך עם אחיזהו פרץ ד' את מצליך, כי אני עושה את מלאכתי עם אלה אשר כל מחשבותם לעקור משורש את התורה שבע"פ. חזקי עלי דבריו ונתתי אומר כי אבדל מהחברה הזאת וארחיק נודד מברלין...“ נאָכדעם, ווי ער דערמאָנט מיט 8 שבת מענדעלסזאָגס איבערזעצונג, פירט דובנא אויס: וואלם מקצת האנשים אשר נספחו לעזור למלאכה הנכבדה הזאת הנה הנם תרבות אנשים חשובים, כי פרקי מעליהם עול תורה ועל כמו אלה נאמר באמת וצדק: סורו נא וכו'...

2 אין מענדעלסזאָגס אויסגאַבע איז פארעפנטלעכט בלויז דובנאס פירוש אויף הימש „בראשית“.

3 וועגן דער ראַלע, וואָס פּעסעלעס האָט געשפּילט אין דעם באַוווּסן קאַמף צווישן דעם ווילנער קהל און דעם רב שמואל פּן אביגדור (אינוער ווערק, ב' V, ז' 259), זע אוינער אַרבעט „מלחמת הקהל בהרב האחרון“ אין „העבר“, II, (1918). זיין ברייט-וועקסל מיט פרידלענדער האָט ש. י. פּין פארעפנטלעכט אין „הפרמלי“. ווען דער „המאסף“ האָט אָנגעהויבן אַרויסגיין אין קעניגטבערג, האָט פּעסעלעס זיך אַפּאַגירט אויף צוויי עקזעמפּלאַרן.

4 מער באַריכט וועגן מייזעלשן זע פּיילאַגע נומ' 2.

וואָס איז געווען באַשאַנקען מיט אַן אויסערגעוויינלעכן, ממש ווונדער=
באַרן זכרון 1.

בכדי צו האָבן די מאַטעריעלע מעגלעכקייט צוצוטראַען צו דער פאַר=
טראַכטער אויסגאַבע, האָט דובנא זיך געלאָזט אין אַ רונדרייזע איבער
פיל שטעט זאַמלען „פּרענומעראַנדען“. ער האָט באַזוכט אַמסטערדאַם,
האַנאָווער, קאָפּענהאַגען, פּראָג און פּיל אַנדערע שטעט. צו דער דאָזיג=
קער רייזע האָבן אים פּיל חשובע באַקאַנטע באַזאָרגט מיט רעקאָמענדיר=
בריוו 2, עס איז אים אויף זיין נסיעה געלונגען צונויפצוזאַמלען העכער
700 אַבאָנענטן, דאָך איז דער דאָזיקער סכום געווען צו קליין פאַר אזא
קאָסטשפּיליקע אויסגאַבע, און דובנאס „ביאור“ אויף גאַנץ תורה איז
געבליבן אין מאַנוסקריפט 3.

דערפאַר אָבער איז מענדעלסאָנען געלונגען, ניט קוקנדיק אויף
אַלע שוועריקייטן, צו דערפירן זיין אויסגאַבע ביז צום סוף. נאָכדעם ווי
דובנא האָט אים פאַרלאָזן, האָט ער געמוזט זוכן נייע מיטאַרבעטער
פאַרן „ביאור“. ער גופא האָט געשריבן דעם „ביאור“ אויף ספר „שמות“
און אויף די לעצטע צוויי סדרות פון ספר „דברים“ (האוינו, ברכה), ווו
ער שטעלט זיך באַזונדערס אָפּ אויף זייער פּאָעטישן סטיל. דעם פּירוש
צו די איבעריקע ספרים האָבן געשריבן דריי פון מענדעלסאָנס מקורבים,
וועגן וועלכע עס וועט זיין די רייד אין די ווייטערדיקע קאַפיטלען. אין
משך פון 1780—1783 איז דערשינען אונטערן טיטל „נתיבות השלום“
מענדעלסאָנס קלאַסישע תורה-איבערזעצונג, פאַרזאָרגט מיט אַ נייעם
פּירוש און אויסגעצייכנטער הקדמה. מענדעלסאָנס באַדייטנדיקע ליטע=
ראַרישע באַגאַבונג און פּיינער עסטעטישער געשמאַק אַנטפּלעקן זיך דאָ
אין זייער גאַנצן גלאַנץ. אין דער איבערזעצונג פּילט זיך די אמתע
מינסטער-האַנט, וואָס פאַרשטייט, ווי איבערזוגעבן אין אַן אַנדער שפּראַך
די אומפאַרגלייכלעכע שיינקייטן פון דעם „ספר הספרים“. מענדעלסאָן
פלייסט זיך צו גיין אויסן דרך הפּשט, איבערזוגעבן דעם טעקסט ווערטלעך,

1 וועגן ר' זעלמעלעס געזאַלטיקן זכרון ווערן דערציילט פּיל לעגענדן. באַריכות
וועגן אים זע זיין ביהגראַפּיע „תולדות אדם“, פאַרסאַסט פון דעם מגיד יחזקאל פּיינעלס.
2 מיר האָבן געהאַט די מעגלעכקייט צו באַקענען זיך מיט די דאָזיקע רעי-
קאַמענדיר-בריוו, ווייל אויך זיי געפינען זיך אינם אַרכיוו פון ש. גינזבורג. דאָרט
ווערט עמטערס אונטערגעשטרעכן, אז „המדקק הגדול“ שלמה דובנא האָט בדעה אַרויס-
צוגעפּען חמשה חומשי תורה מיט אַ נייעם פּירוש, אָבער „בלי טייטס של ר' משה
דעסוי“.

3 שלמה דובנא איז געשטאַרבן אין אַמסטערדאַם דעם 23טן יוני 1813. ער
האַט געלאָזן אַ זייער ווערטפולע ביבליאָטעק. איר קאַטאַלאָג „רשימת ספרי רש"ד" איז
גערוקט אין 1814.

געטריי; אים געלינגט אָבער אויך קונציק איינצופלעכטן ערטערווייז דאָס טראַדיציאָנעלע, וואָס איז באַהויבט מיט דרוש, מיט מסורה און דאָך ניט צו שטערן דערביי דעם אַלגעמיינעם סטיל. עס איז אויסער ספק, אז צווישן דער גרויסער צאָל ביבלי־איבערזעצונגען פאַרנעמט מענדעלסאָאָנס, נתיבות השלום, אַדאַנק זיין גענויקייט, זיין געטאַקטער פאַרם און האַרמאָנישער פּשטות, אַ גאַנץ בכבודיקן פּלאַץ. אַ גרויסע ליטעראַרישע דערגרייכונג איז אויך די ברייטע העברעיִשע הקרמה, וואָס טראַגט אַ ספּעציעלן טיטל „אור לנתיבה“. דאָ איז שוין ניטאָ קיין זכר פונם „מליצה־סטיל“, וואָס לאָזט זיך נאָך אזוי שטאַרק פּילן אין מענדעלסאָאָנס יוגנט־ווערק „קהלת מוסר“; מיט זיין קלאַרער געמאַסטענער און פיין געפאַרמטער שפּראַך דערמאַנט דער „אור לנתיבה“ דעם קלאַסישן סטיל פון מיימונים „משנה תורה“.

עס איז דערפאַר קיין ווונדער ניט, וואָס דער „נתיבות השלום“ האָט אַרויסגערופן אזאָ התפעלות אין די פּראַגרעסיווע קרייזן, און מען האָט אים באַזונגען אין פּראָזע און פּאָעטישע לויב־לידער. דער דאָזיקער אויסגאַבע איז באַשערט געווען צו פּילרן אַ גאַנצן עטאַפּ אין דער קולטור־געשיכטע ניט נאָר פון די דייטשע יידן, נייערט אויך פון דעם מורח־יידנטום¹. אין משך פון צוויי־דריי דורות איז מענדעלסאָאָנס איבערזעצונג מיטן „ביאור“ געווען דער וויכטיקסטער, אויב ניט דער איינציקער מקור, וואָס אַדאַנק אים האָט די יידישע יוגנט ניט נאָר געלערנט צו שעצן די פּאָעטישע שיינקייטן פון דעם ביבלי־טעקסט און צו פאַרשן מיט ליבע די העברעיִשע שפּראַך און איר גראַמאַטיק, נאָר צו דער זעלבער צייט אויך זיך באַקענט מיט דער דייטשער שפּראַך און דורך איר — באַקומען די מעגלעכקייט זיך צו דערנענטערן צו דער אייראָפּעיִשער קולטור. אין זיין ברויז צו אביגדור לוי אויס גלאַגוי שרייבט מענדעלסאָאָן דעם 22 אַפּריל 1784: „נור, ליידער, האָט אונם די געוועהנליכע מעטאָדע דברי הנביאים והמשוררים הקדושים צו לערנען, זאָ ווייט פון דעם ריב־טיגן געפיהל דער שיינהייט אונד ערהאַבענהייט אַבגעפירט, דאָש איך קוים אויף אהר בעיר ושנים במשפחה רעכנען קאן“². ער מעלדעט דערפאַר, אז ער האָט בדעה „אויך נביאים וכתובים הערוים צו געבן, אם יגזור ד' ויהי נועמו עליו“³. עס איז אים שוין אָבער ניט באַשערט געווען דעם דאָזיקן ווונטש צו פאַרוויקלעכן, די לעצטע צען יאָר פון

1 ספּעציעל פאַרן פּויליש־רוסישן יידנטום איז מענדעלסאָאָנס תּירה־איבערזעצונג איבערגעדרוקט געוואָרן אין וואַרשע אין 1836 — 1838, און דערנאָך, צוזאַמען מיט דער איבערזעצונג פון דער גאַנצער ביבלי, אין ווילנע אין 1848 — 1853.
2 יובילעום־אויסגאַבע (1929), ב', XVI, 292.
3 דאָרטן, 296.

זיין לעבן האָט דער קרענקלעכער מענדעלסזאָן געמוזט אָפּגעבן זיינע שוואַכע כוחות אַנדערע ליטעראַרישע אַרבעטן, וואָס זיינען אַלע, בלויז מיט איין אויסנאַם, ענג פאַרבונדן מיט ריין יידישע אינטערעסן און פּראָ-בלעמען. בעת די פּרייסישע רעגירונג האָט געשטעלט דער יידישער קהילה די פּאָדערונג, זי זאָל צושטעלן אַ פּאַסנדיק האַנטבוך, וואָס זאָל באַקענען די רעגירונגס-באַאַמטע מיט די יידישע רעליגיעזע געזעצן און טנהגים, האָט דער בערלינער רב זיך געווענדעט צו מענדעלסזאָנען מיט דער ביטע, ער זאָל אָנשרייבן דאָס געפּאָדערטע ווערק, און צו דעם צוועק האָט מענדעלסזאָן פאַרפאַסט זיין „ריטואַל-געזעטצע דער יודען“ (1778), אַ מיין „קיצור שולחן ערוך“ אין דייטש. אַראַנק דעם גרויסן נאָמען, וואָס מענדעלסזאָן האָט אַלס שריפטשטעלער און דענקער זיך דערוואָרבן אין דער קריסטלעכער וועלט, האָבן פאַרשיידענע יידישע קהילות (און ניט זעלטן אויך פּרוּוואַטע פּערזאָנען) אין אַ שעת צרה גלייך זיך געווענדעט צו מענדעלסזאָנען, ער זאָל זיין זייער מליץ יושר, און גאַנץ אָפט פּלעגט טאַקע מענדעלסזאָנען געלינגען אַרויסצוהעלפּן יידישע קהילות פון שווערע גזירות, ווי גירושים און עלילת דם. טיפּיש אין דער הינזיכט איז דער בריוו, מיט וועלכן די דרעורענער קהילה האָט זיך געווענדעט צו מענדעלסזאָנען אין סעפטעמבער 1777, בעת עס איז איבער איר גע-האַנגען די גזירה פון גירוש. אין דעם בריוו ווערט ספּעציעל אונטער-געשטראַכן מענדעלסזאָנס באַדייט, וואָס אַ דאַנק אים קאָנען שוין די אומות העולם ניט שפּאַטן פון די יידן און דערקלערן מיט חוזק, אַז זיי זיינען ווילדע, אומוויסנדיקע מענטשן, מיט אַ פאַרגרעבטער און פאַר-קריפּלטער שטאַטערע-שפּראַך, — אָט זעען זיי דאָך, אַז מיר זיינען ניט נידעריקער פון זיי, און אויך ביי אונז געפינען זיך מענער, וואָס שטייען אויף די העכסטע שטאַפלען פון אייראָפּעיִשער קולטור (אשר בך נתפאר, כי גלות מעלינו הרפת רבים עמים, אשר הרפּונו כל היום לאמור: בזה לך, לעגה לך, עם עמקי שפה, שה נאלמה, נלעג לשון אין בנה! ועתה ינדע לגוים לעינינו כי לא אלמן ישראל, כי לא נופל מהמהם וממהומם) ².

1 יובילעום-אויסגאַבע (1929, באַנד XVI, 236).

2 כאַראַקטעריסטיש איז אויך דער אַרײַנפיר, מיט וועלכן וויזעלט תלמיד, דוד וואַנענהאַאר, פּאַנגט אַן זיין בריוו צו מענדעלסזאָנען: מורה הנבוכים בחובת הלבבות, ואבן עזרא ומאור עינים ומקור חיים הוא לאלפים ולרבבות... נשיא אלקים בתוכינו, עטרה לאומתנו, המליץ בעדינו, הקל עול גלותינו, שר הויכוח ועושה צדקות עם כל בשר ורוח... פילוסוף אלקי, נבון לחש יועץ וחכם חרשים, מבחר האישים וכי' (דאַרטן, 206).

אין 1779 האָבן זיך די עלזאסער יידן געווענדט צו מענדעלסזאָנען, ער זאָל אויפן גרונד פון די מאַטעריאַלן, וואָס זיי האָבן אים דערביי צוגעשיקט, פאַרפאַסן אַ „מעמואַר“, ד״ה אַ באַגרינדעטע ביטשריפט, וואָס זיי ווילן דערלאָנגען דעם פראַנצויזישן שטאַטסראַט וועגן באַשענקען די פראַנצויזישע יידן מיט גלייכבאַרעכטיקונג. מענדעלסזאָן האָט, ווי עס שיינט, זיך געפילט ווייניק מסוגל צו שרייבן אַזעלכע אָפיציעלע דאָקומענטן, — איז ער אָבער געפאלן אויפן גליקלעכן געדאַנק צוצוצייען צו דער דאָזיקער אַרבעט זיין יונגן פריינד, דעם טיכטיקן רעגירונגס-פאַאַמטן כריסטיאַן דאָם. דאָם, וואָס האָט אַדאַנק זיין נאָענטער באַקאַנטשאַפט מיט מענדעלסזאָנען זיך פאַרהאַלטן זייער טאַלעראַנט צו יידן, האָט מסכים געווען אויף מענדעלסזאָנס פאַרשלאָג; ער האָט אָבער באַרייטנדיק פאַרטיפט די פאַר אים געשטעלטע אויפגאַבע און פון אַ ספּעציעלער ביטשריפט פאַרן פראַנצויזישן שטאַטסראַט איז אויסגעוואַקסן אַ זעלבן שטענדיק ווערק, איבער די בירגערליכע פערבעסערונג דער יודען, און אינטערעסאַנטער קולטור-דענקמאָל פון דער „אויפקלערונגס-תקופה, וווּ עס ווערט געמאַכט דער ערשטער פרווואָ אָביעקטיוו און סיסטעמאַטיש צו באַטראַכטן פון היסטאָרישן שטאַנדפונקט די יידן-פראַגע.

מענדעלסזאָן האָט זייער וואַרעם באַגריסט דאָמס ווערק. ער האָט אָבער געפונען פאַר ניטיק אַרויסצוטראַעטן קעגן צוויי פון דאָמען אַרויסגעשטעלטע טעזיס: 1) אַז מחמת זייער רעכטלאָזער לאַגע געמינען זיך די יידן אויף אַ נידעריקער מאָראַלישער מדרגה און 2) אַזוי ווי די רעגירונג אָנערקענט די יידישע אמונה, דאַרף דער יידישער רעליגיעזער פאַרוואַלטונג געגעבן ווערן דאָס רעכט אויסצושליסן די ווידערשפּעניקע און אומגעהאַרכזאַמע מיטגלידער.² ווידעראַמאָל אויף מענדעלסזאָנס פאַרשלאָג האָט זיין פריינד ד״ר מאַרקוס הערץ איבערזעצט אין דייטש דער יודען. און מענדעלסזאָן שרייבט צו דער דאָזיקער אויסגאַבע (דערשינען אין 1782) אַ גרויסע פאַררעדע, אין וועלכער ער שטעלט זיך אָפּ באַריכות אויף דאָמס אויפנדרמאַנטע טעזיס. מיט ביטערן סאַר-קאַום רעדט מענדעלסזאָן וועגן דער צביעות פון דער קריסטלעכער געזעלשאַפט, וואָס רויבט אָפּ ביי די יידן אַלע מענטשלעכע רעכט, פאַרצוימט

1 צום ערשטן דערשינען אין 1781

2 Über die bürgerliche Verbesserung d. Juden, 1781, 124: So wie jede kirchliche Gesellschaft müsste auch die jüdische das Recht der Ausschliessung auf gewisse Zeiten oder immer haben.

פאר זיי אלע וועגן, וואָס פירן צו קולטורעלע און נוצלעכע באַשעפטיגונגען און שטעלן דערנאָך אַרויס די דורך דעם אַרויסגערופענע אָפּגעשטאַנענקייט און פאַרווילדונג אלס מאַטיוו אויף ווייטערע אונטערדריקונג. „מאָן פּעהרט פאַרט, — שרייבט מענדעלסאָן מיט צאָרן, — אונז פאָן אַללען קינסטען, וויסענשאַפטען אונד אַנדערען ניטצליכען געווערען אונד בעשעפטיגונגען דער מענשען צו ענטפערנען; פּערשפּערט אונז אלע וועגע צור ניטצליכען פּערבעסערונג, אונד מאַכט דען מאַנגעל אָן קולטור צום גרונדע אונזערער פּערנערן אונטערדריקונג. מאָן פינדעט אונז די הענדע, אונד מאַכט אונז צום פאַרוורפע, דאָס וויר זי ניכט געברויכען“¹.

בנוגע צום צווייטן דאָמס אויבנדערמאָנטן טעזיס, קאָן מענדעלסאָן בכלל ניט פאַרגרייפן, ווי קען מען עס ערנסט ריידן וועגן „קירכליכע רעכטע. קירכליכע געוואַלט אונד מאַכט“? ווי קאָן בכלל זיין די רייד וועגן צוואַנג דאָרט, וווּ עס האַנדלט זיך וועגן דברים שבּלבי, וועגן מיינונגען און באַגריפן מבוּח „איביגע אמתען“². די אמתע געטלעכע רעליגיע וועט זיך ניט דערלויבן אויסצונוצן געוואַלט און שטראַפּמיטלען בנוגע צו איבערצייגונגען און מיינונגען; איר קראַפט און געווער — איז דאָס לעבעדיקע וואָרט, די גייסטיקע מאַכט פון איבערצייגונג. און עס איז בלויז צו באַדויערן, וואָס אלע פּעלקער געפינען זיך נאָך ביז אויף היינטיקן טאָג אין דעם טרויעריקן טעות און מיינען, אַז די אמונה קאָן געוועלטיקן בלויז דורך אייזערנע מאַכט, אַז מיט רדיפות און פאַרפּאָלגונגען קאָן מען ברענגען צו גליקזעליקייט, און דעם באַגריף פון געטלעכער ליבע קאָן מען פּרעדיקן און פאַרשפּרייטן מיט הילף פון האַס און אונטער-דריקונג³.

אויף דער קריסטלעכער געזעלשאַפט האָט געמאַכט אַ געוואַלטיקן רושם דער דעוויז, וואָס מענדעלסאָן, דער ייד, האָט אָפּן אַרויסגעשטעלט, אַז די קירכע טאָר ניט אויסנוצן קיין שום צוואַנגמאַכט בנוגע צו אירע מיטגלידער; ווייל אויפן געביט פון רעליגיעזע איבערצייגונגען דאַרף גילטן די פּולשטענדיקע פּרייהייט. נאָך אין דעם זעלבן יאָר (1782), פאַלד נאָכדעם ווי די „רעטונג דער יודען“ איז פון דרוק אַרויס, איז דערשינען אַן אַנאַנימע בראַשור „דאָס פאַרשען נאָך ליכט אונד רעכט“, וווּ דער אומבאַקאַנטער פאַרפאַסער ווייזט אָן, אַז מענדעלסאָן גראַבט דאָרט אונטער מיט זיין דעוויז די יסודות פון תּורת משה, וווּ די אמונה

1 געז. שריפטען, 1844, III, 183.

2 דאָרטן, 197.

3 דאָרטן, 202.

שטיצט זיך דאך, לויט דעם אנאָנימם מיינונג, הויפטזעכלעך אויף דער צוואַנג-מאַכט פון דער מלוכה. און ווי לאַפאָטער בשעתו, שטעלט אויך דער אומבאַקאַנטער מענדעלסאָנען די סאַרקאַסטישע פראַגע: „צי וויל דאָס ניט באַוווּיזן, אַז איר שטייט איצט גאַנץ נאָענט צו דער קריסט-לעכער אמונה?“.

מענדעלסאָן האָט זיך גלייך אָפגערוּפן אויף דעם אנאָנימם אויפ-פאַדערונג, — און אין יאָר 1783 איז דערשינען זיין פונדאַמענטאַל ווערק „יערוואַלעם“ מיטן אונטערקעפל: „איבער די רעליגיעזע מאַכט דעם יודענטומס“. איידער מיר וועלן באַקענען מיטן אינהאַלט פון דעם דאָזיקן ווערק, איז אָבער נייטיק קודם כל זיך אָפצושטעלן אויף אייניקע פרטים פון מענדעלסאָנס וועלט-באַנעם און זיין שטעלונג צו די אויפקלערער און ראַציאָנאַליסטן פון זיין צייט.

מיר האָבן שוין צום שלום פונם ערשטן קאַפיטל אָנגעוווּיזן, אַז ניט געקוקט דערויף, וואָס מענדעלסאָן האָט אַבסאָלוט ניט געקענט אַיינ-שטימען מיט פיל הנחות „דער העררן ענציקלאָפּעדיסטען“, האָט אים דאָך געצויגן צו זיי, ווי צו געטרייע מיטקעמפער אויפן געביט פון העכסט וויכטיקע לעבנס-פראַבלעמען. אים האָט געצויגן צו די פראַנצויזישע ראַציאָנאַליסטן און פריידענקער פון זיין צייט, ווייל זייער לערע האָט צעשמעטערט די אַלט-מיטאַלטערלעכע פעסטונג און קאָנסעקווענט גע-פירט צו דער שטאַלצער פראַקלאַמירונג פון מענטשלעכער פולבאַרעכטי-קונג, צו דעם באַרוישנדיקן, פילפאַרשפרעכנדיקן דעווויז: פרייהייט, גלייכ-הייט און ברידערלעכקייט פאַר אַלץ, וואָס טראַגט אַ „מענשען-געשטאַלט“. ווי אַ ישועה-בשורה האָט דער דאָזיקער דעווויז געמוזט קלינגען אין די אויערן פון די רעכטלאָזע יידן, ווייל ער האָט דאָך אַלס לאַגישער פועל-יוצא געטראַגן אין זיך די אָנערקענונג פון מענטשלעכע רעכט אויך פאַר יעדן יידן, אַלס גלייכן מיטגליד פון דער אַלמענטשלעכער משפחה. מענדעלסאָן דאַנקט די השגחה, וואָס ער האָט זוכה געווען צו דערלעבן צום סוף פון זיינע יאָרן דעם „גליקלעכן צייטפונקט“, ווען די „רעכטע דער מענשהייט“ (געשפּיציירט ביי מענדעלסאָנען) ווערן אָנערקענט אין זייער „אמתן פאַרנעם“¹; ווען מען וואַרפט אָפ אַלע פאַראורטיילן און מען פלייסט זיך קודם כל „דען מענשען אַלס מענשען צו בעטראַכטען“²...

דער אויפקומענדיקער נייער קאַפיטאַליסטישער קלאַס האָט גע-קעמפט קעגן די צוימען און מויערן פון דעם אַלטן פעאָדאַלן סדר און

1. ערשטער זאץ אין דער פאַררעדע צו „רעטונג דער יודען“.

2. זע זיין ברייף צו לעסינגן, גענו. שר., 1814, 195.

געשטרעבט צו בויען אַ פרייע ליבעראַל-אינדיווידוואַליסטישע געזעלשאַפֿט. די פאַר זייערע פּאָליטישע און מענטשלעכע רעכט ראַנגלענדיקע בורשוש-אזע שיכטן האָבן געקעמפט קעגן ירושהדיקן יחוס און היסטאָרישע פּרי-ווילעגייס אין נאָמען פון דעם פּולפּאַרעכטיקטן יחיד, דעם גרונד-זיגל פון דער מענטשלעכער געזעלשאַפֿט. דאָס מענשליכע געשלעכט — שרייבט מענדעלסאָן הענינגסן — איסט קיין פיר זיך בעשטעהענדעס וועזען. עס בעשטעהט פיל מער אַזאָס איינצעלנען מענשען. און אַלע איינצעלנע מענשען זיינען גלייך! דאָס האָט געקלונגען, ווי אַן אָפּענבאַרונג. אמת, דעם יחיד, דעם באַגריף „מענטש“, האָבן די אויפקלערער גע-געבן גאנץ אַפּסטראַקטע פּאַרמען. מען האָט אַרויסגעשטעלט דעם טע-זיס, אַז די מענטשלעכע נאַטור איז „גוט און פּאַרניפּטיק פון געבורט“, קאַלע געמאַכט האָבן זי בלוז די פּאַראָרטיילן און די ליגנערישע צביעות פון די גלחים און קולטוס-טרעגער. און גאַנץ אינם גייסט פון די פּראַנ-ציוזישע אויפקלערער דערקלערט אויך מענדעלסאָן: „דער מענש פּאַר-שעט נאָך וואַרהייט, בילליגט דאָס גוטע אונד שענע, וויל אַללעס גוטע אונד טהוט דאָס בעסטע“¹. קעמפּנדיק פאַרן דעוווי, אַז אַלע זיינען גלייך די, וואָס טראָגן אַ „מענשען-געשטאַלט“, האָבן די ראַציאָנאַליסטן און אויפקלערער פון יענער צייט ניט געוואָלט באַמערקן די אייגנאַרטי-קייטן און ספּעציפּישע פּאַרמען, וואָס עס לייגן אַרויף אויף דעם יחיד, דעם אינדיווידואַל, זיין היסטאָרישער עבר, די קולטור-נאַציאָנאַלע סביבה, אין וועלכער ער איז אויסגעוואַקסן. זיי האָבן זיך בלוז באַזונגט דערמיט, וואָס זיי האָבן באַזונדערס אונטערגעשטראַכן די אָפּגעזונדערטקייט און פאַרפּרעמדקייט, וואָס עס האָבן געבוירן רעליגיעזער האַס און קאַיאַשער פּאַנאַטיזם. אַט דאָס נאַנְווע, אַנטי-היסטאָרישע צונויפמישן פון גאַנץ פאַרשיידענע דערשיינונגען און באַגריפּן דריקט זיך אַמבולאַסטן אויס אין איינעם פון די שענסטע און איידלסטע קולטור-דענקמעלער אויס יענער תקופה — אין לעסינגס „נאַטאַן דער וויזע“. מיט פּאַטאָם ווענ-דעט זיך דער קלוגער נתן צום טעמפלעךער:

Wir haben beide
 Uns unser Volk nicht auserlesen. Sind
 Wir unser Volk? Was heisst denn Volk?
 Sind Christ und Jude eher Christ und Jude,
 Als Mensch? Ach! wenn ich einen mehr in Euch
 Gefunden hätte, dem es g'nügt, ein Mensch
 Zu heissen!

1 פּאַרנעשטונדען, 146 (געזאַמעלטע שריפטען, וויענער אויטאָגראַפ, 1838).

רערפון נעמען זיך די דיסאָנאַנסן און ווידערשפּרוכן אין מענדעלס= זאָנס וועלט=באַנעם. ער שטייט שטאַל און אייוון פאַר דעם רעליגיעזן ריטוס, ער זעט אין דעם קיום המצוות, אין דעם ווילנס=אַקט, וואָס דריקט זיך אויס אין די רעליגיעזע צערעמאָניעס — אַ גרויסע דערציִונגס= קראַפט, אַ פאַרבינדונגס=רינג, וואָס פאַראייניקט דעם יידישן קיבוץ. נאָר גלייך דערפֿי האַלט מענדעלסזאָן פאַר נייטיק אַרויסצושטעלן אויך דעם ראַציאָנאַליסטיש=אוטיליטאַרן מאָטיוו: באַשר דאָס מוז געטאָן ווערן צו= ליב דער ספּעציעלער מיסיע, וואָס באַשטייט אין דעם קאַמף מיט די „פּלאַגעניסטער דער פּערנונפּט“ — מיט דעם אַנטראַפּאָמאָרפּיוס און דעם גלויבן אין פּילגעטעריי. און בכלל — איז מענדעלסזאָן מוסיה אין דעם ריין ראַציאָנאַליסטישן נוסח — דאַרפן די מנהגים האָבן אַ ראַציאָנאַליס= טישן אונטערגרונד, און מען דאַרף אויפּסניי אויפקלערן און מאַכן פאַר= שטענדלעך דעם טעקסט פון דער הייליקער שריפּט, וואָס איז אומפאַר= שטענדלעך געוואָרן „דורך הייכעליי (צביעות) אונד פּאַפּען=ליסט“ 1. ריין אינטימטיוו קומט מענדעלסזאָן צו דער איבערציִיגונג, אַז אין אמונה=זאַכן שפּילט די הויפּט=ראַלע ניט דער שכל און די לאַגישע סברות, נאָר דאָס האַרץ און דאָס געפּיל. ער אָנערקענט די נייטיקייט אפילו פון אַזעלכע ריטועלע געזעצן, וואָס האָבן שוין אָנגעוואָרן זייער נוצלעכקייט, וואָרעם ער געפּינט, אַז זיי האָבן נאָך דורך דעם ניט פאַרלוירן זייער באַדרייט „אַלס באַנד דער פּעראייניגונג“ 2, נאָר צו דער זעלבער צייט פאַר= בלייבט ער אַ געטרייער תלמיד פון דעם „מורה נבוכים“=באַשעפּער און געפּינט זיך אונטער דער השפּעה פון זיינע מיטציִיטלער — די פּראַנצוי= זישע „אויפקלערער“. אין זייער נוסח אפּעלירט ער אַלץ צום „שליכטען, געזונדען מענשענפּערשטאַנד“, באַקלאַגט זיך, אַז „אַבערגלויבע אונד פּאַפּענליסט“ האָבן „דען געזונדען מענשענפּערשטאַנד אין פּערווירונג גע= בראַכט“ 3. פּלייסט ער זיך דערפאַר צו דערווייזן אויפן ראַציאָנאַליסטישן שטייגער די נוצלעכקייט און דעם שכלדיקן מהות פון דעם יידישן ריטוס. אים, דעם ראַציאָנאַליסט און מיימוני=פאַרערער, איז טייער די מסורת אבות, די יידישע אמונה מיט אירע מנהגים, און — עס געשעט דאָס גרויסע ווונדער! ער אַנטפלעקט אין תּורת משה, אין דעם יידנטום, דאָס לויטער ראַציאָנאַליסטישע, דעם גאַנצן וועלט=באַנעם פון וואַלף=לייבניצעס

1 זע זיין אינטערעסאַנטן בריוו צו האַמבערגן (געז' שר' 1844, ב' V, 669.

2 דאַרטן.

3 אַן די פּריינדע לעסטינג'ס, 511 (זעמסליכע ווערקע, ווענער אייטגאַבע,

סיסטעם. מיט שטאַלץ דערקלערט מענדעלסאָזן בשעת זיין שטרייט מיט לאַפּאַטער-באַננע, אז אין דער יידישער אמונה זיינען ניט פאַראַן אַזעלכע דאָגמען, וואָס זאָלן זיך געפינען אין סתירה מיטן מענטשלעכן פאַרשטאַנד 1. ער געפינט אַפילו, אז אזא פרייער דענקער, ווי שפינאָזע, האָט ביי זיין פילאָזאָפישן סיסטעם געקאָנט רוין בלייבן, איין אָרטאַדאָקס-סער יודע, און זיין לערע איז צום יידנטום פיל נעענטער, אַלס די אָר-טאָדאָקסע לערע דער קריסטען 2. מענדעלסאָזן אַנטדעקט אין תורת משה דעם העכסטן אידעאַל פון די „אויפקלערער“ — די „פערננפטרעליגיאָן...“ פאַזונדערס אינטערעסאַנט אין דער הינזיכט איז מענדעלסאָזנס בריוו, וואָס ער האָט געשיקט בשעת דעם לאַפּאַטער-שטרייט צו זיין קרוב און פריינד אלקנה הערץ דעם 22/VII 1771. אין דעם צווייטן באַנד פון אונזער ווערק (1' 146) האָבן מיר זיך אָפּגעשטעלט אויף דעם ראַציאָנאַליסט אויס דעם 13טן יאָרהונדערט, ניסן בר משה אויס מאַרסעל, ווי יענער דער-ציילט מיט אַ שפּאַטישן שמייכל, אז די קריסטלעכע געלערנטע וואַרפן אים אין אַ פּאָלעמיק פּאַר, אז „אַלץ, וואָס אייער לערער משה זאָגט אין זיין תורה, אין דעם אַלץ „גלויבט דאָך אויך און דאָס זאָגט דאָך אויך דער פילאָזאָף.“ זיי מיינען — פירט ניסן בר משה אויס — דערמיט אונזער תורה צו דערנידעריקן; זיי פאַרשטייען ניט, אז אַרדבא, זיי מאַכן זי דערמיט גרויס, וואָרעם דער דת און דער פאַרשטאַנד זיינען דאָך ביי-דע פון איין גאָט געגעבן, ניט ווי די קריסטן אין זייער גרויס נאַריש-קייט מיינען, אז דער תמצית און תוך פון יעדער אמונה פאַשטייט דווקא אין דעם, וואָס מען דאַרף גלויבן אין ווילדע אומגעלומפערטע מעשיות, וואָס דער שכל מוז זיי אָפּלייקענען. ממש אין דעם זעלבן טאָן שרייבט אויך מענדעלסאָזן אין דעם אויבנדערמאָנטן בריוו 3, בעת ער באַרירט די פּאָלעמישע אָנפאַלן פון דעם פּאַמפלעטיסט קעלבעלע:

„איברהויפט פלעגן נוצרים ופּרט טהעאָלאָגן גאָר לייכט יעמאַנד דש דעיקמום צו באַשולדיגן, ווייל איהרי גאָפּנבארטע רעליגיאָן (ד"ה די

1 Unsere Vernunft kann ganz gemächlich von den ersten sichern Grundbegriffen der menschlichen Erkenntnis ausgehen und versichert sein, am Ende die Religion auf eben dem Wege anzutreffen. Hier ist kein Kampf zwischen Religion und Vernunft, kein Aufruhr unserer natürlichen Erkenntnis wider die unterdrückende Gewalt des Glaubens“.

2 אן די פריינדע לעסינג'ס, 504 (זעמליכע חערקע, חיענער אויסגאַבע,

1838).

3 יובילעום-אויסגאַבע (1929), ב' XVI, 151—150.

קריסטלעכע) גאר ערשרעקליך פיל צו דר נאטירליכן הינצו צו טוהן האט, דש איבר אונד ווידר די פרנונפט איזט. אַבָּל ברוך ד' אשר נתן לנו תורת אמת * מיר האבן קיני עיקרים די נגד השכל או למעלה מן השכל זיין. מיר טוהן נישט מער הינצו צו דר נאטירליכן רעליגיאָן אַלש מצוות וחקים ומשפטים ישרים ת"ל. אַבָּל עיקרי ויסודי דתנו מיוסדים על אדני השכל ומספוימים עם החקירה והרעיון האמיתי מכל צד, בלי סתירה ומחלוקת פלל וכלל. וזהו מעלות דתנו האמתי והאלהי מעל כל שאר דתות הכוזבות **. הנוצרים ווערן אַללי אונזרי עיקרים דעש דעסמום או נאטוראליסמום בשולדינג... ולא אאריך בזה כי בכל אלה דבר שפתים אך למותר ***. בני עמנו זאָלטן בילליג דיוש אַללעש פון זעלבשט איינזעהן, כי היא תהלתנו ותפארתנו וכל ספרי חכמינו מלאים מזה" ***.

מענדעלסאָנס דור האָט בכלל געהאט אַ גאַנץ קנאַפן באַגריף וועגן היסטאָרישער אַנטוויקלונג. אַ זון פון אַ טיפיש-אַנטיהיסטאָרישער עפאָכע, האָט מענדעלסאָנען לחלוטין געפעלט די היסטאָרישע פערספעקטיוו, דער חוש פאָר געשיכטלעכער עוואָלוציע. און מיט דער פאָר אים אזוי כאַראַקטעריסטישער אָפּנהאַרציקייט קלאַגט ער זיך אין אַ בריוו צו אַבטן: „וואָס ווייס איך פאָן געשיכטע? וואָס נור דען נאַמען פון געשיכטע האָט, שטאַטס-געשיכטע, געלעהרטענגעשיכטע, האָט מיר ניעמאַלס אין דען קאָפּף וואָלען“ 1.

מידאַרף דערביי געדענקען, אַז אין דעם דור פון די „אויפקלערער“ איז דער גאַנצער היסטאָרישער פּראָצעס פון דער מענטשלעכער קולטור-אַנטוויקלונג געווען אָנערקענט אַלס טרויעריקער טעות, אַלס פאַרדריסלעכער אַפּקער אויף פאַלשע וועגן, איבער וועלכע עס האָט געבלאָנדזשעט דאָס מענטשן-געשלעכט. ערשט איצט, — האָבן זיך און אַנדערע גע-

* אַבער געלויבט איז גאָט, וואָס ער האָט אונז אָן אמתע תורה געגעבן.

** אַפּער די עיקרים און די דאָגעמען פון אונזער דת שטיצן זיך אויף די גרינדזיילן פונם שכל אין שטימען פולשטענדיק צוזאַמען מיט די לאַגישע אויספירן סונם ריכטיקן פאַרשער-געדאַנק; עס קומט דערביי ניט פאָר קיין שום שטייט און סתירה. אַט אין דעם איבערשטייגט אונזער ריכטיקער געטלעכער דת די אַלע איבע-דיקע פאַלשע אַמיונות.

*** איך וועל וועגן דעם ניט מאַריך זיין, וואָרעס אין אַזעלכע פּראַגן זיינען רייד איבעריק.

**** וואָרעס דאָס איז אונזער לויב און אונזער באַצירונג און אַלע ווערק פון אינזערע חכמים זיינען פול דערמיט.

טרייסט די „אויפקלערער“, — נאָכדעם ווי עס זיינען אויסגעפאַרשט גע-
 וואָרן די גרונד-אייגנשאפטן פון דער מענטשלעכער נאַטור, איז ענדלעך
 געמאַכט געוואָרן אַ סוף צו די אַלע טרויעריקע טעותן און בלאַנדזשע-
 נישן; אויפגעדעקט און דערקלערט איז איצט מיטן קלאָרן מענטשלעכן
 שכל דער אַבסאָלוט-ריכטיקער סדר, און אַלע פאַראורטיילן, אַלע אומגע-
 רעכטיקייטן וועלן פאַרשווינדן פאַר די ליכטיקע שטראַלן פון דעם אייביקן
 שכל און אייביקער גערעכטיקייט. עס האָט זיך דעמאָלט געדאַכט, אַז
 דער פרייער קריטישער געדאַנק האָט גרינדלעך צעשטערט דעם אַלטן
 טעאָלאָגישן בנין; אַלע יסודות פון דעם געזעלשאַפטלעכן לעבן, אַלע
 גלויבונגען און באַגריפן זיינען אויפסניי אויסגעפאַרשט און זייער ווערט
 אָפגעשאַצט. די נייע קרעפטן, וואָס האָבן זיך באַוווּזן אויף דער אַרענע
 פון דעם געזעלשאַפטלעכן לעבן, זיינען אַרויסגעטראָטן אונטער דער פּאָן
 פון פּאָזיטיוון וויסן. זייער דעוויוז איז געווען—אויפקלערונג, די העכסטע
 גאָטהייט — דער שכל. די עמאַציאָנעלע פאַקטאָרן האָט מען געשאַנקן
 גאַנץ ווייניק אויפּמערקזאַמקייט; זיי, האָט מען גערעכנט, געפינען זיך
 בלויז אין אונטערגרונד און זיי שפּילן אַ גאַנץ אונטערטעניקע ראָלע.
 בלויז דער אַבסאָלוטער שכל איז אָנערקענט געוואָרן אַלס אַליינהערשער
 און באַפעלער. און אַלץ, וואָס וויל לעבן, וואָס וויל קעמפן פאַר זיין
 ווייטערדיקער עקסיסטענץ, — מוז קודם-כל אָפגעבן דיין וחשבון אַט פאַר
 דעם העכסטן אַליינהערשער, מוז דערווייזן די ראַציאָנעלע מאַטיוון
 פון זיין עקסיסטענץ...

עס דאַרף דערפאַר פּלל ניט חידושן, וואָס מענדעלסזאָן, וועלכער
 האָט זיך געפילט פעסט צונויפגעבונדן מיט דעם טראַדיציאָנעלן יידנטום,
 איז ביי די דעמאָלטיקע צושטענדן דאָך ניט געווען אימשטאַנד דאָס היסטאָ-
 רישע יידנטום וויסנשאַפטלעך צו באַלייכטן. ער האָט אין אים געזען
 ניט אַ פּראָדוקט פון אַ קאָמפּליצירטן היסטאָרישן פּראָצעס, ניט אַ לע-
 בעדיקן נאַציאָנאַלן וועלטבאַנעם, וואָס ענדערט זיינע פאַרמען אין משך
 פון זיין אָרגאַנישער אַנטוויקלונג — נאָר אַלס אַ פאַרגליווערטע, פאַר
 אַלע צייטן פעסט באַשטימטע און שטרענג-באַגרענעצטע דערשיינונג. און
 דאָך — האָבן ניט פאַרלוירן אַ באַשטימטן אינטערעס די אידעען און
 הנחות, וואָס מענדעלסזאָן זאָגט אַרויס אין זיין „יערוואַלעם“, און דאָס
 דאָזיקע ווערק האָט בלי ספק אַ באַדייטנדיקן קולטור-היסטאָרישן ווערט
 אַלס דענקמאָל פון יענער אייגנאַרטיקער, ווען אויך סתירות-פולער
 תקופה.

אינם ערשטן טייל פון זיין ווערק שטעלט זיך מענדעלסזאָן אָפּ
 אויף דער ראָלע פון דער מלוכה=מאַכט און דער קירך פון דער מענטש=

לעכער געזעלשאפט. ער שטרייכט שארף אונטער די גרענעצן פון זייער קאָמפּעטענץ און פון זייערע פונקציעס. די מלוכה, ווייזט מענדעלסאָן אָן, פאָדערט פון אירע מיטגלידער—האַנדלונגען, די אמונה אָבער—געזינגען און אינעווייניקסטע איבערצייגונגען. עס איז קלאָר, פירט מען—דעלסאָן אויס, אז ביי דברים שבלב, ביי אנערלעכע איבערצייגונגען און גלויבונגען, קאָן גאָר קיין רייד ניט זיין וועגן באַפעלן, וועגן צוואַנגמיטלען. דאָס איינציקע געווער, מיט וועלכן די קירך קאָן זיך באַנוצן, איז — דאָס וואָרט, דאָס וואָרט פון ליבע, פון טרייסט, פון איבערצייגן. שאַרף און באַשטימט שטעלט מענדעלסאָן אַרויס דעם פרינציפ, אז די מלוכה דאַרף זיין פולשטענדיק אָפגעטיילט פון דער קירך, און ער שטרייכט דער= ביי אויפן בולטסטן אופן אונטער, אז די מלוכה=מאַכט דאַרף פלל ניט אינטערעסירן דער גלויבן און די רעליגיעזע אַנשווינגען פון אירע בירגער, און אז גלויבנס=אונטערשייד קען בשום אופן ניט באַטראַכט ווערן אַלס מניעה פירגערלעכע רעכט צו געניסן. פאַר מענדעלסאָנען איז קלאָר, אז די מלוכה דאַרף אַרויסשטעלן אַלס איר דעוויו — פולשטענדיקע טאָ= לעראַנץ, פרייהייט פון געדאַנק און גלויבן; און די קירך דאַרף ניט פרעטענדרן אויף קיין עולמישע רייכטימער (—*masset sich auf kein irdisches Gut ein Recht*), און האָט דאָס רעכט זיך צו באַנוצן מיט קיין שום אַנדער מאַכט, ווי מיט דער מאַכט פון איבערצייגן 1.

אין דעם צווייטן טייל פון זיין ווערק שטרייכט מענדעלסאָן באַזונ= דערס אונטער דעם טיפן אונטערשייד, וואָס עקסיסטירט צווישן דעם קריסטלעכן גלויבן און דעם יידישן. דאָס קריסטנטום איז די רעליגיע פון גלויבן, דאָס יידנטום — די רעליגיע פון טאָן. דאָס קריסטנטום, וואָס גייט אַרויס פון דעם גרונדזאַץ, אז דער יחיד קען גליקועליך ווערן נאָר אַדאַנק דעם גלויבן, לייגט דאָס הויפט=געוויכט אויף די דאָגמען, זעט אין זיי דעם וויכטיקסטן פאַקטאָר פון אינווערסאַלן, אויסשליסלעכן באַדייט; דאָס יידנטום אָבער איז די רעליגיע פון אַקטועלן לעבן און טאָן; די געזעצן און דער ריטוס זיינען בלויז סימבאָלן פון ווילנסאַקטן. די תּורת משה אונטערשיידט זיך ראַדיקאַל, לויט מענדעלסאָנס אינטערפּרע= טאַציע, פון דעם קריסטנטום דערמיט, וואָס זי טוט ניט באַפעלן, מען זאָל גלויבן אין די אָדער יענע דאָגמען, זי באַפעלט בלויז דערפילן די געזעצן און געפאַסטן, וואָס דערהייבן דאָס מענטשלעכע לעבן, קריצן איין אין דעם מענטשלעכן זכרון דעם געטלעכן ווילן און דערוועקן דעם דראַנג צו די געהעריקע מעשים, וואָס ברענגען צום צייטלעכן און איי=

ביקן גליק 1. „אונטער אלע פאָרשריפטן און פאָרדערענונגען אין תורת משה, — שטרייכט מענדעלסזאָן אונטער, — איז נישטאָ קיין איינציקע, וואָס זאָל באַפעלן: דו זאָלסט גלויבען! אָדער ניכט גלויבען! נאָר אלע הייסען: תעשה או לא תעשה — זאָלסט טון, אָדער ניכט טון!“ 2 מיט קללות און מיט שטראָפן טרעט די תורה אַרויס ניט פאַר ניט גלויבן (Unglaube), נאָר פאַר ניט דערפילן, פאַר פאַרברעכערישע מעשים (Unthaten) 3.

מען מאַכט, פאַרויכערט מענדעלסזאָן, צו אָפט דעם טעות — און מען מישט צוזאַמען גאַנץ פאַרשיידענע באַגריפן: די אויף אָן איבער-נאַטירלעכן אופן אַנטפּלעקטע געזעצגעבונג נעמט מען אָן פאַר אַן איבערנאַטירלעכע רעליגיע-אָפּענבאַרונג. דאָס יידנטום ווייסט אָבער ניט פון קיין התגלות-רעליגיע אין דעם זין, ווי עס איז אָנגענומען אין דער קריסטלעכער וועלט. די יידן פאַרמעגן בלויז אַ געטלעכע געזעצגע-בונג, זייערע אבות זיינען געגעבן געוואָרן בלויז רעליגיעזע דינים, באַפעלן און לעבנס-כללים, וואָס פירן דעם מענטשן צו גליקזעליקייט 4. די דאָזיקע געזעצן דערלייכטערן טאַקע משיג צו זיין די „אייביקע אמתן“: די דאָזיקע אמתן נייטיקן זיך אָבער ניט, ניסים ונפלאות זאָלן זיי באַשטע-טיקן, און ניט דורך אָפּענבאַרונג זיינען זיי ספּעציעל דעם יידישן פאָלק געגעבן געוואָרן — דער גאַנצער קולטור-מענטשהייט זיינען זיי אויף איי-ביקע צייטן געגעבן דורך דער נאַטור-רעליגיע 5, דורך דעם באַווסטזיין, וואָס רוט אין האַרצן פון יעדן פאַרנינפטיקן מענטשן, אין די אייביקע געזעצן דאַרף מען ניט בלויז גלויבן, זיי זיינען „פּערנאָנלעכע געזעצן“, זיי שטיצן זיך אויפן מענטשלעכן שכל, און מיט שטאַלץ דערקלערט מען-דעלסזאָן: „איך וויל ניט אָנערקענען קיין אַנדערע אייביקע אמתן, ווי בלויז אַזעלכע, וואָס ניט בלויז דער מענטשלעכער שכל איז אימשטאַנד זיי משיג צו זיין, נייערט קענען אויך דורך מענטשלעכע קרעפטן באַשטעטיקט און אויפגעהויט ווערן“ 6.

1 געז. שר. 1844, III, 311.

2 דאָרטן, 321.

3 דאָרטן, 352.

4 זע אויך מענדעלסזאָן „אָן די פריינדע לעינגס“: אויך איסט דאָס יודען-טום קיינע געזעצגעבונג אָן, זאָנדערן געזעצגעבונג אָן אַרבעט געזעצן (זעמל' ווערק, ווענער אויסגאַבע, 1838, 510).

5 דאָרטן 311: Diese offenbaret der Ewige uns, wie allen übrigen Menschen, alle Zeit durch Natur und Sache, wie durch Wort und Schriftzeichen.

6 דאָרטן: Ich erkenne keine andere ewige Wahrheiten, als die

מענדעלסזאָנאָס אידעישער קעגנער, דער פאטעטישער און מיסטיש-געשטימטער יאָהאַן האַמאַן, איז ניט גאַנץ אומגערעכט, בעת ער שטרייכט אזוי אָפּט אונטער מענדעלסזאָנאָס טאַפּלזייטיקייט: פון איין זייט „ראַציאָ-נאַליסט אונד סאַפּיסט“, פּערנינפּטיגער אָפּקלערער, און פון דער אַנ-דערער — „שטאַקוודע“. אַלס מיימונים אַ באַנייטערטער פּאַרערער און מיטצייטלער פון די „אויפקלערער“ און ראַציאָנאַליסטן, פּרוּוט מענדעלס-זאָן דערווייזן, אַז אין דער יידישער אמונה איז קיין שום ווידערשפּרוך צווישן שכל און גלויבן ניט פאַראַנען. ער פלייסט זיך אויף ריין ראַציאָ-נאַליסטישן אופן צו באַגרינדן די נייטיקייט און „פאַרנינפּטיקייט“ פון דעם יידישן ריטוס, ער רעדט אין דעם ראַציאָנאַליסטישן נוסח וועגן די פאַרקריפּלונגען און די מיספאַרשטענדענישן, וואָס זיינען געשאַפּן געוואָרן דורך „די נאַרישקייט פון די מענטשן“ (Thorheit der Menschen); נאָר אין דער זעלבער צייט שטרייכט אויך מענדעלסזאָן אונטער, אַז די „גע-זעצן, פאַרשריפטן, געבאָטן און לעבענסרעגעלן“ פון תּורת משה דאַרפּן בלייבן אומפאַרענדערלעך און זיינען חל אויף אייביקע צייטן אויף יעדן מיטגליד פון דעם יידישן פּאָלק, ווייל דער געזעצגעבער איז דאָך גאָט אַליין; ניט אַלס גאָט דער פאַשעפּער און רעגירער פון דער וועלט, נאָר אַלס אַלוהי ישראל, אַלס הערשער און באַפעלער פון דעם יידישן קיבוץ, מיט וועלכן ער האָט אַן אייביקן בונד געשלאָסן, און געגעבן האָט ער זיי-נע געזעצן עפנטלעך און אויף אַן אויסערגעוויינלעכן ווונדערפולן אופן 1, און ווייל גאָט דער פאַשעפּער איז אויך דער האַר און באַפעלער פון דער יידישער אומה, דערפאַר האָט ביים יידישן קיבוץ דאָס פירגערלעכע אַ הייליקן און רעליגיעזן לבוש, „אונד יעדער פירגערדיענסט וואַר צוגלייך איין וואַהרער גאָטטעסדיענסט“ 2.

און אַפילו נאָכדעם — ווייזט מענדעלסזאָן אָן — ווי דאָס יידישע פּאָלק האָט פאַרלאָרן זיין פירגערלעך-פּאָליטישע זעלבשטענדיקייט, קענען דאָך די פּאַטרעפּנדיקע געזעצן ניט אָפּגעשאַפט ווערן, זאָל זיין אַפילו, אַז זיי האָבן אין דער התחלה געטראָגן אַ ריין צייטלעכן כאַראַקטער, וואַרעם — וואָס גאָטט געבונדען האָט, קאָן דער מענש ניכט

der Menschlichen Vernunft nicht nur begreiflich, sondern durch menschliche Kräfte dargethan und bewährt werden können.

1 געו. שר. III 350 : Und er gab seinen Gesetzen die feuerlichste Sanction, öffentlich und auf eine nie erhörte, wundervolle Weise, wodurch sie der Nation und allen ihren Nachkommen als unabänderliche Pflicht und Schuldigkeit auferlegt worden sind.

לעזען? 1. און מענדעלסאָן, דער ראַציאָנאַליסט, איז אָפּנהאַרציק מודה: אין דער אמתן זע איך ניט איין, ווי אזוי קענען די, וואָס זיינען אין יעקבס הויז געפאָרן זיך „אויף אירגענד איינע געוויסענהאַפּטע ווייזע“ באַפּרייען פון דעם געטלעכן געזעץ, וואָס זיי האָבן בירושה באַקומען פון זייערע אבות 2.

נאַטירלעך, קאָן יעדערער אויספאָרשן און באַטראַכטן יעדעס געזעץ באַזונדער, אַרויסזאָגן דערביי זיין השערה, אַז עס איז פּילייכט געווען געבונדן מיט דעם באַשטימטן אָרט, צייט און אומשטענדן, און קאָן פּילייכט מיט דער צייט, ביי אַנדערע אָרט און אומשטענדן, אויך געענע דערט ווערן, אָבער — „שוואַך אונד קורצזיכטיג איסט דעם מענשענס אונגע“. ווער קאָן זאָגן: „איך בין אין דאָס הייליגטום גאָטעס געקאָממען, האַבע דאָס סיסטעם זייער אַפּזיכטען גאַנץ דורכשויעט, אונד וואָס איה גען מאַסס אונד ציעל אונד גרענצע צו באַשטימען? 3.

בלויז גאָט אַליין, וואָס האָט מיט אונזערע אבות זיין בונד געשלאָסן און עפּנטלעך זיי זיינע געזעצן באַפוילן, בלויז ער קאָן אונז, זיינען זיילען דאַריבער צו ערקענען צו געבען 4.

מענדעלסאָן דער אויפקלערער און מענדעלסאָן דער „שטאַקידע“ ווייסט זייער גוט, אַז ער שטייט אויף דער שוועל פון אַ נייער תקופה, זען נייע שטרעמונגען און אומשטענדן שטעלן די שטרענגע פּאָדערונג: צופאַסן דעם יידישן וועלט-באַנעם און רעליגיעזן לעבנסשטייגער צו די תביעות פון דעם מאָדערנעם קולטורעלן לעבן. און ער, דער מאַן, וואָס שטייט על פּרשת דרכים, אויפן שידוועג פון צוויי וועלטן, געפינט, אַז „דעם הויזע יאַקאָבס“ קאָן „קיין קלוגערע עצה“ ניט געגעבן ווערן, ווי אָט וואָסערע: „פאַסט אייך צו צו די זיטן און דעם סדר פון דעם לאַנד, אין וועלכן איר וווינט; אָבער האַלט זיך אויך פּעסט ביי דער רעליגיע פון אייערע אבות. טראָגט דעם טאַפּלטן יאָך אזוי גוט, ווי איר קענט. געוויס איז אייך שווער צו דערפילן אַלע פּאָדערונגען פון דעם בירגערלעכן לעבן בעת איר האַלט געטריי די געבאָטן פון דער אמונה;

1 געז. שר. 1844, III, 356.

2 דאָרטן.

3 נאָך בשעת זיין שרייט מיט לאַפּאָטער-באַנגע האָט מענדעלסאָן דערקלערט:

Andere Völker können ihre Gesetze nach den Zeiten, Umständen, Bedürfnissen und Bequemlichkeiten abändern, aber mir hat der Schöpfer selbst Gesetze vorgeschrieben, sollte ich, schwaches Geschöpf, mich erdreisten nach meinem Dünkel diese göttlichen Gesetze abzuändern?

4 געז' שר' III, 358.

דערצו פילט זיך נאך דאס מקיים זיין די רעליגיעזע געבאטן ביי גאנץ אנדערע צייטן און אומשטענדן אלס באדייטנדיק שווערערע לאסט, ווי אין די פאריקע דורות. האלט זיך דאך פעסט, ניט קוקנדיק אויף דעם אלץ, שטייט אומדערשיטערט אויף דער וואך און דערפילט די אויפגאבע, וואס די השגחה האט אויף אייך ארויפגעלייגט¹.

מענדעלסאָנאָס ווערק, ווו עס ווערט אויפן שאַרפסטן אופן פראַקלאַר= מירט דער דעוויז פון טאַלעראַנץ און גלויבנספרייהייט, האָט געמאַכט אַ שטאַרקן רושם אין דער קריסטלעכער וועלט. די באַדייטנדיקסטע דענקער פון יענער צייט האָבן עס ענטווייאַכטיש באַגריסט, מיראַבאָ האָט דערקלערט, אַז מענדעלסאָנאָס „יערוואַלעם“ פאַרדינט, מע זאָל עס איבער= זעצן אויף אַלע שפראַכן, און עמנואַל קאַנט האָט געשריבן מענדעלס= זאָנען פאַלד נאָך דעם דערשיינען פון זיין ווערק: „איך האַלט דאָס דאָ= זיקע בוך פאַר דעם אָנזאָג פון אַ גרויסער רעפאָרם, וואָס וועט, אמת, ערשט ביסלעכווייז און לאַנגזאַם פאַרווירקלעכט ווערן, אָבער ניט בלויז בנוגע אייער נאַציע אַליין, נאָר אויך פאַר אַלע אַנדערע פעלקער“².

אין דער העברעיִשער ליטעראַטור האָט מענדעלסאָנאָס „יערוואַלעם“ בשעתו אַ גאַנץ קנאַפן אָפּקלאַנג געפונען. בלויז דער שוין אין ערשטן קאַפיטל דערמאָנטער אברחם מולדולה האָט אים אין „מאַסר“ אַ לויפליד געזונגען¹ און יצחק אייכל האָט אין זיין מענדעלסאָנאָס=מאָנאָגראַפיע איבער= געגעבן דעם אינהאַלט פון „יערוואַלעם“³. ערשט שפעטער, שוין נאָך מענדעלסאָנאָס טויט, האָבן זיך געלאָזט הערן פון יידישע שריפטשטעלער קריטישע באַמערקונגען צו מענדעלסאָנאָס געדאַנקען וועגן דעם מהות און באַדייט פון דער יידישער אמונה. אין העברעיִש איז מענדעלסאָנאָס ווערק דערשינען ערשט מיט פילע יאַרצענדלינגע שפעטער⁴.

1 געז. שר., III, 355.

2 Ich halte dieses Buch für die Verkündigung einer grossen, obzwar langsambevorstehenden und fortrückenden Reform, die nicht allein Ihre Nation, sondern andere treffen wird.

3 המאסף, תקמ"ה, פ"ד.

4 אייכלס פולשטענדיקע העברעיִשע „יערוואַלעם“ איבערזעצונג האָט קיין פאַר= לעיער ניט געפונען און איז געבליבן אין מאָנוסקריפּט.

4 דורך גאַטלאַפּער אין 1867, און דורך גרינבוים פיאָדאָראָוו אין 1876.

ד ר י ט ע ר ק א פ י ט ל

דער קולטורעלער באדייט פון מענדעלסזאָנס חומש-איבערזעצונג. — נפתלי הירץ וויזעל אַלט בעל-לשון און מדקדק. יוסף דעם צחייטנס, טאַלעראַנץ-עדיקט. — וויזעל אַלט השפּלה-קעמפּער. — זיין אויפּרוף „דברי שלום ואמת“. — זיין פּראָגראַם וועגן קינדער-דערצײונג. — דער קאַמף פון די אַרטאָדאָקסן קעגן וויזעלס אויפּרוף. — די קעניגסבערגער חברה „דורשי לשון עבר“ און איר צייטשריפט „המאסף“. דאָס פּראָגראַם פון די „מאספים“. — דער באַדייט פון דער צייטשריפט. — דער „מאסף“ ווערט אַריבערגעטראָגן פון קעניגסבערג קיין בערלין.

מיר האָבן שוין אין פּאָריקן קאַפיטל אָנגעוויזן אויף דעם קולטור-היסטאָרישן באַדייט פון מענדעלסזאָנס חומש-איבערזעצונג. זי איז גע-וואָרן דער אָנהאַלטספּונקט פאַר די נייע שפּראַצונגען, וואָס האָבן זיך באַווויזן אין דער יידישער גאַס אין דער צווייטער העלפט פון 18טן י"ה, דער ערשטער וויכטיקער עטאַפּ אין דער געשיכטע פון דער השפּלה-באַ-וועגונג. די טענדענצן, וואָס זיינען אַזוי בולט אין מענדעלסזאָנס אונטער-נעמונג: רעפּאָרמירן די דערצײונג-סיסטעם, איינפלאַנצן ליבע צו דער ביבל-שפּראַך און דערוועקן דעם דראַנג נאָך אייראָפּעישער פּילדונג — זיי זיינען עס געוואָרן די גרונדטעזיסן, די וויכטיקע „אַני-מאמינס“ ביי די „השפּלה“-קעמפּער. לויט מענדעלסזאָנס איניציאַטיווע איז נאָך אין 1778 געגרינדעט געוואָרן אין בערלין אַ „יידישע פּרייזשולע“ (חינוך נערים), וווּ די קינדער האָבן געלערנט אויסער ביבל און תּלמוד אויך דייטש, פּראַנץ צוויזש און אַנדערע וועלטלעכע למודים. און אין דער זעלבער צייט, ווען ס'איז דערשינען מענדעלסזאָנס חומש-איבערזעצונג, האָט איינער פון די מיטאַרבעטער, וואָס האָבן מענדעלסזאָנען מיטגעהאַלפּן נאָך שלמה דוב-נאָס אָפּפאַרן דעם „פּיאור“ צו פאַרענדיקן, 1 נפתלי הירץ (האַרטוויג) וויזעל, פאַרעפנטלעכט אַ קליינע שריפט פון צוויי דרוקבויגן, וואָס ווערט מיט רעכט באַטראַכט אַלס דער ערשטער מאַניפעסט פון דער יונגער

1 זע אויבן, ז' 28, הערה 3.

השכלה-באוועגונג, אלס ערשטער גרונדשטיין פאר דער נייער העברעיִשער אויפקלערונג-ליטעראטור.

נפתלי הירץ וויזעל¹ שטאמט פון פוילן; זיין עלטער-זיידען יוסף דייז אויס פאר (פאדאליער געגנט) איז על פי נס געלונגען צו ראטעווען זיין לעבן בשעת דער שרעקלעכער קאזאקישער שחיטה אין 1648, ווו עס איז אומגעקומען זיין גאנצע פאמיליע². יוסף ריין האָט זיך באזעצט אין אַמסטערדאַם, ווו ער איז נתעשר געוואָרן. זיינע לעצטע יאָרן האָט ער פארבראַכט אין דער פראַנדענבורגער שטאָט וועזעל (דערפון דער פאמיליע-נאָמען). נפתלי וויזעלס זיידע, משה, און אויך זיין פאָטער יששכר-בער, זיינען געווען רייכע הויף-ליוועראַנטן („לפני מלכים יתיצב“, ווי וויזעל שרייבט וועגן זיין פאָטער). נפתלי הירץ איז געפאָרן געוואָרן אין האַמ-בורג, נאָר ווען ער איז נאָך געווען אַ קליין קינד, איז די גאנצע פאמיליע אַריבערגעפאָרן קיין קאָפּענהאַגען. יששכר-בער, דער רייכער ליװעראַנט ביים הויף פונם דענעמאַרקער מלך, האָט געגעבן זיין זון אַ טראַדיציאָ-נעלע דערציִונג און צו פינף יאָר האָט דער קליינער נפתלי שוין געלערנט גמרא און דוקא די האַרבע מסכת קרושין⁸. אים האָט אָבער געגליקט, וואָס גראָד אין 1735, ווען ער איז אַלט געווען צען יאָר, האָט זיך אין קאָפּענהאַגען באַזעצט אויף אַ שטיק צייט דער נע-ונדניק, דער בעל „צוהר התכה“ שלמה זלמן הינא⁴, און יענער האָט פאָקענט דעם וויסנשאַפֿט-ריקן ייִנגל מיט די פֿללים פון דקדוק און דערוועקט אין אים די ליבע צו דער פיבל־שפראַך. אַ געוויסע השפּעה האָט אויך געהאַט אויף דעם יונגן וויזעל דער באַרימטער רב ר' יונתן אייבעשיץ, אין וועמעס ישיבה וויזעל האָט געלערנט אין די יונגע יאָרן. דער לעבנסשטייגער פון דעם רייכן הויף-יידן, די ברייטע האַנדלס-פאַרבינדונגען, וואָס די וויזעלס האָבן גע-פירט מיט פירשטן און שררות, האָבן עס גורם געווען, וואָס יששכר-בערס בכור, נפתלי הירץ, האָט אויך באַקומען געוויסע וועלטלעכע ידיעות. ער גופא דערציִילט אין זיין „דברי שלום ואמת“, ווי אזוי דער פאָטער זיינער

1 די היכטיקסטע קחעלן וועגן הייזעלס לעבן און טעטיקייט זיינען אָנגעזיין אין אינווער אַרטיקל אין דער ייִדיש-רוסישער ענציקלאָפּעדיע (V, 528). עס דאַרפן נאָך צוגעגעבן ווערן: י. קלויזנער, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, I, 88 — 130; ל. לעווין, אויס דעם יודישען קולטור-קאָמפּאָז (יאַרבוך „די יודישע ליטע-ראַרישע געזעלשאַפֿט“, XII, 165 — 197).

2 זע דברי שלום ואמת, II, 54 (מיר ציטירן לויט דער היינער אויסגאַבע פון 1827; גן נעול, I, פאַררעדע.

3 דברי שלום ואמת, II, 55.

4 זע אינווער ווערק, V, ז' 177 — 180.

האָט אַמאָל פאַר אים אין די יונגע יאָרן אויפגעדעקט אַן אייראָפּעישע
לאַנדקארטע און אים באַקאַנט מיט דער געאָגראַפישער לאַגע פון פאַר-
שיידענע שטעט און מדינות. אַלס מיטהעלפער אין דעם פּאָטערס גע-
שעפטן האָט דער יונגער וויזעל זיך באַקאַנט מיט אייניקע אייראָפּעישע
שפּראַכן — דייַטש, פּראַנצויזיש, דעניש און האַלענדיש¹. אמת, זיינע
ידיעות אין די דאָזיקע שפּראַכן זיינען געווען גאַנץ אויבנאויפנדיקע. ווי
ווייניק ער איז געווען באַהבנט אַפילו אין דער דייַטשער שפּראַך, זאָגט
עדות זיין אומבאָהאַלפּענע און שטאַרק פאַרגרייטע העברעישע איבער-
זעצונג פון מענדעלסזאָנס ענטפער לאַפּאַטערן². אָבער שוין גאָר אין
די יונגע יאָרן האָט נפתלי הירץ אָנטייל נעמענדיק אין דעם פּאָטערס
געשעפטן, זיך קונה שם געווען אַלס טיכטיקער און פּענקער סוחר. ער
האָט נושאַ חן געווען ביים באַווסטן בערלינער הויז=באַנקיר אפריים=
פּויטל, און יענער האָט פאַרבייפאַרנדיק קאָפּענהאַגען באַשטימט נפתלי
וויזעלן פאַר זיין שטעל=פּאַרטערטער אין דער גרויסער האַנדלסשטאַט
אַמסטערדאַם. דאָרט האָט ער זיך באַקאַנט מיט משה=היים לוצאַטום
תלמיד, דעם דיכטער דוד פּראַנקו מענדעס און דורך אים נאָענט זיך צו=
נויפגעגאַנגען מיט דער דאָרטיקער פּאַרטוגעז=ספּרדישער קהלה. ער איז
געווען אַנטיצייט פון די ספּרדישע קינדערשולן און חדרים, וווּ די יונגט
האָט באַקומען אַ פּיל מער נאָרמאַלע דערציִונג, ווי אין די דייַטש=פּוילישע
קיבוצים. אַלס פּייטלס שטעלפּאַרטערטער האָט וויזעל געהאַט די גע=
לעגנהייט צו באַזוכן בערלין, און דאָרט האָט ער זיך פּערזענלעך באַקאַנט
(1761) מיט מענדעלסזאָנען³. דער וויסנשאַפּט=פּענקער וויזעל האָט זיך
ניט געוואָלט באַנוגענען בלויז מיט מסחר=געשעפטן, — ער האָט אויך גע=
חלומט צו ווערן אַ סופּר בישראל. פּאַרליבט איז ער געווען אין דער
ביבל=שפּראַך, און זיין גאַנצע פּרייע צייט האָט ער אָפּגעגעבן שפּראַך=
פּאַרשונג. אין 1765—6 זיינען דערשינען די ערשטע צוויי טיילן פון זיין
פּילאָלאָגישן ווערק „הלבנון“ (טראַגט אויך דעם ביינאַמען „גן נעול“) 4

1 זע ד. פּרידריכסעלד, זכר צדיק, 2.

2 זע וועגן דעם: י. קלויזנער, ציט. ח, 48 — 49. דאָס אייגענע לאַזט זיך
אויך באַמערקן אין וויזעלס איבערזעצונג (צום כּוץ צווייטן טייל „דברי שלום ואמת“).
די שלום=זאַצן פון מענדעלסזאָנס פּאַרעדע צו מנשה בן ישראל אפּאַלגעטישער שרייַט
„תּשועת ישראל“. מענדעלסזאָנס זאָץ *Noch keine Geistlichkeit so aufgeklärt*
איבערזעצט וויזעל „חוקרי הרוחות עדין לאַ תּהרהו למדי“.

3 זע מענדעלסזאָן „ויבילעום=אויסגאַבע“, ב' XVI, 61.

4 דער דריטער טייל, ווי אויך וויזעלס איבעריקע פּילאָלאָגישע ווערק, מעין
גנים“ און „מגדל הלבנון“ זיינען געבליבן אין מאַנוסקריפּט.

וועגן סינאנימען (שמות נרדפים) אין דער ביבל. אָבער אַפילו אויף זיין געליבטן פאַרשונגס-געביט איז וויוועל געבליבן ניט מער ווי אַ דילעטאַנט, און זיינע פילאָלאָגישע פאַרשונגען האָבן אַפילו פאַר יענער צייט געהאַט אַ גאַנץ קנאַפן וויסנשאַפטלעכן ווערט. זייער איינציקע מעלה איז די שפראַך: אַ לייכטע, קלאָרע און איינפאַכע; אָבער אויך די מעלה גייט לאָבד דורך דעם פאַרפאַסערס געוואַלדיקער באַרעדעוודיקייט. דער מינדסטער געדאַנק ווערט ביי אים ממש דערטרונקען אין אַ ים פון איבעריקע ווערטער, אומנייטיקע טענות און בויך-סברות. און דערביי מאַכט ער נאָך יעדעס-מאָל מיט אַ נאַווער מינע אויפמערקזאַם רעם ליינער: „וואַרד דברים אשר שנאתי“ — איבעריקע רייד האָב איך פיינט.

אַלס געשעפטסמאַן האָט וויוועל געהאַט אין אַמסטערדאַם גרויס דער-פאַלג; אַלס געניטער מבין אויף טייערע שטיינער האָט ער זיך דער-וואָרבן אַ היבש פאַרמעגן, פאַרלאָזן שפעטער די שטעלע אין פייטלס געשעפט, געגרינדעט אַן אייגנס, און סוף די זעכציקער יאָרן איז ער אַריבערגעפאַרן צו זיין פאַטער קיין קאָפּענהאַגען, דאָרט באַלד חתונה געהאַט און געוואָרן אַ פאַמיליען-פאַטער. אין אייניקע יאָר אַרום האָט אָבער וויוועל ביי אַ געלט-קריזיס זיין פאַרמעגן אָנגעוואָרן, געמוזט דער-פאַר ווידער אָננעמען אַ שטעלע ביי דער פירמע פייטל, און צו דעם צוועק איז ער אַריבערגעפאַרן (1774) קיין בערלין. אין 1775 האָט ער דאָרט פאַרעפנטלעכט זיין פירוש אויף מסכת אבות „יין רבנון“, נאָר אַ גרויסן שם אַלס „מליץ“ און בעל לשון האָט ער זיך דערוואָרבן מיט אַ צווייטן ווערק, וואָס איז דערשינען אין אַ פאַר יאָר אַרום. נאָך איז די יונגע יאָרן האָט ער זיך באַקענט דורך לוטערס ביבל-איבערזעצונג מיט דעם אַפּאָקריפישן בוך „חכמת שלמה“. דער יונגער וויוועל איז שטאַרק נתפעל געוואָרן פון דעם ווערק; ער איז פלל ניט מסופק געווען, אז דעם „חכמת שלמה“ האָט אָנגעשריבן ניט קיין אַנדערער ווי שלמה המלך בכבודו ובעצמו; האָט ער באַשלאָסן אומצוקערן דאָס ווערק צו זיין ערשטן קוואַל, „מן החול אל הקודש“, און מיט גרויס התמדה עס איבערזעצט פון פראַנץ-צווייט 1 אין ריין ביבלישן סטיל. דעם טעקסט האָט ער באַגלייט מיט אַ ברייטן פירוש „רוח הן“ און פאַרעפנטלעכט אין בערלין אין 1777.²

1 זע פרידריכספעלד, צ. וו., 14.

2 דאָרטן. לויט בן-יעקב אין וו. צייטלין איז דאָס ווערק דערשינען ערשט אין 1780 (אפשר איז דאָס די צווייטע אויסגאַבע?). דאָס ווערק איז מערערע מאל אי-יזדרוקט געוואָרן. אין 1822 איז דער „חכמת שלמה“ דערשינען אין שקלאָוו צוזאַמען מיט אַ יידישער איבערזעצונג.

אין בערלין איז ווינזעל זיך נאָענט צוינויפגעגאנגען מיט מענדעלס= זאָנען און זיינע פריינד. ער איז געווען שטארק אַנטציקט פון דער אַרטיקער רעפּאָרמירטער יידישער שול, חנוך נערים, און ווען מענדעלס= זאָן האָט אָנגענומען דעם באַשלוס אַרויסצוגעבן אין 1778 אַ פּראָבע= העפט („עלים לתרופה“) פון זיין הומש=איבערזעצונג, האָט ווינזעל דאָרט פאַרעפּנטלעכט אַן ענטוויאַסטישן אַרטיקל „מהלל הע“ מיט אַ לאַנגן לויב= געזאָנג דערביי, וווּ ער באַקלאַגט זיך אויף דעם ווילדן סדר פון קינדער= דערציונג ביי יידן אין די דייטש=פּוילישע קיבוצים: מען לערנט מיט קינדער האַרבע און טיפע ענינים נאָך איידער דער תּלמיד באַקומט וועלכע ידיעות אין דער העברעיִשער שפּראַך, און דערצו באַנוצט מען זיך נאָך ביי די לימודים ניט מיט דער לאַנד=שפּראַך, נאָר מיט דעם פאַר= דאָרבענעם זשאַרגאָן, וואָס איז נישט אימשיטאַנד איבערצוגעבן די שיינ= קייטן פון די פּתבי הקודש. ער טוט אָבער פאַרהאַפּן, אַז מענדעלסאָנעס איבערזעצונג מיט דעם „ביאור“ דערצו וועלן שטאַרק מיטהעלפּן צו דער= וועקן אין די הערצער פון דער יידישער יוגנט די ליבע צו דער העברעיִ= שער שפּראַך און דעם אינטערעס צו די פּאָעטישע שיינקייטן פון דער ביבל:

כי רועיקהם עֲלֵיךְ יִשְׁמְכוּ

אֶל הַגֵּל הַמְּלֵאכָה הַצֵּאן יִלְכוּ

יִמְן הַבָּאָר הַפְּרֻת יִשְׁתּוּ מַיִם

חַן מִלֵּיךְ יִהְיֶה לָּהֶם כַּצְהָר,

הַמְּלִיצָה תִּטְהַר בְּשִׁחַק לְטַהַר –

עֲתָה לְלִמּוּד עֲבָרִית יִתְנוּ יָדִים.

גראַד אין יענער צייט האָט ווינזעל פאַרלאָרן די שטעלע ביי דער פירמע פייטל (די פירמע האָט דאָס געשעפט געשלאָסן) און ער און זיין פילקעפיקע פאַמיליע 1 האָבן געלעבט אין דחקות. דאָ איז אים געקומען צו הילף דער רייכער דוד פרידלענדער און אויך מענדעלסאָן מיט זיין הומש=איבערזעצונג. נאָכדעם ווי שלמה דובנא איז אָפּגעפאַרן, האָט מענדעלסאָן פאַרגעלייגט ווינזעלן, ער זאָל אָנשרייבן דעם „ביאור“ צו ספר „ויקרא“. ווינזעלס „ביאור“, וואָס איז פון דרוק דערשינען סוף אויגוסט 1781, ליירט, ווי אַלע פריערדיקע ווינזעלס ווערק, פון איין און

1 חייזעל איז געווען אַ מטופל מיט זעקס קינדער.

דעם זעלבן חסרון: א פארפלייצונג פון איבעריקע רייד. און איינער פון זיינע קריטיקער 1 באמערקט גאנץ ריכטיק, אז „דאָרט וווּ רש"י און אבן עזרא באַנגענען זיך מיט איין אָדער צוויי ווערטער, פֿאַרט ווייזעל גאַנצע דרוק-פּויגנס". דאָך האָט ווינזעלס פּירוש נושאַ חן געווען אין די משפּילישע קרייזן. אַן אומפאַרגלייכלעך גרעסערן דערפֿאַלג האָט אָבער אין די דאָזיקע קרייזן געהאַט ווינזעלס אַ צווייט ווערק, וואָס אין דערשינען אין אייניקע חדשים אַרום. דאָס דאָזיקע קליינע חיבורל 2 וואָס האָט אָנגעמאַכט אזאָ גוואַלטיקן כַּעַש אין דעם רבנישן וועלטל, איז ענג פֿאַרבונדן מיט דעם קיסר יוסף דעם צווייטנס „טאַלעראַנץ-פּאַטענט", וואָס איז דערשינען דעם 19טן אָקטאָבער 1781.

ווי זיין מיטצייטלער פּרידריך דער צווייטער, איז אויך יוסף דער צווייטער אויס עסטרייך געווען אַ טיפּישער פֿאַרשטייער פון דעם „אויפֿ-געקלערטן אַבסאָלוטיזם". מיט געוואַלט האָט ער אין נאָמען פון הו-מאַניזם און אויפֿקלערונג געשטרעבט אויפֿצוויינגען די דייטשע קולטור אויף די אַלע פֿאַרשיידנשפּראַכיקע אומות, וואָס האָבן זיך געפונען אונ-טער זיין ממשלה. אַלס אָנהענגער פון דער פּיזיאָקראַטישער שיטה, וואָס לערנט, אז נאָר אין דער ערד איז דער מול ברכה, נאָר זי, וואָס באַ-שענקט מיט די מתנות פון דער נאַטור, איז דער איינציקער קוואַל, דער הויפט-גרונד פון דער מלוכה-ווירטשאַפֿט, — האָט יוסף דער צווייטער גע-קוקט אויף די יידן, וואָס באַאַרבעטן ניט די ערד מיט זייערע הענט, ווי אויף אַ שעדלעכן און אומנוציקן עלעמענט. בכדי צו פֿאַרהיטן, דער דאָזיקער שעדלעכער עלעמענט זאָל ניט וואַקסן אין צאָל (פֿון „רבּו"), האָט ער אַרויס-געגעבן דעם שטרענגסטן באַפעל, קיין ייד זאָל ניט האָבן דאָס רעכט התונה צו האָבן אָן דער דערלויבעניש פון די העכערע באַאַמטע 3. פֿאַר דער דאָזיקער דערלויבעניש האָט מען געמוזט באַצאָלן אַ גרויסן קאַפּ-שטייער, און ווער עס האָט עובר געווען אויף דעם באַפעל, האָט מען קאַנפּיסקירט זיין גאַנץ פֿאַרמעגן 4. בכדי צו באַשיצן דעם ווילשטאַנד פון די פּויע-

1 מענדעלסזאָן אויס האַמבורג. פּני תּבל, 140.

2 עס האַלט בוך הפּל 36 זייטלעך אין 320.

3 זע ווירד היעמיס זאַמענטליכען יודען אויף דאָס שערפּסטע, אויך אונטער קאַנפּיסקאַציע דעם גאַנצען פּערמעגענט אונד נאָך בעשאַפּענהייט לייבסשטראַזע אונ-טערזאָגט זיין, עס זיי אין — אדער אויסער קאַרדאָן טרויען צו לאַסטען, אַהנע פֿאַר-לויפּיג פֿאַן דען גופּערנעמענט אַללהיר די ערלויבניס ערהאַלטען אונד דיא פֿאַרגע-שריבענע טאַקסע ערלעגט צו האָבן.

4 באַריכות חעגן דעם זע ד"ר א. פּראַוירס גרינדלעכע אַרבעט: יוסף השּני ויהודי גאַליציע" (השלוה, XXIII, 35 — 38).

רים, וואָס באַארבעטן די ערד, האָט יוסף דער צווייטער אַרויסגעטריבן פֿון די דערפער אַלע ייִדישע אַרענדאַרן און אַרויסגעגעבן אַ פֿאַרבאַט, יידן זאָלן ניט טאָרן האַלטן אין אַרענדע ניט נאָר גיטער, ניערט אויך מילך, בראָווערס (פֿאַר ביר און מעד) אַאִזױ. און אויף אַזאַ אופן איז מיט אַמאָל רוינירט געוואָרן אַ גאַנץ דריטל ייִדישע באַפעלקערונג אין גאַלי־ציע. אויפן באַפעל פֿון דעם זעלבן „אויפגעקלערטן“ קיסר זיינען אין 1773 אַרויסגעטריבן געוואָרן אַלע „בעטליודען“, דײַה, אַלע יידן, וואָס זיי־נען ניט אימטשאַנד געווען צו באַצאָלן דעם ספּעציעלן קאַפּ-שטייער („טאַלעראַנצגעביר“). יעדעס יאָר איז אַ נייע פֿאַרטיע יידן דערקלערט געוואָרן פֿאַר „בעטלער“ און מען האָט זיי אויס דעם לאַנד פֿאַרטריבן 1. אמת, יוסף דער צווייטער האָט פֿראַיעקטירט צו באַזעצן יידן אויף ערד און מאַכן פֿון זיי „נוצלעכע“ בירגער. די פֿאַראַרעמטע ייִדישע מאַסע האָט מיט ענטוויאַזם זיך אָפּגערופֿן אויף דעם דאָזיקן פֿראַיעקט, און אין משך פֿון עטלעכע יאָר ווענדן זיך טויזנטער ייִדישע פּאַמיליעס צו דער רעגירונג מיט דער בקשה, מען זאָל זיי געבן די מעגלעכקייט איבערצוגיין אויף ערד-אַרבעט 2. עס זיינען אָבער דערויף ניט אַסיגנירט געוואָרן די נייטיקע סומען און די געלטגיריקע און טאַלענטלאָזע באַאַמטע האָבן זיך פינדלעך פֿאַרהאַלטן צו דעם גאַנצן אונטערנעמען 8, — איז דערפֿון גאַרנישט אַרויסגעקומען. אויף אַזאַ אופן זיינען אין משך פֿון יוסף דעם צווייטנס צען־יאָריקער רעגירונג רוינירט געוואָרן די עקאָנאָמישע יסודות פֿון דער ייִדישער באַפעלקערונג אין גאַליציע; קיין נייע זיינען ניט געשאַפֿן געוואָרן, און דאָס האָט געבראַכט דערצו, וואָס אין משך פֿון גאַנצע דורות געוועלטיקט די מאַאָי־מדיקע אָרעמקייט אין דער דאָזיקער אומגליקלעכער מדינה. אמת, צו די יידן, וואָס זיינען גרייט געווען אָנגענומען די דייטשע קולטור, אַוועקוואַרפֿן די „אַבערגלויבישע“ ייִדישע אַמונה מיט אירע „ווילדע“ מנהגים און ווערן „נוצלעכע“ מיטבירגער — איז יוסף דער צווייטער געווען אַ „מלך חסד“. ער האָט פֿאַר זיי געעפֿנט די טירן פֿון די בעסערע רעגירונגס־שולן, די ייִדישע דאָקטוירים און יודיסטן האָבן באַקומען גלייכע רעכט מיט זייערע קריסטלעכע קאָלעגן, זיי האָבן אַפֿילו געקענט האָפֿן צו פֿאַרנעמען אַ באַאַמטן־שטעלע ביי דער רעגירונג...

1 אין משך פֿונם ערשטן יאָר נאָכן „טאַלער־אַנץ-פּאַסטענט“ (אין 1782) האָט מען אַלס „בעטליידן“ אַרויסגעטריבן 1192 נפשות (זע בראַזיר, צ. ארנ. 39).

2 באלאבאַן, יידן אין פּוילן, 38 — 43.

3 זע ביי בראַוויירן, ציט. ארנ. דאָרטן, 334, 338 — 342.

עס איז דערפאר קיין חידוש ניט, אז ווען עס איז דערשינען דעם „רוימישן קיסרס“ טאָלעראַנץ-פּאַטענט מיטן פּראָיעקט צו רעפּאַרמירן די קינדער-דערציִונג ביי יידן, גרינדן ספּעציעלע יידישע נאָרמאַל-שולן מיט דייטשן אונטערריכט און לערנען מיט די קינדער די יסודות פון עטיק און פּראַקטישער מאָראַל אויפן יסוד פון ספּעציעל דערצו געשאַפּענע לערנבֿי-כער, — האָבן דערויף געקוקט מיט חשד ניט פּלוין די אָרטאָדאָקסישע קרייזן, נאָר אַפילו דער פּאַרפּאַסער פון „פּעדאָג“ און „ירושלים“. אין דעם עסטרייכישן קיסרס, מיט הומאַניסטישע פּראָזן באַפּוצטן עדיקט האָט דער קלוגער מענדעלסאָן באַמערקט די פּאַרבאָרגענע טענדענץ פון צוואַנגס-אַסימילאַציע און מיסיאָנערישע „פּאַרברידערונג“. וואָס זאָללען אונז נאָרמאַלשולען — שרייבט מענדעלסאָן, — ווען וויר ניכט געווערבע טרייבען אונד בעדיענונגען האָבן קעננען? גראַססען דאַנק פיר אַללע טאָלעראַנץ, ווען מאַן דאַפּיי נאָך אימער אַן גלויב ענס פּעראַייני-גונג אַרבייטעט¹. און אין אַ צווייטן בריוו קערט זיך מענדעלסאָן ווידער אום צו דער זעלבער פּראָגע: „פּאָן דער טאָלעראַנץ, וועלכע אין אַללען צייטונגספּלעטערן זאָ זעהר הערשט, האַפע איך ביי ווייטעם נאָך די גינסטיגע מיינונג ניכט, די זי דאַפּאָן צו ערקענען געבען. זאָ לאַנגע נאָך דאַס פּעראַייני-גונגס-סיסטעם אים הינטערהאַלטע לויערט*, שיינט מיר דיעזע טאָלעראַנץ-גלייסנעריי** נאָך געפּעהרליכער אַלס אָפּע-גע פּערפּאָלגונג... דעסטאָ נעטיגער ווערע עס דאָך אין דיעזעם פּאַלע, דאַסס דאַס קליינע הייפּליין*** דערער, וועלכע ניכט בעקעהרען, אויב ניכט בעקעהרט זיין וואָללען, זיך צוואַמענדערענגע אונד פעסט אַן אַיינאַנדער שליעסע“².

גאַנץ אנדערש האָט זיך פּאַרהאַלטן דער נאַיו-גוטמוטיקער וויזעל. ער האָט דווקא לויט זיין וועלט-באַנעם געהערט צום רעכטן פּליגל פון די „משבילים“. ער איז געווען אַ גאָטספּאַרכטיקער מענטש; אין זיינע פּירושים אויף דעם ביבּל-טעקסט האַלט ער זיך געטריי אין דער אָנגענו-מענער מסורה, צו די ראַציאָנאַליסטישע אידעען פון יענער צייט האָט ער זיך פּאַרהאַלטן גאַנץ קאַלט, און ער גופא האָט אָנגעוויזן: „די אַל-טע זיינען מיך חושד אַלס מחַדש, און די נייע רעכענען מיך פּאַר אַן

1 געזאַמעלטע שריפטען, 1844, 671. געשפּרייזט פון מענדעלסאָן גופא.

* אים הינטערהאַלטע לויערט — עס איז פּאַרשטעקט באַהאַלטענערהייט,

** גלייסנעריי — צביעות.

*** דאַס קליינע קופּקעלע.

2 דאַרטן, 676 — 677.

אָנהענגער פונם אַלטן¹ ג. ער איז אין געוויסער מאָס געווען אַ געפיל-
מענטש, מיט אויפגערייצטע נערוון און מיט אַ שפּאַר ביסל נאַוון פאַ-
טאָס און סענטימענטאַלער השתפכות הנפש. דערצו איז ער נאָך אויס-
געוואַקסן אין דער סביבה און טראַדיציעס פון הויף-יידן, מיט זייער גע-
וואַלטיקער התבטלות פאַר שררות און פירשטן. דעם עסטרייכישן קיסרס
„טאַלעראַנץ-פאַטענט“ האָט געבראַכט ווייזעלן אין גרויס התפעלות. ער,
וואָס איז געווען אזוי זיכער, אז „לישר תועים דַי גָאִיש אָחַד רב שְׁכָל“ *
און „במשול איש חכם יחדל עם מהיות פרוע“ ** 2 — ער האָט גלייך
דערזען פאַר זיך פאַרווירקלעכט זיין אידעאַל וועגן רעפּאַרמירטער קינע-
דער-לערצינג, אין וועלכער ער האָט געזען די אמתע גאולה פאַרן יידישן
פּאָלק. אין שווער-וואַגניקע, אַפיסל הילצערנע סטראָפּן האָט ער גלייך
גענומען באַזינגען דעם עסטרייכישן קיסרס גוטסקייט, זיין „ליבע“ צום
פּאָלק ישראל, וואָס ער וויל באַפרייען פון קנעכטישער שאַנד:

גם אַתֶּם בִּית יַעֲקֹב עֲנִינֵת יֵאָדָעַף הַיְהוּדִימוּ!

כִּי זָכַר עִם דָּל, לוֹ עוֹלָלוֹת הַשְּׂאִירוּ.

וַיֹּאמֶר: שׁוּבוּ, אָגוּל מִעַלְיָכֶם חֲרַפְתֶּם...³

ווייזעל האָט זיך אָבער דערמיט ניט געוואַלט באַנוגענען. ער האָט
געהאַלטן פאַר זיין חוב אויפצוקלערן די יידן פון די עסטרייכישע מדינות,
זיי זאָלן פאַרשטיין, מיט וואָס פאַר אַ פרייד זיי דאַרפן באַגריסן די נייע
נאַרמאַל-שולן און ווי דאַנקבאַר זיי דאַרפן זיין דעם הומאַנעם קיסר,
וואָס וויל זיי באַפרייען „מחשך הסכלות“ (פינסטערניש פון אומוויסן).
אין אָנפאַנג 1782⁴ האָט ער פאַרעפנטלעכט זיין קונטרס „דברי

1 פני תבל, 241.

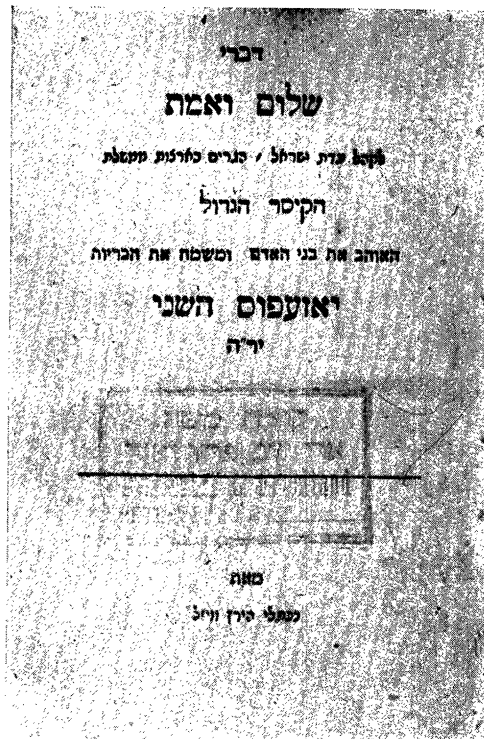
* ארויספירן פאַרבלאַנדזשעטע אויפן ריכטיקן וועג — געניגט איין מאָן
מיט גרויסן פאַרשטאַנד.

** ווען עס געוועלטיקט אַ מענטש מיט חכמה — הערט אויף דאָס פּאָלק
פאַרווילדעט צו זיין.

2 אין ווייזעלס לויב-ליד לכבוד יאזעפוס השני (המאכף, הקמו, קס"ד, קס"ה).

3 אויף דער אויסגאַבע איז ניט אָנגעוויזן ניס קיין דאַטע און ניט דער
אַרט פון דרוק. עס איז אָבער באַחוּסט, אז שוין אין חודש מערץ איז דער קאַמף
קעגן ווייזעלס פלוגשריפט געווען אזוי ווייט פאַרשאַרפט, אז דער מיניסטער פאַר אויפ-
קלערונג האָט געהאַלטן פאַר נייטיק זיך אַרײַנצומישן. אויך ווייסן מיר, אז שוין צוויי
וואַכן נאָך פסח (10 טעג אין אייר) איז שוין געווען פאַרטיק ווייזעלס צווייטע פלוג-
שריפט, וואָס האַלט גאַנצע פינף דרוק-בויגן. ווען מען נעמט אין אַכט דעם דעמאָל-
טיקן גאַנץ לאַנגזאַמען פּאָסט-און פּיכער-פאַרקער, מוז מען קומען צום אויספירן, אז
ווייזעלס ערשטע פלוגשריפט איז דערשינען ניט שפּעטער פון יאַנואַר 1782.

דער שער-בלאט פון דער ערשטער אויפלאגע
„דברי שלום ואמת“.

שלום ואמת" 1, וואָס ווערט מיט רעכט פאַררעכנט פאַרן ערשטן עפנט= לעכן מאַניפעסט פון דער יונגער השפלה=באַוועגונג. אין דער דאָזיקער פּלוג=שריפט באַוווּיין זיך גאַנץ בולט אי די מעלות, אי די חסרונות פון דער השפלה=ליטעראַטור פאַר דער ערשטער תקופה: דער פאַטאָם און התלהבות פאַר אויפקלערונג און אייראָפּעיִשע בילדונג פון איין זייט, און פון דער אַנדערער — דאָס התבטלות פאַר די טרעגער פון דער וועלטלעכער מאַכט, דער פעסטער גלויבן אין דער הומאַניטאַר=פּראָגרעסיווער ראַלע פון דעם „אויפגעקלערטן אַבסאָלוטיזם". מיט גרויס התפעלות רעדט וויזעל וועגן דער לייטזעליקייט פון די אויפגעקלערטע מאַנאַרכן פון זיין צייט: וועגן דעם „רוימישן קיסר" יאָזעה דעם צווייטן, וועגן פּירודיך דעם צווייטן אויס פּרייסן און יעקאַטערינע דער צווייטער 2, וואָס האָבן קאַרעספּאַנדירט מיט די פּראַנצויזישע ענציקלאָפּעדיסטן און ניט געקאַרגט קיין פּראַזן וועגן גלויבפאַרעכטיקונג און מענטשן=ליבע. מען דאַרף דער= ביי נעמען אין באַטראַכט, אז ביי די דעמאָליטיקע סאָציאַלע צושטאַנדן האָבן די אינדוסטריעלע=קאָפיטאַליסטישע שיכטן, ווי אויך די געוועלשאַפט= לעכע מיינונג נאָך ניט פאַרגעשטעלט אין די דייטשע מדינות קיין שום פּאָליטישע מאַכט 3: האָבן דערפאַר די יידישע בורזשאַזע און אינטע= ליגענטע קרייזן זייער גאַנצע האָפענונג וועגן פאַרבעסערונג פון זייער רעכטלעכער לאַגע געמוזט שטיצן בלויז אויף די „מלכי חסד", אויף די הומאַנע געפילן פון די „אויפגעקלערטע" זעלבסטטהערער. דערמיט דער= קלערט זיך דער פאַר דער גאַנצער השפלה=ליטעראַטור אזוי באַראַקטע= ריסטישער הכנעהדיקער הורא=פּאַטריאַטישער טאָן, אין וועלכן וויזעלס פּלוג=שריפט איז געשריבן. אויך דער פון דער שפּעטערער השפלה=לי= טעראַטור באַקאַנטער דעוווי, וואָס האָט געפונען זיין קלאַסישן אויסדרוק אין גאַרדאַנס פּערז: היה אדם בצאתך ויהודי באהלך — געפינט שוין זיין גאַנץ קלאַרן אויסדרוק אין „דברי שלום ואמת", ווו עס ווערט

1 דער פולער טיטול: דברי שלום ואמת לקהל עדת ישראל, הגרים בארצות ממשלת הקיסר הגדול האוהב את בני האדם ומשמה את הבריות יאזעפוס השני יר"ה. מאת נפתלי הירץ ווייזל.

2 דאָרטן, 57 — 58. מיר האָבן זיך באַנוצט מיט דער ערשטער אויסגאַבע „דברי שלום ואמת", נאָר ווייל זי איז ניט פּאַגינירט, ציטירן מיר לויט דער ווינער אויסגאַבע פון 1827.

3 ווי אזוי דער „אויפגעקלערטער" פּירודיך דער צווייטער האָט זיך פאַר= האַלטן צו דער געזעלשאַפטלעכער מיינונג, זאָגן עדות פּאַלגנדיקע שורות אין זיין פּריוו צו וואַלטערן: Mais les hommes ne sont pas faits pour la vérité. Je les regarde comme une horde de cerfs dans le parc d'un grand seigneur, et qui n'ont d'autre fonction que le peupler et remplir l'enclos.

דערקלערט, אז „לשון הקודש ענין בפני עצמו, ולשון אשכנזי ענין בפני עצמו; זה לדברי קודש האמונה והתורה, וזה לדברי העולם בעסקי משא ומתן ומנהגי בני האדם ולחכמות הנמוסיות והטבעיות והלמודיות“. די קינז-דער-דערציִונג — דערקלערט וויזעל — דארף צעפאלן אויף צוויי באַזונד-דערע טיילן: דאָס ערשטע — ללמוד תורת האדם, מען דארף קודם-כל באַקענען דאָס קינד מיט וועלטלעכע למודים, וואָס אָן זיי קאָן קיין מענטש ניט אויסקומען, דהיינו — דרכי המוסר והמדות הטובות ודרך ארץ, דאָן עלעמענטארע ידיעות אי פארן פראַקטישן לעבן, אי ביים פאָרשן די תורה מיט אירע דינים, וויכטיקע וויסנס-צווייגן, ווי געשיכטע, געאָגראַפיע, מאַטעמאַטיק, אַסטראָנאָמיע, באַטאַניק, כעמיע, מעדיצין אא״וו.

די דאָזיקע ידיעות זיינען נייטיק יעדן מענטשן, וואָס אָן זיי איז ער ניט ווערט צו טראָגן דעם נאָמען מענטש. ליידער, ווייזט וויזעל אָן, איז פאָראַן אַ פאָלק אויף דער וועלט, און דוקא דאָס פאָלק, וואָס האָט אַמאָל געהייסן אָן עם חכם ונבון, און איצט איז עם פאַרגרעבט און אומוויסנדיק. אמת, ניט מיר זיינען אין דעם שולדיק — דאָס איז די ירושה פון דעם ביטערן גלות, פון דער שנאה און שרעקלעכע רדיפות, וואָס מיר האָבן געהאַט אויסצושטיין אין לאַנגן משך פון דורות. אָבער איצט האָבן מיר דערלעבט גאַנץ אַנדערע צייטן. איצט געפינען מיר זיך אונז-טער דער רעגירונג פון מלכי צדק, וואָס פאַרהאַלטן זיך מיט ליבע צו אַלע פעלקער אָן גלויבן-אונטערשייד. זעט, אָט זיצט אויפן „רוימישן טראָן“ אַ גרויסער און הומאַנער קיסר, וואָס באַגליקט זיינע אונטערטאָ-נען מיט געזעצן פון חסד און רחמים, און מיט זיין גרויס לייטזעליקייט האָט ער אויך ניט פאַרגעסן אין דעם גערודפטן פאָלק ישראל און האָט באַשלאָסן זיי אַרויסצוהעלפן פון גייסטיקער ווילדקייט און אָפגעשטאַנענז-קייט...

אַלס סוחר און געשעפטסמאַן טוט וויזעל אויף יעדן טריט און שריט דערמאָנען, ווי וויכטיק ס'איז צו קענען די לאַנדשפראַך און צו זיין אימז-שטאַנד צו פירן אויף דער דאָזיקער שפראַך די געשעפטלעכע קאַרעס-פאַנדענץ 1. אויסגעוואַקסן אין דער פאַמיליע פון רייכע הויז-יידן, ווערט וויזעל ניט מיד איבערצוחורן, ווי וויכטיק ס'איז צו באַהערשן די דייטשע שפראַך, בכדי צו זיין אימזשטאַנד צו באַווייזן זיך אין די פירשטלעכע הויפן און צונויפצורירדן זיך מיט גרויסע באַאַמטע און שררות (ויהיו מכאי חצרות השרים... ומביאה אותו בהיכל מלך... ודברו עם נכבדי עמים...).

למצוא חן בעיני אדם ובעיני מלך ושרים) 1. וויזעל ווייסט זייער גוט, מיט וואָס פאַר אַ ביטול מע פאַרהאַלט זיך אין די „חצרות השרים“ און אויך אין די הייזער פון די פשוטע דייטשע „פּוּליסטער“ צו דער יידישער אויסשפראך, צום „מאַשעלן“. מיר זיינען געוואָרן — קלאַגט זיך ווייזעל — צו געלעכטער און צו שאַנד צווישן אַלע פעלקער, ווייל מיר זיי נען עלגי שפה, מיר מאַכן זיך צו שפּאַט יעדעס מאָל, ווען מיר ריידן מיט די שררות אָדער מיט די סוחרים פון די אומות העולם“ 2, און יע= דעם בלעטל אין „דברי שלום ואמת“ איז פול מיט גאַליקער שנאה און פאַראַכטונג צום יידישן „זשאַרגאָן“. ווי מענדעלסוואָג, אזוי באַטראַכט אויך וויזעל די שפראַך פון די אשכנזישע יידן ניט אַלס אַ ספּעציעלן דיאַלעקט, נאָר אַלס פאַראומרייניקטע און פאַרקריפלטע דייטשע שפראַך, אַלס טרויעריקן פאַקטאָר פון שרעקלעכער גייסטיקער דעמאָראַליזירונג. „בית ישראל עליו שפה“ — רופט וויזעל אויס מיט פאַרביטערונג; די דינע דייטשע שפראַך איז ביי אונז אין מויל פאַרקריפלט און פאַרדאַרבן געוואָרן (שהלשון האשכנזי מסורסת ומבולבלת בפינו, מדרך שפת אשכנזי בדרך בוקה ומבולקה). ווי איז מעגלעך — טענהט וויזעל — אַ וועלכע ס'איז נאָרמאַלע דערצײַונג, אז ביי אונז זיינען אי די תלמידים, אי די מלמדים כבד=פּה'ס, באַנוצן זיך מיט אַ מגושם=פאַרדאַרבענעם גע= מיש פון פאַרקריפלטע ווערטער 8.

די שנאה צום פאַרדאַרבענעם „זשאַרגאָן“ איז ביי וויזעלן אזוי גרויס געווען, אז ער פאַרגעסט צייטנווייז זיך צו רעכענען מיט געוויסע, אַלעמען באַקאַנטע פאַקטן. אזוי, אַשטייגער, פאַרזיכערט ער, אז ווייל מיר ריידן די שפראַך פון דעם לאַנד, וווּ מיר ווײַנען, פאַרשטייט ניט דאָס יידישע ייִנגל קיין איין איינציק העברעיִש וואָרט 4, וויזעל מאַכט זיך דערביי פלאַ ידע, אז אין דעם פאַרהאַסטן „זשאַרגאָן“ וועלכן „מיר ריידן“, געפינען זיך אין די פילע הונדערטער העברעיִשע ווערטער. „תדברו מעתה צחות“ — רופט וויזעל אויס מיט פאַטאָם, — פון איצט אָן דאַרפט איר ריידן אויף אַ ריינער שפראַך. „תדברו צחות!“ — דער דאָזיקער דע= וויז קלינגט פון אַלע בלעטלעך „דברי שלום ואמת“. נאָר מיט דער

1 דברי שלום ואמת, 11, 17 א"ו.

2 דאַרטן, 50.

3 דאַרטן, 19; גם התלמידים גם הרב עלגי לשון... ומקצת מלין נשחתיים ש'תרגמו בהן.

4 אָנו מדברים בשפת העם שאנו יושבים בצרנו, ואין הנער מבין אפילו מלה אחת עברית (דאַרטן, 28).

הילף פון א ריינער אויסגעבילדעטער שפראך, פארזיכערט ווייזעל, קאָן מען ערשט גרינדלעך אויסלערנען די העברעיִשע שפראך, וואָס זי דארף דאָך, לויט ווייזעלס פראָגראַם, זיין דער גרונדשטיין פון דעם צווייטן טייל למודים אין די נאָרמאַלשולן — „תורת ד"ר". דער פאָרגרעבטער וואָרנאָן, פארזיכערט ווייזעל, איז דאָך ניט אימטשאַנד איבערצוגעבן די שיינקייט און פאָעטישע קראַפט פון דער ביבל־שפראַך. דערפאַר, שטרייבט ווייזעל מערערע מאָל אונטער, ווי נאָר דאָס קינד וועט אין די פון קינד יאָזעף דעם צווייטן פראָיעקטירטע נאָרמאַל־שולן באַקומען די עלעמענטארע ידיעות אין וועלטלעכע חכמות, דארף מען מיט אים לער־נען תורת משה מיט דער הילף פון מענדעלסזאָנס אויסגעצייכנטער פאָעטישער דייטשער איבערזעצונג. אַראַנק רער דאָזיקער איבערזעצונג וועט דאָס קינד גרינדלעך זיך באַקענען מיט ביידע שפראַכן (וללמוד) היטב שתי הלשונות) 1.

ווייזעל האַלט אויך פאַר נייטיק אונטערצושטרייכן, ווי ריכטיק און נוצלעך ס'איז די אין דעם „טאַלעראַנז־פּאַטענט" אַרויסגעשטעלטע פּאָדע־רונג, אַז פאַר די יידישע נאָרמאַל־שולן דאַרפן געשאַפן ווערן ספּעציעלע לערנבוכער (קאַטעכיזיסן) אויף צו באַקענען די קינדער מיט די יסודות פון דער יידישער אמונה און מאָראַל. אין אונזער תורה שפּכתב און תורה שבעל פה, דערקלערט ווייזעל, זיינען די דאָזיקע יסודות איבערגעגעבן אין אַזאַ טיפּער און פאַרהוילענער פאַרם, אַז זיי זיינען צו האַרב פאַרן קינדערשן פאַרשטאַנד. ער געפינט אויך ווייניק פּאַסיק דערצו די אַלע עלטערע מוסר־ספרים. עס דאַרפן דערפאַר געשאַפן ווערן צו דעם צוועק 2 נייע „ספרי מוסר השכל, על פי הפילוסופיאה המסכמת אל השכל", און מיט זייער הילף וועלן זיך די קינדער באַקענען מיטן ליכט פון דער תורה און מיט די אוצרות פון „חכמה ומוסר" 8.

1 דברי שלום ואמת, 12, 15, 16, 18, 20 א"ה. ווייזעל האָט אָפּער אַ טעות געהאַט. דער „אויפגעקלערטער" יאָזעף דער צווייטער האָט דוקא ניט געוואָלט, אַז אין די נאָר־מאַל־שולן זאָל מען מיט די יידישע קינדער לערנען חומש מיט מענדעלסזאָנס איבער־זעצונג אין „פיאור", און דאָס אויס דעם טעם, וואָס דער „רוימישער קיסר" האָט חושד געווען מענדעלסזאָנען, אַז ער איז אַ „נאַטוראַליסט", און יאָזעף דער צווייטער איז געווען אַנטשיידן דאַקעגן, זיינע יידן זאָלן ווערן נאַטוראַליסטן.

2 ויותר על זה צריכה עדתנו לחבר ספרים חדשים באמונות ודעות

3 חייזעל גופא האָט טאַקע באַזל צליין פאַרפאַסט אַזאַ לערנבוך (געדרוקט אין בערלין 1785) אוינטערן טיטל „ספר המדות והיא ספר מוסר השכל", וו ער פלייסט זיך צו דערקלערן די „אורחות הנפש" און די „פזחות הנפש" לויט „די גע־זעצן פונם מענטשנס גלייכן פאַרשטאַנד" (כפי חקית השכל הישר הנטוע בכלנו). ווייזעלס חערק איז געווען ריין פונם מיטלעלטערלעכן אָבערגלויבן, מיט וועלכן עס איז

וויזעלס „דברי שלום ואמת“ איז מיט גרויס התפעלות אויפגענוג מען געוואָרן אין די פראַגערעסיווע קרייזן. עס איז גלייך איבערזעצט געוואָרן אויף פראַנצויזיש¹, דערנאָך האָט עס אליה מורפורגו איבערזעצט אויף איטאַליעניש² און דוד פּירדלענדער אויף דייטש³. די איטאַליענישע קהילות, וואָס האָבן זיך געפונען אונטער דער עסטרייכישער ממלכה, האָבן זיך גלייך אָפּגערוּפּן אויף וויזעלס אויפרוּה און דערקלערט, אז זיי זיינען גרייט צו גרינדן ביי זיך „נאַרמאַלשולן“; דערפאַר אָבער האָט אין די רבנישע קרייזן פון די פּוילישע קהילות וויזעלס אויפרוּה אַרויסגערוּפּן אַ געוואָלדיקן רעש.

מיר האָבן שוין פריער געזען, אויס וועלכע מאַטיוון דער באַוואַסער פראַגער רב, ר' יחזקאל לאַנדאָ, איז אַרויסגעטראָטן קעגן מענדעלסאָנאָס חומש-איבערזעצונג⁴: ווייל די דאָזיקע איבערזעצונג איז געשריבן אין אַ הויכדייטשער מאָדערן-ליטעראַרישער שפראַך, וואָס איז צו האַרב און ניט פאַרשטענדלעך פאַר די יידישע קינדער, וועט מען בכן מוזן מיט זיי קודם-בַּל פיל צייט פּאָרן אויף אַיינצושטודירן די דייטשע שפראַך און אירע גראַמאַטישע כללים. דער לימוד התורה וועט דערביי בלייבן אין אַ זייט, און די דייטשע שפראַך וועט זיין דער עיקר⁵. איצט האָבן די אַרטאָדאָקסישע רבנים דערזען אין וויזעלס פּלוגשריפט אַ באַשטעטיקונג צו ר' יחזקאלס לאַנדאָס השערה. לויט וויזעלס פראַגראַם דאַרף מען דאָך לערנען קודם-בַּל וועלטלעכע לימודים (נמוסיות ודרך ארץ) און אויך תורת משה דאַרף דאָס קינד לערנען מיט מענדעלסאָנאָס איבערזעצונג אויס

אזוי איבערגעפילט, אַשטייגער, דער „ספר חסידים“. ער איז אויך פריי פון דער בלייענער מרה שחירה און אימהדיקן שרעק, וואָס הענגט איבער אַזוינע ווערק, ווי „שבט מוסר“ אָדער „קב הישר“. עס פעלט אָבער אויך אין אים דאָס, וואָס די עלטערע מוסר ספרים האָבן פאַרמאָגט אין אַזאַ ברייטער מאָס — דער האַרציקער פּאַטאָס, דאָס התלהבות פון מסירת נפש. וויזעלס „ספר המדות“ איז בכלל — ניט הייס און ניט קאלט“. ער איז אוטיליטאַריש-באַלעבאַטיש, מיושב-שכלדיק און פאַר-וואַסערט מיט גיין מאָס מליצהדיקע רייד, ווי דער שטייגער איז ביי וויזעלן.

1 אין פאַריז, 1782.

2 אין וואַריזאַ, 1783. אין דעם קאַמף, וואָס האָט אויסגעפראַכטן נאָך דעם דערשיינען פונם „דברי שלום ואמת“, האָט אליה מורפורגו אַלס וויזעלס הייסער פאַר-טיידיקער געשפּילט אַן אַקסיווע ראַלע (זע וועגן דעם א. ריבקינדס ספּעציעלן אַרטיקל אין דעם זאַמלבוך צום אַנדענק פון אברהם-זלמן פרידווס. ניו-יאָרק, 1930, 138—159).

3 בערלין, 1798.

4 אין זיין הסכמה אויף זוסמאַן גלוגאס חומש-איבערזעצונג.

5 זע אויבן, ז' 59.

דעם טעם, וואָס מיט דער הילף פון דער דאָזיקער איבערזעצונג וועט דער תלמיד זיך אויסלערנען ביידע שפראַכן, אי העברעיִש, אי דייטש¹. באַזונדערס אויפגעבראַכט האָט די אָרטאָדאָקסישע רבנים וויזעלס אַ זייער טאַקטלאָזע פּראָזע. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אַז וויזעל איז לויט זיין זעלט-באַנעם געווען אַ גאָטספּאַרכטיקער, רעליגיעז-געשטימטער מענטש. זיינע ידיעות אין וויסנשאַפטלעכע דיסציפלינען זיינען געווען גאַנץ אויבנאָ-אופנדיקע און סיסטעמלאָזע, נאָר אַלס טיפישער דילעטאַנט און אויטאָ-דיראַקט, איז ער געווען אַזוי נתפעל פון אייראָפּעיִשער בילדונג און וועלטלעכן וויסן, אַז ער האָט אין זיין אויפרוף, איבערפּראַזירנדיק אַ באַ-קאַנטן תלמודישן אויסדרוק, זיך דערלויבט אַרויסצוטערען מיט אַזאַ דער-קלערונג: אַ תלמיד חכם, וואָס איז אַפילו בפי אין תלמודישן וויסן, נאָר ער האָט ניט קיין שום ידיעות אין נמוסיות ודרך-אריז, ד"ה אין אַלץ, וואָס געהערט צו עולמישער בילדונג — איז ער ערגער פון אַ נבלה². דערמיט דערקלערט זיך, וואָס די אָרטאָדאָקסישע רבנים, בפרט די רבנים פון די פּוילישע מדינות³, האָבן אין וויזעלס אויפרוף געזען ניט קיין „דברי שלום ואמת“, נאָר געוואַלדיקע חוצפה, רשעות און אַפיקורסות. אַפּגעשטאַנענע, אַלטפּרענקישע, אידעיִש אַפּגעצוימטע פון דער אַרומיקער וועלט און אירע פּאָדערונגען, האָבן זיי אין וויזעלס אַרויסטריט דערזען די גרעסטע געפאַר פאַר דעם קיום הדת, און זיין אויפרוף איז ביי זיי פאַררעכנט געוואָרן פאַרן שרעקלעכסטן אויפּרעיס-מאַטעריאַל, וואָס קאָן אָן רחמנות צעשטערן דעם גאַנצן אַלטן, פון דורות געהייליקטן לעבנ-שטייגער. האָבן זיי געהאַלטן פאַר זייער חוב אָנצוגורטן זייערע לענדן און אַרויסצוטערען קעגן דעם געפּערלעכן שונא...

בראש פון וויזעלס קעגנער זיינען אַרויסגעטראָטן: דער פריער שוין דערמאָנטער פּראָגנער רב, ר' יחזקאל לאַנדאָ, און דער רב אויס ליסע דוד-טוביל, וואָס צוריק מיט עטלעכע יאָר האָבן זיי דווקא ביידע געגעבן זייערע הסכמות אויף וויזעלס „יין לבנון“, וווּ זיי קאַרגן ניט קיין תהילות ותשבחות דעם מחבר, ווי דער שטייגער איז אין הסכמות⁴.

1 זע אויבן, ז' 90.

2 דברי שלום ואמת, צום שלום פונם ערשטן קאפיטל: כל תלמיד חכם (שגור היודע חקי אלהים ותורתו), שאין בו דעה נמוסיות ודרך ארץ) נבלה טובה ממנו... כי הוא טובה את תורתו ונמאס אל הברית.

3 זע מענדעלסזאָנס בריוו צו וואָלפּן; אויס אַללען געגענדען פּזלענס כּורען דיע באַנשטראַהלען איבער אַיין צוזאַמען (מענדעלסזאָנס ווערק, 1844, נימ' 602).

4 אייניקע פּאַרשער (ל. לעווין, י. קלויזנער א"א) באַהויפטן אַפילו, אַז בראש פון הייזעלס קעגנער איז אויך געשטאַנען דער ווילנער גאון, מיר פּאַרהאַלטן זיך אָפּער צו דער דאָזיקער באַהויפטונג מיט אַ געזיסער ספּיקות. זע ביילאָג, נומ' 1.

ווינעלס קעגנער האָבן זיך אָבער געפונען אין אַ גאַנץ שווערער לאַגע. דער פּראָגער רב האָט דאָך אַלס עסטרייכישער אונטערטאָן ניט געקאָנט אַרויסטרעטן ביי רמה אַנטקעגן זיין קיסרס „טאַלעראַנז-פּאַטענט“; אויך דער ליסער רב, אַלס פּרידריך דעם צווייטנס אונטערטאָן, האָט מורא גע- האָט אָפּן אַרויסצוטרעטן קעגן פּראָיעקטן, וואָס באַצוועקן צו רעפּאַרמירן די אַלטפּרענקישע יידישע שול. האָבן זיי דערפאַר די גרונד-פּראָגע וועגן גרינדן נאָרמאַלשולן כּמעט ווי פּאַרשוויגן, כּלאַחר יד בלוין אָנגעוויזן, אַז די לאַנדשפּראַך איז טאַקע אַ חיוב צו קענען, און גלייך דערנאָך אָנגע- פּאַלן אויף ווייזעלן, ווי אויף אַ „פּושע ישראל“ און מסית ומדיח, באַ- נוצנדיק זיך דערפּיי מיט דעם זעלבן געווער, מיט וועלכן עס האָט זיך באַנוצט יעקב עמדן אין זיין קאַמף קעגן יונתן אייבעשיץ: זלולים, קללות און חרמות. דעם ליסער רבס דרשה, וואָס ער האָט געהאַלטן קעגן ווייזעלן, איז איבערפּילט געווען מיט אַזוינע זלולים, ווי: איש רשע, איש עני בדעה, הריוט שבהדיוטים, רש ונקלה, מדיח ילדים, שוטה, רשע וגם רוח אצולו אצולו.

דער ליסער רב מיט זיינע מיטהעלפּער האָבן אויך געהאַלטן פאַר נייטיק זיך צו ווענדן צום בערלינער רב ר' הירשל לעווין, ער זאָל ווירקן אויף ווייזעלן, יענער זאָל חוזר בתשובה זיין, אַ ניט — זאָל מען אים מעניש זיין. הירשל לעווין איז געווען אַ טאַלעראַנטער מענטש און בלל ניט קיין איש מלחמה; ווינעלס טאַקטלאָזער אויסדרוק וועגן „תלמיד חכם שאין בו דעה“ האָט אים אָבער, ווי עס שיינט, שטאַרק אויפגע- בראַכט, דערצו האָט ער נאָך אויס ספּעציעלע מאַטיוון געהאַלטן פאַר נייטיק אַרויסצוטרעטן אין דער דאָזיקער פּראָגע שטרענג קריגעריש. זיין אייגענער זון איז, ווי מיר וועלן ווייטער זען, „נתחמץ“ געוואָרן, פאַר- באַרגענערהייט געהאַלטן מיט די משכילים און איז אַרויסגעטראָטן מיט אַ גיפּ- טיקן פּאַמפלעט קעגן ווינעלס קעגנער. האָט דער אַלטער רב געפלייסט זיך צו דערווייזן, אַז ער גופא שטייט געטריי אויף דער וואַך און איז גרייט צו קעמפן קעגן די „פורצי גדר“. ער האָט פּאַרנעלייגט די פּרנסים און די טובי-העיר, אַז באַם ווייזעל זועט וועלן אויך ווייטער אַרויסטרעטן מיט זיינע אויפּרופּן, דאַרף מען אים צווינגען, ער זאָל פּאַרלאָזן בערלין. מיט ריגוזן שרייבט וועגן דעם מענדעלסאָן (דעם 17 אַפּריל 1782) צו דוד פּרידענדער: „איך לאָז שוין אַלץ אָן אַ זייט, און איך וויל מיך ניט אַריינלאָזן אין חקירות, ווער ס'איז דאָ גערעכט. איך טראַכט נאָר: וואָס וועלן דערויף די קריסטן זאָגן? וואָס וועלן זיי זיך טראַכטן, ווען זיי וועלן דערזען, אַז מיר דערלויבן זיך אַזוי צו רודפּן אַ שריפטשטעלער און פּאַרווערן אים אָפּן זיינע געדאַנקען אַרויס-“

צוואַנגן¹. און פאר אן אנדערן באקאנטן, דעם סעקרעטאר פון דער טריעסטער קהילה, יוסף גאַליקע, גיסט מענדעלסזאָן אויס זיין ביטער הארץ וועגן די דריפות, וואָס ס'האָט אויסצושטיין זיין „ליבער פריינד ר"ה הירץ ווייזל": „דער דאָזיקער מאַן וואַנדלט שטענדיק אין די וועגן פון אמת, האָט קיינמאָל זיך ניט דערלויבט ניט מיטן וואָרט און ניט מיט קיין מעשים צו פאַרקערעווען אין אַ זייט אויף פאַרפירערשע שטעגן. און איצט, ווי נאָר ער האָט געפרוּווט מיט „דברי שלום ואמת" שטאַרקן די שלאַבעריקע הענט און אויפועקן די, וואָס זיינען פאַרזונקען אין דרימל פון פּוילקייט, זיינען אויף אים אויפגעשטאַנען קריגערישע מענטשן, פאַר-ביטערן אים דאָס לעבן און טוען אים רודפן, גלייך ער וויל, חס ושלום, אָפּווענדן די גאַנצע יידישע עדה פון זייער גאָט אין הימל. אָט אזוי ווייט איז דערגאַנגען די נאַרישקייט פון די פאַרפינסטערטע מענטשן, וואָס האָבן ניט קיין באַגריף, וואָס עס טוט זיך אַרום זיי"².

ווייזעל איז אָבער ניט געבליבן אָן באַשיצער. אים זיינען געקומען צו הילף די „אויפקלערער", די קעמפער פאַר אייראָפּעיִשער בילדונג. זיי זיינען נאָך אַפילו דעמאָלט געווען ניט אזוי גרויס אין צאָל, דאָך האָבן זיי זיך געפונען אין אַ גינסטיקערער לאַגע, ווי דער צד שפּנגרד, די אַרטאָדאָקסן. מיר ווייסן דאָך, ווי אין די אַמאָליקע דורות, בעת עס האָט אויסגעבראַכן דער קאַמף צווישן די מיימוניסטן און זייערע קעגנער, האָבן די פריידענקער געהאַלטן פאַר פּאַסיק זיך צו ווענדן נאָך הילף אין זייער אידען-קאַמף צו דער רעגירונגס-מאַכט³. דאָס, וואָס עס האָט פּאַסירט אין דער פּראָוואַנס אין אָנפאַנג 14טן י"ה, האָט זיך אויך איבער-געחזרט אין סוף 18טן י"ה אין דער רעזידענץ פון פרייסן. מיר האָבן — דערקלערט מיט גרויס נחמת-רות, מיט פיל יאָרן שפּעטער, דוד פרידלענדער, — געבראַכט די זעמטלעכע רבנים צום שווייגן, ניט דורך ראיות, נאָר דורך פּורכט⁴. די אויפגעקלערטע האָבן זיך געווענדעט צום בילדונגס-מיניסטער ציידליץ מיט דער ביטע, ער זאָל זיך אַריינמישן און ניט

1 מענדעלסזאָנס שריפטען, V, 1844, 594.

2 והנה ידיד נפשי הרב ר"ר הירץ וויזל ש"י, הנודע והמפורסם... הוא מעודו מתהלך בדרך תמים לא נטה ללכת בארחות עקלקלות לא במדרש ולא במעשה; ועתה כמעט' התעורר לחוק ידים רפות ולהקיץ הישנים שינת העצלה בדברי שלום ואמת, וקמו עליו בעלי שטנה וימררוהו וירדפוהו מנוחה כאילו ת"ו הסית והדיח את כל עדת ישראל מאביהם שבשמים; עד כה הגיעה אולת חסרי לב אשר לא ידעו בין מינים לשמאלם... (יובילעום-אויסגאַבע, XVI, 281 — 282).

3 זע אונזער ווערק, ב' III, 114.

4 מענדעלסזאָנס ווערק, V, 1844, 593.

דערלאָזן, ווייזעל זאָל גערודפט ווערן. אין דער התחלה האָט ציידליץ זיך באַנונגט בלויז מיט אַ פּריוואַטן בריוו צום ראש פון דער יידישער קהילה, דעם רייכן דניאל איטציג, יענער זאָל אים דערקלערן, פאַרוואָס רודפט מען עס דעם שריפטשטעלער ווייזעלן; עס איז דאָך ניט קיין יושר, מען זאָל פאַרפאַלגן אַ מענטשן בלויז דערפאַר, וואָס ער האָט אַ נוצלעך בוך אָנגעשריבן 1.

באַלד דערנאָך איז אַרויסגעטראָטן ווייזעל גופא. ער איז כלל ניט געווען קיין קעמפּער-נאַטור, און אים האָט שטאַרק דערשראָקן דער רעש, וואָס זיין פּלוגשריפט האָט אַרויסגערוּפן אין די אַרטאָדאָקסישע קרייזן. באַלד נאָך פּסח 1782 האָט ער אַרויסגעלאָזט אַ צווייטע שריפט „רב טוב לבית ישראל“ 2, וווּ ער פלייסט זיך צו פאַרענטפּערן, אז מיטן זאַץ: „תלמיד חכם שאין בו דעה וכיו“ האָט ער כלל ניט ברעה געהאַט צו באַליידיקן די תלמידי חכמים, וואָס באַזיצן ניט קיין אַלגעמיינע פיל-דונג. די דאָזיקע שריפט איז לפנים געשריבן אַלס ענטפּער אויף אַ בריוו, אין וועלכן די פאַרשטייער פון דער טריעסטער קהילה זאָלן האָבן ביי אים אָנגעפּרעגט, פאַרוואָס זיינען עס די פּוילישע רבנים אזוי אויפגע-בראַכט אויף זיין „דברי שלום ואמת“ 3.

אין אַ מער רינקן טאָן חזרט ווייזעל איבער די זעלבע טעזיסן, וואָס ער האָט אַרויסגעשטעלט אין זיין ערשטער פּלוגשריפט. ער ברענגט ראיות פון דברי רי"ל און פון אזוינע גדולים אויס דעם מיטלאַלטער, ווי דער רמב"ם, אברבנאל א"א, אז מען מעג זיך פאַרנעמען אויך מיט וועלט-לעכע חכמות און אז קענען די לאַנדשפּראַך און ניט ריידן אויף אַ פאַר-דאַרבענעם זשאַרגאָן איז אי זייער נוצלעך צו מַסַחַר און אַנדערע געשעפטן, אי מען געווינט דורכדעם חן און גרויס פּבּוּר ביי די אומות העולם. און אַלס ראיה ווייזעל דערביי אָן, ווי שטאַרק עס זיינען געאַכפּערט ביי די שרים און גרויסע חכמים אזוינע געבילדעטע מענער, זוי מענדעלסאָן, ד"ר הירץ וכדומה.

די צווייטע שריפט האָט אָבער דאָך ניט געשטימט די געמיטער. דערויף זאָגט עדות דער אָפּיציעלער רעסקריפט, מיט וועלכן דער מיניסטער

1 זע קייזערלינג, מענדעלסאָן.

2 אונטער פּאָלגנדיקן סולן טיטול: תשובה לאנשי חיל יראי אלהים, חכמים ונבונים, קצינים ורוזנים, הקהל הקדוש מאחינו בני ישראל אשר בעיר טריעסט יע"ח, על כתב יושר אשר כתבו לנו, בהגיע אליהם מכתבנו דברי שלום ואמת. ושם התשובה חזאת רב טוב לבית ישראל מאת נפתלי הירץ ווייזל.

3 אז די דאָזיקע אַנפּראַגע מצד דער טריעסטער קהלה איז לא היה ולא נברא, ווערט קלאַר אויס ווייזעלס פאַרענטפּערונגס-בריוו, וואָס ער האָט געשיקט צו די פאַר-שטייער פון דער דאָזיקער קהלה (דער בריוו איז פאַרעפּנטלעכט אין כרם חמד, 1, 5-7).

צידיליץ האָט געהאַלטן פאַר נייטיק זיך צו ווענדן דעם 4טן יולי 1782 צו די „הערן אָבער-לאַנדעס עלטעסטען אונד פאַרשטעהער דער בערלינער יודענשאַפּט“. ער ווייזט דאָרט אָן, ווי ער האָט באַקומען צו וויסן, אַז עס ווערט גערודפּט דער פאַרפאַסער פון דער שריפּט „רברי שלום ואמת“. איך האָב — שרייבט דער מיניסטער ווייטער — וועגן דעם חוקר ודרוש געווען, עס איז מיר אָבער ניט געלונגען צו דערגיין דעם ריכטיקן אמת. ווייל איך בין זיכער, אַז די פאַרשטייער פון דער קהילה פאַרשטייען דאָך אויסער ספק, ווי ווייט מען דאַרף שעצן אַזאַ נוצליכן און געבילדעטן מענטשן, וואָס פּרעדיקט וויסן און אויפקלערונג, לכן בעט איך ביי אײך מיר מיטצוטיילן, ווי די זאַך האַלט, בכדי מיר זאָלן וויסן, ווי צו אכטן אַזאַ מאַן, וואָס האָט זיך געשטעלט די אויפגאַבע צו פאַרשפּרייטן בילדונג און גוטע דערציִונג ביי יידן.

נאָך דעם דאָזיקן רעסקריפּט האָבן שוין די רבנים פאַרלאָרן דעם מוט צו פאַרווערן ווייזעלן דרוקן זיינע אַגיטאַציאָנס=שריפּטן. אין 1784 האָט ווייזעל אומגעשטערט אַרויסגעגעבן אין בערלין זיין דריטן אויפּרוף „עין משפּט“ 1, וווּ ער פאַרעפּנטלעכט די „פּסקים“, אין וועלכע איטאַליע=נישע רבנים פון פינף קהילות דערקלערן, אַז זיי זיינען מיט אים איין דעה אין דער פּראַגע וועגן קינדער=דערציִונג. אייניקע פון די איטאַליענישע תלמידי חכמים זיינען געקומען אין אַזאַ התפּעלות, אַז זיי האָבן ווייזעלן אין שירים באַזונגען, און ווייזעל דרוקט די דאָזיקע שירים צוזאַמען מיט זיין ענטפּער — אויך אין פּערזן פון דעם זעלביקן מעטער.

באַרד דערנאָך איז דערשינען ווייזעלס פּערטע אַגיטאַציאָנס=שריפּט „רחובות“ 2 אין וועלכער ער רעדט אַרום מער באַריכות זיין דערציִונג פּראַגראַם און פירט אַ לאַנגע פּאָלעמיק מיט זיין ענערגישסטן קעגנער, דעם ליסער רב, דוד טביל 8.

1 דער פּולער טיטל פון דער פּלוגשריפּט: מכתב שלישי כתוב לאחינו בני ישראל בכל מקומות מושבותיהם, ד' יגן עליהם, כתובים בו משפטי אמת, מפי שבעה משיבי טעם, כולם חכמים גדולים, גאונים ורבנים כוללים, מורים הוראות בקהלות קדושות שבעה איטליא יע"ז אשר שפטו בחכמת לבם בדבר התלונות שהלינו מקצת מאחינו בני ישראל על מכתבנו דברי שלום ואמת. קראנו שם הסכתב הזה עין משפט.

2 דער פּולער טיטל: „מכתב רביעי כתוב גם הוא לאחינו בני ישראל, ד' יגן עליהם, הוא יפרש דברי המכתב הראשון, ויורה כי אמריו צדקו יחדיו אין בהם נפתל ועקש ויוסף לדבר עוד כענין סדר הלמוד וגדול הבנים ולפי שהקורא בו יתהלך בו ברחבה גם עתה הרחיב ד' לנו על פי עדותן של חכמים וסופרים הנזכרים במכתב השלישי, על כן קראנו שם המכתב הזה רחובות. מאת נפתלי הירץ חייל, ברלין, בדפוס האיגשטיטוט הנוך געריס, ברלין.

3 אין די שפּעטערע אויסגאַבן זיינען אַלע מיר פּלוגשריפּטן געדרוקט צוזאַמען אונטערן אַלגעמיינעם טיטל: „דברי שלום ואמת“.

דער קאמף, וואָס האָט אויסגעבראַכן צוליב מענדעלסזאָגנס תורה־איבערזעצונג און ווייזעלס „דברי שלום ואמת“, איז געווען דער שטורעם־סיגנאַל, וואָס האָט אויפגעמונטערט די משכילים און אויפקלערער, זיי זאָלן זיך פאַראייניקן און אָרגאַניזירן אַרום אַ באַשטימטן צענטער. עס איז דעמאָלט ביי זיי רייף געוואָרן דער געדאַנק צו שאַפן אַ פּעריאָדישע אויסגאַבע, וואָס זאָל דינען אַלס טריבונע פאַר דעם יונגן דור מיט זיינע נייע תביעות און שטרעבונגען. די טרעגער פון די דאָזיקע נייע שטרע־בונגען האָבן אין זייער גרעסטן טייל געשאַממט פון פּאָלגנדיקע צוויי סאָציאַלע שיכטן: (1) גבירישע יונגעלייט, קינדער פון רייכע יידישע באַנקירן, פאַבריקאַנטן און גרויסע סוחרים, (2) לערער און דערציער אין רייכע יידישע הייזער און אין די נייע רעפּאָרטערע שולן.

אַלס טיפישע פאַרשטייער פון דער ערשטער גרופע זיינען די ברידער פרידלענדער אויס קעניגסבערג, און פון דער צווייטער — איציק אייכל, לערער אין דעם הויז פרידלענדער, אהרן וואָלפּסזאָג, לערער אין דער ווילהעלם־שולע, און הירץ האָמבערג, וואָס איז אין משך פון דריי יאָר געווען קינדער־דערציער ביי מענדעלסזאָגנען.

אין אָנפאַנג 1783 (ו' טבת תקמ"ג) האָבן אין קעניגסבערג אַ גרופע יונגע לייט געגרינדעט אַ געזעלשאַפט „חברת דורשי לשון עבר“ — ליבהאַבער און פאַרערער פון דער העברעיִשער שפּראַך, מיט דעם צוועק צו שאַפן אַ העברעיִשע מאָנאַטס־שריפט 1 לויט דעם מוסטער פון דער דעמאָליטיקער זייער פּאָפּולערער „בערלינער מאָנאַטס־שריפט“. מאַט־טעריעל געשטיצט האָבן די אונטערנעמונג אייניקע קעניגסבערגער יידישע גבירים.²

קודם־פּל האָבן זיך די „דורשי לשון עבר“ געווענדעט צום פאַרפאַסער פון „דברי שלום ואמת“, אים, אַלס מיטאַרבעטער פון מענדעלסזאָגנס „ביאור“, האַלטן זיי פאַר נייטיק גלייך אַנצוווייזן, אַז זיי ווילן געטריי פּאָלגן מענדעלסזאָגנס אויפּרוף, צוריקצוקערן צו דער ביבּל און איר שפּראַך און לויט מענדעלסזאָגנס מוסטער צו באַשעפּטיקן זיך אַלס „ביאוריסטן“ — אַלס דערקלערער און אויסטייטשער פונם ביבלישן טעקסט. „ניט לאַנג — דערקלערן זיי אים אין זייער בריוו — האָט זיך פאַרוואַלט אַ גרופע יונגע משכילים, וואָס אַ טייל פון זיי זיינען תורניים און אַ טייל באַזיצן

1 אין דער התלה האָבן זיי פאַרטראַכט אַ וואַכנשריפט, נאָר לויט ווייזעלס צעה האָבן זיי באַשלאָסן אַרויסצוגעבן אַ חודש־זשורנאַל.

2 זע „נחל הבשור“: הסכימו איזה גבירי קהלתנו יקירי הרוח המתנדבים בעם לתת סך מסוים לתמוך את החבורה הזאת.

פרעמדע שפראכן, גריכיש, לאטיין, אויך מאָדערנע דערצו, און זיינען בקי אין פאַרשיידענע צווייגן פון וויסן — און זיי האָבן צוזאַמען באַשלאָסן צו שטעלן פאַר זיך די אויפגאַבע אַלזוייטיק אויסצופאַרשן די אייגנאַרטיקייטן פון דער העברעיִשער שפראַך, צו באַלייכטן און דערקלערן דעם טעקסט פון דער ביבֿל על דרך הפּשוט... זייער גאַנצער ציל און ווונטש איז — וואָס מער צו פאַרשפּרייטן צווישן אונזער פּאָלק אונזער הייליקע שפראַך און צו באַווייזן איר שיינקייט אַלע פעלקער. בכדי דאָס צו פאַר-זירקלעכן, שרייבן זיי ווייטער, האָבן זיי באַשלאָסן צו גרינדן אַ פּעריאָדישע צייטשריפט, און זיי ווענדן זיך קודם-בֿל צו אים, דעם אָנערקענטן מייסטער, מיט דער בקשה, ער זאָל זיי מופּה זיין מיט זיינע שירים און פּילאָלאָגישע אַרבעטן. מיט פּרייד האָט וויזעל באַגריסט זייער אונטערנעמונג, נאָר געדענקענדיק זיין אייגענע טרויעריקע דערפאַרונג, וואָרנט ער די יונגע רעדאַקטאָר, זיי זאָלן זיין שטאַרק געהיט, ניט דרוקן קיין עראַטישע לידער פון עמנוּאַל הרומים שטייגער, אויך ניט קיין ליבע-דערציילונגען און למען השם ניט פאַרעפנטלעכן קיין סאַטירישע זאַכן, וואָס טוען יענעם באַלאַכן און באַשפּאַטן. „דבש וחלב יהיה תחת לשונכם“ — האָניק און מילך זאָל פון אַייער צונג טריפן...

אין אַ פאַר חדשים אַרום איז דערשינען דער פּראָספעקט פון דער נייער אויסגאַבע („נחל הבשור“) מיט פּאָלגנדיקע התימוּת: איצק אייכל, שמעון פּרידלענדער, מענדל ברעסלויא און זנוויל פּרידלענדער 1.

דער פּראָספעקט איז מודיע „יעדען משכיל, וואָס דורשט נאָך אמת און פּאָדערט וויסן“, אַז ס'זועט אינגיכן אָנהייבן דערשיינען אַ מאָנאַט-שריפט „המאסר“, וואָס וועט באַשטיין פון פּאָלגנדיקע פינף אָפטיילונג-גען: (1) שירים און פּאָעטישע אָפּהאַנדלונגען. און די רעדאַקטאָרן האַלטן דערביי פאַר נייטיק אונטערצושטרייכן, אַז קיין עראַטישע לידער (שירי החשק והעגבים) וועלן זיי ניט דרוקן. אויך וועלן אין זייער צייטשריפט קיין אָרט ניט געפינען אַזעלכע לידער, וווּ עס ווערן לויט פרעמדע מו-סטערן דערמאָנט ביי זייערע נעמען גריכישע און רוימישע געטער. (2) אָפּהאַנדלונגען וועגן שפּראַכפּאַרשונג, עקזעגעיטיק און אַנדערע וויסנ-שאַפטן, אויך וועגן מאָראַלישער און פיזישער דערציִונג. (3) תּולדות גדולי ישראל — ביאָגראַפיעס פון גרויסע מענער „אונזערער נאַציאָן“. (4) תּולדות הזמן — „נייקייטן“, וואָס קומען פאַר אין יידישן לעבן אין פאַרשיידענע לענדער. (5) בשורת ספרים חדשים — מעלדונגען וועגן ניי-דערשינענע ווערק.

1 דער פּאַרפאַסער פונם „נחל הבשור“ איז געווען איצק אייכל.

דער שער-בלאט פונם ערשטן יאָרגאנג „המאסף“.

דער „נחל הבשור“ פארענדיקט זיך מיט אן אויפֿרוף צו דער יידישער יוגנט: „זייט וויסן, אונזערע האַרציק־געליבטע ברידער, אז ניט צוליב כבוד און אויך ניט אויס מאַטעריעלע צוועקן שאַפן מיר אונזער צייט־שריפט — מיר האָבן רק אייך אין זינען, מיר ווילן בלויז אייך באַהיל־פיק זיין! קומט־זשע אונז אַנטקעגן! בלייבט ניט טויב צו די פּאָדע־רונגען פון דער נייער צייט, פון דער צייט פון בילדונג און אויפֿקלערונג. ליענט אויפֿמערקזאָם אונזער אויסגאַבע, זייט אירע געטרייע פריינד. זעט, ווי אַלע פעלקער שטרעבן נאָך וויסן, טראַכטן טאָג און נאַכט וועגן קינ־דער־דערציִונג, וועגן בילדונג פאַר זייער יוגנט — ווי קאַנען מיר דערביי רוקן זיצן מיט פאַרלייגטע הענט? זעט, עס זיינען אויפֿגעשטאַנען צווישן אונז מענער פון גרויס וויסן, זיי ווילן אונז פירן אין די שטעגן פון תורה און חכמה — און מיר וועלן זיך אָפּווענדן פון זיי און ניט פּאָלגן זייערע רייד פון אמת? שטייט אויף, ברידער אונזערע! שליסט צוזאַמען איערע רייע, מיט פעסטע טריט לאָזט אייך זוכן די אוצרות, וואָס זיינען טייערער פון די גרעסטע רייכטימער, און געטרייע וועכטער, מענער פון אמת און וויסן, וועלן אונזער וועג באַלייכטן.“

צום סוף פונם „נחל הבשור“ פּאָלגט נאָך אַ דייטשע „נאָכשריפט“, אין וועלכער עס ווערט געמעלדעט, אז אין דער צייטשריפט וועלן אויך אין אַ באַזונדערער ביילאַגע געדרוקט ווערן דייטשע אָפּהאַנדלונגען „בזאָנדרם דיא ערציהונג בטרעפֿנדע“.

אין חודש תשרי תקמ"ד (סעפטעמבר 1783) איז דערשינען 1 דער ערשטער נומער פון דער צייטשריפט „המאסף“, וואָס האָט געהאַט אַ גע־וואַלדיקע השפעה אויף די ערשטע צוויי דורות פון דער השפלה־תקופה. דער „מאסף“ איז געווען אזוי באַליבט, אז ווען ער איז געוואָרן אַ יקר־המציאות, פלעגן די משפּילים מיט ליבע אָפּשרייבן די וויכטיקסטע אַר־טיקלען, און די רעדאַקטאָרן פון די „בפורי העתים“ האָבן געהאַלטן פאַר נייטיק איבערצודרוקן פאַר זייערע ליענער דעם „מבחר המאסף“. דאָרויך באַקומט דער „המאסף“ פאַר דעם ליטעראַטור־פּאַרשער אַ באַזונדערן קול־טור־היסטאָרישן באַדייט, ניט געקוקט דערויף, וואָס דער ליטעראַרישער ווערט פון דער דאָזיקער צייטשריפט איז אַ גאַנץ קליינער. אמשוואַכסטן איז דווקא די אָפּטיילונג, מיט וועלכער די בעלי „המאסף“ האָבן באַזונ־דערס שטאַלצירט — די אָפּטיילונג פון לידער און שיינער ליטעראַטור. נפתלי הירץ ווינעל באַקלאַגט זיך אין זיין „דברי שלום ואמת“

1 אונטער פּאָלגנדיקן שער־בלאַט; המאסף לשנת התקמ"ד, כולל שירים ומכתבים אשר נאספו ונקבצו יחד על ידי אנשי חברת דורשי לשון עבר בקעניגסבערג.

(ג, סוף קאפ. 7), וואָס ביים דייטש-פּוילישן יידנטום האָט זיך שוין זינט „כמה דורות“ קיין איין באַדייטנדיקער דיכטער ניט באַוווּן. ער דערקלערט דאָס דערמיט, וואָס די יוגנט לערנט ביי מלמדים „עלגי לשון“, וואָס זיינען ניט אימשטאַנד צו דערוועקן ביי די תלמידים די ליבע צו די פּאָעטישע שיינקייטן פון דער ביבל. ווען אָבער די קינדער וועלן אין די שולן גרינדלעך לערנען די העברעיִשע שפּראַך און זיך באַקענען מיט דער תורה מיט דער הילף פון מענדעלסזאָנס פּאָעטישער איבערזעצונג, איז צו האָפּן, אז עס וועלן זיך ביי אונז ווידער באַוווּן „שוררים ודוברי צחות“.

די גרינדער פונם „המאספּ“ זיינען געווען מיטגלידער פון „חברת דרשי לשון עבר“. זיי האָבן ניט נאָר גרינדלעך שטודירט מענדעלסזאָנס חומש-איבערזעצונג, נייערט אַ טייל פון זיי האָבן פּאַרטגעזעצט מענדעלס-זאָנס אַרבעט: האָבן אויך איבערזעצט ביבלישע ביכער און באַגלייט דעם טעקסט מיט אַ נייעם „ביאור“. און דאָך איז וויזעלס האָפּענונג דער-ווײַל ניט מקוים געוואָרן. צווישן די דאָזיקע „דוברי צחות“ האָט זיך קיין איינציקער דיכטער ניט באַוווּן. דער „ארי שבחבורה“ — נפתלי הירץ וויזעל גופא, האָט געדרוקט אין „מאספּ“, געלעגענהייטסגעדיכטע, לויבעזאָנגען לכבוד די „מלכי צדק“ — דעם פריישישן פיררדיך, דעם עסטרייכישן יאָזעפּוס און דעם פּראַנצווײַשן לודוויג דעם זעכצענטן, אָדער שירים ותשבחות זיינע פריינד דוד פּרידלענדער, איציג און אַנדערע. נאָר אין די אַלע לידער איז ניטאָ קיין פונק פון אמתער פּאָעזיע; בלויז אין זיין עלעגיע אויף דעם טראַגישן טויט פון יונגן דוכס לעאָפּאָלד 1 געפינען זיך אַ פּאַר סטראָפּן, וואָס מאַכן אַ געוויסן רושם. און דאָך געפינען זיך וויזעלס שוואַכע און לעבלאָזע דיכטונגען אויף אַן אומדערגרייכבאַרער הייך אין פּאַרגלייך מיט די איבעריקע לידער, וואָס פּאַרפלייצן די בלע-טער פון דעם „המאספּ“. נעמט מען דערביי אין באַטראַכט, אז די דאָ-זיקע קינדערש-אומבאַהאַלפּענע, שטייף-הילצערנע פּערזן, וואָס געפינען זיך גאַנץ אָפט אין פולער סתירה מיט די עלעמענטאַרע פּאַדערונגען פון צעזור און מעטריק, האָבן געשריבן קעמפּער פּאַר שיינקייט און פיינעם געשטאַק פּעטע פּופּציג יאָר נאָך דעם דערשיינען פון לוצאַטוס „לישרים תהלה“, — דאָן ערשט באַקומט מען אַ קלאַרן באַגריף, צו וואָס פּאַר אַ נידעריקער מדרגה עס איז דערנאָנגען דאָס ליטעראַרישע שאַפּן און דער פּאָעטישער געשמאַק ביים יידיש-דייטשן קיבוץ אין 18טן יאָר². די איינ-

1 המאספּ, תקמ"ה, 143.

2 אין דעם „המאספּ“ זון די שפּעטערע יאָרן (תק"ן, 95), ווען די סענדענצן פונם זשורנאַל האָבן זיך מערקלעך געענדערט, קלאַגט זיך איינער פון זיינע מיטאַר-

אלה

בני הנעורים

ולידו הרופא

אפרים לוצאטו

כנות עליו ריח השיר במוי עלומיו מאז
בארץ איטליאה, ואברהם התל גם
וישליכם אל ארץ אחרת כיום הזה
וחמה בכים ומשוטטים בחוצות לונדון
וגם צדה לא עשו להם:

הן אשקולף ראשית נרכו קנני
שיר לא אדע, גם שרעפי לא שטו
אם נא תשאל לשמה אפרים אני
אם מולדתי תחקר, הן היא לוצאטו

L O N D O N I :

Excudebant G. Richardson & S. Clare.

MDCCLXVI.

דער שער-בלאט פון אפרים לוצאטוס, אלה בני הנעורים".

ציקע פון די אין „מאסר“ פארעפנטלעכטע לידער, וואָס האָבן אַ געוויסן פאָרדייט, געהערן אָדער עלטערע דיכטער פון די פּרײַערדיקע דורות, זױ, צום בײַשפּיל, גבירולם באַקאַנט ליד „ככלות ייני“ 1 און אַ פּאָר לידער פון משה אבודיענטו אויס דעם 17טן יײַה, אָדער זױ זײַנען אײַבערגעדרוקט פון דער לידער-זאַמלונג „אַלֶּה בני הנעורים“, וואָס ס'האָט פאַרעפנטלעכט די בעלי-המאספים אַ מיטצײַטלער, דער אײַטאַליענער אפרים לוצאַטו. געבאָרן אין סאַן-דניאַל אין דער אײַטאַליענישער פּראָ-זױניץ פּרײַזלי אין אַ רײַכער חשובער פּאַמיליע (אין 1729), האָט אפרים לוצאַטו פאַרבראַכט אַ גליקלעכע פּרײַלעכע יוגנט און פּאַקומען אַ זאָרג-פּעלטטיקע דערצױנג. די אײַטאַליענישע ליטעראַטור האָט ער פאַטראַכט אַלס אײַגענע, און זי האָט אין אים דערוועקט דעם פּרײַען דראַנג צו פּאַעטישן שאַפּן. זײַן באַליבטסטע פּאַעטישע שאַפּונגס-פּאַרם איז געווען דער סאָנעט. באַרױשט פון דער נאַטור-פּראַכט און פול מיט יוגנטלעכער פּרײַד, גיסט ער אויס זײַן גליק-געפיל אין קלינגענדיקע פּערזן (זע זײַן סאָ-געט „מי אנכי ומי ביתי“); אױך די ליבֶּע און פּרױען-שײַנקייט פּאַזינגט ער אין אַזױנע קונסטרייכע סאָנעטן, ווי „חנה אילת חן“, „נפשי אשר ער פח“, „אם הארון צהוב“, „מי זאת המעונגה“, „ילדה יפה אחת“. דער יונגער דיכטער פאַרשטייט אָבער אױך האַרמאָניש צו פאַרבינדן די רײַן אײַטאַליענישע פּאַרמען מיט טיפע נאַציאָנאַלע געפילן און מאַטיוו, און ער שאַפט אַזױנע האַרציקע לידער, ווי „חג האסיר“, „עד אן אלהים“ און „על הר ציון ששמים“... זײַנע לידער האָט לוצאַטו געזונגען בלױז אין די יונגע יאָרן. זינט ער איז אָבער געוואָרן אַ פּראַקטישער אַרצט (מעדיצין האָט ער שטודירט אין פּאַדוּאַ), האָבן אים, ווי ער גופא ווײַזט דערויף אָן, די מוזען פאַרלאָזן. שױן אין די מיטעלע יאָרן, האָט ער אין לאַנדאָן, וווּ ער איז געווען אָנגעשטעלט אַלס אַרצט אין אַ יידישן

געטער: „תשתף עלי נפשי בזכרי המנהג הרע אשר יתנהגו בני ישראל בימינו לחבר תמיד שירים וחרוזים לאין מספר ואין אחד מהם יודע דבר מכל מלאכת השיר. מה לכם אחי ורעי ולמלאכת השיר? הכולכם תהיו משוררים? דערביי נוצט אויס די רעדאַקציע גופא די געלעגנהייט און קלאַג זיך אין אַ ספּעציעלער הערה, אַז מען באַזאַרפט זי יעדן טאָג מיט גאַנצע פּעק, חרוזים ושירים פּחותי ערך“. ווענדעט זיך דערפאַר די רעדאַקציע צו אַירע פּרײַנד אין אונטערשטיצער מיט דער ביטע, זיי זאָלן זי ניט אַזױ באַלעסטיקן מיט שירים, נאָר בעסער צושיקן וויסנשאַפּטלעכע און אינפּאַרמאַטיווע אַרטיקלען און נאָטיצן.

1 זע אונזער ווערק, ב', I, ז' 64.

שפיטאָל, פאַרעפנטלעכט (אין 1768) די אויבנדערמאָנטע זאַמלונג יוגנט-
לידער „אלה בני הנעורים“¹.

ס'איז כאַראַקטעריסטיש, וואָס די בעלי „המאספים“ האָבן פון לוי-
צאַטום זאַמלונג איבערגעדרוקט אין זייער צייטשריפט ניט קיין ליבע-
לידער און אויך ניט קיין נאַציאָנאַלע, נאָר ריין-דידאַקטישע, דידאַקטישע
לידער זיינען בכלל געווען זייער פאַליבט ביי די רעדאַקטאָרן פון דעם
„המאסר“, און זיי האָבן אין זייער צייטונג אָפּגעגעבן אַ ספּעציעלע אָפּ-
טיילונג פאַר „משלי מוסר“ — פאַבעלן און משלים. אָט דער ליטעראַ-
רישער זשאַנר, וואָס איז שוין זינט לאַנגע דורות אזוי פאַליבט ביי יידן,
איז געווען דאָס איינציקע געביט, וווּ די בעלי „המאספים“ האָבן זיך
דערלויבט, ווען אַפילו אין גאַנץ ווייכער פאָרם, אַרויסטרעטן מיט דער
פייַל פון סאַטירע קעגן זייערע אידענטישע קעגנער. אין דער פאַבל „הכוכב,
העבים והרוח“ ווערט דערציילט וועגן אַ גלאַנצנדיקן שטערן, וואָס האָט
אויפגעשיינט פון צפון. האָבן די וואַלקנס זיין גלאַנץ ניט געקאָנט פאַר-
טראַגן און האָבן באַשלאַסן אים צו באַדעקן, בכרו די וועלט זאָל זיין
ליכטיקן שוין ניט דערבליקן. האָט אָבער אַ שטורעם-זיינט אויסגע-
בראַכן, די טונקעלע וואַלקנס צעזייט און צעשפרייט, און דער שטערן
איז ווידער אין זיין גלאַנצער פראַכט דערשינען.² די פאַבל „האשה
והדבורה“ (דאָרטן, תקמח, 95) איז געווענדעט קעגן די, וואָס וואָרענען,
מען זאָל זיך ניט פאַרנעמען מיט וויסנשאַפטן, און אַן אַנדער פאַבל
פאַרענדיקט זיך מיט דעם פעסימיסטישן מוסר השכל: תוסיף חכמה
תוסיף שנאה, תוסיף דעת תוסיף קנאה; אך כסיל ובער ישבו שאנן
בחושך הבערות כבצל רענף“³ (דאָרטן, 335).

פיל אויפמערקזאַמקייט האָבן אויך די בעלי „המאספים“ געשענקט
דער פּאָעטישער פּראָזע. „דוברי צחות“ — איז דאָך געווען זייער אידעאַל,
און זייער אויפנאַבע, וואָס זיי האָבן פאַר זיך געשטעלט, איז געווען —
אויפאלעבן די העברענשע שפראַך, שאַפן אַ נייעם אמת ליטעראַרישן סטיל.

1 די אויכגאַבע איז דערשינען בלויז אין הונדערט עקזעמפלאַרן און איז איצט
אַ יקר המציאות. מיר ברענגען דערפאַר דעם פולן טיטל: אלה בני הנעורים לילידי
הרובא אפרים לוצאטו, כניח עליו רוח השיר בימי עלומיו מצו בארץ איטאליאה,
ואביהם התל במ וישליכם אל ארץ אחרת כיום הזה, והמה בכים ומשוטטים בחוצות
לונדון וגם צדה לא עשו להם. א. רים לוצאטו איז געשטאַרבן אין לוצאטו אין 1792.

2 המאסר, תקמ"ד, 150.

3 וואָס מער דערווערסט חכמה, אַלץ גרעסער ווערט קעגן זיר די שנאה,
וואָס מער וויסן, אַלץ מער קנאה. נאָר אומפאַרשטאַנדיקע נאַיאַנים זיצן זיך רויק אין
דער פּינסטערניש און אומהיטן, ווי אונטער אַ גרינעם זאַפטיקן שטאַן.

די השכלה-טרעגער האָבן בשעתם שטאַרק באַווונדערט די דערפאַלגן פון דעם „המאסר“ אויף דעם געביט. דער אָביעקטיווער ליטעראַטור-היסטאָר-ריקער קאָן אָבער דערמיט ניט אינגאַנצן מסכים זיין, אמת, אויפן ערשטן קוק קאָן אויסווייזן, אַז מיט זייער התפעלות פאַר דער העברעיִשער שפראַך דערמאַנען די בעלי המאספים דעם גרויסן אינטערעס צו דער ביבל־שפראַך, וואָס די יידישע אינטעליגענץ האָט אַרויסגעוויזן אין דער ערשטער בלי־תקופה פון אַראַבישער קולטור. דער כַּעשיקער אויפבלי פון דער אַראַבישער שפראַך, די הייליקע שפראַך פונם איסלאַם, האָט געהאַט די ווירקונג, וואָס יידן האָבן זיך מתקנא געווען און האָבן זיך געפלייסט צו ברענגען צו אַזא זייכו מצב אויך זייער הייליקע שפראַך, די שפראַך פון דער ביבל. אונטער דער השפעה פון דער רייכער און שיינער אַראַבישער שפראַך און איר ליטעראַטור האָבן אויך די שפאַנישע יידן זיך באַווונדערט אָנגעהויבן צו אַנטערעסירן מיט די ריין פאַעטישע אוצרות פון דער ביבל און איר שפראַך, און עס איז ביי זיי נולד גע־וואָרן דער ווונטש צו פרוון שאַפן אויך אויף דער שפראַך פון תנ״ך ניט נאָר רעליגיעזע פאַעזיע, נייערט אויך וועלטלעכע פאַעטישע ווערק, און זיך טאַקע דערביי באַנוצן מיט אַראַבישע פאַרמען און פללים פון מעט־ריק און צעזור. מיר ווייסן אויך, אַז דער גלענצענדיקער בלי־תקופה פון דער העברעיִשער פאַעזיע און שיינער ליטעראַטור איז ביים שפאַנישן יידנטום פאַרויסגעגאַנגען די קלאַסישע וויסנשאַפטלעכע שפראַך־פאַרשונג. די יידישע פילאָלאָגן מיט אבן ג'נאח בראש האָבן, אמת, אויף זייער פאַרשונגס־אַרבעט געקוקט ווי אויף אַ מיטל צו אַ פעסטבאַשטימטן ציל: אויספאַרשן די שפראַך פון זייער נאַציאָנאַלן הייליקטום, די כתבי הקודש, בעסער צו פאַרשטיין און צו דערקלערן דעם פשט פון דער תורה 1. זיי האָבן אָבער ניט נאָר געהאַלפן בעסער צו פאַרשטיין דעם פשט פון די „דורך גאַט אַנטפּלעקטע כתבי הקודש“, נייערט אַגב גע־ליינט דעם יסוד פון דעם גלענצענדיקן אויפבלי פון דער העברעיִשער פאַעזיע. אויך די בעלי „המאספים“ האָבן פיל זיך אָפגעגעבן מיט פילאָ־לאַגישע פאַרשונגען, האָבן אין זייער צייטשריפט פאַרעפנטלעכט אין די צענדליקע אַרטיקלען וועגן ביבל־עקזעגעזע און שפראַך־פאַרשונג; און ווען אַפילו אין די דאָזיקע אַרטיקלען לאָזט זיך ניט ועלפן באַמערקן גאַנץ אויבנאָויפיקער דילעטאַנטיזם, מוז מען דאָך געדענקען, אַז צווישן די המאסר־מיטאַרבעטער האָבן דאָך אייניקע זיך קונה שם געווען אַ אַלם

1 זע אונזער ווערק, ב' I, 42 — 43.

2 וועגן דעם אין די פּאָלגנדיקע קאָפיטלען.

פארבאסער פון טיכטיקע האנט-און לערנביכער. אלס „ביאוריסטן“ האָבן די בעלי המאספים, ווי אבן ג'נאהים מיטצייטלער בשעתם, פיל זיך אָפּגעגעבן מיט דעם דערקלערן דעם טעקסט פון די „דורך גאָט אַנטפלעקטע כתבי הקודש“. דער רעדאקטאָר פון דער צייטשריפט, יצחק אייכל, האָט געשריבן אַ „ביאור“ אויף „משלי“; דער צווייטער רעדאקטאָר, אהרן וואָלפסאָן, האָט איבערזעצט אויף דייטש און באַזאָרגט מיט אַ „ביאור“ דעם ספר איוב און מלכים; יואל לעוווע (בריל) האָט פאַרעפנטלעכט מענדעלסאָנס דייטשע תּהלים-איבערזעצונג מיט אַן אייגענעם „ביאור“ און מיט אַ גרויסן אַריינפיר וועגן העברעיִשער פּאָעזיע, אויך האָט ער איבערזעצט און געשריבן אַ „ביאור“ אויף ספר יונה; אין מאספּה גופא האָט ער פאַרעפנטלעכט אַ ביאור אויף שירת דבורה ג, און צוזאַמען מיט וואָלפסאָנען האָט ער געשריבן אַ ביאור אויף חמש מגילות.

דערמיט פאַרענדיקט זיך אָבער די אַנאַלאָגיע. די יידישע אינטעליגענץ פון אַראַבישן שפּאַניע, געפינענדיק זיך אונטער דער שטאַרקער השפּעה פון דער אַראַבישער קולטור, האָט זיך געפלייסט, און טאַקע מיט גרויס דערפּאָלג, צו ברענגען די פרעמדע אוצרות פון קולטור און וויסן אונטער דער השגחה און שליטה פון דעם רעליגיעזן יידישן געדאַנק, זיי אָרגאַניש צו פאַרבינדן מיט דעם אייגענעם נאַציאָנאַל-קולטורעלן שאַפּן. די מענער פון יענער תקופה האָבן געקוקט אויף די העברעיִשע שפּראַך ווי אויף אַן אָרגאַניש גאַנצע זאַך פאַרן גאַנגן מושך פון איר אַנטוויקלונג. זיי האָבן זיך געפלייסט זי צוצופאַסן צו די נייע, פיל קאָמפּליצירטערע פּאָדערונגען, אויסנוצנדיק דערביי דעם וואָרט-מאַטעריאַל פון דער שפּעטערער תּלמודיש-מדרשישער ליטעראַטור. אויך האָבן זיי זיך ניט געשראַקן פאַר נייע וואָרט-בילדונגען, בכרי צו זיין אימשטאַנד אויסצודריקן די נייע באַגריפּן און געדאַנקען. די „מאספים“ אָבער, וואָס האָבן שטענדיק געטענהט, אַז זייער הויפט-צוועק איז צו דערהייבן די העברעיִשע שפּראַך, וואָס „וואַלגערט זיך אין שטויב פון פאַרלאָזנקייט און אין די מיסטן פון שאַנד“², האָבן פּאַקטיש געשטרעבט צוריקצוקערן אויף אַ געקוינטעלטן אַנטי-היסטאָרישן אופן צו דער ריינער אַנטיקער ביבלישער שפּראַך, וואָס זאָל זיין פריי פון אַלע שפּעטערע ענדערונגען און באַרייכערונגען פּונגע צו וואָרטבוי און וואָרט-שטאַף. עס לאָזט זיך דאָ פילן די פּולטע טענדענץ איבערצורייסן מיט געוואַלט דעם זיי אַזוי פאַראַכטן

1 דאַרטן, תקמ"ח, 322—324.

2 זע די מודעה צום שלום פונם ערשטן יאַרגאַנג: אַך כל מנחמנו להרים קרן שפת יהודה השוכנת באפר השכחה ובאש-תות הביוון (המאסף, תקמ"ד, 192).

„זשארנאך“ און מיט די געשמאקלאָזע באַרבאַריזמען פון דעם רבנישן סטיל זײַם יענער צײַט. אויך מוז מען נעמען אַן באַטראַכט, אַז ווען אַפילו דער „המאסה“ האָט, פּל־זמן ער איז דערשינען אין קעניגסבערג, זיך ניט דערלויבט קיין שום שאַרפע אויסדריקן קעגן די אָרטאָדאָקסן און דעם אַלטן שטייגער לעבן, דאָך מאַכט זיך שוין דאָרט באַמערקבאַר דאָס גאַנץ קאַלטע פאַרהאַלטן פון די בעלי המאספּים צו דער תּלמודישער ליטעראַטור. אין דעם „המאסה“ איז געווען אויסגעטיילט אַ ספּעציעלע רובריק פאַר „תּולדות גדולי ישראל“, וווּ עס זײַנען געווען געדרוקט ביאָגראַפּיעס פון גרויסע מענער, וואָס האָבן חוץ ייִדישן וויסן באַזיצט אויך אין אַ ברייטער מאָס אייראָפּעיִשע פּילרונג, ווי אַשטייגער, דער רמבַ״ם, דאָן יצחק אַברבנאל, יוסף דעל מעדיגאָ, מנשה בן ישראל. דאָרט איז אויך פאַרעפנטלעכט געווען אַ ספּעציעלער אַרטיקל וועגן „דעם נוצן פון גע־שיכטע און מיט איר פאַרבונדענע וויסנשאַפטן“ (דאָרטן, תּקמ״ד, 9—14, פּונם „המאסה“ מיט דער פּראָגע, ווער איז אייגנטלעך געווען דער קיסר אַנטונינוס, וואָס האָט לויט דעם תּלמוד געלערנט, מפי רבנו הקדוש, האָבן יענע געענטפּערט: „מיר קאָנען דערויף זאָגן: מאַי דהוה הוּי! וואָס גייט דאָס אונז אָן, וואָס דאַרפן מיר זיך פאַרנעמען מיט אַזעלכע קהירות פון אַמאָליקע צײַטן?“ 1. מיט דער תּלמודישער תּקופה האָבן די בעלי „המאספּים“ קיין חשק ניט געהאַט זיך צו אינטערעסירן.

די בעלי המאספּים גופא זײַנען אָבער אליין אויך אויסגעוואַקסן אין די אַלטפּרענקישע ישיבות, געאַטעמט די לופט פון פּלפּול און סכאָ־לאַסטיק, און אַלס „אויפּקלערער“ און משפּילים זײַנען זיי דורכגעדרונגען געווען מיטן טרוקענעם גייסט פון אוטיליטאַרישן ראַציאָנאַליזם. פּרעמד זײַנען פאַר זיי פּאַקטיש געווען די קלאַסישע פּרישקייט און נאַיווע פּשטות פון דעם ביבלישן דערציילערישן נוסח, ווי אויך דער התּלהכותדיקער פּאַטאָס פון די נביאישע טריבונען. אויס דעם רייכן וואָרטשטאַף פון דעם „ספר הספּרים“ זײַנען זיי געווען אימשטאַנד צו שאַפן פּלויז אַ מאָזאִיש געשפּיג אָבער ניט קיין לעבעדיק אָרגאַניש געוועב. אָן דעם אמתן פּאַעטישן חוש האָבן זיי מעכאַניש אויפּגעזאַמלט אין גאַנצע הויפּנס ביבלישע מעטאַפּאָרן און ריינדסאַרטן, און געשאַפן אויף אַזאַ אופן דעם פּרעטענציעזן, מליצהדיק־וואַסערדיקן סטיל, וואָס איז אַזוי באַראַקטעריסטיש פאַר דעם דור המאספּים.

ס׳איז העכט באַראַקטעריסטיש, וואָס אַפילו אין דעם קאַמף, וואָס

די בעלי „המאספים“ האָבן געפירט פאַרן אויפלעבן פון דער העברעישער שפראך, לאָזט זיך גאַנץ שאַרף הערן דער באַקאַנטער „לייטמאַטיוו“, וואָס קלינגט אין אַלע געזעלשאַפטלעכע אַרויסטרעטונגען פון די יידישע „אויפֿ-קלערער“: מה יאמרו הגוים — וואָס וועלן אַנדערע זאָגן! דער אונז שוין באַקאַנטער מרדכי שנאַבער ג, בעת ער באַהאַנדלט אין דעם „המאספֿ“ די פראַגע וועגן דעם סיסטעמאַטישן שטודירן די העברעישע שפראַך, טרעט ער קודם־בל אַרויס מיט פּאָלגנדיקער טענה: וואָס וועלן זאָגן די פעלקער, צווישן וועלכע מיר וווינען, בעת זיי וועלן זיך איבערצייגן, אז זיי זיינען מער באַהבנט אין דער העברעישער שפראַך, ווי מיר יידן? 2.

נאָך פּולטער ווי אין ווינזעלס „דברי שלום ואמת“ אַנטפלעקט זיך אין דעם „המאספֿ“ די התפעלות פאַר דעם „אויפגעקלערטן אַבסאָלוטיזם“. אין פּאַטעטישע לויבלידער ווערן דאָרט באַזונגען דער הומאַניזם און די לייטזעליקייט ניט בלויז פון דעם „מלך חסד“, וואָס האָט דעם „טאַלעראַנץ-עדיקט“ אַרויסגעגעבן, נאָר אויך פון לודוויג דעם 16טן און פון דעם פרייסישן פרידריך, וואָס האָט מיט זיינע יידנפוינדלעכע געזעצן דערמאַנט, לויט דעם אויסדרוק פון דעם ענגלישן היסטאָריקער וויליאַם פּרעסקוט, די פינסטערסטע צייטן פון דער וועסטנאַטישער רעגירונג 3. אין טאַלענטלאָזע, הינקענדיקע פּערזן ווערט באַזונגען פרידריכס געפאָרן־טאַג (המאספֿ, תקמ"ד, 65—69) און זיינע גבורות, וואָס ער באַווייזט אין דער מלחמה (דאָרטן, תקמ"ה, 17—20); און ווען דער דאָזיקער „מלך חסד“ איז געשטאַרבן, ברעכט דער „המאספֿ“ אויס אין אַ ביטער געוויין און באַקלאָגט „דאָס פּאַריתומטע פּאַלק ישראל“. מיר זיינען ניט אימשטאַנד — ליינען מיר אין דעם קלאַג־אַרטיקל — איבערצודערציילן פרידריכס גרויסע מעשים, מיר וועלן בלויז דערמאָנען די גרויסע גענאָדן, מיט וועלכע ער האָט אונז, יידן, באַגליקט, בכדי דו, מיין פּאַלק, זאָלסט וויסן און פאַר־שטיין, וועמען דו האָסט היינט פאַרלאָרן!

אמת, ווי שטאַרק די בעלי־המאספים האָבן זיך געפלייסט אין זייער פּאַטריאַטישער התפעלות אַרויסצוגעפינען די „טובות און חסדים“, וואָס דער פּאַרשטאַרבנער מלך האָט געטאָן פאַר יידן, האָבן זיי דאָך באַוווּזן בלויז צו דערמאָנען, אז אין דער רעזידענץ־שטאָט פּונם „אַלטן פּריץ“ האָבן געלעבט און געשאַפן אזוינע גדולי ישראל, ווי מענדעלסאָן

1 זע אויבן, קאפ' 2.

2 המאספֿ, תקמ"ד, 185: ומה יאמרו הגוים אשר סביבותינו בהתוכם עמנו בלשון אשר הכרתם בה יותר גמורה מהכרתנו.

3 זע יאָלאַוויץ, געשיכטע דער יודען אין קעניגסבערג.

און מדרכי הערץ, און א סך יידישע גבירים וווינען אין בערלין אין פראכטפולע פאלאצן, און האָבן דאָס רעכט פריי צו פירן זייערע מסחרים און געשעפטן 1.

אַט דער דאָזיקער הורא-פאטריאַטישער טאָן לאָזט זיך אויך שטארק הערן אין אַלע אַרטיקלען, וואָס באַהאַנדלען אין דעם קעניגסבערגער „המאסף“ די שול-פראַגע.

די אויפגאַבע פון דער שול איז צו דערצינען נוצלעכע בירגער און פאטריאָטן. מאַראַל און עטיק באַקומען אויך אין די שול-פראַגראַמען אַ בולטע אוטיליטאַר-שאַטאַטלעכע באַפאַרבונג. און גאַנץ שאַרף ווערט אונטערגעשטרעכט דער געדאַנק, אַז יידן דאַרפן, ווי ווייט מעגלעך, דער-וויוון, אַז זיי זיינען ראוי און פאַרדינען די לייטזעליקייט פון דער מלוכה. „איצט, אין אונזערע טעג — לייענען מיר אין אַן אַרטיקל וועגן קינדער-דערציִונג — האָט אויפגעשיינט די זון פון גערעכטיקייט און דער-לייזונג איבער דעם נידערגעשלאָגענעם און אומגליקלעכן פּאָלק, — וואָרעם גאָט האָט דערוועקט די הערצער פון די מושלים און זייערע יועצים, זיי זאָלן זיין לייטזעליק צו אונז. דערפאַר איז דער ערשטער חוב פון די עלטערן, זיי זאָלן געבן זייערע קינדער אַ ריכטיקע דערציִונג, איינפלאַנצן אין זיי די זוימען פון מדות טובות און געזעצלעכקייט, כדי זיי זאָלן זוכה זיין דעם חסד פון די שרים און זאָלן זיין ווערט, ראוי און פאַסיק דעם דאָזיקן חסד צו געניסן“ 2.

ניט ווייניקער אינטערעסאַנט איז אין דער הינזיכט דער גאַנצן לאַנג-

1 ניט מיט קיין קלענערן פאַטאָס האָט דער „המאסף“ באַקלאָגט דעם טויט פון יאָזעפּוס דעם צווייטן: „הוא הרים גאות ישראל מערמת עפר ויביאהו אל חדרי המדע והאוישר לקחת חלק בו כאחד אנשי עמי. הוא שם את לבו הסהור עלי לילדי בני ישראל ויפקד פקידים להוליכם אל בית הספר למען סקל לפניהם דרך למצוא טובה וגדולה בארץ (דאַרטן, 1790, 88—89). אפילו אין פיר יאָר אַרום נאָך דעם עסטרייכישן קיסרס טויט טוט אַ מאַס-מיטאַרבעטער אין פאַטעטיש-מליצהדיקע פערזן באַקלאָגן דעם פריצייטיקן טויט פון דעם דאָזיקן „מלך חסד“, וואָס האָט אזוי פיל „גוטס“ געטאָן דער יידישער באַפעלקערונג. „נדבקה לשוני לחכי — רופט ער אויט מיט פאַטאָס, וגרוני נחר, רבו דמעות עיני ועצמו אנחית לבי בזכרי גיועתך“ (דאַרטן, 1794, 70).

2 דאַרטן, תקמ"ד, 133—134: עתה בא מועד, אשר זרחה שמש צדקה ומרמא לנכדא לבב ועם האומלל, כי העיר ד' את רוחו בלבב מושלים ויועצי ארץ להטיבם ולהנתתם, לכן ראשית חובת האבות היא להודיך ולנהל בניהם בדרך ישרה, לנטוע בהם צמחי מידות טובות ונמוסיות, כדי שיוכו לחסד השרים ויהיו מתקנים ראויים והגונים לקבלו

גער ארטיקל, דברי חכמה ומוסר, וואָס אין געשריבן אין פאָרם פון צוועלף געשפרעכן צווישן דעם לערער און זיינע תלמידים 1.

דער פאַרפאַסער פונם ארטיקל, דער אונז שוין באַקאַנטער אליה מורפורגו אויס איטאַליע, דערקלערט זיך אַלס פייערדיקער פאַרערער פון דעם רמב"ם און צום שלום זאָגט אָן דער לערער זיינע תלמידים, „זיי זאָלן גלויבן אין אַלץ, אין וואָס ס'האָט געגלויבט דער אחרון הגאונים בזמן וראשם בחשיבות הרמב"ם ז"ל. אָט דער אַזוי שטאַרק מיימוניסטיש געשטימטער לערער דערקלערט אין סענטימענטאַל-פאַטריאָטישן טאָן וועגן די התחיבותן פון די אונטערטאַנען צו זייער מלך, וואָס אין דאָך צו זיין פאָלק „כאָב לבנים וכנשמה לגוף“. און ווייל דעם מלכם אַלע געדאַנקען זיינען „לטובת עמו“, דאַרפן אויך די אונטערטאַנען טאָן רק זיין רצון, בלינד פאָלגן אַלע זיינע באַפעלן, ניט אָפטערעטן פון זיי אויף קיין איינע ציקן טריט 2.

ס'איז כאַראַקטעריסטיש, וואָס צווישן די „צייטפראַגן“ (תולדות הזמן) ווערט אין דעם „המאסר“ געשענקט פמעט ניט ווייניקער אויפ= מערקזאַמקייט, ווי דער קינדער-דערציִונג, אויך דער פראַגע וועגן „הלנת המתים“. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן 3, ווי אַזוי די דאָזיקע פראַגע איז אויפגעשוואַמען אין 1772 נאָך דעם באַפעל, וואָס דער הערצאָג פון מעקלענבורג-שווערין האָט אַרויסגעגעבן, מען זאָל ניט טאָרן מקבר זיין אַ געשטאַרבענעם פריער פונם דריטן טאָג נאָך זיין טויט. ווייל די אַר= טאָדאַקסן האָבן אין דעם דערזען אַ שווערע „גזירה“, אין ביי די אויפ= קלערער די פראַגע וועגן „הלנת המתים“ געוואָרן אויף יאָרן לאַנג אַן אַקטועלע קאַמף-פראַגע. די רעדאַקטאָרן פונם „המאסר“ האָבן אין זייער צייטשריפט פאַרעפנטלעכט דעם גאַנצן חליפת-מכתבים, וואָס ס'האָבן גע= פירט בנוגע דער דאָזיקער פראַגע מענדעלסאָן מיט ר' יעקב עמדין. אויך האָבן זיי פאַרעפנטלעכט אַן אַפענעם בריוו צום ד"ר מררכי הערץ, ער זאָל אַלס פאַכמאַן אַרויסאָגן זיין קאַמפּעטענטע מיינונג וועגן דער דאָזי= קער פראַגע. ד"ר הערץ האָט דערויף געענטפערט מיט אַ ספעציעלער בראַשור 4, אַן די הערויסגעבער דעם העברעיִשן זאַמלערס איבער די פריע בערעדיגונג דער יודען, 1787 4. די בעלי המאספים האָבן זיך אָבער דערמיט ניט באַנונגט. אין אייניקע יאָר אַרום האָט יואל בריל וועגן דער

1 המאסר, תקמ"ו, 131—137, 147—164, 156—176.

2 זע ביילאָגען, נומ' 3.

3 אויבן, ו' 52.

4 געדרוקט אַלס ביילאָגע צום המאסר (1788); איבערגעדרוקט אין 1789

מיט אייניקע הוספות.

דאָזיקער פראגע פארעפנטלעכט אַ ספעציעל „שרייבן אַן די ווירדיגן מיט־גלידער זעמטליכער לעבליכן אונד וואָהלטהטיגן חברות גמילות חסדים“¹. גלייך נאָך אים איז אויך איצק אייכל אַרויסגעטראָגן מיט זיין בראַשור: „איזט נאָך דעם יידישן געזעטצע דאָס איבערנאָכטן דער טאָרטען ווירק־ליך פערבאָטן?“². און אַ דריטער מיטעדאָקטאָר פונם „המאסף“, אהרן וואָלפסאָן, האָט אויסגענוצט פאַר דער דאָזיקער קאָמפּוּזאַציע פראַגע די טראַג־דיציאָנעלע פורים־שפּילן³.

עס קלינגט ווי אַ פאַראַדאָקס, וואָס די פראַגע וועגן מקבר זיין טויטע איז געוואָרן אַ ברענענדיקע לעבנס־פראַגע⁴. דאָס איז אָבער כאַראַקטעריסטיש ניט אזוי פאַרן „המאסף“, ווי פאַר דעם דעמאָל־טיקן יידישן אָפּגעשטאַנענעם, אַלטפּרענקישן לעבנסשטייגער מיט זיין בלינדן פחד פאַר אַלץ, וואָס טראַגט ניט דעם שטעמפל פון מסורת אבות, פון לאַנג אָנגענומענעם נוסח. טיפּיש איז אין דער הינזיכט פאַלגנדיקער פרט: אין די זיבעציקער יאָרן פונם 18טן י״ה האָט אין מערב־איראָפּע אַלץ מער פאַרשפּרייטונג געפונען דאָס פון פיל ערצטע רעקאָמענדירטע גאַראַנטיע־און קאָמפּסטיטל קעגן דער שרעקלעכער פּאָק־קראַנקהייט — אינאָקולאַציע, וואָס איז באַשטאַנען אין דעם אַיינשפּריצן דעם געזונטן

1 בערלין, בדפוס חברת חנוך נערים, 1794. געדרוקט אויף קאָסטן פון איי־ניקע מיטגלידער „דער געזעלשאַפּט דער פריינדע“, און איז גראַטיס צעשיקט געוואָרן (זע המאסף, VII, 160)

2 געדרוקט אַלט ביילאָגע צום „המאסף“, 1797, איז דערשיגען אויך באַזונדער. 8 אין ברעסלוי איז געשטאַרבן אַ חשובער גביר ערב שבת, אייניקע טעג פאַר פורים. האָט מען זיך געאָיילט אים וואָס גיכער צו קבורה ברענגען, איידער דער שבת קומט אָן. דאָס האָט פאַרדראָסן די אַרטיקע משכילים, און פורים צו דער טעודה, ווען עס זיינען צום רב געקומען אַ קאָמפּאָניע פאַרשטעלעטע פורים־שפּילער, האָט זיך צווישן זיי באַוווּן אהרן וואָלפסאָן איינגעהילט אין תּכריכים מיט אַן אויפ־שריפט אויפ־ן רוקן: „איך בין עס פּלוני בן פּלוני, וואָס איז געלעגן אין חלשות און די קבורה־לייט האָבן מ' אַ לעבעדיקן באַגראָבן. מיר איז אָבער מיט גאָטס הילף געלונגען זיך פונם קבר צו באַפּרייען, און איצט שטיי איך פאַר אייך, איר זאָלט זיך אַ מוסר נעמען (זע ש. בערנפעלד, דור התפוכות, 93). אויך אין זיין פּאָלעמישער שריפט „שיחה בארץ החיים“ באַהאַנדלט וואָלפסאָן די פראַגע וועגן „הלגת המתים (המאסף, VII, 132, 357—360)

4 אַפילו דער קורלענדער זאָקטאָר אַבוהם בערנארד (געבוירן אין 1760) האָט געמונען פאַר גייטיק צו פאַרעפנטלעכן צוויי בראַשורן וועגן קבורת מתים ביי יידן: 1) Observation sur l'enterrement prématuré de Juifs, 1799; 2) Bemerkungen über das Beerdigen der jüdischen Leichen, 1802 (זע פ. קאָנאָנאָטין אין „יוואָג־בלעטער“, V, 54).

מענטשן דעם פאָקס-גיפט, וואָס מען האָט גענומען פון אַ פאָקס-קראַנקן, וועלכער האָט בערך לייכט איבערגעטרעגן די דאָזיקע קראַנקהייט.

אין די יידישע קרייזן האָט מען זיך אויך פאַראינטערעסירט מיט דעם דאָזיקן מיטל. די פראַגע איז אָבער דאָ נישט געשטעלט געוואָרן וועגן דער נוצלעכקייט און וועגן דעם ווירקונגסגראַד פון דער אינאָקולאַציע. מען האָט קודם-כל פאַדערפט פאַרענטפערן די פראַגע, צי געפינט זיך ניט דאָס דאָזיקע מיטל אין כתירה מיט אַ וועלכן ס'איז סעיה פונם שולחן ערוך. און משה מענדעלסזאָן בכבודו ובעצמו האָט געהאַלטן פאַר נייטיק צו שיקן אין דער רעדאַקציע פונם „המאסף“ אַ גאַנץ לאַנגע שו"ת פון איינעם אברהם בן שלמה אויס האַמבורג, ווו עס ווערט מיט גרויס בקיאות דערווייזן, אַז על-פי-דין מעג מען זיך באַנוצן מיט דעם דאָזיקן קאָמפּלימנט און די בעלי „המאסף“ האָבן טאַקע די דאָזיקע שו"ת גלייך אָפּגעדרוקט 1.

דער ליטעראַרישער ווערט פון דעם „המאסף“ פאַר די דריי יאָר, וואָס ער איז דערשינען אין קעניגסבערג, איז, ווי מיר זען, אַ גאַנץ קליינער, דאָך בילדעט ער אַ גאַנצע תקופה אין דער ניי-העברעיִשער ליטעראַטור. שוין דער פאַקט גופא, וואָס עס האָט זיך באַוויזן אויף דער יידישער גאָס אַ פּעריאָדישע צייטשריפט מיט עולמישן אינהאַלט, ווו עס ווערן באַהאַנדלט ניט עניני טומאה וטהרה, נאָר מען באַזינגט גאָר די זון מיט דעם פּרילינג, עס ווערט דערציילט וועגן וועלמלעכע פראַגן, אָרער וועגן ניי דערשינענע ביכער — דאָס אַליין פאַר זיך איז שוין געווען אַ גרויס געשעעניש, וואָס האָט אויפגערוּדערט דעם פאַרגליווערטן לעבנסשטייגער און אַריינגעפראַכט אַביסל פּרישע לופט אין דער שטיקע-דיקער סביבה. זאָל זיין ניט מיט אַ גאַנץ געניטער האַנט, אָבער דאָך איז דורכגעבראַכן געוואָרן אַ פענסטער אין דער פאַרמרה-שחורהטער געטאָ-זאָנט, און מען האָט באַקומען צו זען, ווען אַפילו בלויז פון דער זייטן און ניט גאַנץ דייטלעך, נייע האַריוואָנטן פון אייראָפּעיִשן פאַרנעם. ניט געקוקט דערויף, וואָס פיל וויסנשאַפטלעכע אַרטיקלען שמעקן אין דעם „המאסף“ מיט דילעטאַנטים, און די מוסטערן פון שיינער ליטעראַטור, וואָס ווערן דאָרטן געגעבן, זיינען גאַנץ אָפט קינדערש-אומבאַהאַלפן — דאָך האָט דער „המאסף“ געוועקט אין זיינע ליינער ליבע צו שיינקייט און אינטערעס צו דער אַנטיקער ביבל-וועלט מיט אירע קולטורעלע אוצרות... און אין דעם איז טאַקע געלעגן דער סוד פון זיין געוואַל-דיקער פּאָפּולאַריטעט אין די שפּעטערדיקע השכלה-צענטרען. די גאַלי-

ציאנער משפילים האָבן זיך ניט באַנונגט דערמיט, וואָס זיי האָבן, ווי מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אין די 20ער יאָרן פונם 19טן י"ה איבערגעדרוקט אין זייער צייטשריפט „בפורי העתים“ דעם „מבחר המאסף“, נאָר אפילו באַדייטנדיק שפעטער. שוין אין די זעכציקער יאָרן, האָט זייער אָנגעזעענסטער דיכטער, מאיר הלוי לעטערס, זיך פאַרמאַסטן איבערצודרוקן דעם גאַנצן המאסף, עס זאָל קיין שורה ניט פעלן¹.

דאָס יאָר 1786 איז געווען דאָס לעצטע, אין וועלכן דער „המאסף“ איז דערשינען אין קעניגסבערג. דאָס דאָזיקע יאָר האָט פאַרצייכנט צוויי טויט-פאַלן, וואָס זיינען געווען פון גאַנץ גרויסן באַדייט פאַר די גייסטיקע שטרעמונגען ביי די יידישע פּראָגרעסיווע קרייזן אין די פריי-סישע פּראָווינצן. דעם 4טן יאָנואַר איז געשטאַרבן משה מענדעלסאָן, וועלכן די בעלי „המאספים“ האָבן ממש פאַרגעטערט. נאָך ביי זיין לעבן האָבן זיי דערקלערט, אז „ממשה עד משה לא קם במשה“² און צום שלום פונם דריטן יאָרגאַנג פאַרויכערן זיי, אז זיי וועלן גיין אין זיינע וועגן און וועלן געטריי אָפהיטן זיין לערע און זיינע אידעען, וואָס ער האָט אַרויסגעזאָגט: „על התורה ועל העבודה בדת האמתית“³. אַלס געטרייער אָנהענגער פון דער יידישער מסורה, האָט מענדעלסאָן מיט זיין אויטאָריטעט בלי-ספק געווירקט אויף די מער לינקס געשטימטע „אויפ-קלערער“ און זיי אָפּגעהאַלטן פון צו ראַדיקאַלע שריט. אין דעם זעלבען יאָר איז אויך געשטאַרבן דער „אַלטער פּרייז“ — דער פּרייסישער קיניג, פּרידריך דער צווייטער, וואָס זיינע באַגרענצונגס-געזעצן קעגן יידן האָט דער פאַרימטער טיראַפּאַ, וועלכער האָט אין יענער צייט באַזוכט בערלין, אַטעסטירט אַלס „קאַניבאַלישע געזעצן“. ווי נאָר ס'האָט דעם פּרייסישן טיראַן באַשטיגן פּרידריכס פּרוּדער-זון, האָט ביים פּרייסישן יידנטום אויפ-געלעבט די האָפּענונג, אז יענער וועט דערלייכטערן זייער רעכטלאָזע פּאַגע. עס האָט זיך אָנגעפאַנגען אַ „רעפּאַרם-באַוועגונג“, און די „פּני“ פון די בערלינער און פון אַנדערע גרויסע קהילות האָבן קודם-בל דער-לאַנגט פּעטיציעס דער מאַכט, זי זאָל פאַרגרינגערן די לאַסט פון די

1 לעטערס האָט באַוויזן בלויז איבערצודרוקן (1862) דעם ערשטן באַנד המאסף. אין דער פאַררעדע ווערט אָנגעוויזן: והנה ספרי המאסף יודפסו א"ה על ידי בשלמותם... לא יחסר בהם דבר, אף שורה אחת... כי גם דברים קטנים אשר יקטן ערכם לעת הזאת לא אמנע מן הקוראים אשר נכספה נפשם להיות בידם ספר המאסף שלם בכל חלקיו וכליל בהדרו כאשר יצא לאור בעצם וראשונה בלי לירוע ממנו דבר או חצי דבר.

2 זע אויבן, ז' 19.

3 המאסף, תקמ"ו, 212.

שווערע באגרענצונגס-געזעצן. צו דער זעלבער צייט האָבן די רייכע און אינטעליגענטע קרייזן געפלייסט זיך, ווי נאָר מעגלעך, צו דערווייזן, אז זיי זיינען מיט זייער התנהגות און לעבנסשטייגער געוויס ווערט צו גע- נאָרן פון די „מלכי צדק“, און אז זיי האָבן פולשטענדיק פארדינט, מען זאָל זיי באשענקען מיט פולע מענטשלעכע רעכט. עס איז דערפאר קיין חידוש ניט, וואָס די קעניגסבערגער, חברת דורשי לשון עבר׳ האָט צום סוף 1786 באשלאָסן צו פארברייטערן איר פראָגראַם, און אין דעם לעצטן העפט פון דער צייטשריפט ווערט געמעלדעט, אז די חברה ווערט מגולגל אין אַ נייע גרעסערע געזעלשאַפט „שוחרי הטוב והתושיה“ (די געזעלשאַפט צו בעפערדרונג דעם גוטן אונד ערלן). די אַרויסגעבער פון „המאסה״ מאַכן אַ הפסקה אויף אַ יאָר צייט, ווייל זיי האָבן באַ- שלאָסן אַריבערצוטראַגן די צייטשריפט אין אַ נייעם צענטער — אין דעם הויפט-צענטער פון די יידישע „אויפקלערער“ — בערלין. דער קאַמף פאַר „השפּלה״ טרעט אַריבער אין אַ נייע פּאַזע...

פערטער קאפיטל

השכלה און אסימילאציע. — אלע צרות נעמען זיך פון, רעליגיעזע פאָראַרטיילן" — דער וועלטפאָנעם פון די בעלי "המאספים" — זייער קאָמף קעגן די רבנים. — מענדל ברעמלוי'ס, "אויפרוף" און וואַלפּאָזאָנס פאַמפּלעט, "שיחה באַרץ החיים". — די פּראָטעסטן קעגן דעם, "המאסף". — דעם, "מאסף'ס" אונטערגאַנג. — אהרן וואַלפּאָזאָן און זיין "ישורון". — דער דעוויוו "מה יאמרו הגוים". — "די מענדעלסזאָנישע השכלה". — מענדעלסזאָנס פאַרהאַלטן צו אידעישע קעגנער, זיין אַפּאַרטוניזם. — מענדעלסזאָנס "תלמידים". — הערץ האָמבערג אַלס מענטש און, אויפקלערער". — דוד פּרידלענדער אַלס קעמפּער פאַרן "שכל הישר". — זיין קאָמף פאַר גלייכבאַרעכטיקונג. — פּרידלענדער'ס פאַרהאַלטן צום טראַדיציאָנעלן ייִדנטום; זיין שנאה צו "מיטיק" אין "צערעמאָניאַל-געזעצזע". — די "שמדמגפה" (טויף-עפּידעמיע). — די ייִדישע פּרויען און די בער-לינער סאַלאָנען. — דער נצחון פונם שכל און דאָס איינפלייכטן פון די הערצער. — די השפּעה פון זשאָן זשאָק רוסאָ אין פון די ראַמאַנטיקער.

נאָך אין 1770 האָט אַ יונגער קריסטלעכער יחסנדיקער רייזנדער, נאָכדעם ווי ער האָט באַזוכט קעניגסבערג, מיט גרויס התפעלות באַזוכט דערט די געפירדעטע און מיט זייער פיינעם געשמאַק ממש איבערראַשנדיקע פּרויען, וואָס ער האָט דאָרט באַגעגנט אין די רייכע ייִדישע הייזער 1. נאָך מער זיינען אָנגעזעענע אויסלענדער איבערראַשט געוואָרן, בעת זיי האָבן אין די 80ער יאָרן באַזוכט די פּרייסישע רעזידענץ און דאָרט זיך באַקענט מיט די רייכע ייִדישע פאַמיליעס. מיר האָבן שוין אויבן אָנגעווויזן, אז די רייכע ייִדישע סוחרים-און פאַבריקאַנטן-פאַמיליעס זיינען געווען ניט בלויז די אָנזאָגער פון דער קאַפיטאַליסטיש-בורזשואַזער אַנטוויקלונג אין דער פּרייסישער מדינה, — זיי זיינען אויך געווען דאָס "זעמלמעל" פון דער בערלינער געזעלשאַפט, דער גלאַנץ און שיינדל פון דער דאָרטיקער אינטעליגענץ. דער אַלטפּרענקישער בערלינער קריסטלעכער בירגערשטאָנד מיט זיין גאַנץ קליינצאָליקער שויכט גרויסהענדלער האָט נאָך געלעבט לויטן אַלטן שטייגער און האָט אין קיין שום פאַל זיך ניט געקאָנט באַרגלייכן מיט די לוקסוס-רייכע הייזער פון ייִדישע

1 זע יאָלאָחויץ, געשיכטע דער יודען אין קעניגסבערג, 1867, 92—93.

באנקירן און נעגאציאנטן, וואָס האָבן געפירט מיט אויסלאַנד גרויסע געשעפטן און זיך געפונען אין גאַנץ נאָענטע באַציונגען מיט דער פראַנצ-ציווישער קאָלאָניע 1.

די יוגנט פון דעם מיטעלערן און העכערן קריסטלעכן אַדל, וואָס האָט אין דער התחלה געהאַט באַציונגען מיט די יידישע באַנקירן פלוין וועגן געלט-זאַכן, האָט שפעטער אָנגעפאַנגען גערן צו פאַרברענגען די פרייע צייט אין די סאַלאָנגען פון די יידישע באַנקירערס פרויען און טעכטער. מענדעלסאָן האָט נאָך מער פאַרלייכטערט און געשטאַרקט דעם דערנענטערונגס-פראָצעס, וואָס האָט געגעבן דער יידישער יוגנט די מעגלעכקייט זיך צו באַקענען מיט דער קריסטלעכער וועלט און מיט דער אייראָפּעיִשער קולטור. מיט שטאַלץ דערקלערט דער קעניגסבערגער „המאָסר“ 2, אַז „די יידישע טעכטער ריידן אַלע געלויפיק די אייראָ-פּעיִשע שפּראַכן (רייטש און פראַנצויזיש) און דאָס יידיש איז זיי אינגאנצן פּרעמד“. צו גרויס איז געווען דער קאָנטראַסט צווישן דעם לעבנס-לוסטיקן בערלין אין פרידריך דעם גרויכנס צייטן, פּרעט נאָך אין די הַפּקריש-אויסגעלאַסענע יאָרן פון פרידריך-ווילהעלם דעם צווייטנס רעגירונג — מיט דעם אַסקעטיש-מיטלאַלטערלעכן יידנטום. און פון יענער זייט ריין האָט אַלץ דייטלעכער און היכטיקער זיך געלאָזט הערן דאָס געדונער פון דעם אָנקומענדיקן שטורעם. די אידעען פון די פראַנצ-ציווישע ענציקלאָפּעדיסטן און „אויפקלערער“ זיינען געוואָרן אַלץ פּאָפּולערער ביי דער יידישער אינטעליגענץ אין בערלין. באַזונדערס אויסגענומען האָט דאָרט וואָלטער; זיינע שאַרף-שפיציקע ווערטלעך האָבן שטאַרק נושאַ חן געווען ביי דער יידישער יוגנט, וואָס איז אויפגעצויגן געוואָרן אויף די שכלדיקע איינפאַלן פון די תלמודישע מפרשים און די בעלי הַפּלפּול. „וואָלטער — ווייזט אָן דער געשיכטספּאַרשער גרעץ — האָט אין די יידישע הייזער געהאַט פיל מער אָנהענגער, ווי אין די דייטשע“. אָבער אויך די ווירקונג און די פּועל-יוצאות פון די אויס פראַנקרייך אימפּאַריטיטע אידעען זיינען ביי דער יידישער געוועלשאַפט געווען גאַנץ אַנדערע, ווי ביי דער קריסטלעכער. די הומאַניטאַרע אידעען, וואָס זיינען אימפּאַריטיט געוואָרן פון די סענאַ-ברעגן צו די ברעגן פון דער שפּראַץ, האָבן געוועקט אין די פראַגרעסיווע שיכטן פון דער דייטשער געוועלשאַפט דעם דורשט נאָך בילדונג און אויפקלערונג. נאָר דורך דעם, וואָס דער דייטש האָט זיך דערוואָרבן אייראָפּעיִשע בילדונג, איז ער פון

1 זע י. פירסט, הענריעטע הערץ, 1858, 126, 128.

2 המאָסר, תקמ"ו, 139: בנות ישראל היודעות כלן לדבר צחות בלשון העמים

ולא יכירו לדבר יהודית.

א דייטש קיין פראנצויז ניט געוואָרן; ער האָט ניט באַדאַרפט דערביי זיך אַפּוואַגן פון זיין נאַציאָנאַלן עבר, פאַרלירן די אייגנאַרטיקייטן פון זיין אינדיווידוואַליטעט. אדרבא, דאָס דערוואַכטע גייסטיקע באַוווּסטיין און די התפעלות פאַר די אויפקלערונגס-אירענען האָבן אויפגעמונטערט די קולטורעלע נאַציאָנאַלע כוחות און ניט ווייניק מיטגעהאַלפן דעם שטאַרקן וווקס פון דער יונגער דייטשער ליטעראַטור. אמת, די ראַציאָנאַליסטישע אירענען פון די פראַנצויזישע ענציקלאָפּעדיסטן און וואַלטערס גאַליקע סאַרקאָזמען האָבן אין געוויסע דייטשע אינטעליגענטע קרייזן אַרויסגערופן אַ פיינדלעך געפיל צו די טראַדיציאָנעלע רעליגיעזע מנהגים און צייטנווייזן: אויך צו דער אמונה גופא. אַדאַנק דער פרייזניקער קריטיק האָבן די ראַציאָנאַליסטיש-געשטימטע אינטעליגענטן אָנגעפאַנגען צו זען אין דער אמונה בלויז אַ שעדלעכן און אָפגעלעבטן אָנדענק פון די אַמאָליקע פּינסטערע דורות. אָבער אויך דער דייטשער ראַציאָנאַליסט און פריי-גייסט, פאַרהאַלטנדיק זיך מיט ביטול צו דער טראַדיציאָנעלער רע-ליגיע, האָט, נאַטירלעך, דורך דעם ניט אויפגעהערט צו זיין אַ דייטש, אַ באַוווּסטיניקער טרענער פון דער דייטשער קולטור. גאָר אַנדערש איז אָבער געווען די לאַגע ביי יידן. די אמונה האָט דאָך דעמאָלט געגאַלטן אַלס איינציקער פאַקטאָר, וואָס האָט אויסגעטיילט דעם יידן פון דער גאַנצער אַרומיקער סביבה און אַרויפגעלייגט אויף אים דעם כאַראַקטע-ריסטישן שטעמפל. ווישט אָבער דער ייד פון זיך אָפּ דעם דאָזיקן שטעמפל און וויל מער ניט אָנערקענען איבער זיך די מאַכט פונם רע-ליגיעזן פאַקטאָר — ווערן דערמיט ווי איבערגעריסן די פעדים, וואָס האָבן אים פאַרבונדן מיטן יידנטום, און ער בלייבט מהויז לגדר — פון יענער זייט גרעניץ. און דער איינזייטיקער ראַציאָנאַליזם פון יענער תקופה האָט דאָך געצוונגען דעם יידישן פריידענקער, ער זאָל אָפּוואַרפן פון זיך די רעליגיעזע מסורה און אַלץ, וואָס קען ניט באַרעכטיקט ווערן דורך לאַגישע סברות און ווערט ניט באַשטעטיקט דורך דעם שכל-הישר. מען דאַרף נאָך דערביי נעמען אין באַטראַכט פּאָלגנדיקן פאַקט: די באַ-פרינונגס-אירענען, וואָס האָבן אין פראַנקרייך געבראַכט צו די נייע עשרת הדברות — צו דער „דעקלאַראַציע פון מענטשלעכע רעכט“ — זיינען אַ לאַגישער פּועל-יוצא פון די תביעות און באַדערפענישן, וואָס ס'האַט דאָרט דערשפּירט דער יונגער, עקאָנאָמיש-אויסגעוואַקסענער בירגערלעכער „ריטער שטאַנד“. דעם שטאַטישן פראַנצויזישן בירגערטום איז צו ענג געוואָרן דער אַלטפּרענקישער פּעאַדאַלער סדר, — האָט ער אינסטינקטיוו, מיט דער גאַנצער קראַפט פון זיינע יונגע אָנגעוואַלטע כוחות, גע-שטרעבט צו צעשטערן די אָפגעלעבטע לעבנספאַרמען און דערשלאָגן

זיך צו פאליטישער מאכט. ווי ווייט זיינען געווען פון די דאזיקע פאדע-
 רונגען די יידישע טרענער פון דער יונגער בורזשוואזיע, די אַנאָאָגער פון
 קאָפיטאַליסטישער אַנטוויקלונג אין פרייסן. ביי זיי האָבן טאַקע געפּו-
 נען אַ געוויסן אָפּקלאַנג די פּראַנציוזישע באַפּרייטונגס-אַידעען; אָבער נישט
 וועגן אַ נייעם סדר, ניט וועגן פּאָליטישער מאַכט-דערנאָרענע האָבן זיי
 געשטרעבט, — זיי האָבן בלויז געהלומט, און דאָס אַלס געשאַנק פון די
 לייטזעליקע „מלכי חסד“, וועגן די עלעמענטאַרסטע מענטשלעכע רעכט.
 אין פּוֹלן קאָנטראַסט מיט זייער עקאָנאָמישער מאַכט האָבן די בערלינער
 יידן געלעבט אונטער דעם שווערן דרוק פון דערנידערדיקע, ממש
 מיטלעלטערלעכע באַגרעניצונגען. מענדעלסאָנאָס קינדער, וואָס זיינען גע-
 וויינט געווען צו זען אין דער היים, מיט וואָס פאַר אַ יראַת הַכבוד
 עס פאַרהאַלטן זיך צו זייער פּאָטער די גלענצנדיקסטע טרענער פון אײ-
 ראָפּעישער קולטור, — ווי נאָר זיי האָבן זיך באַוווּזן אויף די בערלינער
 גאַסן, פלעגן זיי גאַסן-יונגען נאָכלויפן מיט שטיינער און זיי נאָכשרייען
 אַלס זידל-וואָרט: „ידישקעס, ידישקעס!“¹

עס איז דערפאַר גאַנץ באַגרייפלעך, אַז די אויפקלערונגס-אַידעען,
 דער אַפיקורסישער גייסט און פּראָטעסט קעגן די גייסטיקע קייט, וואָס
 איראַפּע האָט באַקומען פירושה פון דעם מיטלעלטער — בעת זיי זיינען
 אַרײַנגעדורנגען אין דאָס יידישע געטאָ, האָבן זיי דאָרט אָנגענומען גאַנץ
 אײַגנאַרטיקע פּאַרמען. דערצו מוז מען נאָך געדענקען, אַז די פּראַנציוז-
 זישע באַפּרייטונגס-אַידעען האָבן בכלל געקאָנט אַרײַנדרײַגען אין דער
 פריישישער רעזידענץ-שטאַט בלויז אין אַ ספּעציעלער באַלייכטונג. פריד-
 ריך דער צווייטער האָט טאַקע געשעמט אַלס פריידענקער, נאָר טאַקע
 אונטער זיין רעגירונג האָט זיך באַזונדערס פאַרשטאַרקט דער פּרינציפּ
 פון „אויפגעקלערטן אַפּסאָלוטיזם“. דער קריטישער געדאַנק האָט אונטער
 דער ממשלה פון דעם דאָזיקן „פריידענקער“ ניט געטאָרט אויפהייבן זיין
 אַנאַליטיש מעסער קעגן דעם סאָציאַלן סדר, ער האָט אים געקאָנט אויס-
 נוצן בלויז אויפן געביט פון אַמונה-פּראַגן. „דערציילט מיר ניט — שרייבט
 לעסינג מיט צאָרן ניקאָלאָאָן — וועגן דער בערלינער פּרעסע — און גע-
 דאַנקען-פרייהייט. די גאַנצע פרייהייט באַשטייט בלויז אין דעם, וואָס
 איר קאָנט פריי זידלען וויפיל איר ווילט און אויפן נאַרשיסטן שטייגער די
 אַמונה. עס וועט באַלד קומען דערצו, אַז אַן אָרנטלעכער מענטש וועט
 זיך פשוט שעמען אויסצונוצן אַזאַ מין פרייהייט... זאָל אָבער עמיצער
 פּרוּוון אין בערלין אַרויסטרעטן אַלס פאַרטיידיקער פון בירגעררעכט, זאָל

ער זיך אונטערשטיין אויפצוהייבן זיין שטימ, ווי דאָס געשעט, אַשטייגער, אין פראַנקרייך און אין דענעמאַרק, קעגן דער דעספאָטישער אונטער-דריקונג, — דעמאָלט וועט איר גלייך זיך איבערצייגן, וואָסער לאַנד אין אַמשטערדאַם פאַרקנעכטעט אין גאַנץ אייראָפּע.

אַט די דאָזיקע אייגנאַרטיקע „פרייהייט“, וואָס האָט געוועלטיקט אין פרידריכס רעזידענץ-שטאָט, האָט עס ניט ווייניק גורם געווען, די יידישע „אויפקלערער“ זאָלן אָננעמען אַ גאַנץ פיינדלעכע פּאָזיציע בנוגע צו אמונה-פּראָגן און מסורת אבות. ביי דעם איינזייטיקן ראַציאָנאַליזם פון יענער צייט איז גאַנץ באַגרייפלעך, וואָס זיי האָבן אין זייער טראַג-דיציאָנעלן לעבן און אין די רעליגיעזע „פאַראורטיילע“ געזען די אויסשליס-לעכע סיבה פון זייער פאַרקנעכטונג און דערנידערונג. וואָלטערס באַ-קאַנטע פּראָזע: *ecrasez l'infâme* — פאַרטיליקט דעם אָבערגלויבן, האָט געפונען אַ באַזונדערס שאַרפן אָפּקלאַנג אין די יידישע אינטעליגענטע קרייזן. דערצו מוז מען נאָך נעמען אין באַטראַכט, אַז ביי יעדן גייסטיקן איבערברוך בכלל איז אין דער התחלה, ווען דאָס זעלבסטבאַוואוסטזיין און דער קריטישער געדאַנק פאַנגען ערשט אָן צו דערוואַכן — דערשפּירט מען קורם-פּל דעם דרוק פון דער נאָענטסטער סביבה. די ענגט צוימען פון דער אַלטפּרענקישער פאַמיליע און דעם אַלטן לעבנסשטייגער פּילן זיך אין התחלה פיל שמאַרציקער, ווי די סאָציאַלע און פּאָליטישע אונט-טערדריקונג; דערפאַר טאַקע ווערט אין דער אָנפאַנגס-תּקופּה פון גיי-טיקער דערוואַכונג דער גאַנצער אימפעט פון פּראָטעסט און קאַמף אויסגעגאַסן קורם-פּל אויף דעם אָפּגעלעבטן לעבנסשטייגער, אויף מסורת אָבות, אויף דעם, וואָס די זיידעס און באַבעס האָבן געבאַטן. עס דאַרף אונז דערפאַר ניט חידושן, וואָס אַפילו אַזאַ טיפּער דענקער און שאַר-פּער באַאָבאַכטער, ווי שלמה מיימון, דערקלערט אויך צוזאַמען מיט די איבעריקע יידישע „אויפקלערער“, אַז „די שווערע פּאָליטישע און מאַראַ-לישע לאַגע פון דעם יידישן פּאָלק האָבן גורם געווען די רעליגיעזע פּאַר-אורטיילן“. קינדער פון רעכטלאָזן געטאָ, מענטשן פון גייסטיקער פאַר-קנעכטונג, וואָס זיינען אויפגעוואַקסן אונטער דעם דריקנדיקן יאָך פון דעם פאַרשטאַרטן רבנות — זיינען זייער ווייניק געווען צוגעפאַסט צו זעלבשטענדיקער קריטיש-היסטאָרישער אָפּשאַצונג. די גאַנצע אַלטע ירושה, אויסער דער ביבלי, וואָס איז דאָך געווען זייער הויך געשעצט אין דער קריסטלעכער וועלט, — אַלץ איז דערקלערט געוואָרן פאַר אָפּ-געלעבט און רעאַקציאָנער, און אויפן מזבח פון „אויפקלערונג“ זיינען זיי גרייט געווען ברייטווייליק מקריב צו זיין אַלע מסורות פון דער יידישער אומה.

אָט דאָס איז געווען דער „אַני מאַמין“ פון די קרויזן, צווישן וועלע-
 כע עס האָבן אין בערלין געלעבט און געאַרבעט די גרופע ליטעראַטור,
 וואָס האָבן אין סוף 1787 אויפסניי אָנגעפאַנגען אַרויסצוגעבן דעם
 „מאַספּה“: איציק אייכל, אהרן וואָלפסזאָן, דוד פרידלענדער, יואל ברוך
 א.א. זיי האָבן נאַטירלעך ניט געהאַט די מעגלעכקייט גלייך אָפן אַרויס-
 צוטראַעטן מיט זייער „אַני מאַמין“, בכדי ניט אָפצושרעקן זייער אוידיטאָ-
 ריע און ניט צו דערוועקן דעם גרימצאָרן פון די ראשי הקהלה, וואָס האָבן
 נאָך געהערט צום אַלטן דור. אין דעם אויפרוה צו די „בחורי בני
 ישראל“, וועלכן די רעדאַקטאָרן פון דעם „מאַספּה“ האָבן פאַרעפנט-
 לעכט אַלס פאַררעדע צו דער באַנייטער צייטשריפט, דערציילן
 זי, ווי שטאַרק מען איז אויף זיי אָנגעפאַלן בלויז דערפאַר, וואָס
 איין מיטאַרבעטער האָט זיך דערלויבט צו ריידן אינם „מאַספּה“ מיט
 אַן איראַנישן שמייכל וועגן די דרשנים, וואָס ווילן אָנשרעקן דעם עולם
 מיט אַזוינע „נוזמאות, ווי חבוט הקבר און מלאכי זעם“, וועלכע טוען
 קאַטעווען די לייבער פון די רשעים „מיט אייזערנע קאַמען און שפיצי-
 קע ריטער“¹. בכדי צו שטילן דעם ירגזון פון די אַרטאָדאָקסן, האָבן
 זיי געמוזט אַפּדרוקן נפתלי הערץ וויזעלס לאַנגן און וואַסערדיקן אַרטיקל
 „חקור דין“², וווּ יענער באַווייזט מיט ציטאַטן אויס מנשה בן ישראלס
 „נשמת חיים“ און אויס נאָך אַזעלכע קוועלן, אַז דאָס, וואָס די חכמי
 התלמוד דערציילן, וועגן דעם גיהנום און די מצרי שאול“ — יש להם
 יסודות בשכל האדם“ (דאָרטן, 165).

דאָך טרעטן שוין די רעדאַקטאָרן פון בערלינער „מאַספּה“ נאָנט
 פאַשטימט אַרויס אין זייער אויפרוה³ אונטער דער פּאָן פון מאַדערנעם
 וועלט-באַנעם און אַלגעמיינעם וויסן און שטעלן פאַר זיך אַלס הויפט-
 צייל: „להאיר עיני בחורי העם“, „וויסן!“ אין דעם דאָזיקן דעוויז דערמאָנט
 יעדעס מאָל דער „מאַספּה“; החכמה היא נשמת העולם — וויסן איז די
 נשמה פון דער וועלט; אַן וויסן קאָן די וועלט קיין קיום ניט האָבן. —
 שטרייבט דער „מאַספּה“ אונטער⁴. „חכמת חטבע—נאַטורוויסנשאַפּט, —
 דערקלערט איינער פון די גרינדער פונם „מאַספּה“, מענדל ברעסלר, —

1 המאספּה, תקמ"ו, 124.

2 המאספּה, תקמ"ה, 97—111, 145—165. וויזעל פאַרויכערט דערביי אויף זיין
 שטייגער, אַז ער מאַכט דאָס גאַנץ בקיצור, און גלויבט, אַז ער שרייבט אַ גאַנץ קורצן
 אַרטיקל („מאמר הקצר הזה“).

3 דער פאַרפּאָסער פונם אויפרוה איז געווען איציק אייכל.

4 המאספּה, תקמ"ט, 24.

דאָס איז דער לייטער, וואָס שטייט אויף דער ערד און זיין שפיץ שפּאַרט אָן אין די הימלען 1. בעת אין דעם „מאסר“ פון די קעניגסבערגער יאָרן האָט דעם וויכטיקסטן פּלאַץ אין דעם וויסנשאַפּטלעכן טייל פאַרנומען עקזעגעיטיק, פּירושים אויף האַרבע פּסוקים אינם ביבלישן טעקסט, פאַר-נעמט שוין אין דעם „המאסר“ פון די שפּעטערע יאָרן דעם אויבנאָן חכמת הטבע — נאַטורוויסנשאַפּט, דער טיכטיקער פּיזיקער ברוך לינדא 2 דרוקט אין „המאסר“ אַ גאַנצן זאַץ נאַטורוויסנשאַפּטלעכע אַרטיקלען (וועגן פּיזיק און געאָגראַפיע), וועלכע זיינען אין אַ פאַרגרעסערטן פאַר-נעם און צוזאַמען מיט אייניקע נייע קאָפיטלען דערשינען אין אַ באַזונד-דערער אויסגאַבע „ראשית למודים“ (1733), וואָס האָט שטאַרק אויסגע-נומען ביים לייענער-פּובליקום 3, אויך אהרן האַללע דרוקט אַ נאַנצע צאָל אַרטיקלען וועגן זאָלאָגאָיע און באַהאַנדלט אין פאַרם פון אַ ויפּח צווישן צוויי חברים אַלדד און מידר פאַרשיידענע פּראַגן וועגן פּיזיק, אַלץ דרייטער ווערט דער טאָן פון „המאסר“. די בעלי „המאספים“ ווילן שוין מער ניט דערפילן וויזעלם ווונטש — ניט צו דרוקן קיין וויין און ליבע-לירער. אהרן האַלע שרייבט אַ וויין-ליד צו פורים, וווּ די געסט ווערן אויפגעפאָדערט:

סבאו, ידידים, סבאו —
 הנה יין ושכר!
 שתו ושכרו רעים
 מנשה עד השחר 4

און דער צווייטער מיטערעדאָקטאָר, יואל לעווע, באַזינגט אין לוסטיקע סטראָפּן דעם זיסן רויש פון ליבע-פּריידן (מה יפית ומה נעמת אהבה בתענוגים). „אַן ליבע און אָן וויין — פּרעגט דער קאָריפּי פונם געזאַנג-וואָס האָבן מיר גאָר אין לעבן?“ און דער גאַנצער כאָר ענטפּערט:

לכד אהבה ולכד יין
 כל חדותנו!

1 המאסר, תק"ן, 312.

2 געבאָרן אין האַנאווער אין 1759, געשטאָרבן אין בערלין אין 1849.

3 דער „ראשית למודים“ האָט אויסגעהאַלטן 4 אויפלאַגעס. אין 1830 איז דערשינען דער צווייטער טייל (חמשה שערים בחכמת הטבע). ביידע טיילן צוזאַמען זיינען דערשינען אין 1869. עס האָט זיך אויך געפונען אַ פּלאַגיאַטאָר — אַ געוויסער שמעון מקרומניא, וואָס האָט באַגנבעט לינדויא'ס פּאָפּולער ווערק, דערפון אַ בוך גע-מאַכט אין עס פאַרענטלעכט אינטערן נאָמען „עמוד השחר“, כולל חכמות עצומות“ (ז' „המאסר“ 1790, 285—288).

4 באַטרינקט אייך, פריינד, באַטרינקט אייך! אָט איז וויין און ביר: טרינקט און שיכירט, חברים, פון אָונט ביז באַגינען! (המאסר, תקמ"ט, 161—164).

טיפיש איז אויך דאָס ליר „פתי יאמין לכל דבר“ פון יהודה ייטלש, ווו עס ווערט אָפגעלאַכט פון די, וואָס גלויבן אין פאַנטאַסטישע גלענעדעם, וועלכע זיינען סותר דעם ניכטערן מענטשלעכן שכל. „דו גלויבסט אין יעדע נאַרישקייט און אין מעשיות פון אַלטע ווייבער; גלויבסט אין נסים ונפלאות, וואָס מענטשן האָבן אויסגעטראַכט, נאָר קיינער האָט זיי מיט זיינע אויגן ניט געזען. דו גלויבסט אַלץ, ווייל — פתי יאמין לכל דבר“¹.

מיט אַ סאַרקאַסטישן שמייכל ווערט דערציילט אַ מעשהלע וועגן אַ ווערעמל, וואָס האָט זיך איינגעגראָבן אין אַ שטיק קעז. אָט דאָס קליינע נישטיקע ווערעמל איז ביי זיך אזוי זיכער, אז די גאַנצע וועלט איז באַשאַפן געוואָרן רק פון זיינעטוועגן. עס גיסט דער רעגן, די זון טוט שיינען, עס שפּראַצן גראָזן און געוויקסן — דאָס אַלץ בכדי די קי זאָלן האָבן פאַשע, זאָלן קאָנען מילך געבן, און דער מענטש טוט וועגן איר זאָרגן, טוט זי מעלקן, בכדי צו דערגרייכן דעם העכסטן ציל — דעם קעז צו באַשאַפן, אין וועלכן מיר, ווערעמלעך, טוען הויזן און אונזער דערנערונג געפינען. „אנחנו מבחר היצורים — רופט אויס דאָס ווערעמל — מיר זיינען די אויסדערוויילטע פון אַלע באַשעפענישן, מיר זיינען דער ענדציל ואחרית רצון הויצר“... דעם ווערעמל איז אָבער ניט באַשערט געווען די רעדע צו פאַרענדיקן, אַ מענטש איז צום טיש צוגעגאַנגען, האָט מיט אַ מעסער אַ שטיק קעז אָפגעשניטן, צום מויל גענומען און — איינגעשלונגען צוזאַמען מיטן ווערעמל, דעם מבחר היצורים²...

אין לידער און אין פּראָזע ווערט אין „המאסא“ געפירט אַ גע-פלאַנטע קאַמפּאַניע קעגן דעם בלינדן יראת הכבוד און התבטלות פאַר די אָנגענומענע אויטאָריטעטן. איינער פון די מיטאַרבעטער פּרעגט אין „המאסא“ אַ שאַלט תם: צי איז טאַקע אין דער אמתן אַ חוב זיך צו האַלטן בלינד ביים אַלטן פּלל, וואָס די חז"ל האָבן אַרויסגעשטעלט: אחרי רבים להטות? מיר ווייסן דאָך זייער גוט, אז דעם אמת ווייסן בלויז יחידים, און דער המון, דער רוב — בלאַנקעט איבער פאַלשע וועגן³. און אהרן האַלע באַשטעטיקט טאַקע אין אַ ספּעציעלן אַרטיקל⁴, אז יענער מיט דער שאַלט תם איז טאַקע גערעכט: הדין עם השואל, כי האמת תמצא רק

1 המאסא, תק"ן. 320, איבערגעדרוקט אין ייטלש „בני הנעורים“, 145.

2 דאָרטן, תקמ"ט, 321 — 323.

3 דאָרטן, 65.

4 דאָרטן, 303 — 312.

בפי המעטים, ובפי הרבים השקר — דעם אמת קָאָן מען געפינען נאָר ביי געצייילטע מענטשן; דער רוב, די מאַסע אין אָבער פון אים גאַנץ ווייט...

אַלץ שאַרפער לאָזט זיך אין דעם „המאסר“ הערן דער איינגע-האַלטענער צאָרן און די פאַרבאָרגענע שנאה צו די אַרטאָדאָקסישע רבנים, צו די „כת הצבועים וכת החנפים“; און מיט אַ פאַרביסענעם סאַרקאָזם ווערט געשטעלט די ביזע פראַגע: „אַז די פאַסטעכער טוען בלאַנדזשען און טאַפן ווי די בלינדע אין מיטן העלן טאָג און קאָנען דעם ריכטיקן וועג ניט געפינען, — וואָס זאָלן, נעבעך, די טשערעדעס טאָן?“¹ און דער טאָן פונם „המאסר“ ווערט אַלץ מער קריגערישער, וואָס ווייטער עס אַנטוויקלען זיך די היסטאָרישע געשעענישן פון יענער זייט ריין אין דעם, אונטער די דונערן פון דער רעוואָלוציע אויפגערודערטן פראַנקרייך.

די געשעענישן אין פראַנקרייך האָבן געמאַכט אַ געוואַלדיקן רושם ניט בלויז אויף די פראַנצויזישע, נאָר אויך אויף די דייטשע יידן. אין די פאַטעטישע רעדעס, וואָס האָבן זיך געלאָזט הערן אין דער „אַסאַמבלע נאַציאָנאַל“ (נאַציאָנאַלע פאַרזאַמלונג) וועגן פרייהייט און ברידערלעכקייט, האָבן אין די אינטעליגענטע קרייזן פון דער יידישער באַפעלקערונג דער-וועקט די שענסטע האַפּענונגען. אַ מעצער איינוווינער, אברהם שפייאר, האָט אין האַרבסט 1789 פאַרעפנטלעכט אויף יידיש-דייטש אַ ספּעציעלע „באַשרייבונג פון דער פּערענדערונג אודר אויפרוהר אין פראַנקרייך וואו מאַן נענט רעוואָלוציאָן“, בכדי צו געבן דעם יידישן לייענער די מעגלעכקייט זיך צו באַקענען מיט די רעוואָלוציאָנערע געשעענישן אין פראַנקרייך, און גלייך נאָך דעם, ווי די דאָזיקע „באַשרייבונג“ אין פון דרוק דערשינען, טרעט דערזעלבער אברהם שפייאר צו צו אַ נייער אויס-גאַבע: אין משך פון קאַרגע זעקס מאָנאַטן (נאָוועמבער 1789 — אַפּריל 1790) גיט ער אַרויס אַ וועכנטלעכע „צייטונג“, ריכטיקער אַ ביולעטען, אין וועלכן ער גיט יעדע וואָך אַ באַריכט וועגן די וויכטיקסטע געשעע-נישן, וואָס זיינען פאַרגעקומען אין דעם רעוואָלוציאָנערן פאַרזיג.²

1 המאסר, תקמ"ט, 266: אם הרועים יכסלו וימששו כעורים בצהרים מבלי מצוא דרך הישר, מה יעשו העורים?

2 שפייארס „באַשרייבונג“, ווי אויך זיין „צייטונג“, זיינען פון די געסטע יקר המציאת. עס איז באַקאַנט בלויז אין אויפגעהיטער עקזעמפלאַר, וואָס געפינט זיך אין דער ביבליאָטעק פון ירושן טעאַלאָגישן סעמינאַר אין ניו-יאָרק. מיר האָבן זיך באַנוצט מיט ד"ר י. שאַצקיס אויספירלעכן באַריכט, וואָס ער גיט וועגן דער דאָ-זיקער אויסגאַבע אין די „יוואָ-בלעטער“, II, 1931, 49—71.

אויך דער „מאסר“ דערציילט אין א פאטעטישן טאָן 1 וועגן דעם, וואָס עס קומט פֿאַר אין דער „אַסאַמבלע נאַסיאָנאַל“, ווי אַזוי דאָס רעוואָלוציאָנערע פֿאַלק האָט די פּאַסטיליע צעשטערט און ווי אַזוי „אחינו היהודים הררים בעיר מלכות פאריז“ האָבן דערוען „די שטאַרקע האַנט, וואָס האָלט די וואַגשאַץ פון צדק און משפט און טוט גוטעס אַלע מענטשן גלייך“. די בעלי „מאסר“ אייבערזעצן אויף העברעיִש די פעטיציע וועגן גלייכפֿאַרעכטיקונג, וואָס דאָס פֿאַרזיער יידנטום האָט דערלאָנגט, און זיינען דערביי מוסיף: זאָל דאָס זיין אַ צייכן פֿאַר די קינדער פון ישראל, אַז עס איז געקומען די צייט פון שיינע האָפענונגען, וואָס זאָגן אונז אָן, אַז מען קאָן אפשר אינגיכן דערוואַרטן בעסערע און גליקלעכערע טעג פֿאַר „עדת ישראל המפורד ומפורד בין העמים“. עס ווערט געמעלדעט וועגן גרענוואַרס יידנפֿריינדלעכע, הומאַנע רעדע, און אויך די מעלדונג פֿאַרענדיקט דער „מאסר“ מיט די ווערטער: „און מיר שטייען און האָפֿן אויף גאָטס הילף“.

אין אָנפֿאַנג 1790 באַזינגט אויף די בלעטער פֿונם „מאסר“ דער עלזאַסער תּושב משה ענסהיים די פֿרייהייט און רעליגיעזע טאָלעראַנץ. דער דיכטער פֿאַרויכערט, אַז „אויסגעלאָשן איז דער פֿלאַם פון האַס, און זיכער און רוֹיִק איז יעדערער, וואָס גערעכט איז זיין טאָן“ 2; אין פּאַטעטישע סטראָפֿן גיכט ער אויס זיין התפֿעלות פֿאַר דער נאַציאָנאַל־פֿאַרזאַמלונג, אין וועלכער עס זיצן „גערעכטע געזעצגעבער, וואָס האָבן זיך געשטעלט אַ דענקמאָל אויף אייביקע צייטן, און די קומענדיקע דורות וועלן זיך מיט זיי בענטשן“ 8.

1 המאסר, תקמ"ט, 372—368.

2 קְבִיתָה לְהִקָּת שְׁמִשְׁמִיחָה .

קָל עוֹשָׂה טוֹב נְכוֹן בְּטוֹת.

3 אֲשֶׁר־יָקִים זֶרְעִים לְצִדְקָה

דֹּר אַחֲרָיו בְּרָם יִשְׁמְרֵם,

הִנֵּה הַצִּדְקָה לְכֶם הִי

שֶׁם יִפּוֹן עוֹלָם בְּיָרֵת.

עַם בְּרָקָא בְּרָם יִתְבָּרַךְ

יֵשֶׁן קַמְתָּם לְעִמּוּד בְּקִרְץ

עָקֵב טוֹב תְּהִי לְתַהֲלָה

כִּי־מִי שְׁמַיִם עַל הָאָרֶץ

מיט גרויס פרייד אין דער „מאסא“ מודיע, אז די נאציאָנאַלע פאַרזאַמלונג האָט דעקרעטירט גלייכפאַרעכטיקונג פאַר די יידן, וואָס ווילן נען אין באַרדאָ; און די מעלדונג, אז פּופּציק יידישע יונגעלייט זיינען געקומען מיט די קאָקאַרדעס אויף די היטלען גרייט צו קעמפן פאַר דער נאציאָנאַלער פאַרזאַמלונג און פאַר דעם פּאַטערלאַנד, — ווערט אין „מאסא“ פּאַגלייט מיט פּאַלגנדיקע ווערטער: „ווי גרויס איז, גאָט, דיין גענאָד!.. די קינדער פון דיין פּאַלק ישראל וועלן שוין מער ניט זיין ווי פרעמדע אין זייערע אויגן, זיי וועלן פיי זיי גערעכנט ווערן ווי בריי דער, און גלייכע רעכט וועלן זיי האָבן מיט זיי. באַגרייפט דאָס און פאַרשטייט, איר אַלע אונזערע ברידער אין אַלע לענדער, וווּ איר וווינט, אז נאָר מיט דעם מערן פון וויסן וועט אויך איר דער געלייזט ווערן און אייער לאַגע וועט זיך בעסערן; אויס געלייזט און געהאַלפן וועט איר ערשט דעמאָלט ווערן, ווען די גאַנצע ערד וועט באַדעקט ווערן מיט פאַרשטאַנד און וויסן“¹.

די גייסטיקע פּאַסטעכער, די אַרטאָדאָקסישע רבנים, האָבן אָפּער זיך געשראַקן פאַר רעפּאַרמעס, פאַר אַלץ, וואָס געפינט זיך אין סתירה מיט מסורת אבות. איז דערפאַר גאַנץ באַגרייבלעך, וואָס דער טאָן, אין זעלכען דער „מאסא“ רעדט וועגן די „רועי ישראל“, ווערט וואָס ווייטער אַלץ שאַרפּער און פיינדלעכער. מענדל ברעסלוי אויס קעניגסבערג², איינער פון די גרינדער פון „חברת דורשי שפת עבר“ און דעם „מאסא“ און פאַרפאַסער פון דעם אַלגעגאָרישן דראַמאַטישן געדיכט „ילדות ובהרות“ (1786) — איז אַרויסגעטראָטן מיט אַ לאַנגן אויפּרוף, וואָס טראַגט דעם מאַטאָ: „בית יעקב לכו ונלכה באור וכו'“, צו די „רבני וגאוני ארץ היושבים על פסא הדין“. ער געפינט, אז נאָר בלינדע קאָנען איצט ניט באַמערקן, ווי גאָר אינגיבן וועט וויסן און חכמה זיין דער גרונדשטיין פון דער וועלט און די פּעסטע שטיצע פון אונזער צייט. אַלע חכמי האומות טוען דאָך איצט אונז יידן דערקלערן שלום און פריינדשאַפט. דערפאַר דאַרפן אויך מיר „מאמיני דת משה וישראל“ אָפּראַמען אַלע שטרויכלשטיינער און שטערונגען, וואָס ליגן אויף אונזער וועג. זאָל אייך

1 המאסא, 188: פיינו זאת אחינו פני ישראל בכל מקומות מושבותיכם ודעו, כי ברום החכמה תרום פבודכם, וברבות הדעה תרבה טובתכם, לא תושעון ולא תגאלון עד כי מלה הארץ דעה“ (שפיצירט אינס, המאסא“).

2 געבאָרן בערך 1760. געשטאַרבן אין 1829.

ניט פארדריסן, ווענדעט זיך ברעסלוי צו די „רועי ישראל“, וואָס איך האָב די העזה אייך אָפֿן אַרויסצוזאָגן דעם אמת. די אומות העולם זאָגן דאָך אזוי אויך, אז די חכמי ישראל פאַרהאַלטן זיך מיט שפּאַט און ביטול צו יעדן איינעם, וואָס גאַרט און פאַרשט נאָך אמת. ווענד איך מיך צו אייך, ראשי עדת ישורון, קוקט אייך אויפּמערקזאַם צו צו די ווונדערבאַרע מעשים, וואָס קומען פאַר אין איצטיקע טעג... איר טאַרט ניט שטיין פונדערווייטן, אויף אייך ליגט דער חוב צו שטיצן און שטאַרקן די בעסטע פאַרשטייער פון אונזער פּאַלק, וואָס טראַכטן וועגן טובת הכלל און שטרעבן אַרויסצופירן אונזער פּאַלק אויפֿן וועג פון וויסן, בכרי דורכדעם צו דערלייכטערן אונזער לאַגע.

אַביסל פאַרשטעלט, דאָך איז זיך גאַנץ לייכט אָנצושטויסן, אז ברעסלוי פּאָדערט פון די רבנים, זיי זאָלן מיטהעלפֿן די יידישע פּלל-טוערס, וואָס האָבן דעמאָלט געקעמפט פאַר רעפּאָרמעס און פאַר דער-לייכטערן די יידישע רעכטלעכע לאַגע. ער לייגט אויך פאַר, די „ראשי בית יעקב“ זאָלן זיך פאַרזאַמלען און ערנסט באַטראַכטן, ווי אזוי צו דער-לייכטערן ביים פּאַלק דעם עול פון ריטועלע באַגרענעזונגען (להקל מעליהם הנוספות). מיר דאַרפֿן — שטרייכט ברעסלוי אונטער — יעדע זאָך אויספאַרשן לויט דעם מענטשלעכן שכל; אויף דעם דרך זיינען דאָך אויך די חכמי התלמוד געגאַנגען: אַלץ האָבן זיי קריטיש באַלויכטן מיט דעם שאַרף פון דעם שכל און עס איז זיי אַפילו אויפֿן געדאַנק ניט געקומען אין חרם אַרײַנצווואַרפֿן ר' שמעונען דערפאַר, וואָס יענער האָט מתיר געווען „בשר עוף בחלב“, ד"ה, אז דאָס פלייש פון אַן עוף מעג מען קאָכן אין מילך. דערצײלט דאָך די גמרא, אז אַ בת-קול האָט אויף בית הי"ל און בית שמאי אויסגערופֿן: אלו ואלו דברי אלהים חיים! דאָס וויל באַווייזן, אז מיר דאַרפֿן ביי אַלע פּראַגן גיין מיטן אייגענעם שכל, אַלץ פריי אויספאַרשן און באַלויכטן, ניט ווי די אַקסן אין אַקער פלינד, אָן פאַרשטאַנד פּאַלגן נאָכן פירער...

קודם-כל — שטרייכט ברעסלוי אונטער — מוז מען רעפּאָרמירן דעם סדר פון קינדער-דערציִונג, וואָס איז בין איצט געווען אזוי ווילד און העסלעך. באַזונדערס דאַרף מען זען פאַרשפרייטן אין אונזער פּאַלק נאַטור-וויסנשאַפט, וואָס זיינען דאָך דער גרונדשטיין פון יעדן וויסן. ער ווייסט, די רבנים האָבן מורא, אז ווען די יוגנט וועט באַק-מען מאַדערנע דערציִונג — יצאו לתרבות רעה, און זיי ווייזן טאַקע דערביי אָן אויף געוועזענע ישיבה-בחורים, וואָס פלעגן פאַרברענגען טעג און נעכט איבער תלמוד און פוסקים, אָבער ווי נאָר זיי האָבן זיך באַ-קענט מיט מאַדערנע וויסנשאַפט, האָבן זיי אינגאַנצן כּון זיך אָפּגעוואַרפֿן

דעם עולם פון דער תורה און געלאזט זיך אויף קרומע וועגן, זאלן אָבער די רבנים וויסן, אז אין דעם איז טאקע דער עיקר שולדיק די שלעכטע דערציִונג, וואָס די דאָזיקע ישיבה-בַּחורים האָבן אין דער יוגנט גענאָסן. מען האָט זיי אויפגעצויגן אין ווילדן אָבערגלויבן, מען האָט זיי פאָר-געזאָגט די נאַרישסטע לעגענדעס, וואָס נישט געשטויגן און נישט געפלוּיגן, און פאַרזיכערט, אז דאָס איז לויטער אמת. מען האָט זיי געסטראַשעט, אז ווער עס פאַרנעמט זיך מיט וויסנשאַפטן, פאַר דעם איז שוין אָנגע-גרייט דער גיהנום און ער איז אַ פאַרפאַלענער אויף אייביק. דערפאַר טאקע, ווען זיי האָבן זיך באַקענט מיט דעם מאָרענעם וויסן, זייערע אויגן האָבן זיך געעפנט, ווען זיי האָבן דערזען, ווי פאַרנאַרישט און פאַר-פינסטערט זיי זיינען פריער געווען, — האָבן זיי זייער גאַנצן צאָרן אויס-געגאַסן אויף זייערע מלמדים און דערציער. זיי האָבן ניט געקאָנט זיי מוחל זיין די אומזיסטע פאַרלאָרענע בעסטע יונגע יאָרן, זיי זיינען גע-קומען צום באַשלוס, אז „מאַשריהם מתעים“ — אז זייערע וועגפירער האָבן זיי פאַרפירט. האָבן זיי דאָן מיט האַס און מיט ביטול אָפגעוואָרפן פון זיך אַלץ, וואָס זיי האָבן אין דער יוגנט געלערנט, און געלאָזט זיך אויף נייע, פרעמדע וועגן...

זעט — רופט אויס ברעסלוי מיט פאַרביטערונג — די פעלקער, וואָס אַרום אונז, גייען אין די ריכטיקע וועגן, זיי פלייסן זיך וואָס גיכער צו דערווייטערן דעם שקר פונם אמת, זיי פרעדיקן הומאַניזם און מענטשן-ליב; אַפילו מיט אונז, וואָס מיר זיינען ביי זיי פריער געווען אזוי פאַרהאַסט, טוען זיי איצט פרידן שליסן. און ביי אונז — מיר מוזן זיך דאָך שעמען און באַהאַלטן פאַר בוש! ביי אונז הערט מען נאָר רדיפות און קריגערייען, אונזערע פירער טוען פאַר יעדער קלייניקייט באַוואַרפן מיט די פּיילן פון „חרם“; נישטאָ צווישן אונזערע פרעדיקער און דרשנים אַזוינע פאַרשטענדיקע מענער, וואָס זאלן זיין אימשטאַנד צו ווייזן דעם פאָלק דעם ריכטיקן וועג און באַקענען אים מיט דעם, וואָס ס'איז נוצלעך און נייטיק...

פאַלד נאָך ברעסלויס אויפרוף איז אין „המאסר“ דערשינען אַ שאַרפע קריטיק 1 קעגן דעם מוסר-ספר „מרפא לשוב“, וואָס ס'האָט פאַרפאַסט דער אונז שוין באַקאַנטער האַמבורגער רב רפאל פהן. דער רעצענזענט באַנוגנט זיך ניט דערמיט, וואָס ער טרעט אַרויס אין אַ זייער

1 המאסר 1790, ז' 362—380. די רעצענזיע איז דערשינען אַנאָנים. מיר זיינען זיך אָבער משער, אז עס האָט זי געשריבן שאול בערלין, העגן וועלכן מיר וועלן זייטער ריידן באַריכות.

שארפן און ביזן טאָן קעגן דעם פאַרבאַסער פון „מראַפּ לשון“ און רופט דערביי אַוים מיט פעם: און אזאַ פאַרשוין, וואָס פאַרשטייט אַפילו ניט קיין פירוש המילות, האָט עס די העזה צו זיין אַ פירער פונם פּאָלק! וואָס וועלן דערויף זאָגן די אומות, צווישן וועלכע מיר וווינען? ער נוצט דערביי אַגב אויך אַוים די געלעגנהייט בכלל אַנצופאַלן אויף די „חכמי תלמודים“, וואָס „מלאכת הדקדוק“, תועבה בעיניהם“, און קלאַגט זיך אויף די היינטיקע „ראשי עם“, וואָס טוען פאַראַכטן אַלע וועלטלעכע חכמות, און טאַקע דורך זיי, דורך די דאָזיקע „ראשים“, איז דאָס פּאָלק ישראל געוואָרן צו שפּאַט און צו שאַנד ביי אַלע פעלקער; מיט פאַראַכטונג און געלעכטער זאָגט מען וועגן אונז: עַם בְּבַל וְלֹא חָכָם! אַ נידער-טרעכטיק נאַריש פּאָלק!

מיט דעם אַלץ האָט זיך אָבער נאָך ניט באַנונגט דער הויפט-רעדאַקטאָר פונם „המאסף“ — אהרן וואַלפּסאָן¹, און ער טרעט אַרום מיט אַ ספּעציעלן פּאַמפּלעט „שיחה בארץ החיים“², פול מיט האַס און מיט שפּאַט קעגן די „מאשרים מתעים“, קעגן די פינסטערע „מורדי אור“, וואָס פאַראַכטן פּילרונג און וויסן, וואַלפּסאָן דערציילט, ווי דאָרט, „בארץ החיים“ — אויף יענער וועלט באַגעגנט דעם רבנו משה בן מיימון איינער פון די ניט לאַנג פאַרשטאַרבענע דייטשע רבנים. וואַלפּסאָן רופט אים ניט אָן ביים נאָמען, ער ווייזט אָבער אָן, אַז יענער האָט ביים לעבן געגאַלטן אַלס „גדול בישראל“ און האָט בשעתו געשאַטן פּעך און שוועבל אויף מענדעלסזאָנס „ביאור“ און תורה-איבערזעצונג. מיט ביטול באַגעגנט דעם אַשפּנזישן רב דער רמב"ם: „איך קען דיינע לאַנדסלייט, איך ווייס, ווי שלעכט דערצויגן זיי זיינען, און ווי זוילד און אומגעלומפערט עס זיינען זייערע מעשים. זיי קענען אַפילו ניט ריידן אַ ריינע געזעצמעסיקע שפּראַך, ווי מענטשן דאַרפן ריידן“³. עס פאַרוויקלט זיך אַ לאַנגער צווייגעשפּרעך צווישן די צוויי יידישע רבנים: צווישן דעם בעל „יד החזקה“ און דעם „גדול הדור“, דעם „פטיש החזק“ אַוים דעם סוף 18טן י"ה, וואָס האָט אַפילו געפרוּווט מאַכן אַ פירוש אויף דעם „יד החזקה“. מיט בייסנדיקער איראַניע שילדערט וואַלפּסאָן, ווי אָפּגעשטאַנען, ווי לעכערלעך נישטיק ס'איז דער אַשפּנזישער רב אַקעגן דעם הויך-געבילדעטן ספרדי. בעת יענער רעדט וועגן

1 פון סוף 1790 פאַנגט אָן אהרן בן וואַלף האַלע אונטערצייכענען זיינע אַרטיקלען מיטן נאָמען וואַלפּסאָן.

2 המאסף, ב' VII, 54—67, 120—158, 203—227, 279—360.

3 דאַרטן, 55: גם לא למדו לשונם דבר נכחה וצחות כמשפט. דער דאָזיקער „חסא“ ווערט איבערגעזעצט אויך ווייטער, ז' 324.

לאַגיק און פילאָזאָפֿיע פּראָבלעמען, ענטפערט דער אַשפּנישער רב מיט גאַרישע פּשטלעך און ווילדן פּלפּול, אָדער ער ברענגט אַ מאַמר אויס דעם „זוהר“, וועלכן וואָלפּסאָן באַגלייט אין אַ ספּעציעלער הערה מיט פּאָלגנדיקן פּאַטעטישן אויסרוף: „ווער פּון אונז וועט זיך ניט שעמען און זיין פנים זועט ניט פּלאַמען פאַר בושה, לייענענדיק אַזאַ מאַמר און נאָך פיל אַנדערע, מיט וועלכע עס איז פול דער „זוהר“ 1. און פול מיט צאַרן, רופט אויס דער רמב״ם: „יע, איך זע, ער (דער אַשפּנישער רב) איז נאָך ניט ריין געוואָשן פּון זיין שמוץ, פאַרמאַכט זיינען זיינע זייגן פּון צו זען און פאַרשטאַקט זיין האַרץ צו פאַרשטיין!“ און ער מוסרט דעם רב: „הסיר דעות נפסדות מקרבך, למוד דעת את ד' באמת“ 2.

און דער דיאַלאָג ווערט נאָך דערפֿיי באַגלייט מיט הערות פּון וואָלפּסאָנען גופא, אייניקע געשריבן אין העברעיִש און אַנדערע אין דייטש מיט יידישע אותיות. מיט אַ שטעכיקן שמויכל ווייזט ער אָן אויף „די דענקונגסאַרט אייניגער רבנים אונזערעס ציטאַלטערס“, וואָס די גרעסטע באַליידיקונג איז ביי זיי, ווען מען דערמאָנט זיי וועגן דקדוק. זייער האַס און עקל צו דקדוק — דערציילט וואָלפּסאָן — איז אַזוי גרויס, אַז איינער פּון זיי האָט אַפילו אום שבת הגדול גע־האַלטן אַ ספּעציעלע דרשה וועגן דעם; ער האָט אָנגעוויזן, אַז „יעדער רשע איז אַ מדקדק, און דערפֿיי זיך באַרימט, אַז ער גופא האָט קיינ־מאָל קיין דקדוק ניט געלערנט. וויטער דערציילט וואָלפּסאָן, ווי ער אַליין האָט אַמאָל בייגעזען, ווי מען האָט מיט גרויס פאַראַד מקבד געווען אויפן הייליקן אָרט אַ גרויסן קאַרפּ. דעם דאָזיקן קאַרפּ האָט אַ קשובע הויז-פרוי געקויפט לפּכוד שבת. ביים אויפשניידן דעם קאַרפּ האָבן זיך פּון אונטערן מעסער געלאָזט הערן געוויסע טענער, און דער פרומער הויז-פרוי האָט זיך געדאַכט — זי הערט עפעס אַ קול, וואָס האָט אָפּגעקלונגען אין אירע אויערן ווי „שמע ישראל“. אויסער זיך איז זי גלייך געלאָפּן צום מרי דאתרא, און יענער האָט גלייך איינגעזען, אַז דער פּיש איז געווען אַ גלגול; האָט ער באַפוילן, מען זאָל דעם קאַרפּ מיט גרויס כבוד ברענגען צו קבר ישראל 3.

דער דיאַלאָג צווישן דעם רמב״ם מיטן אַשפּנישן רב ווערט מיט אַמאָל איבערגעריסן. עס באַווייזט זיך מיט גרויס פאַראַד אין דער באַ־גלייטונג פּון אַ ליכטיקן מלאַך דער פאַרפאַסער פּון „פּערדאָן“ און „מאָר־

1 המאסף, ב. VII, 149.

2 דערווייטער פון דיר דיינע שעדלעכע דעות און לערן ריכטיק גאט צו דערקענען.

3 דאָרטן, 153.

גענשטונדען" — משה מענדעלסזאן. מיימוני דערפרייט זיך זייער, ער האלט און קושט זיין נייעם חבר. מענדעלסזאן דערקענט גלייך דעם אשפנזישן רב, — יענער האט אים דאך גערודפט ביים לעבן... „כדוב שכול פגש בי לבלעני" — קלאגט זיך מענדעלסזאן; און ווען מיימוני ווייזט אן, אז ער פרוווט ווי ווייט מעגלעך ווירקן אויף דעם דאזיקן קעגנער זיינעם, יענער זאל ענדערן זיין גייסט און באפרייען זיך פון זיינע שעדלעכע דעות, רופט מענדעלסזאן אויס מיט פארביטערונג: היהפוך כושי עורו ונמר חברבורותיו! ווי דער נעגער קאן זיין הויט ניט ענדערן און דער לעמפערט זיין פלעקיקע פעל, נאך ווייניקער קאן געמאלט זיין יענער זאל זיך ענדערן. אומזיסט טוסטו דיינע רייד אויסברענגען, דיינע ווערלעכער וועלן גאר ניט העלפן, וואָרעם טיה, ווי מיט אן אייזערנעם גריפל און מיט אַ פען פונם שאַרפסטן שטיין, איז אין זיין האַרץ איינגעקריצט די נאַרשיקייט און אומוויסנדיקייט. זי קאן פון דאָרט ניט אָפגעמעקט ווערן, סידן עס וועט גאָטס ווונדער געשען¹.

און ווייטער קלאַגט זיך מענדעלסזאן פאַרן רמב"ם: אַט אזוי איז זייער נאַרשיכער שטייגער: ריכטיקע וועגן מיידן זיי אויס און בלאַנקען איבער קרומע שטעגן, זיי אינטערעסירט ניט צו באַגרייפן יעדע זאך לויט איר ריכטיקן מהות, זייער גאַנצער ווונטש און פאַרלאַנג איז בלויז צו באַווייזן זייער חריפות, זייער געניטקייט אין בויען און צעשטערן, אין פלאַנצן און אויסוואַרצלען; פון שפינוועפס טוען זיי גאַנצע טורעמס בויען, וואָס הענגען אין דער לופטן און פונם לייכטסטן בלאַז ווערן זיי צעשווומען און פאַרשווונדן.

אַלס ביאוריסט און איבערזעצער פון ביבלישע ביכער 2 גיט וואַלפסזאן אָפּ אין זיין פאַמפלעט פיל אַרט דעם קאַמף קעגן מענדעלסזאן זאָנס חומש-איבערזעצונג. כאַראַקטעריסטיש איז דערביי פאַלגנדיקער פּרט: וואַלפסזאן ווייזט אָן אין אַ הערה, אז די רבנים (היושבים על מדין) זיינען מחויב ארויסצוגעבן אַ באַפעל, אז יעדער דאַרף כתפלל זיין „בלשון ארצו אשר ידע ויבין", ד"ה — אויף דער לאַנדסשפּראַך, וואָס ער באַוויצט און פאַרשטייט. מען דאַרף אָבער דערביי קיין טעות ניט האַבן. עס האַנדלט זיך דאָ ניט וועגן דעם, אז יעדער דאַרף מתפלל זיין אויף דער שפּראַך, וואָס ער רעדט און פאַרשטייט, — דער עיקר איז מתפלל זיין אויף דער לאַנדסשפּראַך, ווען דער אַשפּנזישער רב דערקלערט מענדעלסזאנען, אז די פריערדיקע ביבלי-איבערזעצער האַבן זיך ביי זייער

1 המאסף, VII, 213.

2 זעען דעם — אין חייטערויקן קאפיטל.

איבערזעצונג פאנוצט „בלשון המורגל בבני ישראל בארץ אשכנז ולכן הקורא ירוץ בו“ (מיט דער שפראך, וואָס איז גילטיק ביי די יידן אין דייטשלאַנד, און דערפאַר איז זי דעם לייענער לייכט פאַרשטענדלעך). — דערווידערט דערויף מענדעלסזאָן מיט פעם: ולא מצאתי שבוש לשון יותר כמו בתרגום אשכנזי אשר היה לבני ישראל טרם הוצאתי תרגומי לאור — איך האָב נאָך אַזא פאַרגרייזטע שפראַך ניט געזען, ווי אָט די דייטשע איבערזעצונג, וואָס יידן האָבן געהאַט ביז איך האָב מיין איבערזעצונג פאַרעפנטלעכט 1. און וואָלפסזאָן גופא ווייזט דערביי אָן אין אַ ספּעציעלער הערה, אַז ער דרך פּלל קאָן מען זאָגן, דאָס בנוגע די אַלע דייטשע איבערזעצונגען, מיט וועלכע יידן האָבן זיך פאַנוצט ביז ס'איז דערשינען „התרגום מאדוננו רמב"מ“, איז זייער צוגעפאַסט דער אַלטער דרוש פון די חכמי התלמוד: בווי אתה מאור שאין להם לא כתב ולא לשון. און טאַקע זיי — רופט וואָלפסזאָן אויס מיט פאַטאַס — די דאָזיקע איבערזעצונגען האָבן אונז פאַרוויסט און דאָס הויז יעקב געבראַכט צו שאַנד, ווייל פון זיי האָבן מיר זיך פון קינדהייט אָן צוגע-ווינט צו ריידן ווילר און פאַרדאַרבן (מתוכם למדו מנעוריהם לרבר תועה).

צום שלום ווענדט זיך מענדעלסזאָן צום רמב"ם, אָנווייזנדיק אויפן אשכנזישן רב: „רו זעסט איצט, ווי גערעכט איך בין געווען בעת איך האָב אָנגעוויזן, אַז טיף אין זיין האַרצן איז איינגעקריצט נאַרישקייט און אומוויסנקייט... זיי בלאַנדזשען אין דער פינסטער, זיי ווייסן ניט און פאַרשטייען ניט, אין וואָס זיי וועלן שטרויכלען, און ווילן ניט הערן די שטימע פון פאַרשטאַנד, וואָס איר איינציקער ווונטש איז דאָך צו עפע-נען פלינדע די אויגן און זייער פינסטערניש מיט ליכט צו דערפילן“ 2... וואָלפסזאָן פאַמפלעט האָט מיט זיין שאַרפן טאָן געמאַכט אַ גע-וויסן רושם 3. קעגן דער ראַדיקאַלער ריכטונג פון דעם „מאסה“ זיינען אַרויסגעטראָטן ניט בלויז אַזוינע פרומאַקעס, ווי דער ווינער משגיח על

1 המאסף, ב. VII, 287 — 288.

2 דאָרטן, 290.

3 וואָלפסזאָן האָט אין דער התחלה געהאַלטן בסוד, אַז ער איז דער פאַר-פאַסער פונם פאַמפלעט, און ער האָט געמאַכט דעם אַנשטעל, אַז זיינער אַ באַקאַנטער האָט אים פלומרשט באַקומען פון איינעם, וואָס איז שוין געווען אַ נוטה למות, און יענער האָט אַרויסגעזאָגט דעם חונטש, אַז נאָך זיין טויט זאָל מען זיין ווערק פאַר-עפנטלעכן. ערשט נאָך דעם, ווי מען איז פון פאַרשיידענע זייטן אָנגעפאַלן אויף דעם פאַמפלעט, האָט וואָלפסזאָן זיך מודה געווען אין עפנטלעך דערקלערט: אני אני הוא המחבר אותה מראש-תה ועד תכליתה (דאָרטן, 300).

השוחטים דוב בער 1, נאָר אויך מענדעלסוואַגס אַ הייסער חסיד, דער יונגער נחמן ב"ר שמחה ברש 8, אַ געוועזענער מיטאַרבעטער פונם „מאסר" גוכא. שוין אין 1791 טרעט שאַרף אַרויס קעגן דעם „מאסר" דער באַוואוסטער השפּלה-טרעגער מענדל לעפּין אין זיין פּראַנצווזישער בראַשור 8. „אַבער די, — רופט אויס מיט פאַרביטערונג לעפּין, — וואָס האָבן אים (דעם „מאסר") זויטער געפירט, דענקענדיק, אַז זיי זיינען מער אויפגעקלערט, האָבן פּערזענלעך זיך שלעכט געפירט און האָבן עפנטלעך אָנגעגריפּן אין זייער זשורנאַל די שוואַכע זייטן פון די רבנים, דורך וואָס זיי האָבן אַרויסגערופן די אַלגעמיינע פאַראַכטונג פון פּאָלק און זיינען ענדלעך געוואָרן ניט מער טאַלעראַנט, ווי די אַרטאָדאָקסישע פּאַנאַטיקער, וועמען זיי האָבן אויסגעלאַכט" 4. ניט ווייניקער שאַרף איז אַרויסגעטראַטן דער געבילדעטער אַרצט ברוך בן יונה ייטליס, וואָס האָט מיטגעאַרבעט אין די ערשטע יאָרגענג „המאסר". אין זיין קונטרס „האורב", וואָס איז דערשינען אין 1795 אונטערן פּסעוודאָנים פּנחס חנניהו ארגוזי די סילוא ס"ט, שטרייכט ייטליס אונטער, אַז דער „המאסר" פון די לעצטע יאָרן גע= פינט זיך ניט אין קיין שום אידעישער קרבות מיט דעם פּר'ערדיקן „המאסר". לויבנדיק די ערשטע יאָרגענג „המאסר" ביזן טאָג אַרײַן, פאַרזיכערט דער פּראָפּעסאָר, אַז די דאָזיקע צייטשריפט איז שוין פון לאַנג אַנטשוויגן גע= וואָרן. איצט איז אַרויסגעטראַטן אַ קאָמפּאַניע פון גאָר אַנדערע מענטשן, זיי גיבן זיך אויך אויס אַלס מיטגלידער פון „חברת שוחרי הטוב והתושיה" און נוצן אויס די פּאַפּולערע פירמע „המאסר" פאַר זייער אויסגאַבע, וואָס איז מיט איר חוצפּישן טאָן לחלוטין פּרעמד דעם רױקן און געלאַ= סענעם „המאסר" פון די אַכציקער יאָרן. ולא יקרא עוד המאסר, — רופט ייטליס אויס מיט כּעס, — ניט „המאסר" דאַרף די דאָזיקע אויסגאַבע הייסן, נאָר „האספּסוף" 5.

1 וואַלפּואַנס ענטפּער אויף דוב-בערס אַנפּאַלן זע המאסר VII.

2 וועגן אים — אין איינעם פון די שפּעטערדיקע קאָפּילען.

3 זע אינזער ווערק, ב' V, 326. די דאטע איז דאָרט ניט ריכטיק אָנגע= וויזן. די בראַשור איז דערשינען אין 1791. אויך דער דרוקאָרט איז פּאַלש אָנגעוויזן: שאַלאַניקי אַנשטאַט ווין.

4 מ. עריק, עטיוודן צו דער געשיכטע פון דער האַסקאַלע, 142—143.

5 האורב, 5: ולא יקרא עוד „המאסר" כי אם יקרא שמו בישראל, האספּסוף, כי האספּסוף אשר בקרבם אספו וחברו חבר משחית נועם מליצה הקדושה ויתאוו תאוה במותרות שאינו מוכן להם וילוונו על עבדי ד' ולא ידעו מאי דקאמרי רבנן. וקראתי שם המחברת הזאת „האורב", כי במערכת מלחמה בא האורב אחר המאסר, ואנכי אורב להם מפה ומפה ואכה ואכתם עד פי נפלו. ועם עוד יעשו כהנה וכנה להתל בחכמים ובחסידים וילעייגו בשפה רפה אנכי האורב אקום מהרה ממקמי ואמחצם.

איך וועל קעמפן קעגן זיי — דערקלערט ברוך ייטליס — ביי זיי זועלן פאלן! ס'איז שוין אָבער פאָקטיש געווען נאָך אַלעמען. די זעלבע פאָליטישע און סאָציאלע געשעענישן, וואָס האָבן געצווונגען דעם „מאסה“ צו ווערן אַלץ דרייַסטער און קריגערישער — זיי האָבן עס אויך אין אַ גרויסער סער מאָס גורם געווען, וואָס דער „מאסה“ האָט געמוזט פאַלן; קורס=בל אַוויס דעם וויכטיקן גרונד, וואָס ער איז געבליבן אָן אַן אוידיטאָריע. שוין אין סוף פונם זעקסטן יאָרהונדערט (האַרבסט 1790) קלאָגט זיך די רעדאַקציע, אַז „די אַנצאַל דער סובסקריבענטען האָט זיך מערקליך פּער=מינדערט“. זי איז דערפאַר געצווונגען צו פאַרוואַנדלען דעם „מאסה“ פון אַ חודש=זשורנאַל אין אַ ניט=פּעריאָדישע צייטשריפט. פון צייט צו צייט וועט זי אַרויסגעבן אַ העפט פון זעקס דרוקבויגן, און פיר אַזעלכע העפטן וועלן אויסמאַכן אַ גאַנצן באַנד. און ווי באַלד די צאָל סובסקריבענטן וועט זיין ניט ווייניקער פון 200, פאַרשפּרעכט די רעדאַקציע „נאָך אונ=זערן בעסטעמגלייכסטען קרעפטען“ די צייטשריפט „פּראָמפט פּאַרטצוועצען“. עס האָט אָבער געדויערט גאַנצע פיר יאָר ביי ס'איז דערשינען דאָס ערשטע העפט פון דער ניט=פּעריאָדישער אויסגאַבע. די רעדאַקציע איז שוין געווען אַ נייע: שוין ניט אייכל און בערלין, נאָר אהרן וואָלפּס=זאָן און יואל לעווע, וואָס זיינען ביידע געשטאַנען אָן דער שפּיץ פון דער ווילהעלם=שול אין ברעסלאָו 1. יעדעס יאָר איז דערשינען בלוין צו איין העפט, אַזוי, אַז דער זיבעטער באַנד האָט זיך געצויגן גאַנצע פיר יאָר (1794—1797). צום סוף פון דעם דאָזיקן באַנד ווערט אין אַ קאָ=רעספּאַנדענץ אויס אַמסטערדאַם 2 געפראַכט די בשורה, אַז דעם צווייטן סעפטעמבער 1796 איז אין האַג אָנגענומען געוואָרן דער דעקרעט וועגן יידישער גלייכבאַרעכטיקונג אין דער באַטאַווישער רעפּובליק. און עס

1 די ווילהעלם=שולע איז געגרינדעט אין 1791.

2 עס איז כמעט אייסער ספק, אַז די קאַרעספּאַנדענץ האָט צוגעשיקט צייט צווישן דער מאַילפּעלד, וואָס האָט אין צוויי יאָר אַרום, אין 1799, פאַרעפנטלעכט אין העב=רעישער איבערזעצונג אונטערן נאָמען „דברי נגידים“ די אַלע דעבאַטן, וואָס זיינען פאַרגעקומען אין דער באַטאַווישער נאַציאָנאַל=פאַרזאַמלונג, איידער ס'איז אָנגענומען געוואָרן דער דעקרעט וועגן יידישער גלייכבאַרעכטיקונג. כאַראַקטעריסטיש איז דער לאַנגער אַריינפיר (פּתיחה) פונם איבערזעצער. ער פילט זיך גליקלעך, וואָס דער גרויסער זאַץ „ראַהבת לרעך כּמוך“ ווערט איצט פאַרווירקלעכט דורכן דערויז „פּרייהייט, גלייכהייט און פּרווערשאַפּט“. איצט, אַז מען האָט אונז געגעבן אַלע רעכט, דאַרפן אויך מיר מיט ליבע און פּריינדשאַפּט זיך פאַרהאַלטן צו די פעלקער, צווישן וועלכע מיר וווינען; אַלס פּילבאַרעכטיקטע פּירגער דאַרפן מיר קורס=בל גיט זיין מער אָפּגעזונדערט און אומוויסענד. מיר זיינען מחוייב צו דערווערבן וואָס מער וויסן און וועלטלעכע בילדונג.

איז זייער סימפטאמאטיש, וואָס גלייך נאָך דעם אין דייטשער איבערזע-
צונג פאַרעפנטלעכטן דעקרעט וועגן דער עמאַנספּאַציע פון יידן אין
דער פּאַטאַווישער רעפּובליק פּאַלגט די דערקלערונג פון דער רעדאַקציע,
אַז די צאָל „דער סובסקריבענטען“ איז געפאַלן די לעצטע צייט פון 150
ביז 120. ביי אַזאַ נישטיקן סכּום קאָן די צייטשריפט ניט עקסיסטירן.
די רעדאַקציע וויל אָבער האָפּן „דאַס אונזערע צייטשריפט פאַן דעם
בעסערן טיילע דער נאַציאָן אונטערשטיצט אונד אויפּרעכט ערהאַלטען
ווערדען ווירד“; און עס וועלן זיך געפינען 200 פּערזאָן, וואָס וועלן יער-
לעך מנדר זיין אויף דער צייטונג צו צוויי טאָלער. „דער ערפּאָלג מוס
עס צייגען — לייענען מיר אינם שלום פון דער דערקלערונג — אָב וויר
אונס צו פּיל געשמייכעלט האַפען אָדער ניכט“ 1.

די געווינטשטע 200 פּערזאָן האָבן זיך ניט געפונען, און דער
„המאסא“ האָט געמוזט אונטערגיין. פאַר די מעסיקע קרייזן איז דער
„המאסא“ פון די 90ער יאָרן געווען שוין צו ראַדיקאַל, און די, וואָס ווינען
געווען איין דעה מיט וואָלפּסוואַנען — זיי האָבן שוין געהאַלטן אַ העברעיִשע
צייטשריפט אינגאַנצן פאַר איבעריק. מען מוז דאָך דערביי נעמען אין
באַטראַכט, אַז די אונטער דונערן פון דער רעוואָלוציע פּראַקלאַמירטע
„דעקלאַראַציע פון די מענטשלעכע רעכט“ האָט זיך אָפּגעשפּיגלט אין
דעם יידישן געמאָ אויף אַ גאַנץ אויסטערלישן אופן. דער דעוויז: „פּריי-
הייט, גלייכהייט און ברודערשאַפט“ האָט לאַגיש געפירט צו דער פּאַרע-
רונג פון גלייכבאַרעכטיקונג אויך פאַר יידן, אָבער פאַר יידן סתּם, אַלס
מענטשן, אַלס מיטגלידער פון דער אַלגעמיינער מענטשלעכער משפּחה —
ניט אַלס פּאַרשטייער פון אַן אָפּגעזונדערטן קיבוץ, אַלס אָנהענגער פון
אַן אמונה, וואָס איז דאָך „פּול מיט פּאַראורטיילן“. עס האָט זיך אויס-
געוויזן אַלס זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז ווי באַלד דער ייד וויל אַנטייל-
נעמען אין דעם נייעם סדר און ווערן אַ גלייכבאַרעכטיקטער מיטגליד פון
דער אַלגעמנטשלעכער משפּחה — דאַרף ער פון זיך אַראַפּוואַרפן דאָס
אַלטע, אָפּגעלעבטע און ניט ראַציאָנעלע, ד״ה, ער דאַרף זיך אָפּזאָגן פון
די מסורת אבות און זיך שטעלן אונטער די ליכטיקע פּליגלען פון דעם
אַלגעמנטשלעכן שכל... מען דאַרף נאָך דערביי נעמען אין באַטראַכט אַט
וואָס פאַר אַ זייער וויכטיקן פּאַקט: אין יענער צייט, אין דער תקופּה
פון קאָסמאָפּאָליטיע און עקסטן ראַציאָנאַליזם, האָט דער באַגריף נאַציע
אינגאַנצן זיך צונויפּגעגאַסן מיטן באַגריף שטאַט, מלוכה. די פּראַנצויז-
ישע ענציקלאָפּעדיסטן, אַ שטייגער, דערקלערן דאָס וואָרט Nation אויף

אזא מין אופן: „א זאמלוואָרט, מיט וועלכן עס ווערט באַצייכנט אַ באַ-
דייטנדיקער סכום מענטשן, וואָס לעבן אויף אַ טעריטאָריע מיט פעסט-
באַשטימטע גרעניצן און געפינען זיך אונטער דער ממשלה פון איין און
דערזעלבער רעגירונג 1. עס איז דערפאַר געווען זעלבסטפאַרשטענדלעך,
אַז ווי באַלד דער ייד וויל זיך פאַרברידערן מיט דער נייער וועלט,
גאַרט צו ווערן אַ גלייכבאַרעכטיקטער מיטגליד פון דער בירגערלעכער
געזעלשאַפט, דאַרף ער אַראָפּוואַרפן פון זיך דאָס אַלטע, אָפּגעלעבטע,
אַלי, וואָס זונדערט אים אָפּ און טיילט אים אויס פון דעם קיבוץ. און
אָפּגעזונדערט האָט דאָך דעם יידן די אמונה, די יידישע רעליגיע, וואָס
אונטער איר האָט מען דעמאָלט פאַקטיש געמיינט די גאַנצע נאַציאָנאַלע
קולטור פונם היסטאָרישן יידנטום. וועגן אַן אָביעקטיוו-קריטישן קוק
אויף דער געשיכטלעכער אַנטוויקלונג פון דער יידישער אמונה, וועגן
איר ראַלע און באַדייט אין דעם וועגס פון דער נאַציאָנאַלער קולטור —
וועגן דעם אַלץ האָט קיין רייד ניט געקאָנט זיין אין יענער אַנטי-היסטאָ-
רישער תקופה...

עס איז דערפאַר גאַנץ באַגרייפלעך, וואָס די „אויפקלערונגס-באַווע-
גונג האָט אין די אינטעליגענטע יידישע קרייזן אין בערלין באַלד אָנגע-
נומען שאַרף אַסימילאַטאָרישע פאַרמען. ביי אַזעלכע אומשטענדן אין
אַזא אָרגאַן, ווי דער „המאסא“, וואָס פּראָפּאָגאַנדירט „אויפקלערונג“ אויף
דער טראַדיציאָנעלער ביבל־שפּראַך, געוואָרן אַ גאַנץ איבעריקע זאַך, — אים
האָט דערטרונקען די שטורמישע כוואַליע פון אַסימילאַציע 2. אַ גאַנץ אייגנ-
אַרטיק געמיש פון נאַיווער התפעלות און הכנעהדיקער התבטלות, פון דורשט
נאָך וויסן און האַסטיקן געיעג נאָך פאַרגעניגנס און לעבנס-פּריידן — באַמערקט
זיך אַזוי בולט אין דער דאָזיקער שטורמישער אָנפאַנג-תקופה פון דער אַסי-
מילאַציע-באַוועגונג. מיטן ברען פון פּריש-געפאַרמטע חסידים האָבן די
יידישע אויפקלערער אַרויסגעוויזן זייער התבטלות פאַר דער קריסטלעכער
געזעלשאַפט און פאַר איר וועלט-באַנעם, אָן קריטיק איבערגענומען אַלס
תורה מסני — אויך די באַגריפּן, וואָס יענע האָט געהאַט וועגן דעם
היסטאָרישן יידנטום. זייער טיפּיש איז אין דער הינזיכט די דייטשע
בראַשור „ישורון“, וואָס ס'האָט פאַרעפנטלעכט דער אונז שוין באַקאַנט-
טער רעדאַקטאָר פונם „המאסא“, אהרן וואָלפּסאָן.

1 Encyclopédie etc. tom XI, Neufchatel, 1765: Nation... mot
collectif dont on fait usage pour exprimer une certaine etendue de
pays renfermée donc de certaines limites et qui obéit au même
gouvernement.

2 ערשט אין צוועלף יאָר אַרום, שוין ביי אַנדערע באַדינגונגען, איז דער
„המאסא“ אויף אַ קורצער צייט ווידער תחית המתים אויפגעשטאַנען.

אין דעם דאָזיקן ווערק, וואָס איז פאַרטראַכט געווען אַלס פאַר-
טיידיקונגס שרייבט קעגן אַנטיסעמיטישע אָנפאַלן, גיט דער פאַר-
פאַסער צו, אַז די, וואָס ווערן דערצויגן אויף דעם עוואַנגעליום, מוזן
זיין אידעאל-טוגענדהאַפּטע מענטשן, באַשר דאָס עוואַנגעליום איז דאָך
איבערפּולט מיט סענטענצן, וואָס פּרעדיקן לויטער מענטשנליכע; די
אַבער, וואָס זיינען אויפגעצויגן אויפן תּלמוד, מוזן זיין מאָראַליש דעגראַ-
דירטע מענטשן. וואָלפּסאָן געפינט דערפאַר, אַז די רעגירונג זאָל באַ-
שטימען אַ ספּעציעלע קאָמיסיע, וואָס זאָל אויפּמערקזאַם אויספאַרשן דעם
תּלמוד און די מדרש-ליטעראַטור, און איר דאַרף אויך געגעבן ווערן די
פאַרמלעכטיקונג אויסצומעקן אַלע שטעלן, וואָס זי וועט אויסגעפינען
אַלס שעדלעכע און ניט פּאַסיקע ג.

אויפגעוואַקסן אין גייסטיקער פאַרקנעכטונג אינם רעכטלאָזן געטאָ,
זיינען די יידישע אויפּקלערער ניט געווען אימשיטאַנד פּריי און זעלב-
שטענדיק קריטיש צו אַנאַליזירן און געהעריק אָפּצושאַצן די ווערטן פון
זייעד היסטאָרישן עבר. וואָלטערס אַ מינדרסטע סאַרקאַסטישע באַמער-
קונג בנוגע דער רעליגיע בכלל און דעם יידישן דת פּברט פּלעגט ביי
די יידישע אויפּקלערער פון בערלין אָנגענומען ווערן אַלס תּורה מסיני.
אַלץ, וואָס ס'איז געווען פאַרבונדן מיט מסורה און מיטן טראַדיציאָנעלן
יידנטום, האָט שוין ביי זיי דערמיט אַליין געגאַלטן אַלס אַלטפּרענקיש
און אָפּגעלעבט, און נאָר דאָרט, „אויף יענער זייט“, אין דער קריסטלע-
כער וועלט, האָט פאַר זיי געשיינט אין איר גאַנצן פּישופּדיקן גלאַנץ די
געטין פון אויפּקלערונג...

„מה יאכרו הגוים?“, למה יאמרו הגוים? — דאָס איז געווען
דער גרונד-מאָטיוו ביי די יידישע אויפּקלערער פון דער „בערלינער שולע“.
בכרי נושא חן צו זיין ביי די אומות העולם און אויפגענומען צו ווערן
אין דער קריסטלעכער געזעלשאַפט, האָבן זיי אַלץ געטאָן, אַפי צו זיין
ענלעך צו „יענע“, צו זיין גלייך מיט „אַלע“, „מען האָט, — באַמערקט וועגן
דער דאָזיקער תקופה דער געשיכטספאַרשער גרעץ, — זיך געשטעלט די
אויפגאַבע אויסצווואַרצלען אויס דעם יידישן לעבן און די יידישע מנהגים
אַלץ, וואָס קאָן באַליידיקן דעם פינעם געשמאַק, אַלץ, וואָס מאַכט דעם

1 אין זיין „שיחה בארץ החיים“, וווּ וואָלפּסאָן טרעט זייער שאַרף אַרויס
קעגן „זוהר“, כאַטש ער אָנערקענט אַפילו, אַז עס געפינען זיך אין אים אויך „דברים
רבים טובים ונכוחים מאוד“, — זעט ער אויך אַרויס דעם חונטש: טוב לנו מאוד
אם יעמול איש אחד אשר מלא אותו אלהים בחכמה ובתבונה להוציא הספר הזה יקר
מזולל ולהבדיל בין קודש לחול למען נקבל ממנו אך הטיב ואת זרע לא נקבל
וצדקה תהיה לו מאת ד' כי הרים מכשול מדרך עמו (המאסף, VII, 346).

יידן לעכערלעך. אָבער צוואַמען רערמיט האָט מען אויך אָפּגעוואָרפּן אַליי, וואָס מען האָט ניט געקאָנט דערקלערן על פי שכל, אַליי, וואָס האָט געטראָגן אַ נאַציאָנאַלן שטעמפל און איז פאַרבונדן מיט זכרונות וועגן גרויסע געשעענישן פונם היסטאָרישן עבר. באַזונדערס האָט מען זיך געפלייסט צו דערווייטערן אַליי, וואָס האָט געקאָנט ביי די קריסטן אין די אויגן אַרויסשטעלן די יידן אַלס אָפּגעזונדערטן קיבוץ. דער גרעסטער קאָמפּלימענט, וואָס מ'האָט געקאָנט מאַכן אַ פאַרשטייער פון דער דאָזיקער שטרעמונג, איז געווען: זאָגן יענעם, אַז „עס איז אים ממש אוממעגלעך צו אונטערשיידן פון אַ קריסט, ניט מיט זיין אויסערן אויס-זען, ניט מיט זיין גאַנצער התנהגות“...

און דאָס כאַראַקטעריסטישע איז דערביי, וואָס די דאָזיקע באַווע-גונג איז אַריין אין דער געשיכטע אונטער דעם אויבערקעפל: „די מענ-דעלסאָנישע אויפקלערונג“. די דאָזיקע טרעגער פון אַסימילאַציע און גייסטיקער מימיקריע האָבן געגאָלטן אַלס מענדעלסאָנס תלמידים און אָנ-הענגער, און זיי גופא האָבן געהויבן אין די הימלען דעם „יודישן סאָקראַט-טעם“ אַלס זייער וועגווייזער און גייסטיקן פירער. אויפן ערשטן קוק קלינגט עס ממש ווי אַ פאַראַדאָקס, אזוי דאָמערטראַל פאַרשיידן איז געווען מענדעלסאָנס וועלטבאַנעם און זיין גאַנצע התנהגות אין פאַרגלייך מיט די אידעען, וואָס ווערן אַרויסגעזאָגט אין דעם אויפנאַציטירטן וואָלפסאָנס „ישורון“. און דאָך איז דאָס כלל ניט קיין צופאַל, קיין קאַפּריז פון דער געשיכטע; עס איז אַ לאַגישער און גערעכטער גור פון דער השגחה, אַ באַלערנדיקע אילוסטראַציע צו דעם אַלטן פּראָבלעם וועגן „שכר ועונש“...

מענדעלסאָן פאַרענדיקט זיין „יערוזאַלעם“ מיט באַגייסטערטע שורות, וווּ ער רעדט מיט אַזאַ התלהבות וועגן „אונזער שענסטן אוצר“ (unser edelstes Kleinod) — פרייהייט פון געדאַנק. אין דער ליטעראַט-טור און אין לעבן איז מענדעלסאָן געווען דער איידעלער ריטער, וואָס האָט געטריי געדינט דעם אידעאַל — פרייהייט פון געדאַנק, וואָרט און איבערצייגונג. זיינע מיטצייטלעך טוען מיט התפעלות דערמאָנען, ווי טאַקטיש און קלוג מענדעלסאָן פלעגט אַרויסווייזן זיין טאַלעראַנץ צו אידעישע קעגנער, צו מענטשן, וואָס זייער וועלט-באַנעם איז אים געווען פּרעמד און פיינדלעך. ביי מענדעלסאָנס ווייכן כאַראַקטער האָט אָבער די טאַלעראַנץ ניט זעלטן איבערגעטראָטן די געוויינטשטע גרעניצן און איז דערגאַנגען ביז — פּרינציפּלאַזיקייט. מענדעלסאָנס נאָכגיפיקייט האָט אים צייטנווייז געמאַכט פאַרגעסן דעם באַקאַנטן כלל, אַז טאַלעראַנץ דאַרף ניט פאַרווישן די דיסטאַנץ פון וועלט-באַנעמען, טאָר ניט איבער-

גיין אין אָפּאָרטוניזם. לעסינג, דער קריגערישער קעמפער פאר טאַלע-ראַנץ און געדאַנקען-פרייהייט, ווייזט טאַקע אָן, ווען אפילו אין גאַנץ ווייכע ווערטער, אויף זיין פריינדס חולשה, וואָס יענער „פלייסט זיך אין אַלץ צו זען אויך די גוטע זייט“¹. מענדעלסאָן האָט ניט נאָר זיך גע-קברט מיט מענטשן פון אַנטקעגנגעזעצטע וועלט-באַנעמען, ער האָט אויך געפונען פאר פאַסיק אַנצופאַרטרויען אָט די אים, לויט זייערע טענדענצן און שטרעבונגען, גאַנץ פרעמדע מענטשן, יענע זאָלן אין לעבן פאַרווירקלעכן די אים טייערע און ליבע אירעאַלן. ער פלעגט אַזוי אָפט איבערדורן, אַז מענטשן קאָן מען משפּטן בלויז פאַר זייער „טוען אונד לאַססען“, מען קאָן אָבער ביי זיי ניט צונעמען די מעגלעכקייט פריי צו „דענקען אונד רעדען“. ער האָט אָבער דערביי ניט זעלטן פאַרגעסן, אַז פרינציפּל און איבערצייגונגען זיינען דאָך אויך מחייב צו געוויסע מעשים... עס איז דערפאַר זייער אינטערעסאַנט אין דער הינזיכט גענוי צו באַטראַכטן מענדעלסאָנס פריינדלעכע באַצויגונגען צו זיינע צוויי נאָענטסטע „תלמידים און נאָכפאלגער“, וואָס האָבן געשפּילט אַ גאַנץ באַדייטנדיקע ראָלע אין דער ערשטער תקופה פון דער „בערלינער אויפקלערונג“. די דאָזיקע צוויי זיינען — הערץ האַמבערג און דוד פרידלענדער.

אויפגעצויגן אין אַ פרעסבורגער ישיבה, איז האַמבערג אין לאַנגן משך 1 פון זיין לעבן פאַרבליבן אַ פאַרביטערטער שונא פון דעם רבנישן יידנטום און זיינע אָפיציעלע פאַרטרעטער. דאָס איז געווען אַ גאַנץ מיטלמעסיק באַגאַבטע נאַטור, מיט אַן איינזייטיקן און קורצ-זיכטיקן שכל פון גאַנץ קליינעם פאַרנעם. דערצו האָט ער נאָך געהאַט אַ האַרץ — טרוקן ווי אַ פאַראַיאָריקער לולב, אָן אַ פונק רוח הקודש און דערהייבנדיקע עמאַציעס. אַליי, וואָס ס'האָט זיך געפונען אויסער די ענגע גרעניצן פון פראַקטיש ניכטערנעם אוטיליטאַריזם, האָט האַמבערג מבטל געווען אַלס נישטיקע און שעדלעכע זאַכן. עס איז שווער צו דערקלערן, מיט וואָס דער יונגער האַמבערג האָט נושאַ תן געווען ביי מענדעלסאָנען און געוואָרן אַן אָפטער באַזוכער פון זיין הויז. נאָכדעם ווי שלמה דובנא איז זיך צעגאַנגען מיט מענדעלסאָנען און פאַרלאָזן בערלין, האָט מענדעלסאָן האַמבערג אַנפאַרטרויט, יענער זאָל שרייבן

1 ס'איז אינטערעסאַנט, וואָס אויך שלמה מיימן זעגט נאָך מענדעלסאָנען אַלס ש"ב, אַז יענער האָט „פאַרשטאַנען די קונסט אייסצוגעפינען די גוטע זייט פון יעדן מענטשן און פון יעדער געשעעניש“. (לעבנסגעשיכטע, 379, ציטירט לויט דער יידישער איבערזעצונג).

1 האַמבערג איז געבאָרן אין ליבען (נעבן פראַג) אין 1749, געשטאָרבן אַלס זיין מופלג אין פראַג 1841.

דעם „ביאור“ צו חומש „דברים“ 1. מענדעלסאָן, ווי מיר זעען דאָס גאַנץ דיטלעך אויס זיינע בריוו 2, האָט זייער גוט געוואוסט, אַז בנוגע דער פראגע, ווי אזוי מען דאַרף אָפשאצן דעם באַדייט פון קולט און קיום המצוות אין דעם יידישן לעבן — גייט ער זיך דינאַמעטראַל פונאַנ- דער מיט זיין יונגן פריינד הערץ האַמבערג. און דאָך האָט ער אין דעם ניט געזען קיין שום מניעה, ער זאָל גראַד אים, האַמבערג, אָנפאַר- טרויען די דערציִונג פון זיין זון יוסף, אין וועלכן ער האָט געוואַלט אַיינפלאַנצן פיעטעט און ליבע צו דער טראַדיציאָנעלער אמונה און צו די מנהגים פון די אבות...

אין 1782, באַלד נאָך דעם דערשיינען פון יאָזעף דעם צווייטנס „טאַלעראַנז-עדיקט“, האָט האַמבערג פאַרלאָזן מענדעלסאָנס הויז און זיך געלאָזט קיין עסטרייך, האַפנדיק, אַז אים וועט געלינגען צו באַקומען אַ וועלכע ס'איז רעגירונג-שטעלע, און מענדעלסאָן האָט אים ביים גע- זעגענען געשענקט זיין בילד מיט דער אויפשריפט: „מײן פריינד, מײן זון, דער צווייטער פאָטער פון מײן זון“. נאָכדעם ווי ער איז אָפגעווען אַ יאָר אַלס לערער אין טריעסט, האָט האַמבערג זיך אומגעקערט קיין זיין, און איז באַלד באַשטימט געוואָרן אַלס אינספּעקטאָר איבער די יידישע „נאַרמאַל-שולען“. אין משך פון אַ קורצער צייט האָט ער מיט זיין התנהגות, זיך דערוואַרבן אַלגעמיינע שנאה ביים אָרטאָדאָקסישן יידנטום. אַרויסגענידק פון דעם שטאַנדפונקט, אַז דאָס טראַדיציאָנעלע יידנטום באַשטייט פון לויטער „פאַראורטיילען“ און אַז די רעגירונג איז די ליכטיקע טרעגערין פון פראַגרעס און קולטור 8, האָט האַמבערג גע- האַלטן פאַר נייטיק דורכצופירן די „אויפקלערונג“ ביי יידן דורך צוואַנג-

1 אין פיל יאָרן אַרום (1817) האָט האַמבערג פאַרעפנטלעכט זיינעם אַ פירוש אויף גאַנץ תורה און אויך אויף ירמיהו און איוב (אונטערן נאָמען „הכירס“).

2 זע: געזאַמעלטע שריפטען, 1844, V, 669 און ווייטער.

3 בכדי צו געבן אַ באַגריף וועגן האַמבערגס הורא-פאַטריאַטיזם, ברענגען מיר אַ פאַר ציטאַטן אויס זיין לערנבוך „אמרי שער“: המלך אינו נמהר בדבריו ובמעשיו, אבל ניצץ תחלה ביועציו וחכמיו, ושקל עצתם היטב ברוח בינתו העמוקה מאוד (לב מלכים אין חקר!) ואחר גזור אמר וחק... והנה הכתוב אומר: „לב מלכים ביד ד', אל כל אשר יחפז יטגור“, ואם כן כל פקודות המלך הן חפץ השם יתברך... חכמת המלך רבה היא עד מאוד, שרצון המלך והפצו אינו כי אם להטיב ולהועיל לאנשי ארצו, ושמצות המלך היא בעצת ד'... ואין רשאי לחקור ולדרוש אם טובה היא הפקודה היוצאת מלפני השליט אם לא... כל מדיני נאמן רוח ונקי כפים, בוטח בתום לבבו על צדקת וחסד מלכו, שלא יגזור דבר שאינו טוב ומועיל לאנשי ארצו... הקדוש ברוך הוא ברצונו חקדוש הוא משיב מלכים לכסא, והם שליחי ממשלתו לעשות משפט בארץ ולהנהיג לאומים במישרים...

און געוואָלד-מיטלען. אין 1788, א פּאָר יאָר נאָכדעם, ווי ס'איז אַרויס-געגעבן געוואָרן די באַוווסטע „יידנאָרדנונג“, וואָס האָט אזוי גרינדלעך רוינירט די עקאָנאָמישע עקסיסטענץ פון דעם יידישן קיבוץ אין גאַליציע און העכער הונדערט טויזנט יידן געוואָרפן אין תהום פון הונגער און נויט, — האָט האָמבערג פאַרעפנטלעכט אין לעמבערג „אויף אַללער-העכסטע פעראַרדנונג“ אן אויפרוף צו די רבנים (אגרת אל רועי שה פורה ישראל) 1. לויבנדיק ביז אין טאָג אַריון די גרויסע חסדים, וואָס עס טוט מיט יידן דער „אויפגעקלערטער“ קיסר יאָזעף, דערקלערט אַב האָמבערג, אז ער ווענדט זיך דערפאַר צו די פירער פונם פּאָלק און ניט צום פּאָלק גופא, צום „המוֹן“, וואָרעם דער המון באַשטייט דאָך אויס לויטער מענטשן, וואָס טאַפן אין דער פינסטער און „זיי זיינען ניט ווערט, מען זאָל אויף זיי פּטָרן אַפילו אַ מינדסטע רגע. און ס'האָט שוין דערויף פון לאַנג געזאָגט אַ געוויסער חכם: ווער עס וויל איבער-צייגן נאַראַנים און ווניס-מאַכן די הויט פון אַ נעגער — דער פּטרט זיין מי אומזיסט“ 2. און אויך צו די רבנים ווענדעט ער זיך בלויז דערפאַר, ווייל ער איז ביי זיך אַן ענו און וויל זיי געבן די בחירה, זיי זאָלן קאָנען מיטן גוטן ווילן דערפילן די באַפעלן פונם לייטועליקן קיסר. וועלן זיי דאָס אָבער ניט טאָן, איז ער זיי פאַראויס מתרה, אז ער וועט וועגן דעם גלייך מודיע זיין די שררות, וואָס זיינען קרוב למלכות, און ווי יענע וועלן גוזר זיין, אזוי וועט עס בלייבן“ 3.

די „רועי ישראל“ האָבן פאַרשטאַנען האָמבערגס „אַנצוהערעניש“, און זיי האָבן געפירט קעגן אים אַן עקשנותדיקן קאַמף, ווי קעגן אַ מסור און „עוכר ישראל“. אין זעקס יאָר אַרום, נאָכדעם ווי האָמבערג האָט זיך איבערצייגט, ווי קליין און נישטיק ס'איז דער דערפּאָלג פון די נייע יידישע נאַרמאַל-שולן, האָט ער זיך געווענדעט צו דער עסטרייכישער רעגירונג מיט אַ „מעמאָריאַל“, ווי אזוי דורכצופירן אויפן שטרענגסטן אופן די רעליגיעזע רעפּאָרם ביי דער יידישער באַפעלקערונג. אין דעם „מעמאָריאַל“ ווערט מיט ירגון אָנגעוויזן, אז די יידן צייכענען זיך באַ-זונדערס אויס מיט אַזעלכע חסרונות, ווי געוואָלדיקע נאַציאָנאַלע און רעליגיעזע גאווה, — דאָס אַלץ מוז אויסגעוואָרצלט ווערן. צווישן די

1 פאַרעפנטלעכט אויך אין דעם „המאסף“ (תקמ"ח, 222 — 236).

2 המאסף 1788, 236: אליכם חכמי ישראל ובניני עמי, לא אליהם שמתי דברתי ואינם כדאי לבלות רגע אחר בשבילם, כי כבר אמר החכם: המוכח עם שוטים והרוצה להלבין עור כושי, שניהם טרחתם אבדו.

3 דאָרטן, 236: ואם לא יכוננו דבריכם אז אערוך מלים מלבי אשר מצאה נפשי... ואשלהם אל הדרת השרים היושבים ראשונה בשלטה, ואשר יגזרו הם היא יהיה לנו לעיניהם.

אנדערע נאציאנאל-יידישע חסרונות ווערט באזונדערס אונטערגעשטראכן זייער אויסגעלאסנקייט אין געשלעכטלעכן פארקער (דעם געשלעכטס-טריבע מער ערגעבען אלס קריסטען). אויף דער רעגירונג ליגט דער חוב אפצורייניקן דאָס יידנטום פון דעם שמוץ, מיט וועלכן עס איז באַדעקט. יאָזעף דעם צווייטנס מילדע מאַסרעגעלן — פאַרויכערט האַמבערג — האָבן זייער ציל ניט דערגרייכט, בכדי צו מאַכן אַ סוף מיט דער יידישער אָפגעזונדערטקייט, דאַרף מען, לויט האַמבערגס פעסטער איבער-צייגונג, קודם-בַל מבטל זיין די גייסטיקע מאַכט ון די רבנים. דער רבנים-אַמט איז ניט נאָר איבעריק — ער איז, פאַרויכערט האַמבערג, שעדלעך. זיי, די רבנים, זיינען עס שולדיק אין דער גאַראַלישער פאַר-ווילדונג פון דער יידישער באַפעלקערונג. דאָס טוען זיי, די רבנים, אין די תשובה-טעג און אויך שבת און אין די יום-טוב-טעג זיך ווענדן צו גאָט מיט דער תפילה, ער זאָל זיך נוקם זיין פאַר דאָס פאַרגאַסענע בלוט פון זיינע געטרייע קנעכט. די פּאָלקס-פירער דאַרפן באַשטימט ווערן דורך דער רעגירונג. מען דאַרף פאַרמאַכן אַלע ישיבות אין לאַנד און לאָזן נאָר איין העכערע יידישע שול אין פּראָג; די העברעישע שפּראַך דאַרף מען אינגאַנצן לאָזן „אויסער געברויך“. די לערער אין דער דאָזיקער הויכשול דאַרפן באַשטימט ווערן, לויט האַמבערגס פּראָיעקט, דורך די נאַרמאַל-שול-לערער, ד״ה, דורך האַמבערגן און זיינע מיטהעל-פער 1, וואָס אונטער זייער השגחה דאַרפן זיך שטענדיק געפינען אַלע לערער פון דער הויכשול. מען דאַרף אויך פאַרבאָטן די יידישע שפּראַך אין דער שול; עס דאַרף אויך געשאַפן ווערן אַ ספעציעלער קאָ-מיטעט, וואָס זאָל אויפסניי דורכקוקן אַלע העברעישע און יידישע ביכער, און יעדער אויסדרוק, וואָס קאָן דערוועקן רעליגיעזן פאַנאַטיזם אָדער אָבערגלויבן און פאַראורטיילן, דאַרף גלייך אויסגעמעקט ווערן. האַמבערג גופא האָט געפונען פאַר נייטיק צו קומען צו הילף די צענזאָרן און רעוויזאָרן, דאַמיט זיע געגען דייע פיעלען מיט אַבערגלויבען אונד פאַרטויגניסט אַנגעפילטען יידישען ביכער אַמט האַנדעלן קעננען, און האָט פאַר זיי צונויפשטעלט אַ רייסטער פון יידישע רעליגיעזע ביכער, וואָס זיינען לויט זיין מיינונג פול מיט אָבערגלויבן און גיפטיקער שנאה צו אַנדערע פּעל-קער. „איבער די יידישע ביכער — דערקלערט דער דאָזיקער קריגערישער אינספעקטאָר פון די יידישע נאַרמאַל-שולן — זאָלל אַיין Auto da fé געמאַכט ווערען!“ 2.

Die Lehrer dieser Hoher Schule werden von den Normalschul- 1
lehrern gewählt, unter deren Aufsicht sie stehen.
2 מער פאריכות וועגן האַמבערגס טעטיקייט זע: די אויפן יסוד פון א-.

דעם דאָזיקן „אויפקלערער“ האָט עס אויך די יידישע פּאָלקסמאַסע געהאַט צו פּאַרדאַנקען, וואָס אין סוף 18טן י"ה (1795) איז פּעסטיבאַ= שטימט געוואָרן דער איר אזוי פאַרהאַסטער „ליכטשטייער“, בכדי צו דעקן די נייטיקע הוצאות אויף אויסצוהאַלטן די נאָרמאַלשולן מיט אירע לערער.

אין דער קריגערישער טעטיקייט פון הערץ האַמבערג אַנטפּלעקן זיך אַמבולאַטסן די כאַראַקטעריסטישע פּרטים, וואָס האָבן זיך אויך שפּעטער ניט זעלטן געלאָזט באַמערקן ביי אַ געוויסן סאָרט „אויפקלע= רער“: זייערע טענות, אַז מען דאַרף מיט געוואָלד אויספילדן די „פינסטע= רע“ כאַסע, זייער קנעכטישע התפּעלות פאַר דער „אויפגעקלערטער רע= גירונג“. דאָס אַלץ האָט ניט געשטראַמט פון לויטער אירענישע קוואַלן, פון ריין „אויפקלערערישע“ פּרינציפּן, נאָר איז געווען אין אַ גאַנץ נאָ= ענטער קהבות מיט עכט מאַטעריעלע פּניות: אויסזיכטן אויף אַ לע= רער=שטעלע אין די שולן, אָדער אויף אַנדערע פּרנסה=קוואַלן. באַזאָרגן די שולן מיט לערנביכער און געהעריקע קאַטעכיזיסן, וואָס זאָלן פּריי זיין פון „פּאַראַורטיילן“, איז אויך געווען ניט קיין שלעכט נעבן=פּאַרדינסטל. אין דער פון האַמבערגן פּראַיעקטירטער הויכשול האָט מען זיך געוואָלט באַנוצן טאַקע מיט האַמבערגס רעליגיעז=עטישע לערנביכער און קאַטעכי= זיסן: דעם העברעישן „אַמרי שפּר“ (1802) און דעם דייטשן „בני ציון“ 1. דאָס לעצטע לערנבוך איז געוואָרן באַזונדערס פאַרהאַסט ביי דער יידישער באַפּעלקערונג אין בעהמען און גאַליציע. אין משך פון צענדליקע יאָרן האָט די יידישע יוגנט געליטן פון דער אייגנאַרטיקער „גזירה“, אַז דאָס רעכט צו גיין אונטער דער חופּה האָבן חתן=בלה באַקומען נאָר אונטער דעם תּנאי, אויב זיי האָבן גוט איינגעהערט האַמבערגס „בני=ציון“. נאָר דאָס גרינדלעכע שטודירן די פּללים פון דעם דאָזיקן קאַטעכיזיס האָט געקאָנט גאַראַנטירן, אַז דאָס יונגע חתונה=פּאַר איז גוט באַהיבט אין די יסודות פון מאַראַל און רעליגיע... עס דאַרף דערפאַר פּלל ניט חידושן, וואָס

כיון=קוועלן געשריבענע אַרבעט פון ג. וואַלף „דיע פּערווכע צור ערריכטונג איינער ראַבינערשולע אין עסטערייך“ (צייטשריפט פ. ד. „געשיכטע דער יודען“, 1890, V); מ. באלאַבאַן ד. ז. אין יאהרבוך פ. יידיש. Herz Homberg i szkoły Josefińskie dla żydów w Galicyi (1906) געשיכטע אונד ליטעראַטור, 1916, 189—221: אויך א. ה. ווייס, זכרונותי, 33—36.

Bnei Zion, ein religiös. moralisches Lehrbuch für die Jugend 1 israelit. Nation (1812) אויך ביים ליכט=שטייער, וואָס די רעגירונג האָט איינגע= פירט לויט האַמבערגס איינציאָטיגן, האָט דער „אויפקלערער“ האַמבערג, אַפּגעלעקט אַ ביינדל: „די יידישע אונטערנומענער, וואָס האָבן דעם דאָזיקן שטייער גענומען אין אַרענדע, האָבן זיך מתחייב געווען אים צו צאָלן צוויי פּראָצענט פון דער הכנסה.

האָמבערגס נאָמען איז איינגעקריצט געוואָרן אין זכרון פונם פשוטן פּאָלק אַלס „מסית ומדיח“, און עס צירקולירן אין גאַליציע פיל לעגענדעס, וואָס שילדערן דעם פּאַרפאַסער פון „בני ציון“ 1 אַלס „מומר להכעיס“, וועלכער פלעגט בפרהסיא אויסלאָכן די פון פּאָלק פּאַרהייליקטע מנהגים. פון אַן אַנדער שניט איז געווען מענדעלסאָנס צווייטער „תלמיד“ — דוד פּרידלענדער. ער האָט ניט פּאַדאַרפט, ווי האָמבערג, מיט מי זיך דערשלאָגן צו אַ גוט-באַצאָלטער שטעלע. אַלס זון פון אַ רייכער קע-ניגסבערגער פּאַמיליע און איידעם פון אַ באַווסטן בערלינער באַנקיר, איז ער געווען פּריי פון דאָגות פרנסה. פון נאָך דער חתונה (1771) איז פּרידלענדער געוואָרן אַ בערלינער תושב, און דאָרט האָט ער זיך באַפּריינדעט מיט מענדעלסאָנען, פלעגט אָפט אים באַגלייטן אין זיינע ריזעס און האָט זיך געהאַלטן פאַר מענדעלסאָנס געטרייען נאָכפּאָלגער. נאָך מענ-דעלסאָנס טויט איז פּרידלענדער פון אַלעמען אָנערקענט געוואָרן אַלס דער הויפּט-פירער פון דעם פּראָגרעסיוון יידנטום אין פּרייסן; זיינע מיטאַר-בעטער פון „המאסר“, בעת זיי האָבן נאָך מענדעלסאָנס טויט באַקלאָגט די גרויסע אבירה, האָבן זיי דערביי גלייך אָנגעוויזן אויף „דעם נאַר-שטאַרבּענעם פּריינד“ אַלס אויף זיין ווערטפּולן ממלא מקומו 2.

ווי גרויס איז אָבער געווען דער מהלך צווישן דעם דאָזיקן נייעם יהושע בן נון און זיין פּאַרשטאַרבּענעם רבין משה. מען מוז, אמת, צוגעבן, אז צו שטרענג און ניט אינגאַנצן גערעכט איז גרעצס משפט וועגן פּרידלענדער, בעת ער דערקלערט אים אַלס „פּלאַכאַפּף“ און אַלס „מענדעלסאָנס מאַפּע“, דאָך שטעקט אַ געוויסע איראָניע פון דער געשיכטע אין דעם, וואָס גראַד אַזא מענטש ווי פּרידלענדער איז פון אַלעמען אָנערקענט געוואָרן אַלס מענדעלסאָנס מיטקעמפּער און דערפילער פון זיין ווילן און פון זיין גייסטיקער צוואה. פּרידלענדער איז געווען געווען פיל מער קויפּמאַן איידער ליטעראַט און דענקער. ער האָט זיך געהאַלטן פאַר אַן איבערצייגטן פּרייגייסט און האָט אָנערקענט בלויז איין און איינציקן אויטאָריטעט, פאַר וועלכן ער האָט זיך הכנעהדיק גע-בוקט זיין גאַנץ לעבן — דעם ניכטערן מענטשן-פּאַרשטאַנד. „דער גע-זונדע מענשענפּערשטאַנד“, די געזונדע פּערנופּט“, דער געמיינע, גע-ראַדע מענשענזין“ — אַט דאָס איז פּרידלענדערס אָפּגאַט, אים טוט ער

1 אַן איראָניע פון דער געשיכטע קאָן מען זען אין פּאָל:דיקן פרט: דוקא אויפן שער-בלאט פון זיין „בני ציון“ האָט האָמבערג געהאַלטן פאַר נייטיק אָנצווייזן, אז ער איז „אין שילער מענדעלסאָנס“.

2 איינער פון די נאָענטסטע מאספּ-מיטאַרבּעטער, יואל לעווע, ווייזט אָן אין דער הקדמה צו זיין „ביאור“ אויף תהלים: ועת כי נר כבודנו, אהה! נכבה ואינו, בחירי עם סגולה נושאים עין לבעו.

שענקען די בעסטע ווירויכן, אים דערקלערט ער מיט התלהבות אלס איינציקן אָפּשאַצער פון אַלע ווערטן, „אַלס דעם אמתן עמוד האש, מיט וועלכן די השגחה האָט די מענטשהייט באַשאַנקען, ער זאָל זיין איר פירער איבער דער נאַכט פונם לעבן“¹. אין דער דאָזיקער זעלבסטצוג-פרידענער איבערצייטיקייט האָט געשטעקט פרידלענדערס קראַפט, אָבער אויך זיין איינזייטיקייט און דער שמאָלער שטח פון זיין וועלט-באַנעם. אין נאָמען פונם „געזונטן מענטשן-פאַרשטאַנד“ האָט פרידלענדער מוטיק און אומדערמיטלעך געקעכט פאַר בירגערלעכע גלייכבאַרעכטיקונג פון די פרייסישע יידן. ווען ס'האָט נאָך פרידריך דעם צווייטנס טויט דעם טראָן באַשטיגן זיין ברודערס זון, פרידריך-וויילהעלם דער צווייטער (1786), האָבן די פאַרשטייער פון דער יידישער קהילה, אַדאַנק פרידלענ-דערס אינציאטיוו, דערלאָנגט אַ פעטיציע דעם נייעם קעניג וועגן פאַר-גרינגערן די לאַגע פון די יידן אין פרייסן. און טאַקע פרידלענדער גופא, זאָס איז צוזאַמען מיט זיין שווער, דניאַל איציג, געשטאַנען פראש פון די ספּעציעל דערצו אויסגעוויילטע „גענעראַל-דעפּוטירטע“ — האָט באַ-זונדערס אונטערגעשטראָכן, שטיצנדיק זיך אויף „די גרונדזעצ דער געזונדען פערזאָנלעכע, אַז באַם מען וויל אויס די יידן מאַכן נוצלעכע בירגער, „איז דאָך קלאַר ביז גאָר“, אַז מען דאַרף קודם-באַ אַראַפּנעמען אַלע באַ-גרעניצונגען און געבן זיי גלייכע רעכט מיט דער איבעריקער באַפעלקער-רונג². אַז די רעגירונג האָט אָבער בלוין פאַרשפראַכן אומבאַדייטנדיקע פאַרגרינגערונגען, האָט פרידלענדער דורכגעפירט, די „גענעראַל-דעפּוטירטע“ זאָלן זיך אינגאַנצן אָפּזאָגן פון אַזעלכע נישטיקע הנחות³. בכדי צו פראַפּאָגאַנדירן די אידעע, אַז יידן דאַרפן באַקומען גלייכע רעכט מיט דער איבעריקער באַפעלקערונג, האָט פרידלענדער פאַרעפנטלעכט אין „בערלינער מאַנאַטסשריפט“ (1791) דעם ענטפער, וואָס די לאָטאַרינגישע יידן האָבן געשיקט דער „נאַציאָנאַל-פאַרזאַמלונג“. אויך איז דורך פריד-לענדערן צונויפגעזאַמלט געוואָרן דער גאַנצער מאַטעריאַל פאַר דער אין בערלין דערשיינענער (1789) „זאַמלונג דער שריפטען אַז די ע נאַציאָנאַל-פערזאַמלונג, די ע יודען אונד איהרע בירגערליכע פּערהעלטניסע בעטרע-

Aktenstücke, 4: Die gesunde Vernunft, diese wahre Feuer- 1
säule, welche die Vorsehung dem Menschen zu Führerin durch die
Nacht dieses Lebens beschieden.

2 זע פרידלענדערס „אַקטען-שטיקע“, 1793, 27—28; ד. ז. איבער די פּערי-
בעסערונג דער איראָעליטן אים קעניגרייך פּאַלען, 49.

3 אַלע דערצו געהעריקע דאַקומענטן האָט פרידלענדער פאַרעפנטלעכט אין
1793 אין זיינע „אַקטען-שטיקע צור רעפּאַרם דער יידישען קאָלאָניען“.

פֿענד": מיט עקשנות קעמפנדיק פֿאר דער עמאָנסיפֿאציע פֿון זיינע מיט-
 פֿרירער, האָט פֿרידלענדער צו דער זעלבער צייט שטאַרק אַגוּטירט אין
 דער ייִדישער סביבה פֿאַר רעליגיעזע רעפֿאָרמען לויט, דעם גייסט פֿון
 דער צייט; און דאָ ערשט אַנטפלעקט זיך אַמבולטסטן די גאַנצע איינ-
 זייטיקייט פֿון זיין וועלט-פֿאַנעם. אַ הייסער אָנהענגער פֿון די ראַציאָ-
 נאַליסטישע אידעען פֿון יענער צייט, האָט פֿרידלענדער געזען אין די
 טויזנט-יאָריקע טראַדיציעס און דעם רעליגיעזן קולט ניט מער ווי
 אַ „טוימעלבעכער (אַ פֿאַשיכורנדיקן בעכער) דער מיסטיק" און אַן אָפֿגע-
 לעבטן אָנרענק פֿון די אַמאָליקע דורות, וואָס דאַרף ביי איצטיקע צייטן
 פֿאַטראַכט ווערן אַלס שעדלעכער און שטערנדיקער פֿאַלאַסט פֿאַר דער
 געלייטערטער דעִסטישער רעליגיע און פֿאַר אירע מאָראַלישע יסודות 1.
 די גרונד-סיבה פֿון אַלע ייִדישע צרות זעט פֿרידלענדער אין די
 „ריטואַל" אונד צערעמאָניע-געזעצע, וואָס פֿאַלעסטיקן ממש דאָס לעבן,
 זיינען אין פֿולער סתירה מיטן שכל הישר און זיינען ניט מער ווי „אויס-
 געבורטען איינעם פֿערבראַנטען געהירנס" (אַ געבורט פֿון אַ היציק-
 קראַנקן געהירן). פֿרידלענדער איז דערפֿאַר אַנטשיידן קעגן דעם נאָמען
 „יידן". מיר דאַרפֿן — פֿאַרויכערט ער, — הייסן „דעִסטיק", „מאָזאַיסטן"
 אָדער „איראַעליטן" 2, ווייל דער „יודאַניזם שטעלט דאָך דעם טראַפֿ אויף
 „צערעמאָניאַלגעזעצע", וואָס זיינען, פֿאַרשטייט זיך, אין דער פֿאַלייכטונג
 פֿון היינטיקער אויפגעקלערטער צייט „לעכערלעך און זינגאַן" 3 און אין
 דעם דאָזיקן „לעכערלעכן אומזין", פֿאַרויכערט פֿרידלענדער, זיינען שולדיק
 רק דער תלמוד און די רבנים, „נור פֿאַן תלמוד אונד דען שפּעטערן
 ראַפּפֿינערן, — דערקלערט פֿרידלענדער, — איסט דיעזער אונזין איבער אונז
 געקאָמען!" ביי פֿרידלענדערן איז אויסער ספּק, אַז אין אַלע „תלמודישע
 פֿאַרשריפטען" — קיין פֿערנינפֿטיגער זינן אונטערלעגט. דער רמב"ם
 איז דערפֿאַר פֿאַר פֿרידלענדערן אַן אמת רעטעניש. ער קען עס גאָר
 ניט משיג זיין, ווי קאָן עס געמאָלט זיין, אַז אַזאַ ראַציאָנאַליסט און
 פֿריידענקער, ווי דער פֿאַשעפּער פֿונם „מורה נבוכים", זאָל גאָר זיין

1 באַזונדערס טיפּיש אין דער הינזיכט זיינען פֿרידלענדערס בריוו צו מאיר
 אייגער, וואָס זיינען פֿאַרעפּנטלעכט אין צייטשריפט פ. ד. געשיכטע דער יודען, I,
 258—272. די דאָזיקע בריוו זיינען אינטערעסאַנט ניט בלויז צו דער כאַראַקטעריסטיק
 פֿון זייער פֿאַרפֿאַסער, נאָר אויך פֿון דער גאַנצער דעמאָלטיקער תקופה.

2 דערפֿאַר טאַקע טראַגט פֿרידלענדערס מעמאָראַנדום וועגן דער באַרבעסערונג
 פֿון דער ייִדישער לאַגע אין פּוילן דעם טיטול: „איבער די פֿערבעסערונג דער
 איראַעליטען אין קעניגרייך פּאָלען".

3 דאַרטן, 41.

א קאָדיפיקאַטאָר פון „צערעמאָניאַל“ אונד ריטואַל-געזעצע, וואָס זיינען דאָך בידוע סותר די „געזונדע פערנונפט“, און זאָל דערביי אַזוי ערנסט אויכפאָרשן די סברות און החלטות פון די בעלי התלמוד, וואָס זיינען דאָך איבערפולט מיט דער שערלעכסטער מיסטיק 1. אין דעם גרויסן באַשעפער פון דעם פילאָזאָפישן „מורה נבוכים“ דערזעט פרידלענדער מיט שרעק די אים פאַרהאַסטע געשטאַלט פון אַ כַּבְּנִי, דערקענט אין אים דעם טרעגער פון דעם אינסטיטוט, וואָס „אונטער זיין טיראַניי זיפצן, נעבעך, די יידן אויף אַן אומגלויבלעכן אופן“ 2. ווי האַמבערג, אַזוי איז אויך פרידלענדער פעסט איבערצייגט, אַז די רבנים איז שוין ניט מעג-לעך אויסצובעסערן; מען דאַרף דערפאַר זען, וואָס גיכער זיך צו באַ-פרייען פון זייער שווערן יאָך. און ער פלייסט זיך באַזונדערס איבער-צוצייגן די קריסטלעכע געזעלשאַפט, אַז יענע האָט אַ גרויסן טעות, בעת זי מיינט, אַז די רבנים שפילן אינם יידישן לעבן די זעלבע ראָלע פון גייסטלעכע פאַרשטייער, ווי גלחים און פאַסטאַרן ביי די קריסטן. די רבנים, — פאַרויכערט פרידלענדער, — זיינען בלויז בקיאים אין די פאַר-פלאַנטערטע יידישע צערעמאָניאַלגעזעצע, — ווענדט מען זיך דערפאַר צו זיי ספעציעל מיט שאַלות בנוגע איסור והיתר אָדער כשר און טריף 3. פרידלענדערס שנאה צו די רבנים דערגייט אַזוי ווייט, אַז ער וויל זיך אַפילו ניט רעכענען מיט באַקאַנטע היסטאָרישע פאַקטן, און בעת ער פאַריט, אַ שטייגער 4, די פראַגע וועגן די באַציונגען צווישן די רבנים און די קהלות, טוט ער דרייסט פאַרויכערן: „איבערהויפט האַבען גע-מיינדען מיט איינאַנדער נייע * אין פערבינדונג געשטאַנדען“. מען דאַרף אומבאַדינגט, — דערקלערט פרידלענדער — זיך אומקערן צו „דען ריי-נען קוועלען דער הייליגען רעליגיאָן“; מען דאַרף באַפרייען די יידישע אמונה פון דער גראַבער תלמודיש-רבנישער שאַלעכטס און צוריקקערן צו דער ריינער רעליגיע פון משה רבנו, דעם תהלים-זינגער דוד המלך און די נביאים, וואָס איז, לויט פרידלענדערס פעסטער איבערצייגונג, געבויט אויף די יסודות פון געזונטן ראַציאָנאַליזם און ריינעם דעזם. פרידלענדער געפינט אויך, אַז דריי פערטל פון די תפילות, וואָס יידן זיינען מתפלל אין שול, זענען „פאַלער גאַטעסלעסטערונג אונד אַבגע-“

1 זע פרידלענדערס בריוו צו מאיר אייגער, ציט. I, 269—270.

2 אַקטען-שטיקע, 19: Seufzen die Juden unter der Tyrannay ihres Rabbiners auf eine unglubliche weise.

3 איבער די פערזעסערונג אַזוי, 28—34; אַקטען-שטיקע, 24.

4 דאַרטן, XXXII.

* געשפרייזט דורך פרידלענדער גופא.

טעריי" 1. בשעת דעם נאָטעסדינסט דאַרף זיין וואָס ווייניקער פּאַמפע, אָן בלענדנדיקע באַפּוצונגען, וואָס ווירקן בלויז אויף דעם מענטשנס גע= פּילן, — אַלץ דאַרף זיין אויסגערעכנט דעם מוח צו דערלייכטן און דאָס האַרץ צו דערוואַרעמען 2. די פּרעדיקער דאַרפן ריידן קלאָר און לייכט= פאַרשטענדלעך, אָן משלים און מעטאַפּאָרן און — „דער עיקר, וואָס ווייטער אויסמיידן מיסטיק און טרוימערייען" 3.

בעת פּרידלענדער האָט זיך איבערצייגט, אז די פּרייסישע רעגירונג וויל ניט אין איר גרויס עקשנות זיך צוהערן צו דער שטימע פון דעם „געזונטן מענטשנפאַרשטאַנד" און די פּרייסישע יידן האָבן ניט וואָס צו האָפּן אויף באַלדיקע עמאַנציפּאַציע, — האָט ער מיט נאָך עטלעכע זיינע אָנהענגער זיך געווענדעט (1799) צום הויפט פון דעם בערלינער קאָנסי= סטאָריום, טעללער, מיט אַ „זענדשרייבען" 4, וואָס איז ביז נאָר כאַראַקט= טעריסטיש פאַר דעם וועלטבאַנעם פון באַשטימטע פּראָגרעסיווע יידישע קרייזן פון יענער תקופה. עס איז אויסער ספק, אז דער פאַרפּאַסער, אויך דער איניציאַטאָר פון דעם דאָזיקן „זענדשרייבען" איז געווען פּריד= לענדער גופא, און ניט אומייסט פאַררופט ער זיך אויף אים אזוי אָפט אין זיין אויבנציטירטער אַרבעט „איבער די פּערבעסערונג אַאָ"ו"ו". אין טרוקן=רעזאָנאָערישן סטיל חזרט דאָרט פּרידלענדער ווידער אַמאָל איבער זיינע אָנפּאַלן אויף די „זענעמאָניאַלגעזעצע", אין וועלכע ער זעט די הויפט=סיבה פון אַלע פּאָליטישע און סאָציאַלע יידישע צרות. אין פּולן קעגנזאָץ צום „מייסטישן בוך" — דעם תּלמוד, שמעלט פּרידלענדער אַרויס די רעליגיע „פון דער פאַרנאָפּט" מיט אירע הויפט=דאָגעמען: „עס גיבט איינען גאָט, עס גיבט איינע זעלע אונד די מענשען זינד דאַצו, אום גליק= פּיך צו ווערדען". פּרידלענדער און זיינע מיטהעלפּער זיינען געווען טיכ= טיקע סוחרים און באַנקירן, האָבן זיי זייער גוט געהאַלטן פון דעם פּלל,

1 צייטשריפט פ. ד. געש. דער יודען, I, 259 אַרויסגעגעבן פון דעם שטאַנדפּונקט, אז מתפלל דאַרף מען זיין אויף דער „לאַנדעספּראַכע", האָט פּרידלענ= דער איבערזעצט די יידישע תּפילות אויף דייטש (געבעטע דער יודען אויף דאָס גאַנצע יאהר, 1786) און געדרוקט זיי מיט יידישע אותיות. דער טרוקן=רעזאָנאַליסטישער פּרידלענדער, אָן דעם מינדסטן פּעסטישן פּונק, האָט זייער ווייניק געפּאַסט צו דער דאָזיקער אַרבעט. זיין איבערזעצונג איז בלאַס אין פאַרבלאָז. אין דעם זעלבן יאָר איז אין קעניגסברעג דערשינען יצחק אייכלס דייטשע סידור=איבערזעצונג. (געבעטע פיר דייטשע אונד פּאָלישע יודן אויס דעם העברעיִשען איבערזעצט).
2 איבער די פּערבעסערונג, L.
3 דאָרטן, LI.

4 Sendschreiben an Teller von einigen Hausvätern jüdischer Religion.

וואָס ווערט אַרויסגעשטעלט אין דעם „זענדשרייבען“: „עס איסט איינע אונזרלעססליכע פפליכט איינעם יעדען מענשען זיינען וואָהלשטאַנד צו בעפערדערן“¹; ווענדן זיי זיך דערפאַר צו טעללערן מיט אזא פאַר-שלאָג: זיי, ווי אויך אַנדערע, וואָס זיינען מיט זיי איין דעה, זיינען מוכן ומזומן אָנצונעמען קריסטלעכן גלויבן, נאָר בתנאי, מען זאָל זיי באַפרייען פון דערפילן געוויסע ריטועלע מנהגים, אויך זאָל זיי זיין דערלויבט ניט אָנצווערקענען די געטלעכע אָפּשטאַמונג פון קריסטוס, אָדער מען זאָל זיי ווייניקסטנס דערלויבן אויסצוטייטשן די קריסטלעכע דאָגמען לויט זייער אייגענעם פאַרשטאַנד.

טעללער איז אָבער ניט געווען נתפעל פון פרידלענדערס „פערנונפט-רעליגיאָן“; ער איז געווען אַ פשוטער פּראָטעסטאַנטישער פּאַסטאָר, ניט קיין ראַציאָנאַליסטישער „אויפקלערער“, — האָט ער דעם גאַנצן פאַר-שלאָג אַנטשיידן אָפּגעוואָרפן. זיין ענטפער איז געווען: זאָלן די פאַר-פאַסער פון דעם „זענדשרייבען“ אויף ווייטער בלייבן דאָרט, וווּ זיי זיינען ביז איצט געווען; דאָס קריסטנטום נייטיקט זיך ניט אין אזעלכע „גרייס“. ער געפינט ניט פאַר מעגלעך צו דינגען זיך אין רעליגיעזע פּראָגן און ער קאָן ניט מוֹתֵר זיין אויף קיין איין איינציקע קריסטלעכע דאָגמע. אויב זיי האָבן זיך אַנטשלאָסן — זאָלן זיי אָננעמען דעם קריסטלעכן גלויבן אין זיין פולן פאַרנעם אָן וועלכע ס'איז הנחות. צי וועט דעמאָלט די רעגירונג געפינען, אז זיי זיינען ראוי, מען זאָל זיי באַשענקען מיט גלייכבאַרעכטיקונג, — דאָס איז אויסער זיין קאָמפּעטענץ, אין דעם האָט צו באַשליסן בלויז די רעגירונג אליין.

דאָס „זענדשרייבען“ האָט בשעתו אַרויסגערופן אַ גרויסע סענסאַציע. אין משך פון איין יאָר זיינען דערשינען די צענדליקער פּאַמפּלעטן², עס איז אַפילו געשריבן געוואָרן (1800) אַ ספּעציעלער ראַמאַן „שאַרלאַטע סאַמפּסאָן“, וווּ עס ווערן באַהאַנדלט די פּראָגן, וואָס זיינען געשטעלט געוואָרן אין דעם „זענדשרייבען“³.

דער איינזיטיקער, אָבער פּרינציפּיעלער פרידלענדער, וועלכער האָט אזוי שטאַלצירט מיט די „ראַציאָנאַליסטישע“ יסודות פון תּורת משה, האָט ניט געהאַלטן פאַר מעגלעך איבערצוגיין צום קריסטנטום, וואָס איז אזוי ניט פריי פון „מיסטיק“; זיין גאַנץ לעבן איז ער געטריי געבליבן

1 עס איז אַ באַשטימטער חוב פון יעדן מענטשן, ער זאָל חאַס מער זיין חוילשטאַנד פאַרבעסערן.

2 זע צייטשר. פ. דיע געשיכטע דער יודען, IV, 57—64.

3 דאָרטן, III, 224—225, חערט איבערגעגעבן דער אינהאַלט פון דעם

דאָזיקן ראַמאַן.

די פריציפן פון דעם „אויפקלערערישן ראציאָנאַליזם“, און מיט אומדער-
 מידלעכער ענערגיע געקעמפט פאר די בירגערלעכע רעכט פונם פריישישן
 יידנטום. ווען ס'איז ענדלעך אין 1812 דערשינען דער לאַנג-דערוואַר-
 טער עדיקט וועגן יידישער גלייכבאַרעכטיקונג, האָט פרידלענדער גלייך
 אַרויסגעלאָזט אַן אַנאַנימע בראַשור, וואָס קאָן באַטראַכט ווערן אַלס
 ערשטער מאָדערנער מאַניפעסט וועגן רעליגיעזער רעפּאָרם ביי יידן. אין
 דער דאָזיקער בראַשור, וואָס פרידלענדער האָט צעשיקט אויך פיל אָנגע-
 זעענע באַאמטע, טרעט דער פאַרפאַסער באַזונדערס אַרויס קעגן וועלכע
 ס'איז משיחישע האַפּענונגען און אויך קעגן דעם, מען זאָל אין דער שול
 דאוונען אויף העברעיש. „פּרײַער — שרייבט פרידלענדער — בעת
 מען האָט אויף יידן געקוקט, ווי אויף פרעמדע, האָבן די יידן געזען אין
 ארץ ישראל זייער פאַטערלאַנד און האָבן מיט אומגעדולד געוואַרט אויף
 דעם טאָג, ווען עס וועט קומען אַ סוף צו זייער גלות און זיי וועלן צו-
 ריקקערן אין זייער לאַנד. איצט אָבער האָט זיך די לאַגע ראַדיקאַל גע-
 ענדערט; די יידן האָבן ניט קיין אַנדער היים, אויסער דעם לאַנד, וואָס
 האָט זיי אָנערקענט אַלס גלייכבאַרעכטיקטע בירגער. די פריישישע יידן
 ליבן זייער פאַטערלאַנד און די דייטשע שפּראַך — איז זייער מוטער-
 שפּראַך; נאָר אויף איר ווילן זיי מתפלל זיין; זיי ברויכן ניט קיין
 אַנדער שפּראַך.“

ס'איז דערפאַר לייכט באַגרייפלעך, אַז פרידלענדער האָט זיך גע-
 מוזט פאַרהאַלטן מיט גרויס שנאה און פיטול צו דעם „יידיש-טייטש“.
 אין זיין „זענדרשייבען אַן מיינע מיטברידער“, וואָס ער האָט פאַרעפנט-
 לעכט אַלס ביילאַגע צו דעם „המאסר“ תקמ"ח, ווייזט פרידלענדער אָן:
 „געזונדע פערנופנט, ערפאַהרוג אונד פאַרציגליך דאַס ביישפּיל אונזר
 איטאַליענישן אונד פאַרטוגעזישן מיטברידר לעהרטן, דאַש דער
 ערשטע שריטט צור פערבעסערונג דער ערציהונג דורך איינפיהרוג איינר
 ריכטיגן אונד דייטליכען שפראַכע גשעהן מוז. דים זיאי די
 ערשטע נאָטווענדיגע דינגונג, אָהני וועלכע אַללי אַנדער פרבעסרונג
 פרגעפנס זיין, אונד ניכט שטאַטט האבן דירפמע. דאס אונטר אונס
 איבליכע יודיש-דייטש, אייני רעגלאַז, פערשטימלטע
 אונד אויסר אונזרן קרייזע אונפרשטנדליכע שפראַכע,
 מיסטי גאַנץ אפגעשאַפט... ווערדן... ווען דאס קינד, וויא יערר
 מאן איינגשטעהן ווירר, אין דער זאָגענאַנטן יודיש-דייטשן
 שפראַכע קיינע ריכטיגע בגריפע פאָן אירגנד איינס
 דינגע אין דער וועלט ערלאַנגן קאן, וויא זאָל עס דען
 אים רייפרן אַלטער נאך ריכטיגן גרונדזעצן האַנדעלן?“

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, ווי פרידלענדער איז געשטאַנען געטריי אויף זיין פּאַסטן, ער האָט ניט „אויסגעביטן דאָס רעגל“, און האָט מוטיק געקעמפט פאַר די רעכט פון זיינע ברירער. ניט אַלע זיינען אָבער געווען אזוי פּרינציפּיעל, ווי פרידלענדער. נאָך דעם ווי ס'איז קלאָר געוואָרן, אז אויף דער פעטיציע, וואָס איז דערלאַנגט געוואָרן פּרידריך דעם צווייטנס טראַנפּאָלגער וועגן פּאַרלייכטערן די לאַגע פון די יידן אין פּרייסן, איז ניטאָ וואָס צו האַפּן, — האַפּן פיל געבילדעטע און האַלב געבילדעטע יידן אין בערלין, ברעסלוי, קעניגסבערג און אין אַנדערע פּרייז-סישע שטעט געפונען אַן אַנדער וועג, וואָס קאָן פירן צו גלייכבאַרעכטיג-קונג. צי איז דען פּראַי, אז „אויפגעקלערטע“ און הינטוועלטיקע מענטשן זאָלן זיך נאָך רעכענען מיט די „פּאַראורטיילן“ פון זייערע אבות? צי לוינט עס צו שמאַכטן אין שאַנד פון קנעכטשאַפט צוליב דער „אַבער-גלויבערישער“ ירושה פון דעם אָפּגעשטאַנענעם און פּינסטערן עבר? די ראַציאָנאַליסטישע יסודות פון אַלע אמונות זיינען דאָך איינע און די זעלבע — און דער לאַגישער אויספיר איז געווען קלאָר און זעלבסטפאַר-שמענדלעך. די יידישע „אויפגעקלערטע ראַציאָנאַליסטן“ האַפּן אין די טויזנטער געפונען די אזוי גענאַרטע גלייכבאַרעכטיקונג אינם שוים פון דעם קריסטנטום. און פרידלענדער גופא, דער פּאָנענטרעגער פונם „ניכ-טערנעם שכל הישר“, איז געווען שטאַרק באַטריבט, בעת ער האָט דער-זען, וואָסערע פּאַרמען די אויפקלערונגס-באַוועגונג האָט אָנגענומען אין די פּראָגרעסיווע יידישע קרייזן. ער קלאַגט זיך אויף די „מיסברויכע דער אויפקלערונג אונד קולטור“, אויף דעם לייכטזיניקן געיעג נאָך ניש-טיקן און ווערטלאָזן גלאַנץ און נאָך ריין קערפּערלעכע ווילטאָגן 1. און אין זיין בריוו צום מיניסטער האַרטענבערג (1811) רעדט ער וועגן דער שמד-עפידעמיע ווי וועגן אַ „גרויסער מאַראַלישער זינד“ 2.

עס וואָלט אָבער געווען אַ גרויסער טעות צו מיינען, אז די אַלע, וואָס האַפּן געפּעלשט אין דער אמונה פון זייערע אבות, זיינען דערמיט אויסן געווען רק מאַטעריעלע השבונות. די שמד-עפידעמיע, וואָס איז צום סוף פונם 18טן י"ה אזוי געוואַלדיק געשטיגן אין די בורזשוּאזע און געבילדעטע יידישע קרייזן, איז געווען אַ באַדייטנדיק קאָמפּליצירטערע דערשיינונג, ווי דאָס שטעלן פאַר אייניקע פון אונזערע קולטור-פּאַרשער. באַזונדערס מוז דאָס פּאַטאַנט ווערן בנוגע צו דער וויפּלעכער העלפט פון דער דעמאָלטיקער יידישער יוגנט אין די גרעסערע פּרייסישע

1 אַקסען-שטיקע, 36.

2 צייטשריפט 5. דיע געשיכטע דער יודען, III. 232—233.

שטעט. צווישן די פרויען און מענער — שרייבט לודוויג גייגער, — וואָס האָבן געשפילט אַן אָנגעזעענע ראָלע אין דער בערלינער געזעל־שאַפט פֿונם 18טן יאָרה, באַמערקט זיך אַ גאַנץ וויכטיקער אונטערשייד: די פרויען האָבן מיט זייער גאַנץ טאָן און טראַכטן באַצוועקט די הער־צער צו דערלייכטן, די מענער אָבער האָבן געשטרעבט צום ענדגילטיקן נצחון פֿונם שכל". ביי די יידישע יונגע לייט, וואָס זיינען דערצויגן גע־וואָרן אויף פֿלפֿול און שכלריקע המצאות, האָבן שטאַרק אויסגענומען די ראַציאָנאַליסטישע אידעען פֿון די „אויפקלערער“; די יידישע אינטעליגענטע פרויען זיינען אָבער מער נוטה געווען צו ריין עמאַציאָנאַלע שטרעבונגען און צום טרוימערישן ראָמאַנטיזם. די יידישע נאַציאָנאַלע קולטור האָט זיי אָבער אין דער הינזיכט גאַרנישט געקאָנט געבן, פשוט דערפאַר, ווייל זיי, די פרויען פֿון די יידישע „סאַלאָנען“, האָבן וועגן איר קיין באַגריף נישט געהאַט. זייערע באַבעס און עלטער־באַבעס האָבן, ווי גליקעל האַמעלן, באַרייכערט זייער גייסטיקע וועלט אַדאַנק דער פּאָלקס־ליטעראַטור; אויס די אַלטע יידישע מוסר־ספרים און מעשה־ביכער האָבן זיי מיט אַ בריי־טער האַנט געשעפּט שפייז פֿאַר זייערע ליבעפֿולע הערצער. דאָרט האָבן זיי זיך באַקאַנט מיט די אוצרות פֿון דער נאַציאָנאַלער קולטור, מיט דער מאַראַל־לערע פֿון דעם יידנטום, מיט דער רייכער פּילפֿאַרביקער וועלט פֿון לעגענדעס און מסורות. די אויפגעקלערטע טעכטער פֿון די רייכע יידי־שע סוחרים און באַנקירן האָבן שוין אָבער געזען אין דעם יידנטום בלוז אַ פֿאַרגליווערט־איינטאַניקן ריטועלן קולט, וואָס האָט גאָר נישט גע־זאָגט מער זייער פּאַנטאַזיע און האַרץ. מענדעלסאָנע טעכטער, אַ שטיי־גער, וועלכע האָבן פֿון זייער פּאָטער געירשנט אַ פּילנדיק און טיף־גלוי־ביק האַרץ, האָבן אַלס לערער געהאַט דעם ניכטער־טרוקענעם און פּאַר־ביסענעם האַמבערג, וואָס האָט נישט ווייניקער, ווי פּרידלענדער, פּיינט געהאַט אַלץ, וואָס האָט נאָר געהאַט אַ וועלכע ס'איז קלכות מיט „מיס־טיק“. און אַט האָבן אַוועלכע באַגאַבטע פרויען, וואָס זיינען אויפגע־וואַקסן אין די שטרענגע אַלטפּרענקישע טראַדיציעס פֿון דער יידישער פּאַמיליע, פּאַרנומען אַדאַנק זייער שיינקייט, גייסטרייכן פּאַרשטאַנד און הויכער פּילדונג די אָנפירנדיקע ראָלן אין די לויט דעם פּראַנצוזישן מוסטער איינגעאָרדנטע סאַלאָנען. אַדאַנק זיי זיינען די דאָזיקע סאַלאָ־נען געוואָרן דער זאַמפֿונקט, וואָס פֿלעגט צו זיך צוציען די קאַריפעען פֿון ליטעראַטור און וויסן. צי דאַרף עס דען תּירוּש, וואָס די דאָזיקע סאַלאָ־קיניגינען האָבן זיך אָפּגעווענדעט פֿון דעם יידנטום, ווי פֿון עפעס אַלטפּרענקיש, איינטאַניק־פּאַרגליווערט, וואָס טוט מיט זיין מרה־שחורה פּאַרטונקלען דעם גלאַנץ און די לוסט פֿונם לעבן? אַפּילו רחל

לעווין, די דאזיקע ווונדערבארע און טיפע פרוי, אויך זי האָט אויף איר טויט-געלעגער אָנערקענט, אז איר יידישע אָפּשטאַמונג, האָט ביי איר אין משך פון לאַנגע יאָרן געגאָלטן אַלס דאָס גרעסטע אומגליק, די טיפּסטע שאַנד און די שמאַרציקסטע ליידן.

די אויפגעקלערטע מענער האָבן מיט ביטול געקוקט אויף דעם יידנטום אין נאָמען פון דעם „אַליינהערשנדיקן שכל“, די פרויען — אין נאָמען פון געפיל און שיינקייט. די מענער האָבן זיך געבוקט פאַר דעם אויטאָריטעט פון וואָלטער, דער אָפּגאַט ביי די פרויען איז געווען רוססאָ 1 און די ראַמאַנטיקער. ביי די מענער האָבן באַזונדערס אויסגענומען די לאַגיש-קלאָרע און „שכלדיקע“ אידעען פון די פראַנצויזישע אויפקלערער-ראַציאָנאַליסטן; עס איז אָבער אויסער ספק, אז ניט דער גאַליקער סאַרקאָזם פון וואָלטער, ניט מאַנטעסקיעס קאַלטע לאַגיק און ניט דער אַטעזם פון האַלבאַך און די אַנדערע מאַטעריאַליסטן האָט געקאָנט ווערן דער „אַני-מאַמין“ פון דעם טיה-פילנדיקן און גלויביקן פרויען-האַרץ. זיין הייליקטום איז געוואָרן די דונערדיקע, פייערדיק-פאַטעטישע פּרעדיקט פון דעם שטורמיש-אומגעצוימטן זשאַן-זשאַק רוססאָ. ווי דער בלינדער גבור, שמשון בן מנחם, האָט דערשיטערט די זיילן פון דעם פאַרהאַסטן שונאים-טעמפל, אזוי האָט דער דאָזיקער דורך שנאה געבלענדעטער גאונישער מאַניאַק געוואָלט צעשטערן די זיילן פון דער אָפּגעלעבטער פּעאַדאַלישער וועלט, צעשטערן ניט דערפאַר, וואָס די דאָזיקע וועלט געפינט זיך אין סתירה מיט די פּאָדערונגען פון דער „געזונטער פאַרנופּט“, נאָר ווייל זי ברענגט מיט איר פאַלשקייט און נידערטראַכט צו מאַראַלישער פאַר-וויכדונג; דאָס איז געווען אַ פּראָטעסט ניט אין נאָמען פון שכל, נאָר אין נאָמען פון דעם באַליידיקטן געוויסן. דער טרעגער פון סאַציאַלער גערעכטיקייט איז ניט דער מענטש מיטן געשליפענעם שכל, נאָר דער מענטש פון דער ערד, וואָס שטייט אַמאָגענטסטן צו דער נאַטור, און אַראַנק זיין נאַטירלעכקייט און פּשטות האָט ער נאָך אויפגעהיט אונטער דעם אויבערשטן פאַרגרעבטן לבוש די גוטסקייט און אָפּנהאַר-ציקייט פון די אורשפרינגלעכע אינסטינקטן.

מען דאַרף אָבער דערביי ניט פאַרגעסן, אז ווי די אידעען פון די ראַציאָנאַליסטן, אזוי האָבן אויך רוססאָס אידעען אויף די ברעגן פון דער שפּרעע זיך אָפּגעשפיגלט אויף אַ גאַנץ אייגנאַרטיקן אופן, נישט דער סאַ-ציאַל-רעוואָלוציאָנערער תוך פון רוססאָס לערע, נישט זיין פּראָטעסט קעגן

1 ס'איז ביאָיאַ אַנצווייין, אז היינעס מוטער איז אויך געווען אַ הייסע אַנ-הענערין פון רוססא, אין דאָס באַליבטסטע בוך איז ביי איר געווען רוססא'ס „עמיל“.

סאָציאַלער אומגלייכהייט האָט פאַראינטערעסירט די דייטשע פּראָגרעסיווע קרייזן, נאָר דער הומאַנער גייסט פון דער דאָזיקער לערע, וואָס האָט געפונען אזאָ לעבעדיקן אָפּקלאַנג אין די ווערק פון שילער, הערדער און אַנדערע. רוססאָ — רופט פאַטעטיש אויס דער יונגער שילער — האָט אין דעם קריסט געזוכט דעם מענטשן¹. אָבער פאַקטיש געזוכט ניט דעם רעאַלן, ליידניקן און קעמפּניקן מענטשן, נייערט דעם זיסלעך-סענע-טימענטאַלן, דעם העלד פון פאַסטאַראַלן און גערטנער-איריליעס, וואָס זיי גען אָנגעזעטיקט מיט דער געווייזטער אַטמאָספּער פון „צאַרטע הערצער“ און „שיינע גייסטער“, מיט וועלכע עס האָבן ממש געווימלט די דעמאָל-טיקע „סאַלאַנען“, וווּ עס האָבן, ווי מיר האָבן שוין פּרִיעַר אָנגעוויזן, געשפּילט אזאָ אָנגעזעענע ראָלע די געבילדעטע און פּראַכטפולע יונגע יידישע טעכטער, רוססאָס לערע, אַז די גאַלדענע תקופּה, דעם גוֹ-עֶרן פאַר די מענטשן-קינדער, דאַרף מען זוכן ביי די לאַנג-פאַרגאַנגענע קדמונישע דורות, האָט זייער געשטאַרקט דעם אינטערעס צו די פאַרחלומטע ראָ-מאַנטישע שטרעמונגען...

אין קעגנזאַץ צו די אויפקלערער-ראַציאָנאַליסטן, וואָס האָבן זיך געוואַלט רעכענען בלוז מיט דעם, וואָס איז קלאַר און בולט, און האָבן אָנערקענט נאָר דאָס, וואָס געפינט זיך אין פּוֹלן הספּס מיטן ניכטערן שכל, — זיינען אַרויסגעטראָטן די ראַמאַנטיקער, וואָס האָבן באַזונדערס געשטעלט דעם טראַגאָדישן אויף דעם גרויסן ווערט פון מיסטישע איבערלע-בונגען אויפן געפירט פון מאַראַל און דערקענונג. די ראַציאָנאַליסטן האָבן געשטרעבט אָפּצוואַרפן אַלץ, וואָס איז פאַרבונדן מיט אַנטראָפּאָ-מאָרפּיזם, אין די ראַמאַנטיקער אָבער איז געווען וואַך דאָס לעבעדיקע געפיר — דערקענען דאָס אומענדלעכע אינם ענדלעכן און באַגרעניצטן. פאַר זייערע פאַרבישוּפּטע בליקן האָט זיך דער גאַנצער וועלטאַל, די גאַנצע נאַטור אַנטפּלעקט אין אַ געטלעכן מאַנטל, אַלץ אין דער וועלט, אַלץ וואָס איז נאָענט און טייער — איז הייליק און געטלעך. „דער מענטש איז צו גליק געבאָרן“: דער דורשט נאָך גליק ווערט אָבער לויט דעם וועלט-באַנעם פון די ראַמאַנטיקער געשטילט ניט דורך וויסנ-שאַפטלעכן פאַרשן, נייערט דורך אויפנעמען און דורכלעבן די גאַנצע שפּע פון זיין. די ראַמאַנטיקער האָבן אָנגעוואָרן דעם גלויבן אינם שכל, אַלס דעם איינציגן מורה-דרך איבער די לאַבירינטן פונם לעבן, — זיי זיי גען געקומען צום אויספיר, אַז בלוז מיטן שכל אַלזין איז אוממעגלעך צו דערקענען די וועלט אין איר פּוֹלן פאַרנעם; האָבן זיי געזוכט דער-

פאר נייע וועגן, גענוכט איבעראל, ווהיין עס האָט זיי געפירט דאָס איובגעוואַכטע און פיין אַנטוויקלטע געפיל. מיטן געפיל, ניט מיטן שכל, — לערנען די ראָמאַנטיקער, — נעמען מיר אויף די געטלעכקייט פון דער וועלט, וואָס רינגלט אונז אַרום. אין פולן קעגנזאץ צו די ראַציאָנאַליסטן, וואָס האָבן אין יעדער רעליגיע געזען קודם-בֿל — אָבערגלויבן, האָבן די ראָמאַנטיקער אין דער פּערזאָן פון זייער באַגאַבטן טעאָרעטיקער, אויגוסט שלעגעל, דערקלערט, אַז רעליגיע איז בכלל פריי פון וועלכן ס'איז אָבערגלויבן: יעדע רעליגיעזע פּאַרשטעלונג איז וואַרהאַפֿטיק, ווייל זי טוט זיך דאָך שטיצן אויף אמתע איבערלעבונגען.¹

די געשיכטספּאַרשער פונם ראָמאַנטיזם טוען אָפט אונטערשרייבן די אויסשליסלעכע ראָלע, וואָס די פּרויען האָבן געשפּילט אין דער ראָמאַנטישער קולטור. און ניט די לעצטע ראָלע האָבן צווישן די דאָזיקע פּרויען געשפּילט יידישע טעכטער, ווי הענריעטע הערץ, דאָראַטעאַ מענעלעסאָן.

און טאַקע הענריעטע הערץ דערציילט אין אירע ערינערונגען, וואָסערע הייסע וויבוחים עס פלעגן פּאַרקומען צווישן איר און איר מאַן, דעם באַוואוסטן „אויפקלערער“ מאַרקוס הערץ, מכוח דעם באַדייט פון דער ראָמאַנטישער ליטעראַטור. מאַרקוס הערץ, אַ באַרימטער אַרצט און נאַטור-וויסנשאַפֿטלער, קאַנטם אַ באַגאַבטער תּלמיד און אַ הייסער פּאַרערער פון דעם בעל „מורה נבוכים“² — איז געווען פעסט איבער-צייגט, אַז „נאָר אין וויסן איז דעם מענטשנס גליק“, און „אַן די חכמות

1 אויג. ה. שלעגעל „פּאַרלעזונגען איבער שיינע ליטעראַטור און קונסט“, I, 332—333. (מיר ציטירן לויט זשירמונסקי: *Гѣмецкій романтизм* 1914, 160).

2 אין זיין אויבנדערמאָנטער אַרבעט „איבער די פּרע בעערדיגונג דער יודען“ שענקט הערץ דעם רמב"ם אַזוינע פּאַנעגירישע שורות: „Der Mann, der zuverlässig einer der scharfsinnigsten philosophischen Köpfe war; der Mann, dessen allgemeines, weitumfassendes, aus sich selbst gebildetes Genie die Bewunderung seiner und ieder anderen Nation, die ihn so ganz kennt, sein muss; der Mann, der in den Systemen der griechischen Weltweisen so ganz lebte und webte, dass er überall die Gelegenheit mühsam aufsuchte, die Lehren seiner heiligen Religion mit diesen in Übereinstimmung zu bringen; der Mann, der mit so stiller Weisheit den Saamen zur ächtesten Aufklärung unter sein Volk streute, dass die schönsten Früchte, die es unter sich hat, reifen sehen und in der Folge nach häufiger sehen wird, im Grunde sein Werk sind; der Mann, dem niemand, der ihn so recht kennt und fasst, weder in dem Gebiete irgend einer Wissenschaft das Bürgerrecht absprechen kann.

איז ניטאָ קיין גוטס אויף דער וועלט" 1. אויף די ווערק פון נאָוואַליס 2 און זיינע מיטארבעטער האָט ער געקוקט ווי אויף אַ זינלאָזן און פאַגן-טאָסטישן חלום-געפלאָגנטער, בעת זיין פרוי, די באַרימטע שיינע הייט הענריעטע, איז געווען אַ פייערדיקע פאַרערערין פון דער ראַמאַנטישער שול 8. דער טרוקן-ניכטערער פּוירלענרער און זיינע מיטהעלפער האָבן געטענהט, אז דער גאָטעכדינסט דאַרף צוגיין וואָס פשוטער, אָן איבעריקן גלאַנץ און לוקסוס, וואָס ווירקט בלוז אויף די געפילן; דאָראַטעאָ מינערעלסאָן אָבער דערקלערט מיט פעסטער איבערצייגונג: אַלץ, וואָס די מענטשלעכע קונסט האָט באַשאַפן, דאַרף באַשיינען און באַצירן דעם גאָטעכדינסט; פּונוואַנען יעדע קונסט טוט שטאַמען — אַהין דאַרף זי זיך צוריקערן. אויסנוצן זי פאַר קליינלעך-פאַרגענגלעכע, באַרימע-רישע צוועקן — דאָס איז פשוט אַ לעסטערונג און געפינט זיך אין פּוילן ווידערשפרוך מיט דער געטלעכער אָפּשטאַמונג פון דער קונסט. מוזיק און מאַלעריי, אַרכיטעקטור און די פיינסטע געוועבן — אַלץ דאַרף אויסדריקן איין איינציקע אידעע, דאַרף געהערן דעם גאַנצן קיבוץ, בכרי ביי אַלעמען צו דערוועקן דאָס געפיל פון רעליגיעזער התלהבות 4. דאַרף עס דען חידוש, וואָס די דאָזיקע ניט גאַנץ געוויינלעכע און באַגאַפטע פרוי האָט אָפּגעוואָרפן דעם טרוקענעם דעאיזם פון די פריד-לענדערס און האָמבערגס און איז צוזאַמען מיט איר שוועסטער הענריעטע אוועק אונטער די הויכע געמעכער פון דער קאַטויליזשער קירך! ווי גרויס וואָלט אָבער געווען די פאַרווונדערונג פון דאָראַטעאָ פאַן שלעגעל 5, זוען מען זאָל פאַר איר געווען אַנטפלעקן, אז די אינטימסטע געדאַנקען און געפילן, וואָס זי האָט צוזאַמען מיט איר מאַן אַרויסגעזאָגט אין זייער בשותפותדיקן ראַמאַן „לוצינדע“: וועגן מיסטישער עראָטיק, וועגן דער קדושה פון געשלעכטלעכן פאַרקער, וועגן דער פאַראייניקונג פון גייסטלעכן מיט קערפערלעכן, וועגן דער שכינה, וואָס שוועבט איבער דעם געלעגער פון מאַן און ווייב, און אז „גאָט איז ליבע“, — אז דאָס אַלץ איז אזוי ענג צונויפגעפלאַכטן מיטן וועלט-פאַנעם פון די יידישע מיטלאַלטערלעכע מיסטיקער און איז אין זייערע ווערק פאַרקערפערט אין

1 אין זיין בריוו, וואָס איז אָפּגעדרוקט אַלס הספּמה צום ערשטן טייל פון ברוך לינדאס „ראשית למורים“ (1788), שרייבט הערץ: מבלעדי החכמות אין טובה, מבלעדי החכמות לא תכוננו אושר, ומבלעדי החכמות לא תכוננו דעת כבוד אלהים.

2 אַ באַדייטנדיקער פּאָרשטייער פון דער דייטשער ראַמאַנטישער שול.

3 זע: הענריעטע הערץ, 1858, 99.

4 ראַמאַנט. בריפּע, 422.

5 דאָראַטעאָ איז זיך פּונדערערגעגאַנגען מיט איר ערשטן מן, פייט, און חתונה

געהאַט מיט שלעגעלן.

פילפארביקע בילדער, וואָס אָטעמען מיטן פאַטאָם פון ליידנשאַפטלעכער
איבערצייגונג און גליענדיקן גלויבן...

פאַר מענדעלסאָנס טעכטער און פאַר נאָך אַזוינע ווי זיי זיינען
אַבער די קוואַלן פון דעם יידישן גלויבן געווען פאַרחתמעט מיט זיבן
שלעסער...

ניט פאַרטריקנט און ניט אויסגעשעפט זיינען אָבער די דאָזיקע
קוואַלן געוואָרן, — און פּלוצלינג און אומדערוואַרט האָבן זיי זיך מיט
אויסערגעוויינלעכער קראַפט פאַר דער פרייער וועלט אַנטפלעקט, אַרויס-
רופנדיק שנאָה און רוגז ביי איינע, און פריידיקע באַוונדערונג און
התלהבותדיקע אַנטציקונג ביי אַנדערע.

וועגן דעם אין די ווייטערדיקע קאפיטלען.

פִּינֶפֶט עֵר קאַפִּיטֶל

ריססעס איינען און זייער השפעה איף די בעלי „המאספּים“ — איירליעס און דער ביבל-סטיל. — צוריק צו פראָדוצירניקער אַרבעט און רעפּאָר-מירן דאָס דערציִנג־סיכטעס. — דער גייטיקער איבערברוך. — רחל לעזין און איר חשבין הנפש. — שימה מיימון און זיין „לעבענס-געשיכטע“. — מיימונס וועל-כאַנעם. — איציק איכל און זיין ראָמאַני-סיסע ליבע צו דער ביבל-שפּראַך. — אייכלס ליטעראַרישע טעטיקייט. — דער באַדייט פֿין זיין לוסטשפּיל „ר' הענאָך אָדער וואָס טוט מען דערמיט“. — אהרן וואַלפּסאָן האַלע און זיין לוסטשפּיל „לייכטזין אונד פּרעמעליי“.

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוווּן, אַז דער זשורנאַל „המאספּ“ מוז דאָך, ביי אַלע זיינע חסרונות, באַטראַכט ווערן אַלס וויכטיקער עטאַפּ אין דער אַנטוויקלונג־געשיכטע פון דער ניי-העברעישער ליטעראַטור. עס מוז אָפּער דערביי באַזונדערס אָנגעוווּן ווערן אויף איין אינטערעסאַנטן פּרט, וואָס אים שענקען דער רוב יידישע ליטעראַטור-פּאַרשער דוקא זייער ווייניק אויפּמערקזאַמקייט, און אָפּט לאָזן זיי אים אַפּילו אינגאַנצן אומבאַרירט. דעם „מאספּ“ גרינדער און זיינע נאָענטע מיט-אַרבעטער זיינען געווען איבערצייגטע ראַציאָנאַליסטן. דער גרעסטער אויטאָ-ריטעט איז ביי זיי געווען דער סאַרקאָסטיש-שפּאַטישער וואָלמער, וועמעס דעאיוז און „נאַטירליכע רעליגיע“ האָט זיך געשטיצט אויסשליסלעך אויף לאַגישע, דורכן שכל באַגרינדעטע אַרגומענטן. און אין דער זעלבער צייט האָט דער סטיל פון די בעלי „המאספּים“ און אויך זייער פּראָגראַם זיך געפונען אונטער דער שטאַרקער, ווען אַפּילו אומדירעקטער און אומבאַ-וואַסטער השפעה פון וואָלטערס צד שכנגדו, פון זיין אַנטיפּאָד — דעם באַשעפּער פון „עמיל“ און די „נייע על־איווע“, זשאַן זשאַק רוססאָ.

ניט בילדונג און וויסן, נאָר טוגענט און מעשים טובים, ניט דער שכל, נאָר דאָס געפיל איז דער קוואַל פונם מענטשנס גליק, — אין דעם איז באַשטאַנען רוססאָס דעווין 1.

1 אין קעגנזאָץ צו דעקאַרטס דעווין „cogito — ergo sum“, (איך דענק — וואָס איז די ראיה, אַז איך לעב), וואָס איז געווען אַן אָנזאָג, אַז די רעליגיעזע תקופה דערט פאַרדענגט דורך דעם דור פון ראַציאָנאַליזם. — איז אַרויסגעטראָגן רוססאָ מיט זיין דעווין: *exister, pour nous est sentir*.

„דער בעסטער מענטש איז דער, וואָס פֿילט אַמטיפסטן און אַמסטאַרקסטן. צוריק צו דער נאַטור! עס עקסיסטירט בלויז אין איינציקער געזונטער לעבנסשטייגער — אויף דעם שוים פון דער נאַטור, צווישן די גרינע פֿעלדער, אָן וועלכן צוואַנג, אָן דעם מינדעסטן לוקסוס; מען שעפט חיונה פון דער מוטער-ערד, מען לעבט פון אירע גאַבן און געשענקען און מען געפינט זיך צווישן שכנים-חברים, וואָס אַלע זיינען גלייך. פון אַלע געזעלשאַפטלעכע קלאַסן איז דער בכבודיקסטער — דער קלאַס מענטשן, וואָס אַרבעטן מיט זייערע אייגענע הענט, דער איינציקער קלאַס, וואָס ברענגט ווירקלעך נוצן. און ווייל די דאָזיקע מענטשן גע- פינען זיך אַדאָנק זייער באַשעפטיקונג אַמנאַענטסטן צום נאַטורלעכן צושטאַנד, איז נאָך ביי זיי בשלימות אויפגעהיט אונטער דעם פון דרויסן אַזאָ שטרענגן און פאַרגרעפטן אויסזען די געמיטלעכקייט, גוטסקייט און אָפּהאַרציקייט פון די אורשפּרינגלעכע אינסטינקטן.

רוססאָס אידעען זיינען געווען שטאַרק פּאָפּולער אין דייטשלאַנד. די באַדרייטנדיקסטע מענער זיינען פון זיי אַנטציקט געווען. לעסינג האָט באַקריינט רוססאָן מיטן נאָמען „וועלטווניזער“, שילער האָט אים געגלייבן צו סאָקראַטעסן און האָט אין פּאַגייסטערטע פּערזן פּאַזונגען דעם גרונד-טעזיס, מיט וועלכן עס פּאַנגט אָן רוססאָס „עמיל“¹. אין דער דייטשער ליטעראַטור פון יענער צייט איז געווען אַמסטאַרקסטן באַליבט דער טיפּ פון „שיינע גייסטער“ און „צאַרט-פּילנדיקע הערצער“, וואָס ווערן ממש צעשוואַמען אין סענטימענטאַלע זיפּצן און טרערן, און אין זייער נאַנץ האַנדלען און טאָן פּאַלגן זיי דעם דרינגענדיקן באַפעל פון זייער איינציק אָנערקענטן פירער — דעם געפיל. דער דיכטער העסנער האָט זיך קונה-שם געווען מיט זיינע לאַקריץ-זיסע אידיליעס, וווּ עס ווערט געשילדערט ווי אַן אמתער גאָ-עדן דאָס רויקע און זאָרגלאָזע דאָרף-לעבן אויפן שוים פון דער נאַטור.

די השפּעה פון רוססאָס אידעען האָט זיך געלאָזט באַמערקן אויך אין די יידישע קרייזן. וועגן דער ווירקונג פון דעם „עמיל“-באַשעפּער אויף די יידישע געבילדעטע פרויען האָבן מיר שוין גערעדט אין פאַריקן קאַפיטל. די אידעען פון דעם זשענעווער פּילאָזאָף זיינען אָבער אויף זייער נַצחנישן וועג אַריינגערונגען אויך אין דעם לאַגער פון די יידישע אויפבלערער-ראַציאָנאַליסטן. זיי, די זין פון דעם רעכטלאָזן

Tout est bien, sortant des mains de l'auteur des choses; 1
tout dégénère entre les mains de l'homme.

צוקאָנט זיינען שילערס פּערין: Die Welt ist vollkommen überall,
Wohin der Mensch nicht hinkommt mit siener Qual אַז'וה.

געטאָ, האָבן ניט געקענט זיך גלייכגילטיק פאַרהאַלטן צו דעם הומאַנעם דעווין, וואָס ווערט פּראָקלאַמירט אין רוססאָס „עמיל“: „לערנט דאָס קינד, וואָס געפינט זיך אונטער אייער השגחה, ליב האָבן אַלע מענטשן, אַפילו די, וואָס פאַרהאַלטן זיך צו אייך מיט ביטול. גיט אים אזא דערציאונג, אז עס זאָל אין זיך ניט זען קיין מיטגליד פון אַ באַשטימטן קלאַס, נאָר פילן אין זיך זיין קרבות מיט אַלע קלאַסן. רעדט מיט אים וועגן דעם מענטשן-געשלעכט מיט ליבשאַפט, זאָל זיין אַפילו מיט מיטלייד — נאָר ניט מיט ביטול. אַ מענטש טאָר ניט מבוה זיין דעם אַנדערן מענטשן.“

מענטשן, וואָס זיינען אזוי אָפּגעריסן געווען פון דער נאַטור און פון פּראָדוצירנדיקער אַרבעט, מענטשן, וואָס זיינען אויפגעוואַקסן אין דער געשטיקטער לופט פון די ישיבות און פאַרבראַכט זייערע יונגע יאָרן מיט פילפול און איבערגעשפיצטער סכאַלאַסטיק — האָט געמוזט אימפּאַנירן רוססאָס טעזיס: „דעם מענטשנס נאַטירליכסטער צושטאַנד איז — די ערד באַאַרבעטן און לעבן פון אירע פּרוכטן. דער דאָזיקער צושטאַנד איז דער איינציג נייטיקער און נוצליכער“ (נייע עלאָזע, V, צווייטער בריוו). פון אַלע באַשעפטיקונגען, וואָס קאָנען געבן דעם מענטשן מיטלען צום לעבן, איז די האַנטאַרבעט אַמבעסטן מסוגל אים צו דערנענטערן צו דעם נאַטירלעכן צושטאַנד; פון אַלע באַרופן איז דער פּאַסיקסטער, וואָס איז אַמוווייניקסטן אָפּהענגיק פון דער השגחה און פון אַנדערע מענטשן — דער באַרוף פונם בעל-מלאכה“ (עמיל, בוך 3).

צוריק צו פּראָדוצירנדיקער אַרבעט און רעפּאַרמירן דאָס דערציאונג-סיסטעם — זיינען, ווי מיר ווייסן שוין, געוואָרן די וויכטיקסטע פונקטן אין דעם פּראָגראַם פון די בעלי-המאספים. די „מאספים“ האָבן זיך פיינדלעך פאַרהאַלטן צום תלמוד און צו דער שפּעטערדיקער רבנישער ליטעראַטור, דערפאַר אָבער האָבן זיי זיך פאַרהאַלטן מיט גרויס יראַת-הכבוד צו דער ביבלי, וווּ די ערד און די ערד-אַרבעט שפילן אזא אויס-שליסלעכע ראָלע: דאָרט פילן נאָך די מענטשן אזוי שטאַרק זייער קרבות צו דער ערד, דאָרט זיינען אויפגעהיט אומשטערבלעכע מוסטערן פון אמתע אידיליעס. דאָס האָט ניט ווייניק מיטגעהאַלפּן, וואָס די ביבלישע וועלט, דער ביבלישער סטיל און נוסח זיינען ביי די „מאספים“ געוואָרן דער העכסטער אידעאַל, דער קלאַסישער מוסטער, פון וועלכן מען דאַרף לערנען און אים קאָפּירן...

גערעכט איז אָבער דער קלוגער לעסינג: Es sind nicht alle frei, die ihrer Ketten spotten!
 דור „המאספים“ דער איבערגאַנג, זיך אָפּגעריסן פון דעם אייגענעם באַרן — זיינען זיי געבליבן הענגען אין דער לופט, אָן אַ שום באַרן.

אונטער די פיס, ס'איז ניט אזוי לייכט אָפּצוואַרפן פון זיך דעם אַלטן וועלט= באַנעם, אין וועלכן מען איז אויסגעוואַקסן און די יונגע יאָרן פאַרבראַכט. אין נאָמען פון דעם ראַציאָנאַליזם האָבן די בעלי "המאספים" זיך געפלייסט צו באַפרייען זיך פון דעם טראַדיציאָנעלן און אַלטימאָדישן; עס האָט אָבער אומבאַווסט אין די טיפענישן פון דער נשמה געצאָנקט די בענק= שאַפט צום פאַרגאַנגענעם עבר. האָט זי זיך אויסגעגאַסן אין דער דאָמאַנטישער ליבע צו דער ביבל. ווי מיר ווייסן, האָבן זיי געשטעלט פאַר זיך די אויפגאַבע, צו באַווייזן פאַר די אַנדערע אומות די שיינקייטן פון דער ביבל"; נאָר אויפגעצויגן אין דער טרוקן=איבערגעשפיצטער סביבה פון פּאָפּוליסטישער סכאַלאַסטיק, זיינען זיי גופא ניט מסוגל געווען אויפצונעמען און צו פילן די דאָזיקע שיינקייטן. זיי האָבן בלויז געקאָנט נאָכמאַכן, אימיוויזן דעם ביבל=סטיל — פרעמד און אומפאַר= שטענדלעך איז זיי אָבער געבליבן די קלאַסישע וועלט פון יענער אַנטיקער תקופה. אין פּסידדאָ=ביבלישן סטיל האָבן זיי איבערדעצט די מיטלמעסיקע העסנערס איריליעס און ראַמלערס אָדעס. אַפילו דער טרוקענער פריד= לענדער האָט איריליעס געשריבן. אין זייער סענטימענטאַלער השתפכות הנפש איז אָבער געווען לויטער רעטאָריק, אָן אַ פונק קינסטלערישן שאַפן. אין זייערע לידער פילט זיך, אין גרונד גענומען, אזוי ווייניק דער הויך פון לעבן, ווי אין די פּאָפּוליסטישע פּשטלעך פון די אַלט= פּרענקישע רבנים, וואָס ווערן אזוי אָפּגעלאַכט פון די בעלי "המאספים"...

צווישן די בעלי "המאספים" און זייערע מיטהעלפער זיינען געווען מענטשן מיט שאַרפע קעפּ און גרויסן וויסן, עס איז אָבער ניט געווען צווישן זיי קיין איינציקער גאַנצער כאַראַקטער, קיין איינציקע אָריגינעלע פּערזענלעכקייט. צו פּלוצלינג איז פאַרגעקומען דער איבעררייס מיטן אָבר, צו ראַפּטאָם דער איבערשפרונג פון דעם אַלטפּרענקישן מיטלאַל= טערלעכן יידישן לעבנסשטייגער צו דער נייער פּרעמדער אידעען=וועלט מיט אירע אַפּסטראַקטע מעטאָפיזיש=ראַציאָנאַליסטישע באַגריפן, וווּ עס האָט פאַרנומען דעם גאַנצן אויבנאָן ניט דער רעאַלער, לעבעדיקער, אין דער ספּעציפישער סאָציאַל=היסטאָרישער סביבה אויפגעקומענער מענטש מיט זיין קאָמפּליצירטער פּסיכיק און אייגנאַרטיקער וועלט פון איבערלע= בונגען, איינגעבאַרענע סימפּאָטיעס און שטימונגען, — נאָר דער אַב= סטראַקטער באַגריף מענטש, אָן אַן אָבר, אָן טראַדיציעס, אָן גענירשנטע אָבערגלויבנס, אויסער רוים און צייט...

אין דער בינן=השמשותדיקער תקופה פון תשובה=שטימונגען, נאָכ= דעם ווי די השפּלה=אירעאַלן זיינען אזוי אומברחמנותדיק צעשמעטערט גע= וואָרן, איז מען מיט אַ באַזונדערן ירְגוּזן אָנגעפאַלן אויף די טרעגער פון

דער „בערלינער השכלה“, ווי אויף אסימילאטאָרן, ווי אויף מענטשן, וואָס האָבן געפעלשט אין זייער עֶבֶר און געלייקנט אין זייער נאַציאָנאַלער ירושה; מען האָט מיט צאָרן באַשפּאַט זייערע גרויזונגען און פעלערן און ניט געוואָלט דערביי באַמערקן די טראַגיק פון די דאָזיקע מענטשן, ניט געוואָלט זיך רעכענען דערמיט, וואָס אין זייער גייסטיקן איבערברוך, אין דער שנעלער און ניט גאַנץ באַרעכטיקטער איבערשאַצונג פון נאַציאָנאַלע ווערטן, האָט געשפּילט די הויפט-ראָלע ניט אזוי דער שלעכטער ווילן פון די דאָזיקע מענטשן, ווי די אומנאַרמאַלע אומשטענדן, אין וועלכע זיי איז אויסגעקומען צו לעבן און צו שאַפן...

זייער כאַראַקטעריסטיש אין דער הינזיכט זיינען די רירנדיקע ווער-טער, וואָס עס האָט מיט אַזאַ אָפּנהאַרציקייט אַרויסגעזאָגט איינע פון די מערקווירדיקסטע פרויען אויס יענער צייט — די פריער שוין דערמאָנטע רחל לעווין; „עס דאַכט זיך מיר אויס, — שרייבט זי אין די יונגע יאָרן דוד פּיטן, — אז בעת איך האָב מיך אויף דער וועלט באַוווּזן, האָט אַ הימליש וועזן מיר ביי מיינע ערשטע טריט אויפן לעבנסוועג ווי שפיציקע פּיילן אין מיין האַרץ די דאָזיקע ווערטער אינגעקריצט: „האב טיפע עמפּפּינדונגען, זע די וועלט ווי ווייניקע אין דיין דור, זיי גרויס און איידל, — דענקען וועגען אייביקע פּראָבלעמען קאָן איך דיר אויך ניט פאַר-ווערן. איינס האָט מען אָבער פאַרגעסן אנצוזאָגן — זיי אַ ייִדין. און אָט איז מיין גאַנץ לעבן אַ שטענדיק פאַרבלוטן“. און ליגנדיק אויף איר טויט-געלעגער האָט די דאָזיקע „משומדת“, וואָס האָט „גע-פעלשט“ אין איר אמונה און אין דער ירושה פון אירע אבות, מיט אַ צאַפּלדיק האַרץ אויסגערופן: „ווי ווונדערבאַר דאָס איז! איך, אַ פאַר-וואַגלטע פון מצרים און ארץ-ישראל, און איר רינגלט מיך אַרום מיט אַזוי פיל זאָרג און ליבע, מיט אַ געפיל פון אַנטציקונג דענק איך וועגן מיין אָפּשטאַם און וועגן מיין ווונדערבאַרן גורל, וואָס פאַרבינדט די עלטסטע זכרונות פון דער מענטשהייט, דעם לענגסטן עבר און די זויטסטע לענדער מיט אונזער היינט. דאָס, וואָס איז אַזאַ לאַנגע צייט געווען פאַר מיר די גרעסטע שאַנד, די שמאַרציקסטע ליידן און דאָס טיפּסטע אומגליק, — וואָס איך בין אַלס ייִדישע טאַכטער געבאָרן, — איז איצט ביי מיר אַזוי טייער, אז איך וואָלט פאַר קיין זאַך אין דער וועלט ניט געוואָלט זיך דערמיט צעשיידן“.

און אַ צווייטער פאַרשטייער פון דעם דאָזיקן דור, פון דעם „דור התפּוכות“, ווי עס הייסט ביי דעם קולטור-היסטאָריקער שמעון בערנ-פעלד, האָט מיט אַ באַווונדערנדיקער אָפּנהאַרציקייט פאַר אַלעמען אַנט-פלעקט די טראַגיק פון זיין לעבנסוועג און פון נאָך אַזוינע פון זיין דור.

מיט א פארכאפטן אָטעם האָט די אייראָפּעישע קולטור-וועלט זיך באַקאַנט מיט דער דאָזיקער טרויעריקער לעבנסגעשיכטע, און מיט יראת-הכבוד זי אין אירע קולטור-אוצרות איינגעשלאָסן. שלמה מיימון 1 האָט געהייסן דער מחבר פון דער דאָזיקער לעבנסגעשיכטע 2.

שלמה מיימון האָט געשריבן א סך ווערק אין העברעיִש 8. ווען עס זאָל אים אָבער ניט געווען געלינגען, ניט געקוקט אויף אַלע שטערונג-גען און מניעות, זיך אַרויסצורייסן אויף דער ברייטער וועלט און איינ-קריצן זיין נאָמען אין דער געשיכטע פון דער דייטשער פּילאָזאָפּיע, וואָלט זיין נאָמען און שאַפן וואַרשיינלעך אזוי פאַרנעסן געוואָרן, ווי אַבא גלוסק און נאָך אזוינע ווי ער 4. די בערלינער גראַנדז, די רייכע נענאַציאָנאַטן און באַנקירן, וואָס האָבן געוואָלט שפּילן די „אויפגעקערטע“ אייראָפּעער, איז דער גאונישער ליטוואַק מיימון געווען דערווידער מיט זיין פיגור, מיט זיין הילוך, מיט זיין אויסשפּראַך; ער האָט זיי שאַקירט מיט זיינע פּויליש-ליטווישע מאַנירן, און זיי האָבן קאַלטבלוטיק געלאָזט אים אויסגיין פאַר הונגער, אומקומען אין דחקות און נויט. ער גופא גיט איבער מיט תמימות-דיקער פּשטות, ווי אזוי ער האָט אין זיין „טרוי-עריקער לאַגע באַשאַסן צו ווענדן זיך צו קריסטלעכע געלערנטע אין דער האַפּענונג, אז זייער רעקאָמענדאַציע וועט גראַד האָבן די געהע-ריקע ווירקונג אויף די רייכע פון מיין פּאַלק“ 5. און טאַקע אַ דייטשער אַדעליקער, דער גראַף האַנס פּאָן קאַלקרייט, האָט רחמנות געהאַט אויף

1 זע אונזער ווערק, ב. V, ז. 291—292.

2 Salomon Maimons Lebensgeschichte, Berlin 1792/3.

3 מיימון האָט געשריבן אין העברעיִש פּאַלגנדיקע ווערק: (1) „גבעת המורה“, א פירוש אויפן „מורה נבוכים“; (2) „ביאיר פילוסופי על פירוש המשניות“; (3) „חשק שלמה“, אין פינה כ״ל, פּילאָזאָפּישע ביאורים אויף אבן עזרא, רבנו בחיי, רבנו ניסים און אויך פּילאָזאָפּישע חקירות וועגן מעשה בראשית און אַלגעברע (דערמאָנט אין גייגערס „צייטשריפט פיר וויסענשאַ. א. לעבען, 1866“; 4) „תעלומות חכמה“ וועגן מצטע-מאטיק און פיזיק (דערמאָנט ביי גייגערן); (5) תורת המטימטיקה (דערמאָנט אין זיין לעיענסגעשיכטע, 427); (6) תורת הטבע, גאטרוויסנשאַפט, לויט ניוטאָנס שיטה (דאָרטן, 433); (7) קורות היהודים נאָך באַזאָש, איבערזעצט פון פּראַנציוויש (דאָרטן, 424); (8) מועדי בוקר, איבערזעצונג פון מענדעלסוואָנס „מאַרגענשטונדען“ (דאָרטן, 433); (9) אַ קייטישע פאַרשונג וועגן וואָלפּס „מעטאָפּיזיק“ (דאָרטן, 366); (10) אַ מעטאָפּי-זישע חקירה וועגן נאטירלעכער און געטלעך-אַנטפּלעקטער טעאָלאָגיע.

4 פון מיימוןס העברעיִשע ווערק איז פאַרעפנטלעכט בלויז דער ערשטער טייל פון זיין „גבעת המורה“ און אין „המאסף“ (תקמ״ט, 131—136) איז געדרוקט זיין „ביאור פילוסופי“. אונטער דעם דאָזיקן אַרטיקל חתמעט זיך מיימון: שלמה בן יהושע ממדינת ליטא; די איבעריקע זיינען געבליבן אין מאַנסקריפּט.

5 לעבענסגעשיכטע, 430 (מיר ציטירן לויט גאַלדשמידטס יידישער איבערזעצונג).

דעם אָרעמען יידישן דענקער, דעם נע-ונדניק, האָט אים ברייטוויליק געגעבן רו און שוץ אויף זיין גוט אין שלעזיע, און מיט גרויס געדולד איבערגעטראָגן די משונהדיקע גענג און קאָפּריון פון דעם גייסטיק און פיזיש געבראָכענעם מיימון. און ווען מיימון איז געשטאָרבן אויפן 46טן יאָר פון זיין לעבן און מען האָט זיין קערפּער געבראַכט קיין גלאָגוי, בכדי אים צו ברענגען צו קבר ישראל, האָבן די פּאָנאַטישע פירער פון דער קהילה זיך נוקם געווען אין דעם „מין“ און אַפיקורס, און דעם גאַונישן, אזוי פיל געליטענעם יידישן דענקער האָט מען מיט שפּאַט און בזיון מקבר געווען „קבורת חמור“, הינטערן צוים פון בית הקברות...
שלמה מיימון האָט זיין „לעבענסגעשיכטע“ אין דייטש געשריבן —

ער האָט זייער גוט פּאַרשטאַנען, אז אין העברעיִש וועט אזאָ ווערק זיין פּקול קורא במדבר — עס וועט קיין אוידיטאָריום ניט געפינען. און עס זיינען טאַקע פּאַרגאַנגען העכער הונדערט יאָר, ביז מיימאָנס מייסטערווערק האָט זיך דערוואַרט אויף אַ העברעיִשע איבערזעצונג 1. און דאָך דאַרף מיימאָנס „לעבענסגעשיכטע“ פּאַרצייכנט ווערן אין דער געשיכטע פון יידישער קולטור. קיין יידישער קולטור-היסטאָריקער, וואָס באַשרייבט די צווייטע העלפּט פונם 18טן יאָר, קאָן ניט פּאַרבייגיין דאָס דאָזיקע מערק-ווירדיקע ווערק, וווּ עס ווערט געגעבן אַן אָביעקטיווע שילדערונג פונם יידישן לעבן אין ליטע און פּוילן אינעם 18טן יאָר. מיט אָביעקטיווער ריזיקיט און מיט זיכערער האַנט ווערן אויפגעוויקלט פאַר אונזערע אויגן די טרויעריקסטע בילדער פון יידישער אָרעמקייט און רעכטלאָזיקייט אונטער דער ממשלה פון ווילד-משוגענע פּריצים און פּאָנאַטישע גייסט-לעכע. ווי אין אַ קאַליראַסקאַפּ שוועבט פאַר אונז די וונדערבאַרסטע פּאַנאָראַמע מיט די קאַלאָריטפולע פיגורן פון מקובלים, אַסקעטן, פּריצים און לומדים; אויסטערליש שיינע פּערזענלעכקייטן, ווי דער פּויונער רב ר' הירש חריף, און נידערטרעכטיקע צוועקעס, פּאַרגרעפטע ישובניקעס, וואָס קאָנען אַפילו ניט קיין וואָרט יידיש, און גאַוני התורה; דער מעזשע-ריטשער מגיד און משה מענדעלסאָן, די ערשטע חסידים און די פּערלינער משכילים, אָרעמע אומוויסנדיקע בעטלער און באַרימטע פּילאָזאָפּן און דענקער. און אין דער מיט — די אויסטערלישע פיגור פון דעם פּאַר-פּאַסער גופא, מיט איר אויסערגעוויינלעכן לעבנסוועג, וואָס ווערט געשילד-דערט מיט אזאָ גאַונישער פּשטות און עניוּת...

1 איבערזעצט (מיט קירצונגען) דורך י. ה. שביב אונטערן טיטל „תולדות שלמה מיימון“, אין יידיש האָט אין 1871 דוד כּהנא פּאַרעפּנטלעכט אַ געקירצטע פּאַראַרעטונג פונם אויטאָביאָגראַפּישן טייל „לעבענסגעשיכטע“. אַ פּולשטענדיקע איבער-זעצונג פון א. י. גאַלדשמידט אין דערשיינען אין ווילנער פּאַרלאַג, טאָפּאָר אין 1927.

ניט אומזיסט האָט די דאָזיקע לעבנסגעשיכטע געמאַכט אזא געוואָלדיקן רושם אויף געטען, שילערן און אַנדערע באַרימטע פּערזענלעכקייטן. „שלמה מיימון — באַמערקט ריכטיק זיין איבערזעצער אין יידיש, גאָלדשמידט — איז געווען אַ פענאַמענאַלע דערשיינונג ווי אַ מענטש, ווי אַ ייד און ווי אַ פּילאָזאָף. ווי אַ יונג ביימל אין אַ וויסטן לאַנד, אָן טוי און אָן רעגן, איז ער אומדערוואַרטעט, צום דערשטינען אויפגעגאַנגען אין אַ חושכדיק=עלנטן לאַנד אָן שום מיטלען, און איז אויפגעשטיגן גאָר הויך, ביז אין די העכסטע הימלען פון דענקען. אַ בייזער פאַטום אָבער האָט אים באַגלייט און ניט אָפּגעלאָזט פון זיין געבאָרן אָן ביז זיין לעצטן אָטעם=הויך... קיין איינציקע געשעעניש אין זיין לעבן האָט ניט מיטגעהאַלפּן דער נאָרמאַלער אַנטוויקלונג פון זיינע גייסטיקע פּוחות; פאַרקערט, זייער אַ סך געשעענישן האָבן נאָך פאַרהאַלטן דעם גאַנג פון זיין אַנטוויקלונג און געשטערט אים צו געפינען זיין וועג אינם לעבן.“ מיר האָבן אין די כריערדיקע בענד פון אונזער ווערק גערעדט וועגן דעם אויסטערלישן טיפ „זוכערס“ („המבקש“) 1, וואָס ווילן אויס=פאַרשן אַלע וועגן, אויף וועלכע מענטשן זוכן די העכסטע מדרגה פון שליוּמות, זוכן איבעראַל דעם לויטערן ליכטיקן אמת, פאַרשן נאָך גאָטס לעבעדיק, ברענענדיק וואָרט. נאָר ביי קיינעם פון די דאָזיקע „זוכערס“ איז דער זוך=און וואַנדער=וועג ניט געווען אזא שרעקלעך שמאַרציקער, פול מיט דחוקות, הונגער, נויט און אוממענטשלעכע דערנידערונגען, ווי ביי שלמה מיימון, און מערקווירדיק איז דער טאָן, אין וועלכן עס ווערט אין מיימונס „לעבענסגעשיכטע“ דערציילט וועגן דעם שמאַרצפולן נע=ונד=וועג, וואָס ס'האָט דורכגעמאַכט דער אַרעמער, נאָר גאוניש=באַגאַבטער דאַרפס=מלמד 2 אויס אַ פאַרוואַרפענעם און פאַרחושכטן ווינקל אין ליטע ביז ער איז מגולגל געוואָרן אין אַ באַדייטנדיקן דייטשן פּילאָזאָף, אין איינעם פון די טיפסטע און שאַרפזיניקסטע מפרשים פון קאַנטס פּילאָ=זאָפיע. די שרעקלעכע נויט און דחוקות, אין וועלכע ער האָט זיינע יאָרן פאַרבראַכט, האָבן זיין איידעלע, נאָך אמת דורשטנדיקע נשמה, מיט זינד באַפלעקט, זיין כאַראַקטער פאַרדאַרפן, זיין געזונט און פּוחות אויף אזוי ווייט צעשטערט, אז ער איז פון אויסצערונג צו 46 יאָר געשטאַרבן, — און ער דערציילט וועגן דעם מיט אַזא ווונדערבאַרער פּשטות און אמת=פּילאָזאָפישער רויקייט...

1 זע ב. III, 11, 14 א"ו.

2 מיימון האָט שוין צו עלף יאָר באַקומען סמיכות אויף רבנות (לעבענס=

געשיכטע, 87).

עס געניגט צו דערמאנען דעם טרויעריקן עפיזאד, ווי אזוי דער פון הונגער און עלנט אויף טויט=פארמאטערטער, זוכער¹ האָט זיך ענד=לעך דערשלאָגן צו די טויערן פון זיין ציל — צום ראָזענטאלער טויער, וואָס פירט צום קוואַל פון בילדונג און וויסן — צו דער רעזידענץ=שטאָט בערלין. נאָך די פרומע ראשי=הקהלה האָבן פאַר אים דעם טויער פאַר=שפאַרט און שטרענג אים באַפוילן, ער זאָל זיך וואָס גיכער אָפּטרעגן פון דאָרטן. האָט, נעבעך, דער גייסטיק און פיזיש=געבראָכענער נע=ונדניק זיך אַנדערגעוואָרפן הינטער דער שטאָט אויף דער ערד און אויסגע=בראָכן אין אַ ביטער געוויין 1. און מיימון, דער ציילנדיק דאָס אַלץ, באַוווּיזט דערביי ניט אַרויס קיין שום פאַרביטערונגס=געפיל ניט צו די פרומע ראשי=הקהל, ניט צום שטרענגן משגיח פֿון „הקדש“ ביים ראָזענ=טאלער טויער. אַרדבא, ער איז נאָך אויף זיי מלמד זכות, און ווייזט אָן, אז „טיילוווּיז זיינען די בערלינער פרומע יידן אייגנטלעך גערעכט געווען“ 2. מיט וואָס פאַר אַ פילאָזאָפישער אָביעקטיוויטיט שילדערט שלמה מיימון דעם איינדרוק, וואָס ער האָט געמאכט די ערשטע צייט מיט זיין גאַנצער פיגור, תנועות און מאָדנער אויסשפראַך אויף דעם אייראָפּעער דאָקטאָר הערץ: „תחילת האָט דער דאָזיקער הער ה. (הערץ) מיך באַטראַכט ווי אַ ריינדיקע חיה און האָט זיך אַמוזירט מיט מיר, ווי מען אַמוזירט זיך מיט אַ הונט אָדער מיט אַ שטאַר, וואָס האָט זיך אויסגעלערנט אויסצורידן אייניקע ווערטער. דער משונה דיקער געמיש פון עפעס חיה שעס אין מיינע מינעס, אויסדרוק און אויסווייניקסטן שטייגער אויפפירונג מיט דער שכלדיקייט אין מיינע אַרויסגעזאָגטע געדאַנקען האָבן מער געווינקט אויף זיין פּוּח=הדמיון, איידער דער אינהאַלט פון מיינע רייד — אויף זיין שכל“ 3.

ס'איז כדאי אָנצווווּיזן נאָך אויף איין כאַראַקטעריסטישן פרט, ווייל ער איז ענג פאַרבונדן מיטן וועלט=באַנעם פון די בערלינער משפּילים און די מיטאַרבעטער פון די „המאספים“. שלמה מיימון איז אין פיל פרטים געווען באַדייטנדיק ווייטזיכטיקער פון זיינע מיטציטלער, האָט געהאַט אַ בעסערן חוש פאַר היסטאָרישע דערשיינונגען, ווי די טרעגער פון דער בערלינער השכלה. ער געפינט, אַ שטייגער, פאַר נייטיק אָנצווווּיזן, ווי ענג עס איז פאַרבונדן און פאַרקניפט די יידישע רעליגיע מיטן נאַציאָ=נאַלן קוּב, אזוי, אז די אָפּשאַפונג פון דער יידישער טעאָקראַטיע מוז בהכרח נאָך זיך ציען אויך די פאַרניכטונג פון דער יידישער

1 לעבענסגעשיכטע, I, 10—208.

2 דאָרטן, 209.

3 דאָרטן, II, 369.

נאציע" 1. ער געפינט, אז דאָס, וואָס די אנשי פּנסת הגדולה האָבן מוסר געווען נייע חוקים, האָבן זיי עם געטאָן „לויט די פּאָרערונגען פון דער צייט און לויט די אומשטענדן" 2; אויך פּלויסט ער זיך צו דערווייזן, ווי „פּאָזיטיוו" ס'איז „די מעטאָדע פון די חכמי התלמוד", און רעכנט, אז דערמיט וועט מספּים זיין יעדערער, „ווער עם איז אַריינגע-דרונגען אינם אמת גייסט פון תלמוד" 3; און ער פּרזט נאָכאמאָל איבער, אז די „אַלע נייע דינים, וואָס עם האָבן מחדש געווען די חכמי התלמוד און די גאונים, וואָס נאָך זיי", — איז דאָס געשען „לויט די פּאָרע-רונגען און פּאָדערפענישן פון דער צייט" 4. בנגע דער מאָראַלישער לערע פון די חכמי התלמוד, ווייזט מיימון אָן, „אז זי איז אין אַלץ ענלעך צום סטאָנציוו, איז אפילו אין אַ סך וויכטיקע, פּרינציפּיעלע פונקטן העכער פון אים" 5. אין דעם קאפיטל, ווו ער רעדט וועגן חסידות, ווייזט, אגב, מיימון אָן אויף דער „נוצלעכער טעטיקייט" פון די רבנים 6. ער איז אויך געווען דער איינציקער צווישן די „בערלינער" משפּילים פון יענעם דור, וואָס איז אַרויס מיט אַ זאָכלעכער קריטיק ז קעגן די טעזיסן פון מענדעלסאָנס „יערוזאַלעם", און ער דערקלערט אָפּן: „ווען איך זע יידן, וואָס פּאָקענען זיך צו דער יידישער רעליגיע, מחמת צוגעבונדנקייט צו דער משפּחה אָדער צוליב געוויסע אינטערעסן" 8. און דערנאָך זיינען זיי עובר אויף די מצוות דאָרטן, ווו די דערמאָנטע סיבות שטערן זיי ניט, לויט זייער מיינונג, עובר צו זיין אויף דער תורה, — דאָן דערקלער איך, אז אַזעלכע יידן טוען אומרעכט, פּאָגייען אומגעזעצלעכקייט. איך פּאָגרייף דעריבער ניט, וואָס ווען דער האַמבורגער רב הכולל האָט מחרים געווען אַ יידן פון זיין קהילה, ווייל יענער האָט פּרחהסיא עובר געווען אויף די געזעצן פון דער רעליגיע, האָט מענדעלסאָן געוואָלט פּאָפּרייען דעם דאָזיקן יידן פונם הרם מיטן מאָטיוו, אז די רעליגיעזע געמיינדע האָט ניט קיין רעכט אין פּירגערלעכע ענינים, בעת ער אַליין פּאָהויפט, אז דער שטאַט פון דער יידישער רעליגיע איז אייביק און וועט קיינמאָל ניט געענדערט און ניט פּטל ווערן. וואָס איז דאָס

1 דאָרטן, II, 425.

2 דאָרטן, I, 119.

3 דאָרטן, 129, געשפּייצט פון פּאַרפּאַסער.

4 דאָרטן, 243.

5 דאָרטן, 131.

6 דאָרטן, 185.

7 דאָרטן, 384—387.

8 געשפּייצט פונם פּאַרפּאַסער.

פאר א שטאטט אן רעכט? אין וואָס פּאַשטייען בּכּן די רעכט פּון דעם דאָזיקן רעליגיעזן שטאַטט? 1.

שלמה מיימון איז אָבער דעם בעל „מורה נבוכים“ אַ פייערדיקער חסיד געווען, האָט זיך אין בערלין אָנגעזאַפּט מיט די ראַציאָנאַליסטישע אידעען פון יענער צייט, איז נתפעל געוואָרן פון די בערלינער איראָפּעיִש-געבילדעטע „אויפקלערער“, און דוד פּרידלענדער איז ביי אים געווען פאַררעכנט פאַרן „גרויסן משכיל מיט אַ פיינעם געשמאַק“ 2 — איז דער-פאַר קיין חידוש ניט, וואָס אויך ער קומט צו דער מסקנא, אַז „די יהדות איז געגרינדעט אויף קלאָרע, אַפּסאָלוט-ניטווענדיקע געזעצן פונם שכל“ 3. ער פאַרגעסט, וואָס ער אַליין האָט פּרִיעַר געשריבן וועגן די חכמי התלמוד און די דינים, וואָס זיי האָבן מחדש געווען, און ווייזט אָן מיט פאַרביטערונג גאַנץ אינם סטיל פון די בערלינער משכילים: „צולעצט זיינען נאָך געקומען די תלמודיסטן און האָבן אַריינגעבראַכט אין דער יהדות אַ מאַסע חוקים און דינים, וואָס האָבן ניט קיין שום רעאַלן צוועק, דערמיט פאַרוואַנדלט די יהדות אין אַ טרוקענער און פאַרבאַלזאַמירטער רעליגיע און זי נאָך מער פאַרקריפּלט. דער רעוולוטאַט דערפון איז געווען אַ טרויעריקער: אָנשטאַט דעם, וואָס לויט דער פּוונה פונם ערשטן מחוקק פון דער יידישער רעליגיע (משה רבנו) האָט זי, די דאָזיקע רעליגיע, געדאַרפט מאַכן דאָס פּאָלק ישראל פאַר אַן „עם חכם ונבון מכל העמים“ — האָט זי דורך דעם, וואָס מ'האַט זי געברויכט אָן אַ זין און אָן אַ צוועק, געמאַכט אים פאַר דעם אומוויסנדיקסטן און אומפאַרשטענ-דיקסטן פון אַלעמען“ 4. מיימון פאַרשטייט זייער גוט, אַז „פאַר שיי-דענע (געשפּניצט פון אונז, י. צ.) סיבות האָבן גורם געווען די שלעכטע פּאָליטישע לאַגע פון דער נאַציע, און די פשוטע פּאָלקס-מאַסן זיינען מחמת דעם געוואָרן העכסט אומוויסנדיק ניט בלויז אין אַלע נוצלעכע קענטענישן און וויסנשאַפטן, נייערט אפילו אין די געזעצן פון רעליגיע“ 5. ער האָט זיך אָבער געפונען אונטער דער השפּעה פון די בערלינער משכילים, וואָס האָבן, ווי ער גופא דערציילט, פעסט פאַר-זיכערט, אַז ווען יידן זאָלן בעסער זיין באַקאַנט מיט זייער געשיכטע, וואָלטן זיי געקאַנט דעמאָלט „איינזען און פאַרשטיין, אַז בלויז זייער אומוויסנשאַפּט און פאַרעקשנטע התנגדות קעגן אַלע

1 שלמה מיימון לעבענסגעשיכטע, 386.

2 דאָרטן, 364.

3 דאָרטן, 188—189.

4 דאָרטן, 190—191.

5 דאָרטן, 456.

פארנינפטיקע אינסטיטוציעס (געשפניצירט פונם פארפאסער) זיינען שולדיק אין אלע אומגליקן און קאטאסטראפעס, וואָס האָבן מיט זיי פאָסירט¹. ווערט מיימון בטל פאר די אויפגעקלערטע משכילים, פאר געסט אין זיין אייגענעם שטאַנדפונקט, און ווייזט אָן, אז די גרינדער פון דער „חברה דורשי לשון עבר“ און פון דעם „המאסה“ — „האָבן מיט רעכט (געשפניצט פון אונז, י.צ.) אָנערקענט, אז די סיבה פון דער שלעכטער לאַגע, דער מאָראַלישער ווי דער פאָליטישער², פון דער יידישער אומה, ליגט אין די רעליגיעזע פאָראורטיילן, אינם מאַנגל פון אַ פאָרנינפטיקן היאור אויף תנ"ך און אין דער פאָרקריפלטער אויסטייטשונג פון די פסוקים, וואָס קומט פון דעם ניט-קענען די העברעיִשע שפראַך³.

עס איז זעלבסטפארשטענדלעך, אז ווי די בערלינער משכילים, אזוי האָט אויך מיימון מיט ביטול געקוקט אויף דעם יידישן „זשאַרגאָן“. ער געפינט, אז „די יידישע מוטערשפראַך“ איז אַרעם און פול גראַמאַטיקאַלישע פעלערן⁴, אז דאָס איז אַ לשון, וואָס איז אַ מישמאַש פון העברעיִש, יידיש-דייטש, פויליש און רוסיש, מיט די ספעציפישע גראַמאַטיקאַלישע פעלערן פון די דאָזיקע אלע שפראַכן⁵.

די לאַגיק פון לעבן איז אָבער גאַנץ אָפט פיל שטאַרקער פון לאַגישע סברות און פינן צוגעשפיצטע טעאָריעס. און אָט די דאָזיקע אייזערנע לאַגיק האָט עס געבראַכט צו דעם פאָראַדאָקס, אז די פאָרבי-סענע קעגנער פון דעם „נַמאַסן זשאַרגאָן“, וואָס האָבן זיך געשטעלט פאר אַ ציל צו „אַנטפלעקן פאר די פעלקער די שיינקייט פון דער ביבל-שפראַך“, — האָבן ניט ווילנדיק געלייגט די ערשטע שטיינער פארן קרעפטיקן בנין פון דער נייער וועלטלעכער ליטעראַטור אין יידיש.

באַזונדערס אינטערעסאַנט זיינען אין דער הינזיכט די צוויי לוסט-שפילן, אָדער ריכטיקער „פאַמיליענגעמעלדע“, וואָס ס'האָבן געשאַפן די אָנגעזעענע „ביאוריסטן“ און רעדאַקטאָרן פון „המאסה“, איציק (יצחק) אייכל און אהרן האַלע וואָלפסאָן⁶.

געבאָרן אין קאָפּענהאַגען, דער רעזידענץ-שטאַט פון דענעמאַרק⁷, איז יצחק אייכל גאָר אין די יונגע יאָרן (אין 1773) געקומען קיין קעניגס-

1 שלמה מיימונס לעבענסגעשיכטע, 424.

2 געשפייצט פון פארפאסער.

3 דאָרטן, 454.

4 דאָרטן, 35.

5 דאָרטן, 203.

6 וועגן וואָלפסאָנס פאָרהאַלטן זיך צו יידיש זע אויבן ז, 129.

7 געבאָרן אין 1756, געשטאָרבן אין בערלין, 1804.

בערג, וואָס האָט שוין דעמאָלט געגאַלטן געגאַלטן פֿאַר אַ קולטור-צענטער. אַלס לערער פֿון העברעיִש, ווערט ער אַן אַרײַנגעײער צו דער רײכער און אויפֿגעקלערטער באַנקיר-פֿאַמיליע פֿרידלענדער; אַדאַנק דער דאָזיקער פֿאַמיליע באַקומט דער יונגער און באַגאַבטער אײכל אײראָפּעיִשע בילדונג, הערט אין קעניגסבערגער אוניווערסיטעט קאַנטס פֿאַרלעזונגען אײבער פֿילאָזאָפֿיע און פֿאַרנעמט פֿאַלד אַ פֿכבודיקן אָרט אין לינקן פֿליגל פֿון די אָרטיקע משפּילים. 2. דער דאָזיקער פֿרידענקער-ראַציאָנאַליסט בלייבט אָבער אויף זײַן גאַנץ לעבן געטריי זײַן ערשטער ראַמאַנטישער ליבע — דער ביבל-שפּראַך. לױט דעם מוסטער פֿון דער אין בערלין געגרינדעטער מאָדערנער ייִדישער שול „הַנוֹךְ נערים“ פֿאַרמעסטן זיך אויך די קעניגס-בערגער משפּילים צו גרינדן אַזאַ שול אין זײער כּהילה, און אײכל פֿאַר-עפֿנטלעכט (אין 1782) אַ העברעיִשן קול קורא צו די מיטגלידער פֿון דער קעניגסבערגער כּהילה אונטערן טיטל „שפת אמת“, וווּ ער אַגײטירט פֿאַר דער פֿראַיעקטירטער „פֿריישול“. פֿון דעם פֿראַיעקט איז גאַר ניט געוואָרן, ווייל די אָרטאָדאָקסן זײנען אַנטשײדן געווען דאַקעגן. מער דערפֿאַלג האָט אײכל געהאַט אין זײַן צווייטן אונטערנעמען. אַנפֿאַנג פֿאַלגנדיקן יאָר איז לױט זײַן איניציאַטיווע געגרינדעט געוואָרן די אונז שוין באַקאַנטע „חברת דורשי לשון עבר“, און שוין אין האַרפֿסט פֿון דעם זעלבן יאָר (סעפטעמבער 1783) פֿאַנגט אָן צו דערשיינען אונטער זײַן רעדאַקציע דער „המאסר“.

אין זומער 1784 האָט אײכל געמאַכט אַ רײזע קײן קאָפּענהאַגען צו באַזוכן זײַן משפּחה. אין יענער צײַט איז אַזאַ רײזע געווען אַ גאַנצע אונטערנעמונג און האָט געדויערט אַ לענגערע צײַט. האָט אים די „חברת דורשי לשון עבר“ פֿאַר זײַן אָפּפֿאַרן פֿון קעניגסבערג דערלאָנגט אַ געזעגן-ליד אין העברעיִש מיט די בעסטע גליקוונטשן; און אין די שטעט, וואָס ער איז פֿאַרבייגעפֿאַרן, פֿערט אין בערלין, שרייבן אים אַרײַן די אָרטיקע משפּילים אין זײַן אַלבאָם („שטאַמבוך“) לױבלידער און באַגריסונגען. נפתלי הירץ וויזעל פֿאַרזיכערט אין זײַן ליד צו אײכלען:

1 אין זײַן באַקאַנטן בריוו צו זײַן חבר יואל בריל, וואָס איז דאַטירט 1788 און פֿאַרעפֿנטלעכט אַלס הקדמה צו אײכלס מענדעלסוואַן-ביאָגראַפֿיע, שרײַבט אײכל: „זה חמש עשרה שנים ואנכי בן שבע עשרה יצאתי מפה לש טט חוצות“.

2 וועגן אײכלס פֿײַ אויפֿפירן און ניט וועלן זיך רעכענען מיט יעם ייִדישן ריטואַל זאָגט עדות פֿאַלגנדיקער וויץ, וואָס ווערט דערציילט אינם נאָמען פֿון דעם בערלינער רב ר' הירש לעווין: טאַקע אַן אמת-עולם הַזֶּה, אַמאָל פֿלעגט אַ חזיר עסן אײכלען (ושאָלד, דעמבין-פרוכט) אין הײַנט עסט אײכל חזיר.

ולכל המקום אשר תבוא, ישמחו לקראת בואך
 רבים יהיו דורשי שלומך,
 והמאסף הולך לפניך לספר תהלתך בארץ
 ומה יתנו ומה יוסיפו לך מהללי? 1

אייכל גופא האָט פונם וועג געשיקט פיל בריוו (אויך אין העברעניש געשריבן) קיין קעניגסבערג זיין 15-יאָריקן תלמיד מיכל פרידלענדער, און א טייל פון זיי האָט ער נאָך זיין צוריקקומען קיין קעניגסבערג פאַרעפנטלעכט אין דעם „המאסף“, בכרי צו דערווייזן, „אז מען קאָן אין אונזער הייליקער שפראַך געפינען גענוג אויסדריקן אויף צו באַשרייבן אַלץ אין דער וועלט“ 2. די דאָס זיקע בריוו 3 און באַזונדערס זיין בריוו צו זיין פריינד און מיטאַרבעטער יואל לעווע, וואָס ער האָט פאַרעפנטלעכט בראש פון זיין מענדעלסאָן מאַנאַגראַפיע, — האָבן שטאַרק אויסגענומען אין די משפּילישע קרייזן; אַלע זיינען געווען אַנטציקט פון אייכלס גלאַנצפולן עפיסטאָלאָרן סטיל. אויך אין דער נייערער צייט האָט דער קולטור-היסטאָריקער לודוויג גייגער געקרוינט אייכלען מיטן נאָמען: „דער באַנייער פון דער העבֿעֿר רענשער פּראָזע“. מיר רעכענען אָבער, אז עס מוז דערפּי געמאַכט ווערן אַ געוויסער קאָרעקטיוו — פון דער העברענישער געקניסטל־טער און רעטאָרישער פּראָזע, וואָס האָט געגאָלטן אַלס מוסטער פאַר די משכילים פון דעם דור „המאספים“. אייכל פרווזט אימיטירן — נאָכמאַכן דעם סטיל פון דער ביבלישער דערציילערישער פּראָזע, דעם סטיל פון „שופטים“ און „רות“; עס פעלט אָבער דערפּי ביי אייכלען דער פיינער קונסטגעשמאַק און דאָס געפיל פון שטרענגער מאָס, וואָס איז ענג פאַרבונדן מיט דעם, וואָס הייסט אין העברענישן „סוד הצמצום“. אין 1786 האָט אייכל איבערגעלעבט אַ שווערע אַנטווישונג. נאָכ־דעם, ווי ער האָט אין משך פון פינף יאָר שטודירט אין קעניגסבערגער אוניווערסיטעט, האָט ער דערלאָנגט אַ ביטשריפט וועגן פאַרנעמען דאָרט אַ דאָצענט־שטעלע פאַר העברעניש, וואָס איז דעמאָלט גראָד געווען פריי. קאַנט, וואָס האָט געקאָנט אייכלען אַלס זיינעם אַ פעיקן און פליסיקן צוהערער,

1 וועגן אייכלס אויפגעהיטן „שטאמבוך“ זע ה. פאָעלשטיינס אַרטיקל אין פּיליפּאָן-פעסטשריפט, 1916.

2 למען הראות איך יתעק לשוננו הקודש לדבר בה מכל חפץ למקסן ועד גדול (המאסף, תקמ"ה, 117).

3 דער דיכטער לעטעריס ווייזט אָן אין זיין „זכרון בספר“ (94), אז אויך די אינטערעסאַנטע בריוו, וואָס זיינען געדרוקט אין המאסף תק"ן (ז' 38—50, 80—85, 171—176, 285—289) אונטערן נאָמען פונם ספרדי משלם בן איריה האשחמועי און פין זיינע קרובים — שטאַמען פון אייכלס האַנט.

האָט וואָרעם אונטערשטיצט אייכלס קאַנדידאַטור. די רעגירונג האָט אָבער אייכלס ביטשריפט אָפגעוואָרפן אויס דעם טעם, וואָס יעדער דאַצענט מוז געהערן צום עוואַנגעלישן גלויבן.

אין אַ יאָר אַרום (אין 1787) פאָרט אייכל אַריבער קיין בערלין, וווּ ער ווערט פאַרוואַלטער אין דער דרוקעריי ביי דער שול, חנוך גערבס, און מיט אייכלען צוזאַמען וואַנדערט אויך אַריבער קיין בערלין דער „מאַספּ“, וווּ אייכל פאַרעפנטלעכט פיל קריטישע און פּובליציסטישע אַרטיקלען, אויך זיין אומפאַנגרײכע מאַנאָגראַפיע וועגן מענדעלס-וואַנען, וואָס איז דערנאָך אייניקע מאָל איבערגעדרוקט געוואָרן. אין דער זעלבער צײַט (1789) פאַרעפנטלעכט ער אויך זיין תרגום און ביאור אויף משלי. אַ גרויסער פאַרערער פון דעם רמב"ם, האָט אייכל אויך ברעה געהאַט אַרויסצוגעבן דעם „מורה נבוכים“ מיט צוויי פירושים: מיט דעם אַלטן פירוש פון נרבוני 1 און מיט אַ נייעם פון שלמה מיימון. ער האָט אַפילו אין דעם „מאַספּ“ אָפגעדרוקט אַ פראָבע-אויסצוג פון דער דאָזיקער אויסגאַבע², עס איז אים אָבער געלונגען זי בלויז טיילווייז צו רעאַליזירן: ער האָט באַוווּזן אָפצודרוקן (אין 1791) נאָך דעם ערשטן טײל „מורה נבוכים“, און דאָס בלויז מיט איין פירוש — מיט שלמה מיימוןס „גבעת המורה“. ניט פאַרעפנטלעכט איז אויך געבליבן זיין איבערזעצונג פון אבן סינאס „ספר הרפואות“. בלויז אַ קליינעם פראָג-מענט האָט ער אָפגעדרוקט אין „מאַספּ“ (תקנ"ד, 93—95). מיט טרויער זעט אייכל צו, ווי זיין געליבטע — די ביבלשפראַך — ווערט אַלץ מער פאַרלאָזן פון דעם נייעם דור. די אויפגעקלערטע און געבילדעטע נײטיקן זיך מער ניט אין איר — זיי שעפן פון אַנדערע קוועלן; זיי קוקן אַפילו אויף אים, דעם געטרייען ריטער פון דער יוגנטליבע, מיט אַ שמיכל פון ביטול. ער פילט זיך פאַראיינזאַמט און פאַרלאָזן. זיין טריבונע, דער „מאַספּ“, ווערט צוגעמאַכט, ער האָט מער קיין לײענער ניט. אייכל האָט איבערזעצט אויף העברעיִש מענדעלסוואַגנס „יערוואלעם“, די איבער-זעצונג בלײבט אָבער אין מאַנוסקריפט, ווייל זי האָט אויף זיך קיין בעלגנים ניט: די אויפגעקלערטע לײענען דעם אַריגינאַל, און די אַרטאָ-דאָקסן ווילן דעם „דעסערס“ אַפיקורסישע ווערק סיי ווי אין די הענט ניט נעמען.

נאָך איין אַנטווישונג האָט ער געמוזט איבערלעבן. דאָס לעבן האָט אים אַזוי פולט באַוווּזן, וויפיל ביטערער אמת עס שטעקט אין לײב-

1 זע אינווער ווערק, ב. III ז. 169.

2 המאַספּ, תקמ"ה, 241—262.

ניצעס סענטענץ, אז די אויבנאויפנדיקע אויפקלערונג און בילדונג אויפן שפיץ מעסער איז פיל ערגער ווי די שטרענגע אַרטאָדאָקסיע. ער האָט געזען, ווי פיל יידישע טעכטער, וואָס זיינען ליידיק פון אמתן וויסן און זייער גאַנצע „אויפקלערונג“ באַשטייט אין קאַנען פירן אַ סאַלאַן-געשפּרעך אויף דייטש און פראַנצויזיש, און די פייערשאַפעס פון זייערע עלטערן האָבן זיי געגעבן די מעגלעכקייט צו לעבן אין לוקסוס און פירן אַ זאָרג-לאָז לעבן, — ווערן נתפעל פאַר אַ מינדסטן מיליטערישן מונדיר און האַלטן פאַר דאָס גרעסטע גליק און פּבור זוכה צו זיין אַ שמייכל אָדער אַ צוויידייטיקן קאָמפּלימענט פון אַ ליאַדע אַדעליקן לומפּ. ערגערט דאָס אייכלען און ער ווערט פאַרביטערט. ליידער, — שרייבט ער זיין פריינד יואל לעווע, — האָט דער גייסט פון אונזער נאַציאָן, נאָך דעם טויט פון אונזער לערער (מענדעלסאָן), אָנגענומען אַ זייער ניט געוונטשענע געשטאַלט. אויפן אָרט פון פּרײַערדיקן אומוויסן געוועלטיקט איצט בייער ווילן. אין לערהייט לעסט זיך וואָס היינפרינגען, אַוסגעלאַסענהייט שיינט איבערפילט צו זיין“¹.

מיט פאַרביטערונג זעט ער צו, ווי די שמד-מגפה וואַקסט אין די „אויפגעקלערטע“ קרייזן — פון טאָג צו טאָג. דאָס איינזאַמקייט-געפיל האַלט ביי אים אין איין וואַקסן, און ער זוכט אַ הייל-מיטל קעגן דעם דאָזיקן געפיל אין אַ נייער געזעלשאַפט, וואָס ער גרינדעט אין 1792 צוזאַמען מיט מענדעלסאָנעס זון יוסף און מיט זיין חבר און „המאסר“ מיטאַרבעטער, אהרן האַלע וואָלפּסאָן. „געזעלשאַפט דער פריינדע-הייסט די געזעלשאַפט, געגרינדעט מיט פילאַנטראָפישע צוועקן ספּעציעל פאַר איינזאַמע פאַמיליענלאָזע יונגע משפּילים, וואָס קעמפן קעגן דעם אַלטן פאַרשטאַרטן שטייגער-לעבן, נאָר לאָזן זיך ניט מיטרייסן מיטן שטראָם און ווילן ניט לייכטזיניק „אויסבייטן דאָס רענדל“.

אין 1794 ווערט געמאַכט אַ פרוּוו צו באַנייען דעם „המאסר“; אייכל זאָגט זיך אָבער אָפּ צו זיין דער רעדאַקטאָר — ער גלויבט ניט אין תּחית המתים. און ווען עס ווענדט זיך צו אים אין אייניקע יאָר ארום (1799) דער יונגער דיכטער שלום כּהן² וועגן אַ נייעם פרוּוו צו גרינדן אַ העברעיִשע צייטשריפּט, ענטפּערט אים אייכל מיט אַ ברוּוו פול יאוש און פאַרביטערונג. דער דאָזיקער ברוּוו איז אַ אינטערעסאַנטער „מענטשלעכער דאָקומענט“, און מיר ברענגען דערפאַר אויס אים אַ גרע-סערן אויסצוג:

1 המאסר תקנ"ו, 363.

2 וועגן אים אינם הייטערדיקן טייל פון אונזער ווערק.

... טייער ביזטו מיר מיט דיין פראכטפולן סטיל, און טאקע דערפאר טרויערט מין הארץ אויף דיר. איך ווייס דיין צער, און אויך מיין הארץ איז ניט ווייניקער ווי דינס פול מיט פחד, אז דייע רייד וועלן זיין אומזיסט און אויס דיין אונטערנעמען וועט גארנישט ווערן. איך האב מיטלייד מיט דיר, מיין פריינד, כ'באדויער, וואָס דו האָסט געבראַכט מיט דיר אַ טייערן ברילאַנט און קיינער באַדאַרף אים ניט. האָסט מיט געבראַכט אַ באַלאַם פון גלעד, אַ היילונג און אַ תּרופּה פאַר אַלע וואָס זוכן מאַראַל — און קיינער קוקט זיך ניט אום. פאַרוואָס האָסטו אַזוי פאַרשפּעטיקט מיט דיין קומען? פאַרוואָס האָסטו זיך אַזוי לאַנג געזאַמט, און איצט אַז דו רופסט — ענטפערט קיינער ניט? אויך צו מיר, וואָס איז מיט דיר איין דעה, רופסטו אויך אומזיסט: ווער בין איך, וואָס זאָל דיר קענען העלפן? אין וואָס באַשטייט מיין קראַפט, זאָלסט קאַנען שוץ ביי מיר געפינען?.. אויך איך האָב פאַרוזכט דעם גיפּט-בעכער, וואָס איז אויסגעגאַסן געוואָרן אויף דעם יידישן פּאַלק און אויף זיינע משפּילים. פאַרביי זיינען די ליבע טעג, פאַרשוונדן זיינען די טעג פון מיין בונד מיט די זין פון ישראל, ווען ס'האַבן זיך באַוווּן די שפּראַצונג גען פון חכמה און די העברעיִשע שפּראַך האָט געבליט אין רום און פּראַכט. די יידישע יוגנט פלעגט טאַג-טעגלעך אַרויסטרעטן זאַמלען די פּרוכטן פון איר וויסן, — איצט זיינען זיי אַנטלאָפן און זיינען ניטאָ. ווי, — זיי וועלן שוין אויך מער ניט צוריקקומען. זינט זיי האָבן אין זייער האַרץ באַשלאָסן אַזוי צו זאָגן: פול איז די גאַנצע ערד מיט וויסן — איז זיי מיאוס געוואָרן די שפּראַך פון זייערע אַבות, און האָבן זי אַוועקגעוואָרפן; אויך מיך האָבן זיי פאַרגעסן און האָבן מיך פאַרלאָזן ווי אַן איינזאַמען אין דער וויסטעניש. צו וועמען-זשע זאָל איך מיך ווענדן און בעטן שטיצע פאַר דיין עלנטער נשמה! גיי איבער די גאַסן, וואַנדער דורך די געמאַרקן, עפן ביידע אויגן און זע: צי וועסטו געפינען כאָטש איינעם אין אַ שטאָט און צוויי אין אַ משפּחה, וואָס זאָלן וועלן דיך הערן, ווי נאָר זיי וועלן זיך דערוויסן, אַז טראָגסט העברעיִש אויף דייע ליפן. אַט אַזוי האָבן זיך געענדערט די צייטן און זייערע פּאַלגן, אַזוי האָבן זיך געענדערט די מענטשן און זייערע אָנשויונגען...

אייכל איז אָבער געווען צו פיל קאַמפּ-נאַטור, ער זאָל בלייבן בלוז אַ שווייגענדיקער עדות און זיך ניט אַפּרופן אויף דאָס אַלץ, וואָס קומט פאַר פאַר זיינע אויגן, ווייל ער מיט אַ שפּאַטנדיקן געלעכטער וואַרפן זיין דור דער פיטערן אמת אין פנים, און ער טרעט אַרויס פון זיין באַהעלטעניש מיט אַ בייסנדיקער סאַטירע. אָבער ניט אין דער ביבל — שפּראַך, וואָס דער יונגער דור האָט אַוועקגעוואָרפן, — ער ווייסט דאָך —

עס וועט זיין א ברכה לבטלה; שרייבן אָבער זיין סאַטירע אין דייטש האָט אייכל אויך געהאַלטן פאַר אוממעגלעך אויס דעם געוויסן טעם — „אַל תגידו בגת", מען זאָל דערפון ניט וויסן אין דער „גוישער גאַס". אין דעם אַריינפיר צו דער שוין פּריןער דערמאָנטער שריפט „איזט נאָך דעם יידישען געזעטצע דאַס איבערנאַכטען דער טאָרטען ווירקליך פּערפאַטען?" דאַנקט ער זיין חבר און מיטקעמפּער פּראָפּעסאָר לעווע (יואל בריק), וואָס יענער האָט די זעלבע פּראָגע באַהאַנדלט אין א „יידיש-דייטש" „זענדשרייבען", ד"ה, ווי אייכל גופא דערקלערט, אין אַ בראַשור, וואָס אין געשריבן אין דייטש, נאָר געדרוקט אין דער שריפט פון „וויבער-דייטש", וואָרעם, דערקלערט ווייטער אייכל, ווען לעווע זאָל געווען אַלס יידישער געלעזנטער שרייבן אין העברעיִש, וואָלט דער צוועק פון זיין בראַשור „גרעסמנטיילס פאַרפּעלט געוועזען", ווייל די וואָס פאַרשטייען העברעיִש ווילן ניט לייענען די ביכער, וואָס אויפגעקלערטע שרייבן, און די, וועלכע אזא ווערק וואָלט יאָ געווען צום האַרצן, וואָלטן עס אָבער ניט פאַר-שטאַנען. ווען אָבער לעווע זאָל געווען אַלס דייטשער שריפטשטעלער אַרויסגעבן זיין ווערק אין דייטשער שפּראַך און שריפט, וואָלט עס דאָך געווען צוגענגלעך אויסער דער „יהודים-שולע", ד"ה, אויסער דער יידישער סביבה, און עס וואָלט דאָן געקאָנט געבן „יהודים-פינד", וואָס זיינען נאָך ליידער אזוי פיל צום ענדע פונם אויפגעקלערטן 18טן י"ה, געלעגנהייט צום שפּאַט אונד צור פּעראַכטונג¹.

די שפּראַך-פּראָגע ווערט דערפאַר ביי אייכלען אינגאַנצן אָפּגע-וואָרפן. ער שרייבט אַ קאָמעדיע, אין וועלכער יעדער פּערסאָנאַזש דעדט זיך אויף זיין לשון: דער אַלטפּרענקישער ייד — זיין טיפּיש-יידישן דאַלעקט, דער אויפגעקלערטער — ליטעראַריש-דייטש, דער ענג-לענדער — ענגליש אָדער פאַרקריפּלט דייטש, און דער פּראַנצויזישער עמיגראַנט — אַ געמיש פון דייטש מיט פּראַנצויזיש. אָבער אַלע רעפּלי-קעס אי פון די אויפגעקלערטע אי פון די אַלטפּרענקישע פּערסאָנאַזשן ווערן פאַרשריבן און געדרוקט אין „וויבער-דייטש". און ווייל די געלונג גענסטע און זאַפּטיקסטע פיגורן אין דער קאָמעדיע זיינען די פאַרשטייער פון דעם אַלטן דור, און דער פאַרפאַסער האָט זיך נאָך דערפיי געפלייסט, בכדי אַרויסצושטעלן די דאָזיקע פיגורן אין זייער פולער קאָמישקייט, וואָס געטרייער און ריכטיקער איבערצוגעבן אַלע זייערע תּנועות, זייער התּנהגות און די מינדסטע ניואַנסן פון זייער, ביי די אויפגעקלערטע אזוי פאַר-נאָסטן און פאַרשפּאַטעטן אַלטמאָדישן יידיש-לשון, — איז אייכלס קאָמעדיע

אומדערווארטעט און קעגן דעם ווילן פון איר באשעפער, געווארן א וויכטיקע געשעעניש פאר דער יידישער ליטעראטור, איינע פון אירע צוויי ערשטע מאָדערנע וועלטלעכע לוסטשפילן, וואָס זייער השפעה פילט זיך דייטלעך אין דער געשיכטלעכער אַנטוויקלונג פון דער יידישער קאָמעדיע. „ר' הינאָך אָדער וואָס טוט מען דערמיט“ הייסט אייכלס קאָמעדיע, און אַלס מאַטאָ פּאָלגט די כאַראַקטעריסטישע ציטאַט פון האַראַצס סאַטירעס: לאַכנדיק זאָגן דעם אמת — וואָס קאָן פאַרווערן? — Ridentem

dicere verum quid vetat?

דאָס יאָר, ווען אייכל האָט זיין קאָמעדיע געשריבן, איז ניט פעסטגעשטעלט. פון די ערשטע דרוק־אויסגאַבן אויס דעם 18טן יאָר איז קיין איין עקזעמפלאַר ניט אויפגעהיט געוואָרן; נאָר שטיינשניידער ווייזט אָן, אַז ער האָט אין די יונגע יאָרן געזען אַן עקזעמפלאַר פון אייכלס פיעסע אויס דעם יאָר 1797. דער געשיכטספּאַרשער יאַסט דערציילט אָבער, אַז אייכלס קאָמעדיע איז זייער פאַרשפּרייט געווען נאָך אין מאָנסקריפט, און ווייזט דערביי אַגב אָן, אַז די געדרוקטע אויסגאַבן אַנטהאַלטן נישט דעם אָריגינאַל אין זיין גאַנצער עכטיקייט 1. משמעות, אין מאָנסקריפט איז אייכלס „ר' הענאָך“ געווען באַקאַנט ביים עולם נאָך פאַר 1797. יעדנפאַלס איז אייכל צוגעטראַטן צו זיין קאָמעדיע ניט פריער פון אָנפאַנג 1793, ווייל אין איין סצענע אויס דעם ערשטן אַקט ווערט דערמאַנט דער פּראַנצוזישער מלך לודוויג דער 16טער, וועלכן מען וועט פאַר אַיבערגעבן דער גיליאַטינע, און דאָס איז, פידוע, געשען דעם 21טן יאַנואַר 1793.

די אין סוף 18טן יאָר אַזוי פּאָפּולערע פיעסע איז אין משך פונם 19טן יאָר אינגאַנצן פאַרגעסן געוואָרן. ווי אַ פּאַנטאַסטישע לעגענדע האָט איר נאָמען געוואַנדערט פון איין ליטעראַטור־היסטאָריקער צום צווייטן, ווייל קיינער פון זיי האָט זי אין די אויגן ניט געזען און אַלע האָבן זיי זיך געשטיצט אויף די זייער מאַגערע און ניט גאַנץ גענויע אינפאַרמאַציעס פון שטיינשניידערן און יאַסטן. אַלעזר שולמאַן איז געווען דער ערשטער פון די נייערע ליטעראַטור־פאַרשער, וואָס האָט געהאַט די מעגלעכקייט צו פאַקענען זיך מיט אייכלס „ר' הענאָך“. ליידער, האָט ער אָבער, לויט זיין שטייגער, געגעבן וועגן דער דאָזיקער

1 וועגן די אייפגעהיטע טעקסטן פון אייכלס קאָמעדיע, זע: מ. עריק אין פּילאָלאָגישע שריפטן, III, 573—576 און אין צייטשריפט, V, 285—294; זלמן רייזען אין „אַרכיוו פ. ד. געש. פון יידישן סעאַטער און דראַמע“, I, 85—93. מיר באַנוצן זיך מיט דעם עלטערן טעקסט, וועלכן זלמן רייזען האָט פאַרעפנטלעכט אין דעם אָפּאַרט ציטירטן „אַרכיוו“.

פיעסע צו קורצע און טרוקענע ידיעות 1. נחום שטיף 2 און נאך אים מאקס עריק 8 זיינען געווען די ערשטע, וואָס האָבן באַקאָנט מיטן אינהאַלט פון אייכלס פיעסע און אויך געגעבן אַ ליטעראַטור-היסטאָרישע אָפּשאַצונג. דעם פּוּלשטענדיקן טעקסט פון „ר' הענאָך“ האָט פאַרעפּנט-לעכט זלמן רייזען 4. לויט דער אַרכיטעקטאָניק פון דער פיעסע מיט אירע פּילצאָליקע פּערסאָנאַזשן און אָפּטן בייטן דעם אָרט פון דער האַנד-לונג אין מיטן אַקט, איז לייכט איינצוזען, אז אייכל האָט פאַרטראַכט זיין קאָמעדיע ניט פאַר דער בינע, נאָר צום לייענען, אינם לעצטן אַקט ווענדעט זיך דער אויפגעקלערטער נאַטאַן צו זיין קרוב ר' הענאָך מיט די ווערטער: „ליידער, ווערדען וויר פאָן איינער גענעראַציע צור אַנדערען מאָראַליש פאַרדערבער. זיא זינד ניכט אַלליין אין אונגליקליכער פאַטער, עס גיבט דערען פּילע: אונד עס ווירד ניכט לאַנגע דויערן, זאָ ווערדען זיא דיא טרויריגען פאַלגען זעהן!“ פאַקטיש זאָגט דאָס ניט דער „פּראָ-ווינציאַל-דעפּוטירטער“ נאַטאַן, נאָר טאַקע דער פאַרפאַסער גופאַ. דאָס איז דער אָנגעווייטאַגטער אמת, צו וועלכן אים האָט געבראַכט די טרויע-ריקע ווירקלעכקייט. אין דער אים באַקאַנטער סביבה, אין די רייכע, גרויס-שטאָטישע סוחרישע קרייזן האָט ער צוגעזען דעם צעפאַל פון דער טראַדיציאָנעלער יידישער פאַמיליע. די עלטערן מיט זייער אָפּגעשטאַ-נענעם, מיטלאַטערלעכען וועלט-באַנעם זיינען ניט אימאַטאַנד צו באַגרייפן די פאַדערונגען פון דער נייער צייט, מיט קנאַישער עקשנות קלאַמערן זיי זיך פעסט אָן אַלץ, וואָס זיי האָבן בירושה באַקומען פון זייערע אבות. ווערן זיי פאַרלאָזן פון זייערע אייגענע קינדער, און זיי, די קינד-ער, ראַפּטאַם אָפּגעריסן פון דעם אַלט-פאַרפונדעוועטן לעבנסשטייגער, ווערן ווי שפענדלעך, געטראָגן איבער די שטורמישע כוואַליעס פון דעם נייעם לעבן, אָן אַ פעסטן מאָראַלישן אָנהאַלט, אָן אַ קלאַר-באַשטימטן ציל. אַט דעם צעפאַל שילדערט עס אייכל אין זיין קאָמעדיע.

„אין פאַמיליען געמעלדע“ הייסט אייכלס פיעסע לויט דעם כתב-יד, וואָס געפינט זיך אין דעם יידישן טעאַלאָגישן סעמינאַר אין ברעסלאַוו. אין טונקל-שוואַרצע פאַרבן גיט אייכל דאָס „געמעלדע“ פון דעם פאַמיליע-לעבן אינם הויז פונם רייכן חלפן ר' הענאָך קאַצענעלענבוין מהאַלבערשטאַט... עס איז אויסער ספק, אז ר' הענאָך איז ניט קיין אויסגעטראַכטע פיגור; אייכל האָט פאַר זיינע אויגן געהאַט דעם אָר-

1 שפת יהודית-אשכנזית, 175—176.

2 „די רויטע וועלט“, כאַרקאָוו, 1926, נימ. 7—8 און 10.

3 פּילזלאָג, שר. III, 555—584.

4 אין אַרכיו פאַר געשיכטע פון יידישן טעאַטער I, 1930.

גינאָל, געזען אַ לעבעדיקן ר' הענאָך, און פון אים אַ געטריי פילד געמאַלט. און מען מוז מודה זיין — דאָס פילד איז אים זייער געלונגען. איר זעט פאַר זיך אַ לעבעדיקן אַלטפרענקישן יידישן רייכן הלפּן מיט זיין גאַנצן הילוף, מיט זיינע תּנועות, ווי ער קראַצט זיך אונטער דער יאַרמולקע און שנייצט זיך די נאָז, מיט זיינע גלייכווערטלעך, מיט זיין בייגעשריי: „וואָס טוט מע דאָמיט“, מיט זיין לָהוט זיין נאָך אַ פאַרדינסטל און התבטלות פאַר דעם זילבערנעם רייכסטאַלער, מיט זיין פאַרביסענער שנאה צו אַלץ, וואָס שמעקט מיט היינטוועלטשישקייט און איז ניט געהייג ליקט דורך מסורת אבות. ער האַלט פון זיך עולם ומלואו, קוועלט אַליין אָן פון זיינע גלייכווערטלעך, האַלט זיך פאַרן גרויסן יחסן (מין משפּחה שרייבט זיך מקדמת דנא האַלבערשטאַרט) און גרויסן ידען אין וועלט-זאַכן. „פּופּצען יאר זיטצע איך תּהלה לאל אן קהלס טיש, וועלט איר מיר זאַגן, וואס רעכט און אונרעכט איז?“ — רופּט ער אויס מיט ירגזון. ר' הענאָך האָט ליב צו ברענגען אַ גמרא-ווערטל, און פרייטאַג צונאַכטס, ווען די שבת-גויה קומט אַרנין מיטן שנייצער די ליכט צו פּוצן, רערט ר' הענאָך ניט קיין דברי חול, נאָר אויף אַ ספּעציעל „שבתדיקן“ לשון: „כן! ליה יהא, מע וועט דען ריה רע פטור!“ ער האַלט זיך פעסט אין דעם פּלל, וואָס ער האָט בקבלה פון זיין זידן, אז „ווער ווילל וואס מחדש זיין — שנייד זיך אַ קריעה“. „אונזערע אבות אבותינו האבן קאן דרוק געלערנט, קענען מיר אַך דאַרן זיין!... דקדוק בעתים הללו — כל בואיה לא ישובו!“ און ער טרייבט אַרויס דעם אַרעמען סטודענט מאַרקוס, וואָס עסט ביי אים „טעג“, דערפאַר, וואָס זיין ווייב האָט אים געזען עסן „אונגעזעהן טריינגע פּלאַמען“, מאַדיגע פּלאַמען — ימח שמו וזכרונו! דיע מעמע האט רעכט — ניט מער איבר דיע מוזזה!“ ער פאַרהאַלט זיך דערפאַר מיט דער גרעסטער שנאה צו דער „נייער רפּאַרם“, פאַר וועלכע עס האָבן מיט אַזא עקשנות געקעמפט די משפּילים מיט דוד פּרידלענדער בראש 1. ער טרייסט זיך: „זויה לאנג זעלען מיינע שונאים חולי ראש האבן, זויה לאנג דארויס ניכס ווערין ווערד“. ער האָט מורא, און מיט רעכט, אז די רעפּאַרם וועט צעשטערן דעם אַלטן לעבנסשטייגער; ער, ר' הענאָך, וויל אָבער, עס זאָל אַלץ בלייבן ביים אַלטן, און אויך ווייטער זיצן „אַן קהלסטיש“.

דאָס לעבן איז אָבער שטאַרקער פון אים, און דאָס מוז ער צווען אין זיין אייגענער פּאַמיליע. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אז די יידישע סוחרים און גרויסהענדלער, אפילו די פונם אַלטן שניט, ווי

ר' הענאך קאצענעלענבויוג, האָבן ניט געהאט דאָקעגן, זייערע טעכטער זאָלן באַקומען אין אַ געוויסער מאָס אייראָפּעיִשע בילדונג. אַ טאָכטער איז דאָך פּטור פּון לערנען תּורה, און אויב זי וועט קענען שפּראַך, איז דאָס נאָך אַ שטיקל מעלּה צום געשעפט; זי וועט אונטערהאַלטן די קונדן, וועט קענען איבערלייענען אַ קוויט אָדער אַ געשעפטס=בריוו, דער=פּאַר אַרט דאָס ניט ר' הענאָכן, וואָס זיין עלטערע טאָכטער עלקע ווערט מנוּלגל אין עליוּזאַבעט, לייענט „גוישע“ ביכלעך, קען אפילו ענגליש ריידן. די יינגערע טאָכטער — די ניט שטאַרק איבערגעשפיצטע הדס=העדוויג — האָט שוין אפילו בילדונג אויפן שפיץ מעסער, עס ווייזט אָבער דאָך אויס, אז מען פלעגט פאַר איר ספּעציעל צאָלן לערערס, און דער=פּאַר, אז עס קומט צום איבערלייענען אַ דייטשן בריוו, מענהט ייטל, הענאַכס ווייב, צו דער יינגערער טאָכטער: „דו האסט דאך געלד גענוג געקאָסט, דו ווירסט דאך גלחות ליינען קענען!“ ר' הענאָך מאַכט חתונה זיין טאָכטער עלקע פאַר אַ נישטיקן הענדלער מאָדעל, וואָס איז פרום און גאָטספּאַרטיק, ווי ר' הענאָך, און איז אויך ווי ער גרייט פון פרנסה וועגן און גלאַט פאַר אַ פאַרדינסטל — צו פאַרגעסן אין כבוד און אין אייגענער זעלבסטאַכטונג. מוז עס קומען צו אַ קאָנפּליקט צווישן דעם ניט גלייכן פאַרפאָלק. יצחק אייכל האָט פילע אַזעלכע קאָנפּליקטן צוגעזען אין די אים באַקאַנטע יידישע פאַמיליעס. עלקע=עליוּזאַבעט איז נמאס איר מאַן מיטן גאַנצן אַלטפּרענקישן לעבנסשטייגער, אין וועלכן זי איז אויסגעוואַקסן, און איר אידעאַל, דער העלד פון אירע טרוימען, ווערט דער פרייסישער אָפיצער פאָן האָרן מיט די קלינגענדיקע שפּאַרן און רייך=באַפּוצטן מונדיר, און טאַקע דער אָפיציר גופא, מיט וועלכן ר' הענאַכס טאָכטער, די מוטער פון קינדער, שפילט אַ ליבע, פאַרימט זיך ציניש פאַר זיין חבר: „וויסטעסט דוא, וואָס דאָס ווערטכען, פאָן“ בייא דיזען קרעאַטורן פיר איינע מאַגישע קראַפט האַט!... אייטעלקייט, עקעל אָן איהרעם אייגענעם פאָלק אונד איינע קוואַזי=קולטור, דיא זיא אין אונזערן אומגאַנג צו האָבן וועהנט, מאַכט די גאַנצע עקסיסטענץ דיזעם וועזענס אויס. ליבע איזטס איהרער זאָ וועניג וויא פאָן דער מייניגען“.

נאָך שפּלער גייט עס צו מיט דער דערציִונג פון ר' הענאַכס וון הערצכע (האַרטוויג), דאָס דערציִונגס=פּראָגראַם פון ר' הענאַכן איז אַ גאַנץ פשוטע: „הערצכע זאל אבענד און מארגען שולען גיין, הערצכע זאל א שיעור לערנען, זאל שני וחמישי ושני פאסטען, און זאל א בעל משא ומתן ווערדען“. הערצכע=האַרטוויג דערציילט, ווי ער האָט בין 16 יאָר געלערנט ביי „אין פאָלנישן רבי“, וועלכער האָט מיט אים געלערנט

דינגע, וואָפּאָן ער זעלבסט קאָנען פּעגריף האַטטע, און דערפאַר האָט ער, הערצכע, הערטע זעלטען נאָך דעם, וואס ער מיר אין זיינעם שאַר-גאָן פאַרשוואַצטע* . די שוועסטער זיינע, עלקע-עליואַבעט, האָט אויף אים רחמנות געקראָגן, האָט מיט אים פּסוד, דער פּאָטער זאָל ניט וויסן, געלערנט דייטש און פּראַנצויזיש, און געגעבן אים גוטע ביכער צו ליינען. דער פּאָטער ווערט ענדלעך געוואָר, אַז זיין עלטערער זון איז געוואָרן אַ „מין“ און „אַפיקורס“. מען פּאַנגט אָן הערצכען שטאַרק צו דורפן, מען לאָזט אים אויף קיין מינוט ניט אָפּ פון דעם אויג. בעט זיך דער זון ביים פּאָטער, ער זאָל אים „אין האַנדווערק לעהרען לאַסען“. „וואס ווילסטו ווערן? — פּרעגט דער פּאָטער. הערצכע וויל בויקונסט לערנען. „אַ בויא מאַשטער? — רופט אים ר' הענאָך — און ווי ווילסט דו אַס אַן שבת מאַכען? מחלל שבת זיין?“ לייגט הערצכע פאַר בילדהויער צו ווערן. „פּשיטא — שרייט דער פּאָטער — פּסילים שניצן? אים דיר ווערד בעווונות גאר ניט. ווען דו גוועלט העסט, העסט דו אלעווייט שוין אַ שיין בעל תּקִיתכע זיין קענען!“ דער סוף איז געוואָרן, וואָס הערצכע האָט זיך סקאַמפּאַניעט מיט אייניקע לייכטזיניקע קריסטלעכע יונגעלייט, מיט וועלכע ער האָט זיך באַקענט ביי דער שוועסטער אין שטוב, און גייט אַרויס לתּרבות רעה. „וויר העלטען — דערציילט הערצכע — לייכטזין פיר אויפקלערונג, אונד איפּפּיקייט** פיר פּריי-הייט. איך פּערגאס אַלע באַנדע דער פּאַמיליע, פּערשפּאַטטע מינע עלטערן אונד מיין גאַנצעס פּאַלק“. ער וואַנדערט מיט זיינע נייע חברים איבער די צעכחיווער, ווערט אַ קאַרטן-שפּילער, מאַכט אָן חובות, האָט ניט קיין געלט צום שפּילן — מאַכט ער פּאַלשע קאַרטן, מען כאַפט אים ביי דער האַנט, מען קלאַפט אים דורך, און הערצכע ווערט איינגעזעצט אין קערקער.

דער פּאַרפּאַסער האַלט זיך אין אַ געוויסער מאָס פּאַזיטיוו צו הערצכען; אין זיין מויל לייגט דער פּאַרפּאַסער אַריין פּיל פון זיינע אייגענע געדאַנקען, ווי צום ביישפּיל: „ליידער, נענט מאן ביי אונד רעליגיאָן, וואס דאָך אייגענטליך ניכטס ווי אַבסערוואַנץ איסט, וואָ וועדער קאָפּפּ נאָך הערץ טהייל דאַראן נעהמען קאָן“. הערצכע ווערט אַ בעל-תּשובּה, און דער פּאַרפּאַסער פּאַרהאַפט, אַז ער וועט נאָך ווערן אַן אמתער טרעגער פון קולטור און אויפקלערונג. דאָ שטייט אָבער אייכל ביי דער גרעניץ פון זיין שילדערונגס-קראַפט, בכדי אייכלס באַאַב-

* שוואַצען — פּלאַפלען.

** איפּפּיקייט — פּאַרשווענדעריסער לוקסוס.

אכטונגס-אויג זאל קענען ריכטיק און געטריי אויפנעמען א לעבנספילד, האט עס נייטיק א געוויסע דיסטאנץ. דער פארפאסער מוז שטיין גייסטיק העכער פון די פערזאנען, וואס ער שילדערט, און נאך דאן איז ער אימשטאנד צו געבן א בולט פילד. דערפאר קומען ביי אייכלען ארויס לעבעדיק די אלטפרענקישע פארשויגען: ר' הענאך, זיין ווייב ינטל, זייער יינגערער זון — דער נידערטרעכטיקער צבועק שמואל, דאס נישטיקע צוויקערקע, וואס גנבעט אום פרייטאָגזונאכטס דעם בעכער מיט די זילבערנע מטבעות; ער האט מורא מחלל שבת צו זיין, לעשט דערביי אויס בלית ברירה דאס ליכט און קרעכצט מיט א פרומער מינע: „אוי, חטאתי, עויתי פשעתי!“ לעבעדיק זיינען אויך די פלומרשט-געפילרעטע ר' הענאכס טעכטער, עלקע-עליזאבעט און הדס-הערוויג, „איין אלבערנעס געשעפט, דאס אבער די גוטמיטיקייט זעלבסט איסט“, ווי עס אטעסטירט זי איר ברודער הערצקע. טיפיש איז אויך דער בטלנישער פּעדאַנט, דער סטורענט ברייטענבוך, „פאך קורצעם נאך לינכע בעהעלפער“. ברייטענבוך איז בלי ספק ניט קיין אויסגעטראכטע פיגור, אייכל האט א סך אזוינע פארשויגען געזען צווישן דער יידישער שטודירנדיקער יוגנט. ערשט נעכטן א פלאַקעפיקער ישיבה-בחור, ווערט ער מיטאַמאַל א „קאנטיאָנער“, א „קריטישער פּילאָזאָף“; אַבסטראַקטע, שלעכט פאַר-דייעטע פּילאָזאָפּישע באַגריפֿן פאַרפּלאַנטערן אינגאַנצן דעם שוואַכן מוח פון דעם זעלבסטצופירדענעם טיפּוש. „ער האָט שטודירט, — רופט אויס מיט פאַרדרוס דער אויפגעקלערטער דאָקטאָר, — ווי מאַן קיין מענש זיין מוס, האט געלערנט אונזין אונד אונמענטשליכקייט מיט גראַסען ווער-טערן אויסצוקראַמען...“

ווי נאך אייכל פרוווט אָבער שילדערן פּאָזיטיווע פיגורן, אָט טאַקע דעם נאָר-וואָס דערמאָנטן דאָקטאָר, דעם פּראָווינציעלן דעפּומירטן נאַטאַן, דעם סטודיאָזוס מאַרקוס אָדער הערצקען אַלס בעל־תשובה — טוט זיך גלייך אָפּ פונם פאַרפאַסער דער „רוח הקודש“. זיי זיינען דאָך זיין אידעאַל, אין זייער מויל לייגט ער אַרײַן זיינע אייגענע געדאַנקען און פאַרערונגען — און דאָך, און אפּשר טאַקע דערפאַר, באַקומען מיר ניט קיין לעבעדיקע מענטשן, נאָר פּאַפּירענע מאַנעקענעס מיט ניין מאָס „אויפגעקלערטע“ רייד. און דער פאַרפאַסער גופא פּילט ניט, ווי פּיל איראַניע עס לייגט אין ר' הענאָכס רעפּליקע, מיט וועלכער עס פאַרענדיקט זיך דער פּערטער אויפּטריט פונם פינפטן אַקטן, ווי ר' הענאָך רופט אויס צו נאַטאַנען און דערנאָך צום דאָקטאָר: „ווייסט איר וואָס, מאַכט אַ בוך דרויס!“ דעם פאַרבאַסערס מוונה איז נאַטירלעך געווען דווקא אונטערצושטרייבן דאָס קאַמישע און אָפּגעשטאַנענדיקייט אינם אַלט-

פרענקישן ר' הענאך. די באגריפן און דער געשמאק האָבן זיך אָבער מיט דער צייט אזוי שטאַרק געענדערט, אז עס טרעפט אין אייכלס קאָמעדיע גאַנץ אָפט, וואָס דאָס קאָמישע שטראַצט אַרויס גראַד פון דער זייט, וווּ דער פאַרפאַסער גופא האָט געזען רק דאָס ריין פּאָזיטיווע און געווונטשענע. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוווּן, אז אין אייכלס קאָ- מעדיע ריידן די אויפגעקלערטע ריין דייטש, די אַלטפרענקישע — פּראָסט יידיש, און דאָס לשון פון ר' הענאך, אַ שטייגער, ווערט איבערגעגעבן טריי מיט אַלע פּגלעך, מיט אַלע זיינע דיאַלעקטישע אייגנאַרמ, און דאָס טוט דער פאַרפאַסער ניט אזוי לָשם רעאַליזם, ווי בכדי בולטער צו מאַכן דאָס קאָמישע און לעכערלעכע פון אַט דעם דאָזיקן „זשאַרגאָן“, אין וועלכן עס ווערט אזוי פאַרקריפּלט און אַנטשטעלט די שיינע „לאַנג- שפּראַך“. בכדי נאָך קאָמישער צו מאַכן דעם אַלטן ר' הענאך, שטרייבט דער פאַרפאַסער באַזונדערס אונטער, ווי יענער פאַרשטייט ניט, ווען מען רעדט צו אים אויף אַ געבילדעטער שפּראַך. אַפילו די זייער קנאַפּ געבילדעטע העדווייג, וואָס מיינט, אז ברייטענבוך שטאַמט פון דער קאַנטער געגנט, באַשר יענער רעקאַמענדירט זיך אַלס „קאַנטיאַנער“, און זי רעכנט דעם דאָזיקן טיפּוש פאַר אַ געוואַלדיק טיפּן פּילאָזאָף, ווייל ער שיט מיט קאַנטס פּילאָזאָפּישע אויסדרוקן, וועלכע ער הייבט ניט אָן צו פאַרשטיין, — אויך זי האַלט פאַר אומבאַדינגט נייטיק צו ריידן מיט איר פּאָטער דווקא אויף דער „אויפגעקלערטער“ שפּראַך. און ווען יענער פּאַלט אין חלשות דערהערנדיק, אז העדווייג האָט דעם פּרייטאַג-צו-נאַכטס פאַרבראַכט מיטן ענגלענדער אין אַ קריסטלעכן רעסטאָראַן, גיט זי אים אַ פּלאַקאָן חלשות-טראָפּן צו שמעקן און מינטערט אים מיט די ווערטער: „היר ריך, מאַן שער פּאַפּאָ!“ ר' הענאך איז אָבער אַ אומוויסנדיקער אַרטאָדאָקס, ענטפערט ער אויף די ליבעפולע ווערטער פון זיין היינט- וועלטליקער טאַכטער: מיין פּפּרה דו מיט זאַמט דיין „שער פּאַפּאָ!“ און ווען די עלטערע טאַכטער, עליזאַבעט, קומט נאָכן סקאַנדאַל מיטן אַפיציר צום פּאָטער מחילה בעטן, ווערט דאָס נאַטירלעך אויך געטאַן אויף אַ ריין „געבילדעטן“ אופן, און זי בעט: „פּערצייען זיא, ליבער פּאַטער!“ דער פּאָטער איז איר מוחל, ווייל על-פּי-דין איז זי דאָך אַלס בעל-ביתטע שוין אויס זיין רשות, ער האַלט אָבער פאַר נייטיק אָנצוווּיזן, „נוא יואָ, געוויין נאָך דאָס פּערשוואַצטע לָשון אָפּ“.

ר' הענאָכס טעכטער זיינען אַפילו בלויז האַלב געבילדעטע, פּאַלש אויפגעקלערטע; נאָך דאָס זעלבע, און דערצו אין נאָך אַ שאַרפּערער פּאַרם, פּוּרט זיך איבער מיט די אמת אויפגעקלערטע, וואָס אין זייער מויל לייגט דער פאַרפאַסער אַריין זיינע אייגענע ווונטשן און פּאָדערונגען.

אַט, אַ שטייגער, דער סטודינאַזום מאַרקוס, וואָס אויף אים זאָגט עדות דער אויפגעקלערטער דאָקטאָר, אז „ער ווירד אַיינסט דער נאַציאָן עהרע מאַכען“. מאַרקוס איז פון גאַלע שְׁמֹן וְיָת, טאַקע ממש אַ מלאַך אלהים; אַלץ, וואָס ער טראַכט און טוט, איז רק אױס מענטשנליכע. דאָס, וואָס ר' הענאָכס ווייב ייטל האָט געזען, ווי מאַרקוס האָט אויפן מאַרק געקויפט „טרעגע פלאַמען“ און זיי גלייך אויפן אָרט אָנגעפאַנגען „אַנבעזעהן“ צו עסן, זאָלט איר ניט מיינען, אַז דאָס האָט ער עס סתם פון זיין פאַר-געניגן וועגן געקויפט פלױמען אויפן מאַרק, — חס וחלילה! און דער פאַרפאַסער לאָזט טאַקע מאַרקוסן גופא דערציילן, ווי אזוי דאָס איז געשען: „הייטע, צום ערסטן מאל אין מיינעם לעבען, האָב איך פלױמען זעלבסט אויף דער שטראַסע געקויפט. דער קראַנקע, דען וויר הייטע בעזוכען, ווינשטע איין טעפּפּכען דאַפּאָן צו האַבען, איך זאָהע עבען וועלכע אויף דען מאַרקט, אונד ראַכטע דעם מאַננע ראַס קליינע לאַבזאַהל צו בעזאָרגען, קאָן זיין דאָס איך אָהנע וואָס דאַביי צו דענקען אַייניגע גענעסן האַבע“. דערזעט אָט דער דאָזיקער מאַרקוס פרייטאַג ביינאַכט, אַז עס ברענט אַ הויז אין דער נאָענטסטער שכנות צו ר' הענאָכס. וויזונג, קלאַפט ער אָן ביי ר' הענאָכס, מען זאָל למען השם וואָס גיכער פון שלאָף אויפשטיין, ווייל די געפאַר איז גרויס, אָבער אויך אין דעם מאַמענט האַלט דער געוועזענער ישיבה-בַּחור מאַרקוס פאַר אוממעגלעך צו „באַשמוצן“ זיין צונג מיט דעם פאַרדאַרבענעם זשאַרגאָן, און ער נַכְרַט מיט ר' הענאָכן דווקא הייך-דייטש. יענער איז אָבער אַן אומוויסנדיקער מענטש, פאַרשטייט ער אים גאַנץ קנאַפּ און זיפצט דערביי: „ווי טוט דער מיר מיט זיין לשון זויא ווייא!“ און דער פאַרפאַסער איז זיכער, אַז קאַמיש איז אין דער דאָזיקער סצענע ניט דער „הויך איידלער“ מאַרקוס מיט זיין „אויפגעקלערטער“ שפּראַך, נאָר דווקא דער אָרטאָדאָקס ר' הענאָך... דאָס אייגענע חורט זיך אויך איבער אין דער סצענע, ווי דער אויפגעקלערטער נאַטאַן קומט נאָך זיין איבערריידן מיט ייטלען צו ר' הענאָכן מיט דער מעלדונג: „גון ר' הענאָך! פון איהרער פרוי האַבע איך פלענג פּואַוואָער“. פאַרשטייט אָבער ניט דער אומוויסנדיקער ר' הענאָך, וואָס זאָל אזוינס באַדייטן „פלענג פּואַוואָער“. פרעגט ער ביי זיין ווייב: „וואָס רעד דער? וואָס האָט ער פון דיר? דער רעד אַלס זעלכע גרויסע ווערטער!“ און ער בעט זיך, נעבעך, ביי נאַטאַנען: „וואָרום רעד איר ניט יידיש? איך בין אַ ייד!“ ערשט דעמאָלט, באַין ברידה, ברעכט שוין נאַטאַן די צונג און דערקלערט ר' הענאָכן: „כּה הַרְשָׂאָה האַבע איך פון אירער פרוי, מיט הערצכה צו מאַכען

וואָס איך וויל? כח הרשאה — דאָס פאַרשטייט שוין אזא ייד ווי ד' הענאך קלאָר און דייטלעך.

א צווילינג-שוועסטער פון אייכלס פיעסע איז די קאָמעדיע „לייכט“ זין אונד פרעמעליני“ פון אייכלס חבר און מיטאַרבעטער אין „המאסא“ אהרן וואָלפסאָן האַלע. אהרן וואָלפסאָן איז געבאָרן אין 1754 אין אַ קליין שטעטלע נידערהיים (אין עלזאס), ווו זיין פאָטער וואָלף האַלע האָט פראַקטיצירט אַלס אַרצט 1. ד"ר וואָלף איז געווען אַ למדן און פון גרויס יחוס, און דער זון זיינער שטרייכט דאָס טאַקע אָפּט אונטער אין זיין אונטערשריפט: „אהרן בן הרופא הרבני מזוואָלף האַלץ. דער ד"ר וואָלף האָט שוין באַקומען אייראָפּעיִשע בילדונג, האָט קאַרעספּאָנאַ-דירט מיט מענדעלסאָנען, און דער יונגער וואָלפסאָן האָט וואַרשיינלעך שוין אין דעם פאָטערס הויז זיך באַקענט מיט די נייע שטרעמונגען פון די „אויפקלערער“. אין 1785 האָט ער זיך באַזעצט אין בערלין, און דאָרט איז ער זיך נאָענט צונויפגעגאַנגען מיט די משכילים, וואָס האָבן זיך גרופירט אַרום דעם „המאסא“ און האָבן פאַרטגעזעצט מענדעלסאָנס „ביאור“. וואָלפסאָן איז געוואָרן אַ נאָענטער מיטאַרבעטער פון דעם „המאסא“, ער האָט געשריבן שירים, עקזעגעיִשע אַרטיקלען, פּאָפּולערע אַרבעטן וועגן זאָאָלאָגיע און פיזיק. דער זיבעטער באַנד „המאסא“ איז אַרויס אונטער זיין רעדאַקציע 2, און דעם נייעם רעדאַקטאָר האָט ער צו פאַרראַנקען זיין אויסגעשפּראַכן קריגערישע טענדענץ. אַלס „ביאוריסט“ האָט ער איבערזעצט און פאַרעפנטלעכט מיט זיין „ביאור“ די מגילות: איכה, רות און אסתר (1789); אין אַ יאָר אַרום „איוב“ און דערנאָך „מלכים“ (1800). ווי פיל אַנדערע משכילים פון יענער תקופה, האָט אויך וואָלפסאָן פיל זיך אָפגעגעבן מיט פּעדאַגאָגיע. אין 1790 האָט ער פאַרעפנטלעכט זיין העברעיִש לערנבוך „אבטליון“, וואָס האָט אויסגעהאַלטן פיר אויסגאַבן 3. אין דער מעלדונג וועגן דעם דאָזיקן לערנבוך, וואָס ער האָט פאַרעפנטלעכט אין דעם „המאסא“ 4, ווייזט ער אָן, ווי אומ-פּעדאַגאָגיש עס איז, וואָס מען פאַנגט אָן מיט קליינע קינדער, וועלכע באַזיצן נאָך ניט די העברעיִשע שפראַך, גלייך פון תורת משה. „צי האָט איר ווען געווען, — פּרעגט וואָלפסאָן, — מען זאָל אָנפאַנגען לערנען לאַטיין אָן אַ וועלכערס-יאַז פאַרבערייטונג דירעקט פון ווירגיליוס אָדער האַראַציוס?“

1 זע שאַצקיס אַרטיקל אין אַמעריקאַנער פּאָסט 1929, 16.
 2 זעגן וואָלפסאָנס פּאַלעמישע שריפט „שיחה באַרץ החיים“ זע אויבן ז' 126 א. א. וו.
 3 איבערגעדורקט אין 1800, 1806 און 1814.
 4 דמאסא, תקמ"ט, 373 — 376.

זינט 1791 איז וואָלפסזאָן אין משך פון פיל יאָרן געווען אָבער-
 לערער און אינספּעקטאָר פון דער באַוויסטער רעפּאָרמירטער, קעניגליכער
 וויליהעלם-שולע אין ברעסלוי. מיר האָבן שוין פּרֿיער געווען, וואָס פאַר
 אַן עקשנותדיקער קעמפּער וואָלפסזאָן איז געווען קעגן די אַרטאָדאָקסן
 און דעם אַלטן לעבנסשטייגער 1, אַ געוואַגטער שטירמער, ווי ער
 הייסט ביי גרעצן; נאָר אויך אים, ווי זיין פּריינד אייכלען, האָט דאָס
 לעבן געבראַכט ניט ווייניק אַנטטוישונגען; אויך ער האָט זיך איבערצייגט,
 ווי גרויס ס'איז די צאָל צווישן דער מאָדערנער יוגנט, וואָס האָבן זיי
 הערצכע-האַרטוויג, גערעכנט, לייכטזין פיר אויפקלערונג אונד איפּפיגקייט
 פיר פּרייהייט, — האָט ער ווי זיין חבר אייכל אויך באַשאַלסן, לאַכענדיג
 זאָגען דעם אמת, און זיין לוסטשפּיל, לייכטזין אונד פּרעמעליי, געשריבן,
 עס פילט זיך בלי-ספּק אַ געוויסע קירבות צווישן אייכלס און וואָלפס-
 זאָנס פּיעסן. אפילו די נעמען פון אייניקע פּערסאָנאַשן זיינען איינע
 און די זעלבע אין ביידע פּיעסן. ביי אייכלען הייסט די הויפט-פיגור
 הענאָך, ביי וואָלפסזאָנען — חנוך; אין ביידע פּיעסן פיגורירט אַ יונגער
 משפּיל מיטן נאָמען מאַרקוס, ביי וואָלפסזאָנען הייסט חנוכס זון שמואל
 און אזוי הייסט אויך ר' הענאַכס יינגערער זון. עס איז אָבער שווער
 פּעסטצושטעלן, וועמעס פּיעסע ס'איז עלטער. אייכלס פּיעסע איז צום
 ערשטן געדרוקט אין 1797, זי איז אָבער שוין פּרֿיער געווען באַקאַנט
 ברייטערע קרייזן אין מאַנסקריפּט; וואָלפסזאָנס פּיעסע זיינען צום ערשטן
 דערשינען אין דרוק אין 1796, נאָר עס איז זייער מעגלעך, אַז אויך זי
 איז פאַרפאַסט געוואָרן מיט עטלעכע יאָר פּרֿיער. עס איז אָבער העכסט
 וואַרשיינלעך, אַז די צוויי באַפּריינדעטע שריפטשטעלער האָבן טאַקע ביי
 זייער אָפטן פּערזענלעכן פאַרקער אַנגענומען דעם באַשלוס, יעדער פון זיי
 זאָל אַנקעגנטראָגן זייער דור אַ פאַמיליענגעמעלדע, און דערבײַ אפילו
 צוזאַמען אַרומגערעדט געוויסע דעטאַלן פון זייערע פאַרטראַכטע פּיעסן.
 אין דער פאַררעדע, וואָס וואָלפסזאָן האָט אין 1798 געשריבן צו
 דער צווייטער, אין אַמסטערדאַם דערשינענער אויסגאַבע פון זיין פּיעסע 2,
 ווייזט ער אָן, אַז ער האָט זיין לוסטשפּיל פאַרפאַסט, צו בעלוסטטיגונג
 אַן אונזרם פּורים-פּעסטע אַן דער שטעלע דער זאָנסט געווענליכן זינלאָזן
 אונד צוועקווירדיגן האַרלעקינאַדן דינען זאָלל. דאָס איז נישט דער
 איינציקער פּרוו וואָלפסזאָנס די „זינלאזע האַרלעקינאַדן“ צו פאַררענגען.

1 וועגן זיין סאַרהאַלטן זיך צום תּלמוד זע אייבן ז' 128—129.

2 אין דער נײַערער צײַט האָט וואָלפסזאָנס פּיעסע זלמן רײזען איבער-
 געדרוקט אין זיין „פּין מענדעלסזאָן פּיו מענדעלע“.

עס איז אויפגעהיט וואָלפסזאָגס נאָך אַ פּיעסע „צור בעלוסטיגונג אַם פּורים-פּעסעטע“, וואָס ער האָט פּאַרפּאַסט מיט געזאַנגען אין צוויי אויפ-צוגען ספּעציעל פּאַר די תּלמידים פּון דער ווילהעלם-שולע. דאָס איז טאַקע אַ פּשוטער פּורים-שפּיל: „דוד דער בעזיגער דעם גלית“¹. נאַנץ אַנדערע אויפגאַבן האָט זיך אָבער וואָלפּסזאָג געשטעלט אין זיין „ליכטזין אונד פרעמעליי“, און ער ווייזט דאָס טאַקע אָן אין דער אויבן ציטירטער פּאַררעדע: „איך ניכטס אַנדרס דאַמיט בעאַבזיכטיגען ווילל, אַלס פּלאָס דער נאַציאָן מיט לעבּהאַפטן פּאַרבען אַנשוילך פּאַרצושטעלען, וועלכע איבלע פּאַלגען דער שטרענגע פּאַנאַטיזמוס אונד די הייכלייא אונטער דעם דעקמאַנטעל דער רעליגיאָן איינסווייטס, אונד די פּאַלשע אָדער אָונעכטע אויפּקלערונג אונזערער יעציגען מאַדישן יוגענד נעכסט דער פעלערהאַפטן ערציגונג דער קינדער אַנדערר זייטס הערפּאַרברענגען קענען“.

אַט דער טאַפּלעטער ציל: בלוזשטעלן דעם פּאַנאַטיזם און צביעות פּון איין זייט און די אויבנאופנדיקע „פּאַלשע“ אויפּקלערונג פּון דער אַנדערער — פּילט זיך שוין אין דעם נאַמען פּון דער פּיעסע. דער פּאַרפּאַסער זשאַלעוועט ניט קיין שוואַרצע פּאַרבו, בעת ער שילדערט דעם יידישן טאַרטיף — דעם צבועק ר' יוכפּכע, איינעם פּון די „וואָס טוען מעשה זמרי און פּאַדערן שכר פּפּנחס“; דער היציקער קעמפּער קעגן די פּאַנאַטיקער באַקומט דאָ אָפּט די איבערהאַנט איבער דעם קינסטלער. ער זשאַלעוועט אָבער אויך ניט קיין שפּיציקע פּיילן פּאַר די „פּאַלשע אויפּגעקלערטע“, פּאַר ר' הנוכס טאַכטער יעטכען, וואָס איז שטענדיק אַרומגערינגלט אויף דער פּראַמענאַדע פּון אַ גאַנצער קאַמפּאַניע אָפיצירן, און „יעדער זעצט איר איינע אַנדערע טאַרהייט אין דען קאַפּ, איבערהויפּט זי מיט שמייכלעיען, דיא זיא פיר ריינע וואַרהייט אַננימט“. דערצו מוז מען אויך אָנווייזן, אז ביי וואָלפּסזאָגען איז דער משפּיל מאַרקום פּיל געראַטענער אַרויסגעקומען, ווי אייכלס „אויפּגעקלערטע“, וואָלפּסזאָגס מאַרקום איז אַ לעבעדיקע פיגור. ניט קיין „שפּרעכמאַשין“. עס פּילט זיך בלוזט אין זיינע אָדערן, און ווען אַפּילו ער טרעט אַרויס אין דריטן אַקט ביי דער קופּלערין לעכגיין אין הויז מיט אַ פּאַטעטישן כּאַנאַלאָג פּון אַ טיפּישן רעזאַניאַר, מוז מען דאָך נעמען אין באַטראַכט דעם סטיל פּון יענער תקופּה, ווען די פּאַטעטישע אויסגעשרייען פּון שילערס העלד קאַרל כּאַר האָבן אַרויסגערופּן טרערן פּון אַנטציקונג ביי די סענטימענטאַלע צוהערער. עס איז דערפּאַר גאַנץ נאַטירלעך, וואָס

1 געדרוקט אין 1802. זע שאַצקיס נאַטיץ אין „אַרכיו פּאַר געשיכטע פּון יידישן סעאַטער“, I, 148—149. וועגן האַלפּסזאָגס אַנטיילנעמען אין אַ פּיריכט-שפּיל זע אייפּן ז' 109.

בעת אייכלס ר' הענאך פארהאלט זיך מיט א געוויסער איראָניע צו די אויפגעקלערטע און עצהט זיי: „מאכט א בוך דארויס“, — נעמט וואָלפס= זאָנס ר' חנוך מאַרקוסן פאַר אַן איַנדעם, דערקלערנדיק דערביי: „דאָ זיין מיר דיא נאַיאַדישע נאך טויווענדמאַל ליבר, דיא זואייזען דאך לכל הפחות, וואס זי טאהן, אבער דיא (די צבועקעס) וועלן אַללעס בסוד טאהן, און זען גונב דעת המקום ודעת הבריות“. אויך אַלס סצעניש ווערק איז וואָלפסזאָנס פיעסע געלונגענער ווי אייכלס: דאָרט איז ניטאָ אַזא שפע אין זייטיקע פאַרשינען, ווי אין ר' „הענאך“. „לייכטזין אונד פרעמעליי“ איז דאָך באַשטימט „צור בעלוסטיגונג אַן אונזערע פורים= פעסטע“, איז דערפאַר דער סיוזשעט פיל קאַפּאַקטער, ניט אַזוי צעשווּ= מען, ווי ביי אייכלען; עס נעמען דאָרט אַנטייל בלויז 8 פּערזאָן, אַבער יעדער איז אויף זיין אָרט, איז אַ נייטיקער, אָרגאַנישער טייל פון דעם לוסט=שפּיל 1.

אייכל און וואָלפסזאָן האָבן איבערגעלעבט שווערע אַנטווישונגען, זיי האָבן זיך געפילט פאַרלאָזן און פאַראיינזאַמט, ווי „אין דער וויס= טעניש“, און שוין אין דער בלי=תקופה פון זייער לעבן האָבן זיי זיך דער= זוייטערט פון דער ליטעראַרישער טעטיקייט. אייכל האָט שוין די לעצטע יאָרן פון זיין קורץ לעבן קיין אַנטייל ניט גענומען אין דער העברעאַישער ליטעראַטור; זיין חבר וואָלפסזאָן האָט מאַריך ימים געווען (ער איז געשטאָרבן אין 1835 אַלס 81=יאָריקער זקן), האָט ער אויף דער עלטער אפילו פאַרגעסן די העברעאַישע שפּראַך. אַן אַנדער מול האָט געהאַט אַ דריטער בן=דוד, וואָס האָט אויך, ווי אייכל, שטודירט אין קעניגסבערג. משה מאַרקווי האָט דער דאָזיקער בן=דרור געהייסן, וועגן אים אין ווייטערדיקן קאַפיטל.

1 אין די לעצטע יאָרן (1933) זיינען ביידע קאַמעדיעס איבערזעצט געוואָרן דורך ד. האַפּשטיין און מאַרענעם יידיש און פאַרעפּנטלעכט געוואָרן מיט אַ איילייטונגס= אַרטיקל פון מאַקס עריק.

ז ע ק ס ט ע ר ק א פ י ט ל

משה מארקווי, דער קעניגסבערגער דאקטאר. — זיין לעבן, במינות פוילין. — די שפראך-פראגע בי מארקווי. — זיין „עור ישראל“. — דער סטיל זון מארקוויס ווערק. — דאקטאר מארקווי אלס מוכיח. — דער קולטור-ליטערארישער באדייט פון זיין „עור ישראל“. — אהרן איזאק און זיין וואנדער-לעבן. — דער באדייט פון זיין „אויטאביא-גראפיע“. — דוב פער באַלעכאָוער און זיין ליטערארישע ירושה.

משה מארקווי, דער „קעניגסבערגער דאקטאר“, האָט בלי ספּק פּאַרדינט, זיין נאָמען זאָל פּאַרנעמען אַ בכבודיקן פּלאַץ אין דער געשיכטע פון אונזער נייער יידישער ליטעראַטור, אַלס איינער פון די ערשטע, וואָס האָט געפרוווט אונזער באַלקס-שפּראַך, דעם פון אַלע משפּילים און „אויפֿ-קלערער“ פּאַרהאַסטן „זשאַרגאָן“ — פּאַנוצן אַלס אַ וועלטלעך-ליטעראַ-רישע שפּראַך, און אַ בוך געשריבן, וואָס האָט נאָך ביז היינטיקן טאָג אַ באַדייטנדיקן עטנאָגראַפּישן אינטערעס: עס גיט אונז פּיל בולטע בילדער פונם אַמאָליקן יידישן לעבנס-שטייגער און דערציילט אונז פשוט און האַרציק, ווי אזוי עס האָבן זיך נוהג געווען, ווי עס האָבן געלעבט אונזערע עלטערזיידעס און פּאַפּעס אין דער צווייטער העלפט פון 18טן ייִה אין וויסרוםלאַנד, ליטע און פּוילן.

און דאָך איז מאַרקוויס לעבנסווערק אין משך פון 19טן ייִה אזוי גרינדלעך פּאַרגעסן געוואָרן, אז ער ווערט אַפּילו ניט דערמאָנט ביי אונזערע געזימטע ביבליאָגראַפּן: ניט ביי שטייגנדיגערן און בן-יעקבן, ניט ביי שמואל ווינערן און אויך ניט ביי אלעזר שולמאַן. ערשט אין צוואַנציקסטן ייִה איז מאַרקווי תּחית המתים אויפגעשטאַנען, און נח פּרילוצקי 1 איז געווען דער ערשטער, וואָס האָט געמאַכט אַן אַנט-דעקונג, אז עס איז אַמאָל אַ ד״ר מאַרקווי געווען אויף דער וועלט, וואָס האָט געשריבן אַ ספּר „עור ישראל“ 2.

1 זע זיין נאָטיץ אין „מאָמענט“, 1914, נומ. 10, און זיין גרעסערן אַרטיקל אין זיינע זאַמליכער פּאַר יידישן פּאָלקלאַר, ב. II, 1917.

2 דער „עור ישראל“ איז פון די גרעסטע יקר-המציאותן. אויסער פּרילוצקיס עקזעמפּלאַר געפינט זיך נאָך אַ צווייטער אין דער שטאָט-ביבליאָטעק פון פּראַנקפורט דמיין, און אַ דריטן האָט דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות געפונען אין דער מלוכה-ביבליאָטעק אין לענינגראַד (זע פּילאָגישע שריפּטן, III, 181)

ווער איז ער געווען, דער ד"ר מאַרקווי? די ווייניקע ביאָגראַפֿישע פֿרטים, וואָס מיר באַזיצן, האָבן מיר צו פֿאַרדאַנקען מאַרקווי גופּא. אויס אייניקע אָנווייזונגען, וואָס ער גיט אין זיין ספֿר, ווייסן מיר, אז ער איז געווען אַ פֿריישיער ייד, געבאָרן געוואָרן אין די פֿערציקער יאָרן פֿונם 18טן י"ה. ביי זיין פֿאָטער, מרדכי מאַרקווי, אַ ייד אַ למדן, האָט ער באַקומען אַרעליגיעזע דערציִונג און געווען אַ בקי אין תּלמודישע ידיעות¹. מעריצין האָט ער שטודירט אין קעניגספּערגער אוניווערסיטעט און דערנאָך אַ צייט לאַנג געוואַנדערט איבער אייראָפּע. אונד בין נאָך ווייטער גיווען — דערציילט וועגן זיך מאַרקווי — במדינת האַלאַנד, אָינגעל-לאַנד ושאַר ארצות במדינת הים². אין 1773 איז ער געקומען קיין „מדינת פּוֹלן“. די ערשטע צייט פֿאַרבראַכט אין קאָפּוש, פֿיר מייל פֿון שקלאָוו, דערנאָך אַ שטיקל צייט געלעבט אין גרויס-פּוילן, און אין די 80ער יאָרן באַזעצט ער זיך אין וואָלין, אין דער שטאָט טוריקס. אַלס געניטער אַרצט האָט ער אין משך פֿון אייניקע יאָר פֿאַר-נומען אַ מלכּוּה-שטעלע² און געווען אַ גרויסער חשוב ביים אַרטיקן שררה מיכאַל פֿאַבראַזומקי³. ביי דער יידישער פֿאַפּעלקערונג האָט ער, ווי עס שיינט, אויך שטאַרק זיך קונה שם געווען. „איך ווייס — דערקלערט מיט שטאַלץ ד"ר מאַרקווי — וואָ מײן ספֿר וועט קומען וועלן זיי שוין וויסן דאס איך, ברוך השם, האב פֿולע אַלפֿים מענשען געהאַלפֿן; מײן נאמען מאַרקווי דער קיניגספּערגער דאָקטאָר איז בעקאַנט, און זיי וועלן מיך געוויס מיט גאט הילף פֿאַלגן“.

נאָך אין די יונגע יאָרן, גלייך ווי מאַרקווי איז געוואָרן אַ פֿראַק-טישער אַרצט, האָט ער זיך געשטעלט פֿאַר זיין לעבנס-אויפגאַבע, מוכּה זיין דעם עולם און אָנשרייבן אַ פֿאַפּולער בוך וועגן היגיגע און מעדיצין. „ליבּה ברידר! — דערציילט מאַרקווי — איך האָב שוין לאַנג גיוויסט אונד האב גיטראכט ווי איך זאל מוכּה דעם עולם זיין. שוין ועכצען

1 דער קאָזעלער רב, יעקב פּהנא, שרייבט אין דער הסכּמה אויפֿן „עור ישראל“: שהוא דאָקטאָר ונקרא בפי כל דאָקטור מאַרקווי, ה"ה הרב גמפּלא ומופּלא. החכם והשלם ומושלם מוהר משה בהרבני מועזר מרדכי ז"ל, והוא מופּלא בתורה בר ארין ובר אבהן ולבו פּתוח בחכמה והדה ידו בכל הספרים ובפרט בספרי הרפואות. צווישן די אַבאַגענטן, וואָס האָבן זיך אונטערגעשריבן אויף סאַטאַנאָוויס ערשטן חלק „משלי אסף“ (דערשינען אין 1788) איז פֿאַרציִיכנט מרדכי מאַרקווי. וואָל דאָס אפּשר זיין משה מרקוויס פֿאַטער?

2 אויפֿן שער-בלאָט און אין די „הסכּמות“ ווערט אָנגעזויגן, אז מאַרקווי „היה אצל המלך והקומיסא יר"ה סקאַרב קאַרוני דאָקטור“.

3 אין אײן „הסכּמה“ ווערט אָנגעזויגן: „דאָקטאָר מאַרקווי אײן מושבּ בקי-טוריקס אשר נתנו ד' לחן ולחסד בעיני הגדול גראַף השררה דק"ק הנ"ל“.

יאר דאס איך במדינתנו פולין בין געקומן פון ישיבות ערלים החכמים, עם וואר מיר שווער איך מוכה צו זיין מיט איין ספר. אין לשון קודש צו דרוקן האָט מיך הרב הגדול מק"ס האמבורג מוהר"ר רפאל 1 אָפּגע-ראַטן, ווייל ער זאָגט צו מיר: „לשון קודש איז שוין געשריבן די חכמה... אין לשון קודש איין שווערע חכמה צו דרוקן וועלן איך ווייניג פאַרשטייען.“ דער חכם איז גערעכט געווען, ווייל די וועלט אין פולין, איך מיין אַלע — קאַנין קיין נוצין פון מיין ספר האבן, רק אחר בעיר. אין ריין דייטש לשון האב איך פיל מאל גיוואָלט שרייבן, וואָלט מיך דער עולם, ניט דער למדן אונד ניט דער פּראָסטאָק, פאַרשטאַנדן.

ווי אַלע משפּילים פון דער „בערלינער שול“, איז אויך מאַרקווי פעסט איבערצייגט, אז דאָס לשון, אויף וועלכן די יידן ריין „במדינות פּוילן“ איז א „פאַרדאַרבן דייטש“, אויף וועלכן עם איז ממש אַ בושא צו ריידן. פאַר מאַרקוויזן איז אָבער געווען אזוי קלאָר און פשוט דאָס, וואָס די „בערלינער“ משפּילים, די „מאַרקוסן“ און די „נאַטאַנס“ 2, האָבן ניט געוואָלט פאַרשטיין; ווייל דאָס פשוטע פּאָלק פאַרשטייט בלויז די דאָזיקע „פאַרדאַרבענע“ שפּראַך, דאַרף מען טאַקע אויף איר שרייבן און ריידן, אויב מען וויל ווירקן אויפן פּאָלק און אים נוצן ברענגען.

„איך האב — דערצייילט ווייטער מאַרקווי — אז לאנג געמוזט וואַרטן ביז איך האָב מיר קאַליע געמאַכט מיין לשון, אונד האב געלערנט שלעכט דייטש צו רעדן ווי איר רעט פאַלש... איך שעם מיך אונד מוז אויס מיר זעלביר לאכין ווי פאַלש מיר רעדן. איך האב אבער קיין ברירה ניט, איך מוז אייך צו פאַרשטיין געבן; ווי וועט איר מיך פאַר-שטיין, וואס איך מיינן, ווען איך וועל אייך ריין דייטש שרייבן? נאך מייער שעם איך מיך, ווען איך מוז מענכום מאל פאַר דאַרבן איין ווארט לשון קודש אונד האַלב לשון קודש — אונד האַלב יידיש. וואס זאל איך מאכן: דער פּראָסטער עולם וועט מיך ניט פאַרשטייען, וואס פאַר נוצן וועלן זיי האבן פון מיין ספר? פון לומדים בעט איך מחילה מאה פעמים ווען איך איין מאל איין ווארט צוריים פון לשון הקודש געמישט מיט שלעכט טייטש בני אשכנז 3. ווען זיי אמאל זעען מיין ספר, ניט זיי וועלן מיך פאַרשטייען, אונד לאכען וועלן זיי דאך. השם יודע מחשבותי, איד האב געוואָלט מוכה זיין אונזר עולם אין פּוילין, ווייל מיינע מדינה-לייט

1 רפאל בן יקותיאל כהן — אן אַנגעזעענער רב אין יענער צייט, פאַרזאַסער פון „תורת יקותיאל“ און „מרפא לשון“ (זעגן אים אין חייטערדיקן קאַפיטל).

2 זע סאַריקן קאַפיטל.

3 מאַרקוויז שרייבט טאַקע ניט זעלטן העברעיִשע ווערטער לויט דער יידישער

פּאַנעטיק, חיי למשל: האַרגענען, דאַרשענען, דאַרשענען וכדומה.

זיינען גאנץ ארמע מענשן אין דער חכמה, אונד פדורותי האב איך ניט געזעען, דאס איינער זאל זיך מטריח זיין אונד זיך אונצונעמען פאר מענשען, דאס זיי זאלן קיינע קאליקעס ניט זיין, אונד זאלן ניט שטארבן בלא עת וזמן" 1.

און סוף יאר 1789 (מרחשון תק"ן) איז ענדלעך מארקוויז ווונטש דערפילט געווארן: עם איז דערשינען זיין בוך אונטער פאָלגנדיקן שער-בלאט: „ספר רפואות הנקרא עזר ישראל — להורים במדינת פוילין, אויף פויליש טייטש געשריבן, אשר חבר ה' הרב המופלג לרבים, מוהר"ר משה הנקרא מארקווי דאקטער, און ער איז גיווען פון מלך אונד פון דר קאמיסיע סקארב קארוני דאקטער; אונד וויל מופה זיין דעם עולם מיט זיין ספר פדי איטלעכער זאל זיך אליין קענין העלפן וואו קיין געלערנטער דאקטער איז פארהאנדן; אונד ווער זיין הנהגה וועט האלטן, קאן גאר פארשפארן קראנק צו ווערין. נדפס פה ק"ק פאריצק אין יאהר תק"ן" 2.

דאָס בוך איז איינגעטיילט אין 18 פרקים און אין העכער 200 סימנים; צום סוף אלס ביילאגע גייט אַ באַזונדערע אָפטיילונג „הנהגת הרפואות", וווּ עם ווערט דערקלערט, ווי אזוי צונויפצושטעלן פאַרשיי-דענע רפואות" 3.

אין דער ערשטער הקדמה האלט מארקוויז, דער בן-דור פון די „המאספים", פאַר נייטיק צו דערקלערן דעם טעם, וואָס ער, דער שטא-דירטער דייטשער משפיל, שרייבט זיין ספר אויף פשוט מאמע-לשון, און די דערקלערונג זיינע איז אזוי כאַראַקטעריסטיש, אַז מיר ברענגען

1 „עזר ישראל", פרק ט"ו, סימן פ"ו.

2 אַ כאַראַקטעריסטישער שטריך: די הוצאות דאָס בוך צו דרוקן האָט געדעקט דער אַרטיקער „שררה". דער פאַרפאַסער מעלדעט וועגן דעם אין העברעיִש: ועלי לשבח לאדון ולכבוד שמו יקר אָתן למיכל באַב-אַזסקי, שאַסבעליון קראַליוסקי, שהזיל מעות מכיסו לסייעני לדבר מצוה זו; והנותן תשועה למלכים הוא יכרך אותו וישלם שכרו וישלח ברכה והצלחה במעשי ידיו ויראה נחמות בבניו ובני בניו עד עולם אמן. — ליידער, איז דער דרוק זייער שלעכט — די אותיות זיינען צע-בראָכן און אָפּגעריבן, דאָס פאַפיר גראַב און גרוי און ערטערנדיג איז זייער שווער דעם טעקסט צו לייענען.

3 עס איז אויסקר ספק, אַז מאַרקוויז האָט דערביי באַנוצט אלס סאָר-בילד דאָס פאַקאָנטע בוך פונם לאַזאַנער אַרצט טיססאָ, וואָס מענדל לעפּין האָט לויט מענרעלסזאָגס פאַרשלאָגן איבערזעצט אויף העברעיִש און פאַרעפנטלעכט אין 1794 (זע אויבער הערק, ב. V, ז. 329). אייך אין טיססאָס בוך איז דאָ צום סוף אלס ביילאגע אַ ספעציעלע אָפטיילונג, וווּ עם ווערט באַשריבן, ווי אזוי צונויפצומישן פאַר-שיידענע רפואות.

זי דאָ פּמעט בשלמות: „... נאך מעהר וועלן זיך פינדן אונד וועלן זאָגן, אדער זיי וועלן פרעגן: ווארום האט ער גישריבן אויף טייטש אונד ניט אויף לשון קודש זיין ספר? די לייט מוזן איך אליין ענטפערן, אונד פרעגן זיי ווידר פארקערט: פארוואס ריידן מיר אלע אידעש, דאָס הייסט שלעכט טייטש? מיר האַנדל'ן, מיר לערנ'ן, דרייען, ליגן זאָגן, חנופה טרייבן, קורץ גירעט — קאָכן, בראַטיגן, ברענגן, מאַסערן, חוספות געבן, עין הרע אפּשפרעכן, אלס אלס אויף טייטש. אָבן, ווען מיר איינער צום אנדערן שרייבן, שרייבען מיר גראד אויף לשון קודש? ווארום פראַגן איך אייך שרעבט איר ניט טייטש ווי מיר רעדן? שרייבן מיר לשון קודש, לאמיר רעדן אויף לשון קודש; שטיינס גיקלאגט, ניט פאר לומדים גיקלאגט, ווי פיל טויזנד שרייבן לשון קודש — עס איז אָבער קיין טייטש, קיין לשון קודש, קיין רישעס לשון ניט. דער ווייל ביז איך וויל איינע תשובה האבן אויף מיינע פראַגן, בעט איך דעם עולם לאַזן זיי מיך מנוחה לאַזן“.

מאַרקוויו ווייס אָבער זייער גוט, אַז מען וועט אים ניט „מנוחה לאַזן“, און פיל משפּילים וועלן אים ניט מוחל זיין דעם גרויסן טאָג, וואָס ער האָט זיין פּערער „באַשמוצט“ מיטן „זשאַרגאָן“. דערפאַר קערט ער זיך נאָך אַמאָל אום ביים סוף פון זיין הקדמה צו דער זעלבער פּראַגע: „ווי בלייבט אָבער מיט זייער פּראַג, וואס גאַנצע חכרותות וועלן פּראַגן: פאר וואס האב איך מיין ספר געשריבן אויף פּויליש טייטש אונד ניט אויף לשון קודש? איך ווייס, עס וועלן זיך זייער וועניג גיפּינדן, וואס מיך פאַרענטפערן וועלן קעניגן, בין איך גינטיג אַליין מיך צו פאַרענטפערן, איך זאג: איך האב גימוזט שרייבען אויף טייטש, ווארים איך וויל מיט מיין ספר מצייל זיין כמה אלפים מענשן אלי יאהר פון זעלכע בעלי חסרונות, למשל: פון אַלטע ווייבן, פון שלעכטע באַפּים, פון עין הרע אפּשפרעכערס, פון ביזע איבערגאַנג, פאר גוטע לופט, פאר שלעכטע איין גערעטענע זאַכען, פון בעלי שמות עמי הארצים, אונד פאר גרויסע רשעים; פון וואַקס-גיסערס, פון טרעפּערס, וואס טרעפּין אלע קראַנקהייטן, פון שלעכטי בעלי דרשנים, וואָס פירן סגולות צו פאַר-קויפּן פאר איין גוטע וועצירע, פאר איין קליינע נדבה וועגן, אונד פאר די דאַקטערלעך, וואס זיך (זיין) אליין אדער אלטי נארישע ווייבן האבן זיי געמאַכט פאר דאַקטערס. זאָגט מיר, ליבר עולם: די אלע — קענין זיי לשון קודש? געוויס ניט, אפילו פּויליש-טייטש קענין זיי אויך ניט. לאז זיך איינער וועלן איינזעהן אין איין שפיגל, וועט ער דען דעם שפיגל איבערדעקן, ווי וועט ער זיך קענין שפיגלען? ער וועט זיך געוויס ניט קענען זען, אונד מיין כּוונה איז: די אלע נארין זאלין זיך אין מיין

ספר אריינזעהן, אונד זאָלין זעהן, וואס פאַר אַ פנים זיי האָבן. ווי קאָן איך שרייבען אויף לשון קודש, זיי העטין דאָך זיך ניט גיקענט אַריין זעהן. אונד פאַר אונזערע לומדים באַדאַרף איך קיין תירוץ ניט; מי לנו גדול ממש בר מיימון ז"ל שרוב ספריו בחכמת הפילוסופיה ובחכמת הטבע כולם בלשון עֲרָבִי נכתבים, כדי שיבינו ויכירו וידעו כל בני דורו; גם הגאון רבנו ביה"ז ז"ל שחיבר ספר הובות הלכות ושאר ספריו גם כן בלשון ערב כתבם. גם אני הקטן דרכתי בעקבותם, מרקוזיא אסי' החונה פה טוריסק'.

די „בערלינער משפילים“, די אייכלס און די וואָלפסזאָנס, האָבן פאַר זיך געהאַט די יוגנט פון דער אויפגעקומענער יידישער בורזשואַזיע, די קינדער פון די ר' הענאָכס און ר' חנוכס; אין אַ גאַנץ אַנדערער סביבה האָט אָבער געלעבט דער ד"ר מאַרקוזי. ער, דער פרייזישער ייד און קעניגסבערגער דאָקטאָר, האָט פאַרבראַכט צענדליקער יאָרן אין פאַרוואָרפענע יידישע שטעט און שטעטלעך „במדינות פּוילין“, האָט געזען פאַר זיך די אַרעמע, לייַדנדיקע, פאַרפינסטערטע און אומוויסנדיקע יידישע מאַסע. איז דעם דאָזיקן אויסלענדישן דאָקטאָר, אַט דעם „טייטש מיט דער געגאָלטער באַרד“, ווי מאַרקוזי שילדערט זיך גופא, גאָר אויף דער מחשבה ניט געקומען פרוון „אויסאיידלען“ דעם אַרעמען „זשאַרגאָן“, שרייבן דייטשמעריש. זאָל זיין „פּויליש=טייטש“ איז אַ שלעכט פאַרדאָרפן דייטש, אָבער בכדי „מזכה צו זיין דעם עולם“, זיין וואָס פאַרשטענד=לעכער פאַר „די ברידער אין פּוילין“, פלייסט זיך מאַרקוזי צו שרייבן אויף אַן אמתער פאָלקסשפראַך. און עס איז ממש רירנדיק, ווי ער פלייסט זיך, זיין סטיל זאָל זיין וואָס פאָלקסטימלעכער, פאַר אַלעמען פאַר=שטענדלעך. דאָס קומט אים אָבער ניט אַזוי לייכט אָן. אינם בוי פונם זאַץ, אָדער אין אַ צופעליקן וואָרט באַמערקט זיך דאָך ערטערווייז דער „טייטש“. דאָך האָט מאַרקוזי זיין ציל דערגרייכט: זיין סטיל איז טאַקע פאָלקסטימלעך, זיין „פּויליש=טייטש“ — אַ יאָדערדיק יידיש, וואָס פאַר=לירט ניט זיין זאַפטיקייט דורך די ניט זעלטענע „הויך=דייטשע“ ווערטער... מאַרקוזי ווענדט זיך צו זיינע לייענער: ליבע ברידער, האַרציקע ברידער, ליבע לייט, ליבער עולם, האַרציקע פריינד, אהובי רבתי אַזאָו. דער דאָזיקער אייראָפּעיִש=געבילדעטער דאָקטאָר האָט געהאַט דעם געהעריקן חוש, אַז בכדי צו שרייבן אַן אמת פאָלקס=בוך, דאַרף מען זיך מיט דער פאָלקס=מאַסע ענג צונויפלעבן, אַטעמען איר לופט, איבערנעמען איר שטייגער, איר נוסח; און עס איז ממש צו באַוונדערן, ווי אַ דייטשער ייד, אַ בן דור פון די בעלי „המאספים“, וואָס האָבן זיך פאַרהאַלטן צו דער יידישער פאָלקס=שפראַך מיט האַס און פאַראַכטונג, — האָט געהאַלטן פאַר אַ חוב גרינדלעך אויסצולערנען די דאָזיקע שפראַך, בכדי אַ פאָלקס=

בוך צו שרייבן, וואָס זאָל נוצן ברענגען ניט בלויז יחידי סגולה, נאָך די ברייטע שיכטן פונם פּאָלק — „אַלי ברידער אין פּוילן“. עס געניגט צו נעמען די ערשטע, צופעליק אַרויסגעריסענע שטעלע, צום ביישפּיל — אויס דעם בלאַט קכ"ב. דאָרט וואַרפן זיך דווקא דורך אַ פּאַר דייטשע זוערטער. און דאָך וועט דעם לייענער אַפילו אויפן געדאַנק ניט קומען, אַז איר האָט דאָ צו טאָן מיט אַן אייראָפּעיש-געבילדעטן אַרצט און ניט מיטן בית-מדרש-למדן, וואָס האָט פּל-ימיו פּאַרבראַכט צווישן פּשוטן פּאָלק.

„... איך וואָלט דערקלערט דעם טעם פון וואַנין זייערע „קאַליקען“ * זיינען געקומען, וואָלט איך זיי גיקענט העלפּין מיט אַיין נאַרישקייט; אַי עס העט (עס וואָלט) זיי ווייניק געקאָסט, אי נפשות מער וואָלט איך מציל געווען, אָבער בעויה זאָל איך זאָגן, צי אונזר ניט וויסן מאַכט דאָס, אָדר נאָך אַיין דריטעס קען איך צו זעצין: ווייל מיר אין פּוילן זיינען זייער קאַרג אַיין רעכטן דאָקטאָר צו צאָלן; ליבר פאַר אַיין גלעזיל בראַנטוויין איינע אידענע, אָדר איינע עַללית צו גלופן, אָדרע נאָך זאָלע שפּיצבובן — די וואָלוועלע בעלי-שמות, טרעפּערש, קומן און טרעפּין אונד גיבן אַביסל הייליקע טראָפּן. אַ דאָ מאַכין זיי אַיך גרויסע גזרות. מען האָט מיך פּיל מאַל גירופן ביי זעלכע נפשות וואָס זיינען נאָהנט שוין געווען פון הצור תּמים פעלן, אונד האָב מיט דעם זעלבן תּמים פעלן געהאַלפּן; ביי פּילע בין איך אָבר שוין גיקומן ווי איך האָב שוין ביי מיר אין מיר געזאָגט: „ברוך דיין אמת, אונד בין אַוועקגינגאָנג אונד האָב מקלל גיווען די פת המזיקים, און זאָג נאָך הינט אויך: ימה שמם זאָלן זיי ווערן, די בפרהסיא האַרגענין נפשות, אונד קיינער ווערט זיי ניט; מען גיבט נאָך זיי צו עסן, צו טרינקן, עטליכע גילדל נאָך אויף הוצאות, זיי זאָלן ווייטער פּאַרן, ווידער הוצאות פון לעבעדיגע — מתים צו מאַכן. עס איז שוין צייט, ליבר עולם, דאָס איר אַייערע אויגן אַמאָל אויפּמאַכן זאָלט, אונד זאָלט ניט לאָזן הריגות מאַכן בביתכם, בעירכם, שטעלט נאַמנים, שומרים אויף אַזעלכע קאַנאַ-ליש, זייט זיי מוסר בידי עַם אחר, לאָזן זיי נהרג ווערן פאַר אַיין אַלי. לערנט פון פּל עולם, הערט מען דאָס ניט, דאָס זעלבי הולטייעס זאָלן זיך אַרומשלעפּן אונד זאָלן בפרהסיא האַרגן מענשין זאָין מוחה בידם. פּילע זיינען זיך בעויה מתלבש בלבוש דרבנן אונד קענן אַביסל לערנן — די האַרגענין נאָך מער מענשין. שטראָפּט זיי למען ישמעו ויראו ולא יזידון! מיין האַרץ ציטערט מיר אין ליב ווען איך שרייב אונד מוז מיך דערמאָנען אין כּמה מאות מענשין עליהם השלום, וואָס איך האָב גימוזט

* אין דעם באַטרעפּנדיקן קאַפיטל ווערט גערעדט וועגן „קאַליק-שמעריצין“.

זעהן, דאָס זיי האָבן גימוזט שטאַרבן גאָר פאַר נישט, ניט ווייל זיי זיינען קראַנק גיווען — ניין! מען האָט זיי בידיים מיט עצות, מיט פאַרקערטע רפואות ממית גיווען. יונגע, מיטעלע, זכרים, נקבות, בני יחידים, יונגע ווייבליך, תלמידי חכמים, חכמים בעצמם. די אַלע האָבן איך געמוזט לאָזן שטאַרבן, איך האָב זיי ניט גיקענט העלפן, מען האָט זיי דעם בראַנד געמאַכט, אונד בעו"ה דאס רוב זיינן די ימח שמם זאָלן זיי ווערן. אַלס קָן בשריפה" 1.

אינטערעסאַנט איז אָבער ניט בלויז די פאַרם, דער נוסח פון מאַרקוויז ווערק, נאָר אויך דער תוך. מאַרקוויז, וואָס האָט אין משך פון אַ סך יאָרן נאָענט זיך באַקענט מיט דעם לעבן פון דער יידישער מאַסע אין מדינות פּוילין, האָט זייער גוט פאַרשטאַנען, אז בלויז מיט ריין מעדיצינישע עצות אָדער מיט רעצעפטן, ווי אזוי רפואות צונויפמישן, קאָן מען דאָ קאַרג וואָס העלפן: און ניט אומזיסט האָט מאַרקוויז זיין ווערק אַ טאַפּלטן נאָמען געגעבן: ניט בלויז „ספר רפואות“, נאָר טאַקע אויך „עזר ישראל“. ער ווייסט, אז פיל קרענק און ליידין זיינען אַ פּועל-יוצא פון דער גייסטיקער און אויך סאָציאַלער אָפּגעשטאַנענקייט פונם יידישן לעבן „במדינות פּוילין“, און זיי קאָנען דערפאַר געהיילט און געלינדערט ווערן ניט מיט רעצעפטן, נאָר דורך אומענדערן דעם גאַנצן לעבנס-שטייגער מיט זיינע אומנאַרמאַלע עקאָנאָמישע יסודות.

אַט אין דעם טאַקע באַשטייט די השיבות פון מאַרקוויז בוך: אַדאַנק זיין ברייטערן קוק גיט אונז מאַרקוויז אין זיין „עזר ישראל“ אינטערעסאַנטע בילדער פון דעם דעמאָליטיקן יידישן לעבן, און פיל בלע-טער פון דעם דאָזיקן ווערק האָבן ער היום אַ געוויסן עטנאָגראַפישן און אויך קולטור-היסטאָרישן באַדייט.

אַט שרייבט, אַ שטייגער, מאַרקוויז אינם אַכטן קאַפיטל פון זיין ספר וועגן אַזאַ געוויינלעכער קרענק ווי קדחת: „ליבע לייט! ווען איך וואָלט וויסן, דאָס איר וועט מיך פּאָלגן, איז מיר זייער לייכט איך איין עצה צו געבן. נאָר זיי עס ווי עס זיי, ווייל איך שוין האָלט די פּען אין דער האַנט, וועל איך ווייטער שרייבן אונד

1 מ'איז דאָ אַנצווייזן, אז דער צענזוסער אַרצט און פּיויקער, מאַרקוויז הערץ, האָלט אויך פאַר נייטיק צו דערמאַנען אין זיין „תפלה לרופא“: שים נא, אל אַמינה, אַמון בלב החולים לבטוח בי ובעבודתי ואיון לשמוע עצתי. הרחק ממטתם כל רופא איליל, וכל הקל הנכבד אנשים מודעים וגואלים אשר יתיצבו כיועץ וחכם הרשים להעמיק סוד יחודי, גם להקת הנשים הסוכנות המתחכמות אשר גם הנה תהרסנה לעלות ולבקר את עבודת הרופא, פי עס נבל העם הזה, ברהב לבב יפירו סגולת הרפואה ויירידו מבריאותיך אל חדרי מות (המאסף, תק"ן 242).

ווען פיל וועלן מיך ניט פאלגן, פילייכט וועט מיך איינער פון איין שטאָט אָדער ממשיכה פאלגן, האָב איך אויך פאררעכט, וואָס איך גע- זאָלט האָב, דאָס הייסט מיין מבוקש... דאָס ערשטע איז במדינתנו, וואָס איך האָב גיועהן זאָ פיל פוסטע קרעצמיק, פוסטע שפייכלירש, מיסט צווי פיל פאר אייערע טירן. זאָ איר ווייסט ניט ווי פיל קראַנק- הייטן קומן פון די מיסט הויפנס, אונד דאָס רוב פוילע קראַנקהייטן די איך האָב אָנגעפאָנגען צו שרייבן: גישוורן, קרעץ אונד נאָך מעהר זאָכן. די פוסטינעס זענן מאַנכס מאַל גאָר ממית ברגע אחת. ווי פיל מאַל גייען מענשן אַרײן אין איין פוסטען קאמער אָדר אין איין שפייכליר וואָס לאַנג פאַרשלאָסן איז גיווען, זיי פאלן באַלד אַנידער אונד שטערבן, אונד דער וואָס קומט יענים רופן, ווייל ער זאָמט זיך, פאלט ער אויך אונד שטאַרבט אויך ברגע אחת. דאָס קומט איבער דעם, ווייל די לופט איז פאַרשלאָסן גיווען איין לאַנגע צייט. אונזרע המונים זאָגן: איין שד האָט זיי מוזיק גיווען; ניוק ווערן זיי, אָבער אַליין זיינין זיי שדים ומיזיקים: פון פיל מיסט, וואָס ביי פילע הייזר תמיד ליגט, אונד פון רעגן ווערט נאָך נאַס; דערצו קומט נאָך די זון—פליגן, מיליאָנן חלקים פל רגע ורגע אין דער לופט, די לופט ווערט פאַרשטינקען. אונזרע ליבע קליינע קינדערלעך גייען נאָך אין מיסט אַרײן אָדער שפילן זיך ניט ווייט, זיי ווערן קראַנק. מען שרייט, מען וויינט. ערשט האָט זיך דאָס קינד גישפילט! די אַלטע ווייבער-נאַרין זאָגן: עס איז זיי צוגעקומען, זיי האָבן איין עין הרע. ווי בעווייזן זיי, דאָס אמת איז? נעמן זיי קוילין, שפרעכן, בילין אָפּ, זיי געניצן; די קינדער זעהן אויף זיי—געניצן די קינדער אויך. די ווייבער מאַכן ווי די בעלי שמות-פושעים, זיי געניצן אויף צו פלייס, די קראַנקע קינדער זעהן אויף זיי—געניצן אויך, קורץ: די מוטר, דער פאָטר, די דינסטן — אַלע געניצן. זאָגן די ווייבער: זעהט איר, איך האָב דאָך אייך גיוואָגט — דאָס קינד האָט איין עין הרע בעו"ה. אַה, אַה, אַהו! שפאַרט דעם מויל אויף ווי איין בהמה אונד האַלט נאָך מיט איר האַנט פאַר איר מויל, מען זאָל ניט זעען דאָס זיי שוין קיין ציין האָבן אין מויל. איך מוז אייך מודיע זיין, דאָס זיי זאָגן צוויי מאַל ליגן: איין מאַל — ווען איינער וויינט, וויינט דער אַנדערער אויך אויף אים זעענדיג, אפילו דער פרעמדער וואָס אַרײן קומט אונד ווייס נאָך ניט, וואָס מען וויינט, פאַנגט אויך אָן צו וויינען. לאַכט איינער, לאַכט דער אַנדערער אויך; מיט די אַלטי ווייבערס געניצן געהט אויך אזוי צו. וואָרום אָבר גישיכט (געשעעט) דאָס? האָב איך קיין צייט ניט צו שרייבן, עס איז איין דבר הטבע... צום אַנדערן מיט די קוילין, מאַכן זיי אויך איר שווינדל בעטריגעריי; זיי זאָגן ענטוועדער עס שווימט

פון אויבן די קוילן אָדער עס פאלט אַרונטער — איז יאָ אָדער ניט עין הרע. דאָס איז אויך פאַלש, עס גיבט זיך אַלערליי האַלץ, פון שווער האַלץ דעמבינע, ברעזינע אונד אַנדערע נאָך מעהר: האַלץ איז שווער, זענן די קוילן אויך שווער, חוואָיענע האַלץ איז לייכט גרינגער — איז די קוילן אויך גרינגער.¹

מאַרקוזי באַגניגט זיך אָבער ניט דערמיט, וואָס ער לאַכט אויס די עין-הרע-אַפּשפּרעכערס.

„ליבער זאָג איך — איז מאַרקוזי מוסיף — איר זאָלט זיך מאַכן פון עין הרע אין עין טוב, איך מיינ איר זאָלט פון די פוילע שטינקענע דיגע לופט מאַכן אין גאַרטן. זייעט ציבעלעס, בורעקעס, רעטיך, פיעט-רישקע, איר וועט צוויי מאָל רווחים האָבן: איר וועט שיינע ריינע לופט האָבן, וואָס זייער גיוונד איז, אונד וועט ניט בעדאַרפן דעם פּאוויר רייך מאַכן, אַלס צו קויפן פאַר דעם לעצטן גראַשן, וואָס איר נאָך האַט, אָדר אויסגעבעטלט האַט.“

און תיכף דערביי גיט מאַרקוזי אַ לעבעדיק און פולט בילד פון דעמאָלטיקע קרעטשמעס, פון דער גאַנצער פוילקייט און אַרעמקייט פון דעם יידישן לעבן „במדינות פוילן“. אַלס טיפישער משכיל פון יענעם דור לייגט ער גלייך פאַר אַ גאַנצע פּראָגראַם, ווי אזוי פון לופטמענטשן און ליידיקגייט צו מאַכן נוצלעכע אַרבעטס-מענטשן ¹. דאָס אַלץ איז גע-שריבן מיט אַ גאַנץ אייגנאַרטיקן סטיל און מיט אַן אמתן פּובליציסטישן טעמפּעראַמענט ².

מאַרקוזי האַט בלי ספק געהאַט אַן אויג פון אַ פיינעם באַאָבאַכטער, און דערצו נאָך פאַרמאָגט ער אַן אויסגעשפּראַכענעם ליטעראַרישן טאַלענט, וואָס מאַכט זיך באַזונדערס באַמערקבאַר בעת ער טרעט אַרויס אַנטקעגן דער אָפּגעשטאַנענקייט און ווילדן חשכות פון יידישן לעבן און האַלט מלחמה מיט די „רמאים און פושעים“, וואָס נאַרן און פאַרפירן דעם פשוטן עולם. זיינע גאַליקע שטראַף-רייד זיינען פול מיט לעבעדיקע בילדער און געזונטן הומאָר. אַט איז, למשל, אַ בילד פון דעמאָל-

---

1 נ. פּרילוצקי ווייזט אין זיין אויבן ציטירטער אַרבעט (18—19) ריכטיק אַן אויף די צפּלאַנגען, וואָס עס האָבן אין מאַרקוזיס ווערק געפונען די דעמאָלטי-קע פּאָליטישע געשעענישן אין פוילן. וואָס האַט אַקאַרשט איבערגעלעבט די קאַטאַ-סטראַפּע פון דער ערשטער פּונאַנדערווילדיגערונג, און די אויבערשטע שיכטן פונם פּאָלק זיינען דעמאָלט געקומען צו דער איבערצייגונג, אז די לייזונג פון דער „ידן-פּראַגע“ מוז ווערן דער ווינקלשטיין פון רעפּאַרמירטן פוילן.

2 עזר ישראל, דף מט-נב. די דאָזיקע אינטערעסאַנטע בלעטער זיינען אי-בערגזדרוקט אין פּרילוצקיס אַרטיקל (21—22, 46—49).

טיקע רופאים, און אגב אויך אייניקע אינטערעסאנטע פרטים וועגן דעם מחבר גופא און וועגן דער התנהגות פון דעמאלטיקע יידישע דאקטוירים: „ליבע ווייבער, איך האָב אייך אין מיין ספר שוין מזהיר געווען פאַר בעלי שמות עמי הארצים, פאַר טאַטערס, פאַר וואַס=גיסערס, פאַר עין=הרע אָפּשפרעכערס, פאַר טרעפערש אונד פאַר די דאָקטערלאַך ימח שמם זאָלין זיי אַלע ווערין, די רמאים, די פּושעי ישראל, וואָס גינאַרן אויס מיט זייער ליגן זאָגין געלט, אונד מאַכין קאַליקעס, אָרר זיינען גאָר ממיט אלפים מענשין בכל שנה ושנה. איך האָב אייך מזהיר געווען פאַר פּאַבעס, די נעבאַך אַליין ניט וויסען, ווי זיי טוען אייך שאָדן, לאַז זיי השם ברוך הוא מוחל זיין, וואָס זיי האָבין ביז אַהער גיטאַן בשוגג. איך האָב אָבער נאָך ניט דערמאָנט פון אונזערע ליבע רופאים, די הייסן ביי אונד אין פּוילין רופאים, פּעלדשערש, זיי הייסן אויך ביי מיר בראַ= וויטנע מומתים * ניט רופאים. פון די וויל איך אייך ניט פיל שרייבן, ווייל אין איטלעכע שטאָט איז אונזער מזל, דאָס מען זיי קענט, קענן זיי ניט פיל שאָדין טון. אָבער ח"ו פאַרט זאָ איינער אַוועק אין דער פרעמד, איז געוויס שלעכט פאַר נפשות; האָט ער ח"ו נאָך גאָר איין טיילערש קלייד אָן גיטאַן, איז ער שוין ביי אונד איין דאָקטער—יקטער, איהר הייסט אים שוין: רבי, העלפט מיר! גייט ער אין דער פרעמד אונד גאַליעט זיך איין האַלבן פּאַרד אָפּ, זאָגט איר אַפילו, דאָס ער איז גוויס איין גוטער פרומער איד, ווייל איר האָט געזעהן מיך אונד נאָך אַנדערע דאָקטערס די גאָר קיין פּאַרד טראָגין, זיינען שוין די הולטייעש ביי אייך חשוב, אונד גלויבט די האַלבע=בערדלאַך. קענן נאָך די פּושעים זאָגן: אַקום, באַקום, טריאַקום, פראס פּריל—קענן זיי שוין גאָר ביי אייך לאַטיין. קענען זיי נאָך דערצו קרעמאַטנום גוט טרינקען, אונד פּעקוניאַס גוט אויסגינאַרן ביי אייך, זיינען זיי נאָך בעסערע. פאַר די אַלי האב איך שוין אייך גישריבן. מיך בעדאַרף איך ניט צו פאַרענטפּערן, ווייל איך האב קיין מאל ניט גיהאט קיין באַרד, אונד ווען מיר לערנן אין שיבות צו ווישן חכמי הרופאים, צו ווישן זאָ פיל פּערשטן, גראַפּין, פּרינצען, קענן מיר ניט מיט בערד גיין, מיר קענן קיינע פּאַטענטען בעקומען, מיר זיינען קרוב למלכים, פאַרלאַנגט איר אָבר בערט — וואס בעדאַרפט איר האַלבע=בערט, וואס זיך אַרום שלעפּן מיט האַלבע בערט אונד די אַנדערע האַלבע בארט איז זיי צו שווער גיווען צו דער טראַגין ... פאַר

* אין וואַלינער יידיש ווערט נאָך עד היום געברויכט דאָס וואָרט בראַוויטנע, וואָס באַדייט: גאַנץ אָפּן, שאַרף אויסגעשפּראַכן, פון אַלעמען באַקאַנט. מומתים — טייטערס, ספּעציאַליסטן אויף מענטשן הרגענען.

1 דע זיינען, ווי עס שיינט, אין דרוק אַרויסגעפאַלן אייניקע ווערטער.

איין צירולניק אדער גאר איין מארשעלעק; דער האט דאס גיטאן פון דעסטוועגן ער זאל אייך קענן בעסר מ'רמה זיין, איר זאלט זאגן: דאס איז נאך איין האלבער איד אקעגן יענעם דאקטאָר, דער גייט גאר ווי אַ גוי. קומט זיך צו שלעפּין ח"ו נאָך איין ניעמעץ מיט אַ גאַנצן באַרט אונד גייט מיט דעם קאַפּעליום ווי איר האַמאָנס איערן מאַכט אום פורים, דער האַמאָן טועט אייך גאַר מעהר ווי ווי המן דער פאַר- צייטיגער צורר היהודים. איר זאגט: דאס איז איין עהרליכער איד, ער געהט ווי איין איד מיט איין בארט אונד איין גאַנצע. פילייכט שיקט די גמרא איערע גוטע רופאים אין גיהנם. איך פראָג אייך, רבותי, ווידער: בעדאַרפט איר איין בארט אונד קיין דאָקטער — ווארום נעמט איר איין שלעפּ=באָרד, וואס שלעפּט זיך מיט זיין בארט אַרום אייך מ'רמה צו זיין? איר האט דאָך גינוג ב"ה אין אייערע שטעט עהרליכע לייט מיט בערט, צו וואס בעדאַרפט איר די בערט פון רמאים ופושעים, ימח שמם, ווען זיי האבן נישט גילערנט? גינאַשט האבן זיי, איינער פון „מעשה טוביה“, אייער פון מעשה רעים וועגן, האבן גינאַשט אונד זיין אייך ממות פאַר אייער געלט" 1.

ניט תמיד אָבער ביזערט זיך דער ד"ר מאַרקווי. צייטנווייז באַ- ווייזט זיך אויף זיין פנים אַ גוטמוטיקער שמייכל, און דעמאָלט באַקומט זיין סטיל אַ ריין הומאָריסטישן שטריך. פירדע, איז ביי אונזערע זיידעס שטאַרק אָנגענומען געווען זיך לאָזן „שלאָגן די אָדער“. דאָס האָט מען געהאַלטן פאַר די בעסטע סגולה קעגן אַלע מיני קרענק. מאַרקווי האָט, ווי עס שיינט, ניט באַזונדערס שטאַרק געהאַלטן פון דער דאָזיקער סגולה; ער פאַרשטייט אָבער זייער גוט, אַז ווען ער זאל אַרויסזאָגן אַזאַ אַפיקורסישן געדאַנק, דאָס אַ מענטש קאָן זיך אָפּלעבן זיינע יאָרן און זיך ניט לאָזן שלאָגן צו דער אָדער עטלעכע מאָל אין יאָר — וועט מען אים פשוט אויסלאָבן. דערציילט זיך מאַרקווי סתם אַ מעשה, וואָס מיט אים גופא האָט פאַסירט:

„אום דאס איר זיכערער זיין זאלט, מיינע פריינד, וועל איך מיך זעלבר אייך לראיה ברענגען... נאָך פון מיינע יונגע יאהרן, ווי איך האב נאָך חכמות הרפואות גילערנט, בין איך גיוואָנט גיוועזן זיך אַלע יאהר צוויי דריי מאל, אויך פיר מאל צו אדער צו לאווי, אונד אזוי באַלד ווי די צייט איז גיקומן אונד האב ניט גיוואָלט לאזען אדער — איך האב קיין צייט גיהאט, האט עס מיך זייער שטאַרק גיאָרט. פאַר זעכצען יאהר, אונד דאס וואר דאס ערשטע יאהר ווי איך אין פוילין פון פרייסן

בין גיקומען אונד האב גיוואָנט אין קאָפּישן, פיר מייל פון שקלאָוו. האב איך גישיקט נאך איין רופא, דער מיר זאל צו אָדער לאָזן. דער זעלבע רופא, צי האט ער זיך דערשראָקן פאַר אַזוי איין טייטש, צי האט ער ניט גיקענט, קורץ צו דערציילן, ער האט מיר גיהאָקט דריי מאל אונד האט בײַה ניט גיטראָפּין. איך האב אים מחילה גיבעטן, ער זאל זיך שוין דען פירטן מאל ניט מעהר מטריח זיין, אונד מיר דאס פירטע מאל ניט צו טרעפּין. בין איך אבער באַלד נאָך מיטאג גיפאָרן פיר מאל נאך דער אָרשע, איין שטעטיל, אונד פון איין טייטשין פעלדשער, וואס ביי די מאַסקוויטער איז גיווען, האב מיר גילאזט צו אָדער. פון דענצמאל אָן בײַה בין איך פטור געוואָרן דאס אָדר לאָזן. נאך צו מיין מזל בין איך איין גרויסער פחדן, איך האב מיך גיפאָרכטן פאַר איערע רופאים פילייכט בין איך ביי זיי איבעריג, אונד אפשר בעדארפּין זיי מיך ניט אין פּוילין. אונד פאַר פורכט איז גאר קיין רפואה פאַרהאַנדלין. איך בין פאַר איך, ליביר עולם, מתודה: איך האב נאך מיר פון דער צייט קיין אָדר גילאזין אונד בין בײַה גיוונד, איך ווינש אַלי מענשין זאָלין אַזוי גיוונד זיין ווי איך בין. איך האב אַייך גישריבן, פרי איר זאָלט מיך פאַלגן, בעסער קען איך אַייך ניט לערנען, איר זאָלט אַזוי מאַכין, ווי איך אַליין מאַך" 1.

אָט דער הומאָריסטישער טאָן אין מאַרקוזים בוך דערמאָנט ערטערווייז אָן אונזער זיידן מענדעלי, מיט זיין קלוג שמייכעלע און זיינע „נישט דאָס בין איך אויסן". אַלס אילוסטראַציע איז כדאי אָנצווייזן אויף דעם דרייצענטן קאַפיטל, וואָס דערציילט וועגן קינדער-קראַנקהייטן און פאַנגט אָן בזה הלשון:

„אהובי רבותי! בין אַהער האב איך גיהאַט איינע אַרבייט, די ניט לייכט, דאס הייסט, ניט גרינג איז גיווען: משחית הקוצים מן הפרם, בּרם בית ישראל; אונד בין גיקומן זאָ ווייט וואָ די שושנים — די דאָזען וואַקסן, איך מיין די קליינע קינדערלאַך. דאס זיינען די רעכטע ראָזען, פון וואָס מיר אַלי הנאה האבן, אונד דאס איז דער תכלית פון דעם בעל הפרם, עס זאָל וואַקסין אין וויינגארטן שיינע זייער שוין שמע= קינדיגע ראָזען. אויף דעם בעל הפרם טאָר מען קיין קשי ניט פרעגין: צו וואס בעדארפסט דו, גרויסר מייסטער, זאָ פיל שטעכענדיגע דערנער, דיסטעלן פון עטליכע ראָזין וועגען? דאס טאר מען ניט פראַגין, ווארים מיר אַלי ישראל זיינן דאָך אויך כשושנה וכו'. איך האב גיפראָגט לניטן: ווייסט איר ניט די פּוונה פון דעם גרויסן מייסטער, פאַר וואס פון עטליכע ראָזין וועגין וואַקסין אלפים דערנער? זיי האבין מיר אַלע

אינן תשובה געגעבן: עס מוז אזוי זיין, עס קען ניט אנדערש זיין, עס מוז פארמישט זיין רע בטוב וטוב ברע, ווי איך דאס גיהערט — עס מוז זיין! האב איך זיך שוין גיפארכט צו פראגן ווייטער: פאר וואס מוז עס אָבר אזוי זיין? אז דער תירוץ איז — מוזן, מוז מען שוין ווייטער ניט פראגען... אז עס מוז אזוי זיין, וואס בעדארף איך האקן דערנר, דיסטעלן? ווען גאָט וויל אזוי האבן, אז זאָלן אין פוילין אזוי פיל רצחנים זיין — לאזן זיי זיין! צו וואס בעדארף איך מיך מעהר אָנצונעמען פאר דעם עולם אין פוילין, וואס נאך קיינער לָפְנֵי (פאר מיר) ניט האָט זיך אָנגענומען? אונד ווידער: פילייכט האַנדל איך ח"ו ווידער גאָט?..."¹

און טאקע ווי ר' מענדעלע, אזוי ווערט אויך דער „סקארב קארוני דאָקטור" מאַרקווי מילד און האַרציק, בעת ער הייבט אָן צו ריידן וועגן די אַרעמע יידישע פרויען און קינדערלעך, וועגן די צרות און ליידן, וואָס זיי האָבן אויסצושטיין, וועגן זייער טרויעריקן פינסטערן מזל...

„ליבע ווייבער, — הייבט אָן מאַרקווי דאָס קאפיטל, וואָס רעדט פון דער גיבורט", ד"ה וועגן צו קינד געהן, — איך קום שוין צו איערע באַבעס. איך וועל אייך אויך אין איערע גרעסטע נויט, וואָס איר נאָך פון איערע אַלטע מוטער חוה בירושה האָט—אויך ראַטן. אָבער ניט פיל; איטליכע זאָך צו שרייבן גרונטאָווי גיהער אין אַ באַזונדער ספר גישריבן צו ווערן. פרעגער אָבער וועל איך אייך פראַגן: ליבע ווייבר! פאר וואָס האָט איר ימים נוראים אין שול צוויי, אי דריי, אי פיער זאָגערקעס, וואָס אייך פערטייטשן מחזור, איר זאָלט וויסן, וואָ צו וויינען אונד וואָ ניט צו וויינען, אונד צאָלט זיי, וואָרום וויינט איר פאר איערע מאַנען, דאָס זיי זאָלן אייך מאַכין שבת-יום טוב-קליידער, דריי, פיר ברוסט-טיכער, עס הייסט אויך: זאָלעשקעס גאָעדן גיהנם ברוסטיכער. איר טראַכט אום איין גאָעדן פאר אייך, אונד פאר מאַנכין מאַן נעביך איז עס איין גיהנם, אונד איר זייט דאָך אַלס פועל, כי השוחד והשוחט בחיכם * . לאָז איך אייך אויך פאַרלייענען, פילייכט וועט האבן נאָך מער צו וויינען: פאר וואָס זייט איר ניט פועל פון איערע מאַנין, דאָס זיי זאָלן לאָזן לערנן באַבעס ביי געלערנטע דאָקטערס, דאָס זיי זאָלן אייך ניט ממית זיין, קאָליקעס מאַכין? פילע ברענגען זיי (די באַבעס) אום די מוטערש מיט אירע קינדערלעך אין קימפעט, פילע ברענגען זיי אום, ווען זיי שוין

1 דארטן, דף, ק"ג—ק"ד.

* אַן אומאיבערזעצבארער ווערט-שפיל. דער באדייט פון די ווערטער איז: איר קויפט אונטער, און טאקע דערמיט קוילעט איר יענע אועק.

ניהאט האָבן אירע נייפֿליך. ווי פילע טויזענט ווייבר האָבן איר געזעהן, וואס איר האב גירעט מיט זיי: זיי זיינען שוואַך, קראַנק, קאַליקעס גיוואָרן פון די באַבעש הענט בערײַה. ווי פיל האָבן גימוזט גט געבין אירע ווייבער, אונד זיי האָבן זיי פאַר זייער קימפעט זייער ליב געהאַט. איר פאַרשטייט מיך שוין, ווייבער, וואָס איר מיין דערמיט... ווי פיל ווערין אין קימפעט אָדער נאָך זייער קינד-בעט משוגע, מעלאַנקאָליש; ווי פילע בעקומען ניט דעם שלאָג-פּלוס, הולד-נופל; ווי פיל בעקומען ניט די סוּחאָטע, ווי פיל בעקומען דען בראַנד, ראַקעס אין דער מוטר; ווי פיל בעקומען וואַסער זוכט, גישוואַלסט, ווי פיל בעקומען ניט דען ברוך, ווי פיל רייסן זיי ניט אויס די פענקירש פון לייב, אָדר מאַכן אין לאַך, וואו דערנאָך די השתנה זיך ניט האַלטן קען... איר קען זעלבע דריי ווייבער, אָבער איר האָבן זיי ניט העלפּען קען. פאַר איינע האט מיר דער מאַן גיוואָלט געבין הונדערט רענדליך, איר זאָל זי היילן. איר האָבן אָבער גיזעהן, דאס איר קען דאָס ניט היילן, אונד ער האָט איר געמוזט גט געבין. ווי פיל נאָך הונדערט זאָכן קען איר איר נאָך דערצייילן... קענט איר איר, ליבע ווייבער, פאַרשטעלן, ווי פיל אַלביס ווייבער, קינדער, די פון די באַבעס האָבן גימוזט פון אירע הענט שטאַרבן יונגעהייט. פאַר וואָס מאַכט איר זאָ פיל נייע חתונות אייערע מאַנען? פאַר וואָס לאָזט איר אונד זאָ פיל יתומים אין אַנדערע ווייבער-הענט אריין? וואָרום בעט איר ניט ליבער אייערע מאַנען פאַר איר לעבן, איר מיין — זיי זאָלן לערנען לאָזן באַבעס? עס וועט איר ניט פיל קאָסטן; לאָז מען פון איטלעכער שטאַט אָדער שטעטל לאָזן לערנן איינע — אונד צוואַנציג וועלן לערנן אונד וועלן קען. וועלן די צוואַנציג באַבעש געלערנטע אַנדערע הונדערט לערנען, און די הונדערט וועלן טויזענט ווידער אַנדערע לערנען... לאָס איר ביי איר פון איערטוועגן פועל זיין, דאָס אין איר-ליכער שטאַט אָדער שטעטל זאָלן אַלע לייענען פון זייער געזונדהייט וועגן מיין ספר, איר זאָלט איין ידיעה האָבן, אונד איר זאָלט האָבן פון מאַנש-לייטן — צו מאַנסלייט, אונד פון ווייבער צו ווייבס-לייט, די מיין ספר זאָלן רעכט קענן, פרי ווען ח"ו עס וועט זיך טרעפן איין קראַנקהייט, זאָלן די לייט, וואָס וועלן קלאָר זיין אין מיין ספר, וועלן זיי בוודאי מיט גאָטש הילף איר העלפּען קען. די מצוות, וואָס די לייט וועלן פאַרדינען, ווינש איר מיר מיט זיי איין חלק בעולם של אמת צו האָבן. זיינען אַרבעט און עהרליכע לייט — שטעלט זיי איין סיפק פון קהל, דאָס זיי זאָלן זיין ביי איר דאָקטערש מיט מיין ספר, אונד אייערע אייגענע מַנשין פון איר שטאַט אונד עהרליכע לייט וועלן דאָך גיוויס איר ח"ו ניט מַרמח זיין. אפילו ביי איטלעכן ארענדאַר, ווי וועט זיך ניט פינדן

(געפינען) איין מלמד, אָדער ער, אָדער זיי זעלבסט זאָל ניט לייענען קענן טייטש=אידעש, זיי קענן דאָך זיך אַליין העלפֿן מיט גאָטש הילף¹. ניט ווייניקער אינטערעסאַנט אין די שטעלע, וווּ מאַרקווזי גיט אַ פאַרביק בילד, ווי אַזוי די ווייבער „מיט זייער נאַרישן שכל מאַכין פֿון שלעכטע בעלי־שמות עמי הארצים — גוטע בעלי־שמות, אונד, להכריף, פֿון שלעכטע פּראָסטע פּאויטרים מאַכין זיי גוטע טאָטערס“².

„ליבער עולם — רופט ער דאָרט אויס צום סוף — איך מײן אנשים ונשים במדינתנו אין פּוילן. איך פּראָג אייך: וואָרום האָב איך דאָס ניט גיהערט במדינות אחרות, איך מײן אין מדינות אשכּנז, דאָס איז דאָך איינע פֿון רי עלטסטע מדינות, וואָס אין אונזער ליבע תורה שטייט (אשכּנז צרפת ותוגרמה), אונד בין נאָך ווייטער גיווען במדינת האַלאַנד, איינגעל=לאַנד ושאר ארצות במדינת הים — האָב איך ניט גיהערט, וואָס איך האָב תמיד גיהערט אין אונזר מדינות פּוילן. בין וויא לאַנג וועלן מיר זיך האַלטן מיט זאָ איין עון פּלילי (אַ גרויס פּאַר=ברעכו) מיר זאָלן ניט גלויבן בחכמת הבורא, רפואות ותחבולות אונד וועלן נאָך גלויבן אין זעלבע מענשיך, וואָס קיין צורת אות ניט קענין, ניט לייענן אונד ניט שרייבן, אונד זאָ ווי איר מאַכט פֿון גנבים — בעלי שמות, זאָ מאַכט איר פֿון פּראָסטע פּויערים עובדי אדמה — הולטייעסקע טאָטערס, אונד זייט מוסר ממון של ישראל בידי ערלים, שטעלט איר אייך נאָר פּאַר אונד באַרעכנט, ווי פיל יאָרן זייט איר שוין גיפּאַרין צו טאָטערס, אונד אַלע יאָר ווערט נאָך נתרבה די שטות“³.

באַזונדערס האַרציק און ווייך ווערט מאַרקווזיס טאָג, ווען ער רעדט וועגן די „שוואַכע קליינע קינדערלאַך“. ניט אומזיסט גלייכט ער זיי צו די רויזן „פֿון וועלכע מיר אַלע הנאה האָבען“, און רירענדיק איז בעת ער ווענדעט זיך צו זיינע לעזער בזה הלשון:

„ליבה ברידר! איך האָב אייך פיל כּאָל גיבעטיך, איהר זאָלט גלויבן איין גילערנטן מאַן. אָבר עם איז זייער פיל צו שרייבן, דעם

1 עזר ישראל, דף ע"ו—ע"ז. אין דער „מידעה“, וואָס איז אָפּגעדרוקט אין אָנפּאַנג פֿון מענדל לעפינס העברעיִשער איבערזעצונג פֿון סיסטוס „ספר רפואות“, ווענדן זיך אייך די אַרויסגעבערס צו קהל און רבנים, מע זאָל זען וואָס מער נאַר=שפּרייטן דעם דאָזיקן ספר אין די שפּיטאַלן און גוט באַקאַנטען מיט אים ספּעציעלע פּערזאָנען, בכדי יענע זאָלן חיסן, ווי אַזוי מיט קראַנקע אומצוגיין און ווי זיי צו היילן אין דעם פּאַל, ווען עס איז אויפֿן אָרט קיין דאָקטער ניטאָ. (זע אונזער ווערק, ב' V, ז' 329—330).

2 דאָרטן, פרק י"ב, סימן קי"ב.

3 דאָרטן, דף ע"ב.

עולם צו פארשטיין צו געבין, גלויבט מיר נור דאָס, וואָס איך וועל
 איך דאָ בעטן פאר אונזערע קליינע נייפֿלאַך: איהר זאָלט זיין גאָנץ
 ריין האַלטיג, זיין זאָלן ניט נאָס ליגן; איהר זאָלט לאָזן ריין טרוקן
 אויס גיריכערט דיא שטובין, וואָ דיא קינדבעטרינס ליגן מיט איהרע
 שוואַכע קליינע קינדערלאַך, איהר זאָלט ניט שרייען בייא איינה קינד-
 בעטרין, עס שאָד איהר זייער צום קאָפּ, צום גאַנצען גוף... זאָלט
 זיך איינה זאָטע באַבע, דיא מכשפה, וועלן אין שפּאַרין מיט גיוואַלט
 אייערע נשים אונד קינד מוזיק צו זיין מיט איהרן נאַרעשין דומען
 שכל — וואַרפט זיי צום שוואַרצין יאָהרן אַרום! גלובט ניט אן זאָטע
 ווייבר, גלויבט אין גאָט פרוך הוא וברוך שמו הגדול אונד אן זיין
 חכמה, דיא ער אונז האָט גיגעבין, זאָ ביל דאָס מיר זאָלן העלפּין קענין
 מיט דעם בורא זיין הילף, אונד ווער זיינן דיא נשים קלי הרעת,
 וואָס זיינן זיין דיני נפשות בלאַ רחמנות ובלא דעת!.. 1.

מאַרקוזי ווייסט אָבער זייער גוט, אַז ניט נאָר די באַבעס מיט זייער
 צאַרישן שכל זיינען מוזיק די „קליינע נייפֿלאַך“. ער געדענקט, אַז נאָכ-
 דעם ווי די קינדערלאַך גייען בשלום אַרויס פון די באַבעס הענט, ווערין
 זיי באַלד איבערגעגעבן אין אַנדערע ניט מער געניטערע הענט — פון די
 דרדיק-מלמדים און זייערע באַהעלפּערס, ווי זאָלע אויפקלערער פון יע-
 נעם דור, איז אויך מאַרקוזי „מריש עולמות“ און טענהט מיט גרויס
 התלהבות, אז עס מוז אומגעענדערט ווערן דער גאַנצער סדר הלימוד ביי
 יידן. נאָר אַמאינטערעסאַנטסטן איז דאָ ווידער דער טאָג, דער נוסח,
 אין וועלכן מאַרקוזי טרעט אַרויס מיט זיינע פּאָדערונגען. און ערטערווייז,
 בעת מיר ליינענען די דאָזיקע זאָטע, גרויגעלע בלעטער פון „עור ישראל“,
 מוזן מיר זיך ווידער אַ מאָל דערמאָנען אין מענדעלען: עפעס טאַקע
 ענלעך צו זיין נוסח, צו זיין שטייגער...

באַראַקטעריסטיש איז שוין ביי מאַרקוזין דער אַרײַנפאַר: „לאַמיר
 זעהן להבדיל, דעם חילוק צו ווישן איין פּערדיל פון איין פּאָוער אונד
 איין פּערד פון איין שררה: וועלכער שטאַרקער איז? צי דער שררה,
 וואָס לאָזט זיין זערעבציק... פיער יאָר ליידיג אַרום לופן, אונד שפּאַנט
 איהם ניט איין צו אַרבייטן, אָדער דער פּאָוער, וואָס שפּאַנט איין אין
 וואָגן ווען דער זערעבציק איז צוויי יאָר זאָלט? וועלכער איז שינר אונד
 שטאַרקער? גיוויס דעם שררהס, זיינר איז שטאַרקער אונד גרעסער

אונד שענר, דעם פאוערש — זינר איז קליין אונד זעהט אויס וויא איינה נבילה.

נאך דעם דאזיקן משל גייט ערשט מארקווי איבער צום נמשל — צו די יודישע חדר-יינגלעך:

„...אזוי מאכין אויך דיא מאמעש מיט איהרע קליינה קינדר; אויך מיר מאנשלייט, טאטעש, האבין אויך אין פולין איינה שיינה גיוואנהייט. מיט אונזערע ליבה בחורימלאך, ווען זייא פיער יאָר אלט ווערין, שיקט מען זייא שוין אין דער תפיסה אריין, צום דארדיקן מלמד; ער מוז איין גאנצן טאָג איבערן אלף-בית תפוס זיצן, אונד אין דער פריע צו מאַרגן ווא דיא בעסטע צייט פאר דיא קינדער איז, דאָס זיי שלאַפין זאָלן אונד דער-דורך וואַקסן דיא קינדער ערשט — קומט שון דער פאָהעלפער אונד שלעפט פריה מאַרגן אין חדר, אין שול אריין...“

אונד ווען דאָס קינד איין יאָר שון איז תפוס גיווען בייא זיין אלף-בית-מלמד, לייזט מען איהם שוין אויס פון סידור, אונד מוז שוין בייא גמרא-מלמד תפוס קומן. דאָ האָט ער שוין קיין צייט צו דאוונן ופשיטא קיין חומש צו לערנן, אלס גמרא אונד גמרא, ער מוז וויסן צו פינף יאָהר דעם דיג, דאָס „צוררות ברשות הרבים“ איז מען „משלם חצי נזק“. עס שיקט זיך ניט אפילו פאר אונזערע ווינערש, קצבים ניט, דאָס זייערע קינדער זאָלן דאָס ניט וויסן, וואָס יענעמש פאָנע בריות-קינדער וויסן. ער מוז איין למדן ווערין אונד ווען ער אויך אין סידר ניט קען — אָבי איין למדן צו זיין. איך גלוב, איהר ליבע לייט, איהר טרייבט אויך אָביסל צו פריה איערע קינדער צו אַרבייטן אָן. איהר ווייסט דאָס ניט, דאָס מיט קאָפּ צו אַרבייטן איז אָביסל שווערער, ווי האַלץ צו האַקן מיט דיא הענט. איהר מאַכט אייערע קינדר בלייך, געלב, גרוי, זייא קענן ניט גוט שלאַפין, זייא וואַקסן איבר דעם ניט; אונד פילע פראַסטאַקעס זיינן זיך מיט איהרע קינדער דער נאָך טועה: זיי מיינן — זייא זיינן שוין לומדים, ווייל זייא בלייכע פנימר האָבין; זייא פאר געסין, אונד זעהן זיך ערשט אויף דער עלטר אום, דאָס זייא (האָבן) אפילו וואָס אין סידר שטייט אויך פאר-זעהן... וואַלט ניט ליבר מאַכר פאָטער גילאָזט זיין קינד שלאַפין ליינגער, אונד שפעטר איין למדן צו ווערין; ווייניגסטן וואַלט ער קיין למדן גיוואָרן — בין איך זייא גוט דערפאר, דאָס זייא שטאַרקע מענשין וואַלטין זיין, אונד עהרליכר. האט גיקענט ווייב אונד קינדר מחיה זיין, איידער זייא זאָלן ליבער ווערין עמי הארץ, אונד שוואַכע, קריינקליכע אונד קענן ניט לערנן אונד ניט אַרבייטן“¹.

1 עזר ישראל, דף ק"י.

מאָרקווי אין געווען פעסט איבערצייגט, אז זיין ספר וועט לעבן דורות לאַנג. מיט שטאַלץ ווענדט ער זיך צו זיינע „ליבה ברידר“:

„איך שרייב אייך איהר זאָלט מיך פאַלגן. אז איהר וועט מיך אײַה פאַלגן, וועט איהר דער נאָך זעהן אין כמה דורות: דער דאָקטער איז נאָך ניט גישטאַרבן, ער האָט גשריבן אונד עס איז אַלץ אמת. גלייך ווען ער וואָלט גילעבט אונד היילט מיט זיין ספר גלייך ווען ער זעלבערט לעבט. איך האָב אויך פון זעלכע לייט זייער פיל גילערנט, דיא שוין לאַנג זיינן גישטאַרבן, אונד האָב אפשר שוין געמאַכט: בורא פרי האדמה, אָדר גאָר פון פרי העץ, וואָס פון די שטיק ערד איז אויס־גיוואַקסן, וואו יענע גלערנטע דאָקטערש זיינן בעגראַבן גיוואָרן, אונד אויף זייא וואַקסן שוין גרויס פירות וואָס אויך שוין ראוי לכרכה איז. אָבר זייערע ספרים לעבן נאָך, אונד וועלן קיין מאָל שטאַרבן. מען מיינט דאָס זיי זיינן טויט, אָבר זייער אמת בעווייזט, דאָס זיי נאָך ביז הייט לעבן“¹.

מען קען דאָ געברויכן דעם תלמודישן אויסדרוק: „נִבְּא וְלֹא יָדַע מַה נִבְּא“. אַלס דאָס אָר איז מאַרקווי שוין לאַנג געשטאַרבן, אַלס ספר רפואות האָט זיין „עזר ישראל“ שוין פון כמה דורות זיין ווערט און באַררייטונג אָנגעוואָרן. און דאָך שטעקט אַ געוויסער אמת אין זיינע ווערטער: „דער דאָקטער איז נאָך ניט געשטאַרבן... זייערע ספרים לעבן נאָך און וועלן קיין מאָל שטאַרבן“. וואָרום מאַרקוויס „עזר ישראל“ איז בלי ספק אַ ליטעראַרישע דערשיינונג פון קולטור־היסטאָרישן באַדייט; און יעדער קולטור־היסטאָריקער, וועלכער פראוויט שרייבן די געשיכטע פון דער נייער וועלטלעכער ליטעראַטור אין יידיש, מוז זיך אָפשטעלן אויף דעם קעניגסבערגער דאָקטאָר מאַרקווי, ווי אויף איינעם פון אירע ערשטע בויער און באַגרינדער...

אויף אַ גאַנץ אַנדערן אופן האָט אויך אַ פריישישער ייד פון יענעם דור פאַרצייכנט זיין נאָמען אין דער יידישער ליטעראַטור. אהרן בן יצחק אייזיק האָט ער געהייסן. דאָס איז געווען אַ פשוטער ייד, וואָס האָט באַקומען אַ טראַדיציאָנעלע יידישע דערציאָנונג, אַ געשיקטער חותם־שטעכער און ענערגישער סוחר, מיט ליטעראַטור זיך פֿל ימיו קאַרג וואָס אינטערעסירט. אהרן איזאָס איז געבאָרן אין 1729, אין אַ קליין באַראַג דענבורגער שטעטל טרויענבריצען, אַכט מייל פון בערלין; צו פערצן יאָר איז אים געשטאַרבן זיין פאָטער, אַ קרעמער, אַ יורד און אַ מטופל מיט אַ סך קינדער. און דער יונגער אהרן האָט פון דעמאָלט אָן אַליין

1 עזר ישראל, דף קכ"ח - קכ"ט.

געמוזט טראכטן וועגן דאגות פרנסה. דאָס איז אים אָבער די ערשטע יאָרן זייער ניט גרינג אָנגעקומען; ער האָט זיך געוואָרפן פון איין אונטערנעמען צום אַנדערן, געוואַנדערט איבער פאַרשידענע דייטשע שטעט, אַ מענטש מיט אַ געוואַלדיקער ענערגיע, שלאָגט ער דורך נייע וועגן און עפנט פאַר יידן אַ נייעם ישוב — שוועדן, וווּ ביז אים האָבן יידן ניט געטאָרט זיך באַוווּיזן. ער בלייבט דאָך זיגער אין זיין לעבנס-קאָמף. ער ווערט הויף-יווועליר, דערווערפט זיך אַ באַדייטנדיק פאַרמעגן, גרינדעט אַ גאַנצע קהילה אין שטאַקהאָלם. צום סוף פון זיין אומרויטן וואַנדער-לעבן איז ער אָבער שווער געפרוּווט געוואָרן: ער האָט אָנגעוואָרן פרוי און קינדער, וואָס זיינען אים פרי געשטאַרבן. האָט ער, ווי גליקל האַמעלן בשעתה, אויף דער עלטער, ווען ער איז געווען אַ זקן פון 72 יאָר, גענומען שרייבן זיינע מעמואַרן. „איך האָב דעם דאָזיקן ספר — ווייזט איזאָק אָן אין דעם העברעיִשן שער-בלאָט — געשריבן פאַר דעם שפעטערדיקן דור, פאַר די קינדער פון מיין פאָלק, פרי מיין געדעכעניש זאָל ניט פאַרלאָרן גיין, אז איך, אהרן, וווּ פון ר' יצחק אייזיק ז"ל, האָב זיך באַגרינדעט אין דער מדינה שוועדן. וואָרום ביז מיר איז קיינמאָל קיין איין יוד ניט געווען מיט וווינערעכט אין דער גאָרער מדינה שוועדן, ביז איך בין אַהער געקומען און כ'האָב געפונען חן אין די אויגן פון אונזער האַר, דעם פרומען און גרויסן כליך גוסטאָו דעם דריטן, גאָט זאָל דערהויבן זיין פראַכט און דערגרויסן ביז אין די הייכן; אויך ביי אַלע זיינע האַרן און דינער האָב איך געפונען חן, אזוי ווי אייערע אויגן וועלן דאָס רעכט צו זען. און ס'זאָל קומען דער אויסלייזער צו ציון, אמן" 1.

ווי עס איז לייכט צו באַמערקן פון דעם דאָזיקן שער-בלאָט, איז איזאָק אין העברעיִשן ניט געווען קיין גרויסער „בעל לשון“. „לאַ איש דברים אנכי בלשון יהודי“ ווייזט איזאָק גופא אָן. שרייבט ער דערפאַר זיין זעלבסטביאָגראַפיע אין דער „אומגאַנגסשפראַכע“. די אומגאַנגס-שפראַך פון דעם דאָזיקן חותם-שטעכער און יוועליר, וואָס האָט פיל געהאַט צו טאָן מיט שררות און גרויסן אַדל, און דערצו נאָך זייט 1774 געלעבט אין שוועדן — איז שוין אָבער ניט געווען דאָס דעמאָלאַטיקע געוויינלעכע „יידיש-דייטש“, נאָר אַ מאָדערנע דייטש, וואָס האָט אין זיך,

1. זה הספר כתבתי לירר אחרון לבני בני עמי כפי שלא יובד (יאבד) זכרי לנצח. שאני אהרן בן כהר"ר יצחק איצק ז"ל מיסד מדינת (במדינת) שוועדין, כי לפני לא היה יהודה (יהודי) אחד בעל קיומים בכל מדינת שוועדין, עד שאני באתי לכאן ומצא (ומצאתי) חן בעני (בעיני) אדונינו המלך החסיד הגדול גוסטאף השלישי ירום הודה (הודו) ויתנשי (ויתנשא) עד למעלה, וגם בכל שריו ועבדו (ועבדיו) מצאי (מצאתי) חן כאשר עניכם (עיניכם) תחזינה משרים, ובא לציון גואל אמן.

ווי נ, שטיף 1 האָט שוין אָנגעוויזן, אַ סך יידיש פּאָלקסטימלעכס און איז נאָך דערצו צונויפגעפלאַכטן מיט פיל העברעישע ווערטער און אויס־דרוקן. בכדי צו געבן דעם לייענער אַ פּאָגריף וועגן דער שפּראַך פון איזאַקס מעמואַרן, ברענגען מיר דאָ צוויי ציטאַטן: ז. 44: עס קאַמען היער אויך אַן צוויי בחורים, זיא האַטען רעקאמאנדאַטמאַנען אַן מיר. דער איינע הייסט ר' משה ליידערסדאָרף, דער אַנדערע ר' הירש בר יואל. זיא ווארן ממשפּחה הגונה, זיא האַטען אויך אייניגע טויענד רייכסטאַלער. דיזער ר' מוילי וואָר דער ערשטע דער זיא ווויזט מאַכטע, אונד פּראַגטע זי אָב זיא ניכט עטוואס סחורה מיטגעבראַכט העטען פאַר אים צו האַנדעלן. דיעזע ביידען האַטען עטוואס סחורה, אַבער זיא ווארען קיינע בעל משא ומתן ניכט.

ז. 116: עס פינד זיך אַן יעטצונד איין שפּל ומשופּל ושמו משה פייהעס אָדער משה פּאָקעס, איין מוסר דער קעגען ארעמע לייט די הַר כּמה שנים געוואוינט האַפּן, איסט ער מיט מסירות אינגעקומען, דאס זיא היער וועג זאָלטן, זיא געבן קיינע קאַנטריבוציא, זיא טרייבען האַנדל מיט פרעמדע סחורה דיא פּערבאַטן איסט.

איזאַק ווויזט אַליין אָן: „איך בין קיין געשיכטסשרייבער און גע־לערטער“, און שרייבט זיינע מעמואַרן „בלויז פאַר אַן אַנדענק מיין פּאַמיליע“², און ער שרייבט פשוט, אויפריכטיק און ערנסט, פאַרצייכנט געטריי און ערלעך אַלץ, וואָס ער האָט דורכגעמאַכט און צוגעזען אויף זיין אומרויקן וואַנדער־לעבן. דאָס איז אַ מין חשבון הנפש, אַ סך הכל פון אַן אינטערעסאַנטן אונטערנעמערישן מענטשנלעבן. און דאָס אַלץ איז געשריבן מיט אַזאַ פּשטות, מיט אַזאַ אינטימען קוּ, אַז דעם לייענער ווערט ניט ווילנדיק ליב אָט דער אַלטער הויף־יווועליר מיט אַלע זיינע תביעות און ליידין. איזאַקס מעמואַרן זיינען אַבער אינטערעסאַנט ניט בלויז אַלס „מעגשליכער דאָקומענט“; זיי האַבן אויך אַ געוויסן קולטור־היסטאָרישן באַדייט, ווייל זיי גיבן אונז אינטערעסאַנטע שטריכן פון דעם יידישן לעבן אין דייטשלאַנד אין דער מיט פון 18טן יאה, און פון דעם לעבן אין דעם ניי־געגרינדעטן ישוב אין דער שוועדישער קרוינשטאָט, ווהיין די איינגעוואַנדערטע יידן האַבן מיטגעבראַכט זייער אַלטמאָדישן לעבנס־שטייגער, מיט מחלוקתן איבער אַ רב, איבער אַ פעטער עליה, מיט רייסערייען פאַר אַ בית עולם, פאַר גבאות אאז״וו.

1 אין דער פּאַררעזע צו זיין איבערזעצונג אויף היינטיק יידיש איזאַקס זעלבסטביאָגראַפיע.

2 דאַרטן, 64.

אהרן איזאקס ווונטש, אז זיין געדעכעניש זאל אדאנק זיינע מעמוארן פאר דעם שפעטערדיקן דור ניט פארלאָרן גיין, איז טאָקע מקוים געוואָרן. קאָרנע הונדערט יאָר האָט זיך איזאקס מאַנוסקריפט געוואַלגערט ביי זיינע יורשים, ביז ענדלעך די יידישע ליטעראַרישע געזעלשאַפט אין שוועדן האָט זיך איבער אים דערבאַרעמט און אים פאַרעפנטלעכט אין שטאָקהאָלם אין לאַטיינישער טראַנסקריפציע¹. אין 1922 איז אין בערלין דערשינען נ. שטיפס יידישע איבעראַרבעטונג, און אויף אזא אופן איז איזאקס „אָוטאָביאָגראַפיע“ געוואָרן צוגענגלעך פאַר די ברייטע יידישע לייענער-קרייזן, און גאָר אין די לעצטע יאָרן איז אויך דערשינען אַ וויסנשאַפטלעכע אויסגאַבע פון איזאקס מאַנוסקריפט², בכדי זיינע מעמוארן זאָלן קענען אויסגענוצט ווערן דורך די געשיכטס-פאַרשער אַלס וויכטיקע קוועלע פאַר דער צווייטער העלפט פונם 18טן י"ה.

ניט קיין קלענערן באַדייט פאַר דער יידישער געשיכטע פונם 18טן י"ה האָבן די מעמוארן פון איזאקס מיטצייטלעך, דוב בער בירקענטאל אויס דעם גאַליציאַנער שטעטל באַלעכאָו (געב. אין 1723, געשט. אין 1805). ווי איזאק אזוי איז אויך בער באַלעכאָווער געווען אַ טיכטיקער אונטערנעמערישער סוחר. ער איז אָבער דערצו אויך געווען אַ ייד אַ למדן, אַ גרויסער פּקי אין דער העברעיִשער שפּראַך און ליטעראַטור, האָט געשריבן אַ ווערק וועגן דער סעקטאַנטן-באַזוועגונג ביי יידן „אמרי בינה“, וואָס איז ערשט צוריק מיט אַ יאָר צוואַנציק אַנטדעקט געוואָרן אין דער מאַנוסקריפטן-זאַמלונג פון דער טאַרנאָפּאָלער ביבליאָטעק³. אין העברעיִש האָט אויך בער באַלעכאָווער געשריבן זיינע זכרונות, וואָס ד"ר א. מאַרמאַרשטיין האָט זיי אין 1912 אַנטדעקט אין לאַנדאָן אין דעם יידישן סעמינאַר⁴.

אויס באַלעכאָווערס זכרונות ווייסן מיר, אז זיין זיידע ר' הירש בן יהודה ליב, איז געבאָרן אין 1640 און געשטאַרבן אַלס זקן מופלג אין

1 Aron Isaks Sjebtbiografi, Stockholm, 1897

2 מיט דער דאָזיקער אויגאַבע האָבן מיר ליידער ניט געהאַט די מעגלעכקייט זיך צו פאַקענען.

3 מיט דעם אינהאַלט פון דעם דאָזיקן ווערק, וווּ עס ווערן איבערגעגעבן פיל אינטערעסאַנטע פרטים וועגן דעם וויפּוח מיט די טראַנקיסטן, האָט באַקענט א. בראַווער אין זיין אַרבעט „מקור עברי חדש לתולדות פראנק וסיעמו“ (השלוח, כרך ל"ג, ל"ח).

4 ליידער איז דער מאַנוסקריפט אויפּגעהיט ניט פולשטענדיק, עס פעלט דער אָנהויב און דער סוף, און אויך אין מיטן פעלן ערטער ווייזן פיל בלעטער. באַלעכאָווערס זכרונות האָט מ. מ. ווישניצער פאַרעפנטלעכט אין יידישער איבערזעצונג אין 1922.

1743. דעם פארפאסערס פאָטער יהודה, וואָס האָט אויך דערלעבט צו גרייזער עלטער פון איבער 90 יאָר, האָט געפירט אַ ברייטן וויין-מסחר מיט אונגאַרן. ער האָט גרינדלעך באַהערשט ביידע שפראַכן, פּויליש און אונגאַריש, און איז געשטאַנען אין נאָענטע באַצײַונגען מיט פּוילישע מאַגנאַטן און שליאַכטישן, ביי וועלכע ער איז געווען זייער באַליבט פאַר זיין בנעימותדיקן כאַראַקטער און זיינע מעשיות און משלים, אויף וועלכע ער איז געווען אַ גרויסער מייסטער. צדאַנג זיינע שפראַך-קענטענישן האָט דער דאָזיקער וויינהענדלער געהאַט די געלעגנהייט צו זיין אַן איבערזעצער צווישן דעם אונגאַרישן קיניג פראַנץ דעם צווייטן ראַקאָטשי און דעם פּוילישן קרוין-העטמאַן שיעניאַווסקי 1. יהודה באַלע-כאַווער האָט אויך געזאַרגט, אַז זיין זון, דוב בער, זאָל אויסער העברעיִשע למודים באַקומען אַ שפאַר ביסל וועלטלעכע בילדונג. ער האָט געדונגען אַ קריסטלעכן לערער, יענער זאָל מיט זיין זון לערנען פּויליש און לאַטיין 2. דער וויסנליבנדיקער דוב בער האָט זיך מיט פיל פלייס אָפּגע-געבן די וועלטלעכע למודים, דאָס האָט אָבער אַרויסגערופן אַ געוויסע אומצופרידנהייט ביים אַרוכייִ, קליינשטעטלדיקן ע"ם. דער פּאַקט פון האַלטן ביי זיך אין שטוב אַ קריסטלעכן לערער, וואָס לערנט מיט אַ יידישן בר-מצווה-יינגל, שפּת גלחות, האָט אַרויסגערופן אַ חשד אין די פּרומע יידישע קרייזן, און מען האָט מורא באַקומען פאַר בערס יידישקייט. אונטער דעם דרוק פון דער סביבה האָט דער יונגער בער באַלעכאַווער געמוזט אויף אַ צייט זיך אָפּזאָגן פון לערנען פּרעמדע שפראַכן. ווען ער איז אָבער אַריבערגעפאַרן קיין טיסמעניצע און האָט זיך באַזעצט אינם הויז פון זיין פרויס עלטערן, האָט ער ווידער זיך גענומען גאַנץ געשמאַק צו פּויליש און לאַטיין און געלערנט אויך פראַנץ-צוויש און דייטש 3. ער האָט אויך געלייענט ביכער אויף די דערמאַנטע שפראַכן, באַזונדערס אויף דייטש און פּויליש.

ווי דער רוב פּרײַע השפּלה-פּיאָנערן פון יענער תקופה, וועגן וועלכע מיר האָבן גערעדט באַריכות אין פינפטן באַנד פון אונזער געשיכטע, איז אויך דוב בער אויס באַלעכאַווער געבליבן ביי זיין גרויסן דורשט נאָך וויסן און בילדונג פּעסט פאַרבונדן מיט די אַלטע טראַדיציעס, און האָט געטריי אָפּגעהיט אַלע יידישע מנהגים גלייך מיט דער גאַנצער אַרטאָדאָקסישער מאַסע. ספּעציעל לעם מצווה איז ער געווען אַ גענויער

1 באַלעכאַווערס זכרונות, ז' 69.

2 דאַרטן, 59.

3 זכרונות, 134.

מוהל; לויט דעם שטייגער פון יענער צייט, האָט ער געטאָן אַ שידוך מיט זיין זון יוסף, ווען יענער איז קוים אַ בר-מצווה געוואָרן, און גענומען אים פאַר אַ פֿלח אַ מיידל פון עֶלֶף יאָר 1. „איך האָב, דערציילט וועגן זיך דוב בער, זיך געפירט מיט יראת שמים. איך פֿלעג יעדן טאָג אינעם דערפרי און אויפֿערנאַכט זיך מֶרְחֵץ זיין צו דאווענען אין שול, ווי דער „שולחן ערוך“ זאָגט, אַז דעם מענטשנס תפילה ווערט אָנגענומען נאָר אין שול“ 2. „איך האָב אויך, דערציילט ווייטער דער פאַרפאַסער, שטענדיק אַריינגעקוקט אין די ספרים פון מקרא, משנה און גמרא און די דינים פון ש"ע, אַ הויץ אַנדערע מוסר-ספרים“.

צו דער זעלבער צייט האָט בער באַלעכאָווער פֿליסיק שטודירט די מיטל־אַלטערלעכע פילאָזאָפיע, די אַלטע קריסטלעכע קירכן-שרייבער, פּוילישע געשיכטע און אויך פּוילישע רעליגיעזע פּאָלעמישע ליטעראַטור. „וואָסער אַ ספר ס'איז מיר געקומען צו דער האַנט, דערציילט ער אין זיינע זכרונות (ז. 59), האָב איך תיכף אין אים אַריינגעקוקט און זיך באַמיט צו באַגרייפֿן דעם מחברס כּוונה“.

ער וואָרנט אויך זיינע קינדער, זיי זאָלן זיך ניט באַנוגענען מיט בלויז הייליקע ספרים, נאָר אויך ליענען ווערק, וואָס זיינען געשריבן אין אַנדערע שפּראַכן און דאָרט וועלן זיי „באווסט ווערן אַ סך זאכן וועלט־לעכע, וואָס יידן ווייסן זיי ניט. און מיר יידן דאַרפֿן אַלץ וויסן, ווי אין פּסוק שטייט: „כי היא חכמתכם וּבִינְתְּכֶם לְעִינֵי הַעַמִּים“ — ווייל דאָס מאַכט אייך קלוג און פאַרשטענדיק אין די אויגן פון די פּעלקער... יעדער קלוגער און פאַרשטענדיקער ייד דאַרף וויסן די מעשים פון אַנדערע פּעלקער“ 3. ווי דער בעל „ספר הברית“, האָט אָבער אויך בער באַלעכאָווער אין דער יוגנט זיך שטאַרק אינטערעסירט מיט מיסטיק, פֿליסיק שטודירט דעם „זוהר“ און פיל זיך אויך אָפּגעגעבן מיט אַסקעטישער קבלה מעשית. „עס דאַכט זיך מיר, דערציילט אויף דער עלטער בער באַלעכאָווער, — אַז ס'איז אוממעגלעך פאַר עמיצן איבערצוטראַגן אַזאַ מין פייניקן זיך, ווי איך האָב איבערגעטראַגן אין מיין יוגנט“ 4.

דער פּראַקטישער סוחר האָט אָבער אין אים גובר געווען דעם אַסקעטישן מיסטיקער. מיט גרויס ענערגיע האָט ער געפירט די פאַר-שיידנסטע געשעפטן, האָט געהאַט אַ ברויעריי, פֿלעגט אין משך פון אַ סך

1 זכרונות, 101.

2 דאָרטן, 59, 62.

3 דאָרטן, 114.

4 השלח, כ"ך ל"ג ז' 152.

יאָרן פאַרן רייטנדיק קיין אונגאַרן, איינקויפן דאָרט די טייערסטע וויינען, ברענגען זיי קיין גאַליציע און זיי פאַרקויפן די שכנישע פריצים. ער פלעגט אויך לייען אויף משפנות 1, האַנדלען מיט זילבער און גאָלד 2, צייטנווייז אויך מיט פערד, איינקויפן ביי די שכנישע פריצים ציגן-פעל און פלאַקס, און אזוי ווייטער. דערביי האָט ער זיך אויך פיל אָפגעגעבן מיט קהלשע זאַכן. אַלס גוטער קענער פון פויליש, לאַטיין און אונגאַריש, איז אים אָפט אויסגעקומען צו זיין דער פאַרמיטלער צווישן די יידישע קהילות און די פריצים און מאַכט-פאַרטערטער פון דער מלוכה. בשעת דעם היסטאָרישן דיספוט מיט די פראַנקיסטן אין 1759 אין לעמבערג 3, איז בער באַלעכאָווער געווען דער אָפיציעלער איבערזעצער מצד די יידן און האָט פיל מיטגעהאַלפן דעם לעמבערגער רב ר' חיים ראַפאָפּאָרט ביים צוזאַמענשטעלן דעם ענטפער אויף די טעזיסן פון די פראַנקיסטן. בער באַלעכאָווער איז אויך געווען דער פאַקטישער פאַרפאַסער פון דער גרינדלעכער שריפטלעכער דערקלערונג, וואָס די יידישע פאַרשטייער האָבן דערלאַנגט בנוגע דעם זיבעטן פונקט פון די פראַנקיסטישע טעזיסן, ווו עס ווערט אַרויסגעשטעלט די פאַשולדיקונג קעגן יידן, אז אין תלמוד זיינען פאַראַן רמזים אויף עליית דם.

אויף די עלטערע יאָרן, ווען בער באַלעכאָווער איז שוין געווען אַ פן שבעים, האָט ער באַשלאָסן צו לאָזן פאַר די קומענדיקע דורות אַ באַשרייבונג פון זיין לעבן און זיינע דערפאַרונגען. אין משך פון עטלעכע יאָר האָט ער געשריבן זיינע צוויי אויבנדערמאָנטע ווערק: „זכרונות" און „אמרי בינה" 4. דאָס לעצטע איז איינע פון די פאַגלוי-ביקסטע קוועלן פאַר דער געשיכטע פון דער פראַנקיסטן-פאַוועגונג, און דער אויפגעהיטער טייל פון דוב פערס זכרונות גיט אונז אַ שלל זייער וויכטיקע פרטים וועגן דעם עקאָנאָמישן און קולטורעלן לעבן פון די פּעל-הַפּתיש-סוחרישע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג אין פוילן און אויך וועגן די אונטערהאַנדלונגען פון די ראשי המדינות מיט די איינ-צעלנע קהילות וועגן איינצאלן די ספעציעלע שטייערן. אַלס פאַרמעגלעכער סוחר און ראש-קהל, באַרירט בער באַלעכאָווער זייער ווייניק די לאַגע פון די אַרימע פּאָלקשיכטן, דאָך גיט ער אונז אין אַלגעמיין אַ גאַנץ בולט בילד וועגן דעם עקאָנאָמישן חורבן פון דעם פוילישן יידנטום אין

1 זכרונות, 63.

2 דאָרטן, 96.

3 זע ווייטער, צענטער טייל, ערשטער קאַפיטל.

4 די ווערק זיינען פאַרשאַסט בערך צווישן 1790 — 1800 (זע מ. ווישניצער,

פאַררעדע צו בער באַלעכאָווערס זכרונות).

דעם 18טן י"ה, וועגן זיין רעכטלאָזער לאַגע, וועגן דער ךשעות און די נגישות, וואָס די יידן האָבן געהאַט אויסצושטיין פון די וועלטלעכע און גייסטלעכע שררות. מיט עפישער רוניקייט דערציילט באַלעכאָווער, ווי די פריצים פלעגן אויסקלייבן כּון זייער געלט די גוטע מטבעות און באַ האַלטן אין זייערע שאַצקאַמערס און די אָפּגעריבענע און פאַלשע פלעגן זיי פאַרנצן אויף קויפן כּחורות ביי די יידישע סוחרים. אין דעם פרט — ווי אזוי די יידישע באַפעלקערונג צו פאַרויבן — זיינען בכלל די פריצים געווען זייער דערפינדעריש. אזוי, אַ שטייגער, לייענען מיר ביי בער באַלעכאָווער, ווי אזוי, דער טיסקמעניצער פריץ, פירשט יאַבלאָנאָווסקי, האָט געוואָלט באַזלענען דאָס האָב און גוטס פון די טיסקמעניצער איינע וווינער... האָט ער געהייסן ברענגען פון זיינע גיטער אין אוקראַינע, ווי ער איז דעמאָלט געווען טשיהירינער סטאַראַסטע, דריי הונדערט און פופציק פאַס מער, און אַרויסגעגעבן אַ באַפעל צו די יידישע אַלופים, אַז תיכּף ווי עס וועט קומען דער מער אין זייער שטאָט אַרײן, זיינען די פירערס מהוייב צו צעטיילן אים צווישן אַלע איינוווינער, און אין זיבן טעג אַרום דאַרף די גאַנצע יידישע קהילה באַצאָלן במוזמן אין דער פירשט-קאַסע פאַרן גאַנצן מער צו אַכט דוקאַטן פאַר אַ פאַס. קהל איז געווען געצוונגען אָפּצושאַצן יעדן, וויפּל ער קאָן לויט זיין פאַרמעגן געבן¹. דער פירשט מאַרטין לובאַמירסקי האָט עס געמאַכט נאָך פשוטער: ער פלעגט, ווי די מיטלאַלטערלעכע ריטער בשעתם, באַפאַלן מיט זיינע מענטשן די פאַרבייפאַרער, איבערהויפט סוחרים, צונעמען זייער האָב און גוטס, „און האָט אויך געהרגעט אַ סך מענטשן“². מיטן אַדעליקן גולן פלעגן אויך קאָנקורירן פויערישע גזלנים; און בער באַלעכאָווער באַשרייבט, ווי אזוי אָרגאַניזירטע באַוואַפנטע רויבער-באַנדעס פלעגן באַפאַלן יידישע קהילות, באַראַבעווען זיי און באַגזלען, און זייערע הייזער פאַרברענען³. ניט מילדער פון די רויבער-באַנדעס זיינען אויך געווען די שילער פון די קריסטלעכע שולן, און בער באַלעכאָווער דערציילט, ווי פיל די לעמבער-גער קהילה האָט געהאַט אויסצושטיין פון די „שילער-געלויפן“. צוליב עפעס אַ קאָנפליקט אָדער קריגעריי, וואָס פלעגט אַרויס צווישן אַ יידן און אַ שילער, פלעגן די שילער, די קינדער פון פריצים און שררות, זיך צונויפנעמען, קומען אין די יידישע גאַסן, שלאָגן, הרגענען און ראַבען זוען דאָס יידישע האָב און גוטס, און די יידן האָבן געמוזט אַנטלויפן

1 זכרונות, 65.

2 דאָרטן, 76—77.

3 דאָרטן, 74—78.

פון זייערע שטיבער און זיך ראטעווען; די שילער האָבן געראַבעוועט און געגולט וואָס נאָר זיי האָבן געקאָנט צונעמען פונם פאַרמעגן 1. ניט ווייניקער האָט אויך די יידישע באַפעלקערונג געהאַט אויסצושטיין פון די גייסטלעכע שררות. אפילו דאָס רעכט צו דאוונען אין די שולן האָט מען געמוזט קויפן ביי די בישאָפן מיט גאַלדענע דוקאַטן 2. ס'איז דערפאַר פסיכאָלאָגיש באַגרייפלעך, וואָס נאָך דער ערשטער פּוילן-צעטיי-לונג רופט אפילו דער אַלטער געלאַסענער בער באַלעכאווער אויס מיט צער און צאַרן: „וְנִתְּתִי אֶת נַקְמָתִי בְּאֲדָוִם!“...

---

1 זכרונות, 137.

2 דאָרטן, 89, 108.

זיבעטער קאפיטל

דער דור „המאספים“ — שפראכמאָרשער און שיפֿטשטעלער. — שמואל רומאַנילי און זיין שאַפֿן. — שלמה פּאַפּענהיים; זיין אַנטייל אינם קמיעות-קאַמף; זיין „יריעות שלמה“ און „ארבע פוסות“ — יהודה ליב בן-זאב און זיין וויסנשאַפֿטלעכע טעטיקייט, זיין „בן סירא“-איבערזעצונג. — יצחק סאַטנאַב אַלס פּערזענלעכקייט; זיין ליבע צו אימיטאַציעס, זיין ליטעראַרישע טעטיקייט. — „חצי מאמין וחצי מין“ — שאל בערלין דער אפיקורסישער רב, זיין סאַטירע „כתב יושר“ — שאל בערלין אַלס פּאָליטיקאַטאָר, זיין „מצפה יקותיאל“ אין „בשמים ראש“, זיין צוואה.

מיר האָבן אין די פּרעֿרדיקע צוויי קאַפיטלעך געזען, ווי אַזוי די לאַגיק פונם לעבן האָט געבראַכט דערצו, אַז די ייִדישע אויפקלערער אין פּרייסן, וואָס האָבן זיך אַזוי ענטוואַסטיש פאַרהאַלטן צו דער ביבל־שפּראַך און געשטעלט זיך פאַר זייער ציל צו אַנטפלעקן אירע שיינקייטן פאַר דער אייראָפּעיִשער וועלט, — האָבן געגעבן אינטערעסאַנטע שילדע־רונגען פונם ייִדישן לעבן ניט אויף דער געליבטער שפּראַך, נאָר אויף דייטש אָדער אויף דעם „פאַרדאָרבענעם דייטש“, ד״ה אויף דער ייִדישער אומגאַנג-שפּראַך. און דוקא די „שיינקייטן“, וואָס די בעלי „המאספים“ האָבן געפרוּווט איינפלאַנצן אין דער העברעיִשער ליטעראַטור, זיינען, ווי מיר האָבן שוין פּרעֿר אָנגעוויזן, געווען פון גאַנץ קנאַפן ווערט. שוואַך און פאַרבלאָז זיינען געווען די דאָזיקע שפּראַצונגען, עס האָט זיי געפּעלט זאַפט און לעבן, און דאָך זיינען זיי פּרוכטלאָז ניט פאַרבליבן. זיי זיינען געווען אַן אָנאָג, בשורה-טערעגער פון אַן איבערברוק, פון אַ דראַנג צו אַ נייעם לעבן, צו אַ נייעם וועלט-פּאַנעם. צווישן דעם ים טאַלענט-לאָזע מליצהדיקע פּערזן און סענטימענטאַלע אידיליעס פּלעגן זיך דאָך, — אמת, אין זייער זעלטענע פּאַלן, — דורכרייסן קלאַנגען פון ווירקלעכער באַגייסטערונג און טענער מיט פּאַעטישע פונקען באַשיינט. איידער מיר

גייען איבער צו די דאזיקע מיט פאָעטישע פונקען באַשיינטע שאַפונגען, מוזן מיר זיך פּרױער אָפּשטעלן אויף אַ גאַנץ אייגנאַרטיקער דערשיינונג— אויף דעם שאַפן פון אַ דיכטער אַ געװױנדיק, אין איטאַליע געבאָרן, וואָס האָט אויף זיין וואַנדערװעג העכער דריי יאָר צווישן די בעלי „המאספים“ פאַרבּראַכט, מיט זיי פּריינדשאַפט געשלאָסן, זיי און מענדעלסוואָנען אין לידער באַזונגען און אין בערלין זיינע וויכטיקסטע ווערק פאַרעפּנטלעכט, וואָס האָבן זיין נאָמען איינגעקריצט אין דער געשיכטע פון דער ניי־ העברעיִשער ליטעראַטור. שמואל רומאַנילי איז דער נאָמען פונם דיכטער.

געבאָרן אין דעם אַלטן יידישן קולטור־צענטער מאַנטואַ (אין 1757), האָט דער יונגער רומאַנילי באַקומען אַ פּילזייטיקע דערציִונג. זיינע גרינדלעכע ידיעות אין דער תּלמודישער ליטעראַטור האָבן אים געגעבן די מעגלעכקייט צו האַלטן דרשות אין בתי מדרשים. דערצו איז ער געווען אַ מאַן פון ברייטער אייראָפּעיִשער בילדונג. געלויפיק גערעדט און געשריבן אויף צען שפּראַכן. גייסטרייך, אַ ביסל לייכטזיניק, מיט שפּרודלדיקן ווייז, דערמאָנט רומאַנילי דעם מיטלאַלטערלעכן דיכטער אַלחריזי. ווי יענער, האָט אַזויך רומאַנילי געלעבט פון נדבנים, מעצע־ נאַטן, וועלכע ער פלעגט באַזינגען אין לויבלידער און פּאָעמעס, און דערביי רוב ימיו פאַרבּראַכט אין דחקות און נויט; וואָרעם דער לײַ, דער וויצלינג פלעגט גאַנץ אָפּט אין אים גובר זיין דעם אָדע־דיכטער: מיט עפּיגראַמען און שפּאַטישע וויצן פלעגט ער אָפּלאַכן פון די „פּני־ פון גאווהדיקע גבירים, פון די אַלטפּרענקישע אָפּגעלעבטע מנהגים; און די דערצאָרנטע „טובי עיר“ פלעגן ניט זעלטן אַרויסטרייבן פון שטאָט דעם עזותדיקן וויצלינג. נאָך גאָר אין די יונגע יאָרן האָט רומאַנילי געמאַכט אַ ריזע איבער פּראַנקרייך, פאַרבּראַכט דערנאָך אַ שטיק צייט אין לאַנדאָן, ווו ער האָט פאַרעפּנטלעכט אַ לערנבוך פאַר העברעיִשער גראַמאַטיק 1, פון דאָרט געקומען קיין גיבראַטאַר, געוואָלט צוריקקערן קיין איטאַליע, נאָר פאַרוואָרפן געוואָרן קיין מאַראַקאָ, ווו ער האָט פאַר־ בראַכט גאַנצע פיר יאָר 2 אין פּלאַג און נויט (1786—1789), מיט גרויס מאַטערניש זיך ענדלעך דערלאַנגט קיין אַמסטערדאַם און פון דאָרטן קיין בערלין, ווו ער האָט געפונען ברייטגיפיקע מעצענאַטן אין דער פּערזאָן פון דוד פּרידלענדער און זיין שווער, דעם באַנקיר דניאל איציג. דאָ האָט רומאַנילי אויפגעלעבט און אָפּגערוט פון די מאַטערנישן, וואָס ער

1 זע: 27, 1862, Ben Chananja.

2 זע פּאַררעזע צו „משא בערב“.

איז אויסגעשטאנען אין מאראקא. מיט דאנקבארקייט רופט ער אויס אין זיין לויבליר, וואָס ער האָט געווידמעט די בעלי "המאספים":

הָאָה, שְׁמֵי-בְרָלִין, הָאָח בְּאִתִּי,

דָּא אָנְכָה עוֹד הָעָמַל וְנִתְבַּח

בְּל מוֹצָאוֹת אוֹתִי וְתִלְאוֹת אֲכַח 1.

אין 1791 האָט ער פאַרעפנטלעכט אַלס חתונה-געשאַנק דער טאָכטער פון זיין מעצענאָט דניאל איציג אָן אַלעגאָרישע דראַמע "הקולות יחדלון", לויט דעם מוסטער פון משה חיים לוצאטוס "לישרים תהלה". אַלס פּערזאָנען טרעטן דאָרט אַרויס ווענוס (נוגה), קופידאָן (חשק), פאַרטונע (עושר) און אויך צדק, תפארת, שלום און תקוה. אין די דיאָלאָגן זיינען אויפן איטאַליענישן שטייגער, איינגעשלאָסן אַריעס צום זינגען. פּראָנץ דעליטש 2 רעדט מיט גרויס התפעלות וועגן דעם דאָזיקן ווערק און דערקלערט, אַז עס געהערט, צוזאַמען מיט לוצאטוס, "לישרים תהלה", צו די, ווערט געשעטצעסטען קלענאָדיען דער נאַציאָן" (צו די טייערסטע אוצרות פון דעם יידישן פּאָלק) 3. ליידער איז דאָס ווערק אַ יקר המציאות און מיר האָבן ניט געהאַט די מעגלעכקייט עס צו זען. אין 1792 האָט רומאַנילי פאַרעפנטלעכט אַלס געשאַנק דעם, גביר המרומם תפארת הכמים" דוד פרידלענדער אַ דיאָקטישע פּאָעמע, "רוח נכון", אין וועלכער ער קעמפט, שטייענדיק אויפן אידעאָליסטישן שטאַנדפּונקט, קעגן די מאַטעריאַליסטן, וואָס פאַרבלאַנדזשען מיט זייער בייזוויליקייט פונם ריכטיקן וועג (בודון לבב מדרך השכל תעו).

אין דעם זעלבן יאָר איז דערשינען אין בערלין רומאַניליס "משא בערב", אַ באַשרייבונג פון זיין ריזע איבער מאראַקאָ. ניט אומזיסט האָט דאָס דאָזיקע ווערק אויסגעהאַלט זעקס אויפלאַגעס 4, און איז אויך דערשינען אין ענגלישער איבערזעצונג (1886). עס איז ווירקלעך אַן אמת קונסט-ווערק. אין לעבעדיקע און בולטע פאַרבן שילדערט רומאַנילי דעם

1 פאַררעדע צו משא בערב

2 צור געשיכטע דער יידישען פּאָעזיע, 92.

3 י. קלויזנער (ציט. ה. 275 - 276) ווייזט אָן, אַז דער סטיל פון "הקולות יחדלון" איז צו מליציש; דאָס ווערק שאַדט אויך ניט ווייניק די צו, בולטע חגיגה, האָס הערט דערלאַנגט אין ברייטער מאַס דעם גביר דעם מעצענאָט אין זיין סאַכטער דער מלה.

4 זע י. קלויזנער, ציט. ה. 279. מיר האָבן זיך באַנוצט מיט דער צווייטער אַייסגאַבע (חיון, 1834).

גאנצן לעבנס-שטייגער, די שרעקלעכע עקאנאָמישע און קולטורעלע צושטאַנדן, וואָס האָבן געוועלטיקט אין מאַראָקאָ צוריק מיט 150 יאָר, און די מוראדיקע רעכטלאָזע לאַגע פון די דאָרטיקע יידן. עס פילט זיך ניט נאָר דער געבילדעטער אייראָפּעער, נייערט אויך דאָס פיינע באַאָבאַכטער-אויג און די זיכערע קינסטלער-האַנט. דער ליינער באַקומט אַפּיל-פאַרביק בילד פון דעם אָפּגעשטאַנענעם מוסולמענישן לאַנד מיט זיינע שטעט און דערפער; ער באַקאַנט זיך מיטן סטיל פון די הייזער, מיט דער התנהגות פון די מענטשן, מיט זייער קולטורלאָזיקייט, זייער ווילדן אָבער-גלויבן, זייער האַנדל און וואַנדל. אַלץ האָט ער צוגעזען, דער ייד פון מאַנטואַ, אין דעם ווילדן מוסולמענישן לאַנד, אַלץ אין זפרון באַהאַלטן און אויף די בלעטער פון זיין ווערק אויפגעלעבט. פון דעם סולטאַן, דעם טיפּישן אַרעינטאַלישן דעספּאָט, מיט זיינע באַאַמטע ביז דעם לעצטן לאַסטטרעגער און בעטלער — וועגן אַלעמען ווייסט ער צו דערציילן, אַלץ האָט ער צוגעזען מיט זיינע אייגענע אויגן. נאָך מער אויפּמערקזאַמקייט שענקט דער פאַרפאַסער דעם לעבן פון די מאַראָקאַנער יידן און גיט אַ דעטאַל בילד פון זייערע מנהגים, זייער קולטורעלער אָפּגעשטאַנענקייט, זייער שטייגער לעבן, זייערע שמחות, חתונות און נאָך מער — פון זייערע ליידן און צרות, זייער קנעכטישער לאַגע אין דעם ווילדן פאַנאַטישן לאַנד. אין לעבעדיקע פּולטע בילדער שילדערט ער אונז אַלע שיכטן פון דער דאָרטיקער יידישער באַפעלקערונג, פון די תקיפּים, די הויף-יידן, ביז די יידישע פּראָסטיטוטקעס¹. דאָרט, וווּ דער דיכטער שילדערט די רעכטלאָזע לאַגע פון די מאַראָקאַנער יידן, ווערט ער פאַטעטיש, און עס איז שווער קאַלטבלוטיק צו ליינען אַזוינע שטעלן, ווי צום ביישפּיל, די באַשרייבונג, ווי אין אַ שבתדיקן טאָג, בעת די יידן דאַונען אין שול, רייסן זיך אַהין אַריין סאָלדאַטן און פּאַליצייסטן און פאַרנעמען אַלע דערוואַקסענע, הן מענער, הן פרויען אויף צוואַנגאַרבעט². אַ פּאַזונדערס שטאַרקן רושם מאַכט דער לעצטער קאַפיטל, וווּ עס ווערט באַשריבן, ווי אין דער בהלה-צייט נאָך דעם פּלוצלינגדיקן טויט פונם סולטאַן, ביז איינעם פון דעם פאַרשטאַרבּענעם מלכס פּילצאַליקע זין איז געלונגען מיט פּאַוואָפּנ-טער האַנט דעם פּאַטערס טראָן צו פאַרנעמען — איז די יידישע באַפעל-קערונג דערקלערט געוואָרן פאַר „פּאַגל-פּריי“³. דער המון האָט געראַבע-וועט זייער האָב און גוטס, פאַרגוואַלדיקט די פּרויען, און די מענער געשלאָגן מפות רצה. און דער נצחנישער טראָן-פּרעטענדענט האָט נאָך

1 „משה בערב“, קאפ. 13, ז' 70.

2 דארטן, קאפ. 7, ז' 32.

דערצו באלייגט די יידישע קהילות מיט געוואלדיק גרויסע אויסלייף= געלטער אויף צו דעקן מיט זיי די הוצאות פון דער מלחמה.

דער „משא בערב“ לייענט זיך ווי א רעאליסטישער שפאנענדיקער ראמאן, און עס איז צו באדויערן, וואָס זיין פארפאסער האָט זיינע רייכע שאַפונגס=כוחות געפּטֶרט אויף „געלעגנהייט=געדריכטן“, אויף לויב=פאָעמעס, אויף איטאליענישע איבערזעצונגען, און אין די ווייטערדיקע צוואנציק יאָר פון זיין לעבן קיין איין ווערק ניט געשריבן, וואָס זאָל זיך קענען גלייכן צו זיין „משא בערב“ 1.

מיר האָבן אין אָנפאַנג קאָפיטל אָנגעוויזן, ווי שוואַך און פאַרבלאָזן עס זיינען די פּאָעטישע „שינקייטן“, וואָס די בעלי „המאספים“ האָבן געפרוווט פאַרבלאַנצן אין דער העברעיִשער ליטעראַטור, אַלס אמתע געשעעניש פון גרויסן באַדייט אויף דעם דאָזיקן געביט דאַרף דערפאַר באַטראַכט ווערן די עלעגישע פּאָעמע „אַרבע כּוסות“ 2 פון שלמה פּאָ=פּענהיים, וואָס איז צום ערשטן דערשינען אין 1790.

שלמה בן אברהם זעליגמאַן איז בכלל אַ אינטערעסאַנטע פּערזענ=לעכקייט, און ער געהערט פּאָקטיש בלויז כּראַנאַלאָגיש צום דור „המאספים“, אָבער ניט לויט זיין וועלט=פּאַנעם. געבאָרן אין 1740 אין אַ שלעזיש שטעטל ציליץ אין אַ רבנישער פּאַמיליע, האָט שלמה באַקומען אַ טראַ=דיציאָנעלע דערציִונג. ער האָט שוין אָבער אויך אין די יונגע יאָרן געשמוט אַלס „בעל לשון“ און „מליצה“=שרייבער. בעת דעם קמיעות=קאַמף צווישן יעקב עמרן און יונתן אַיבשיץ, איז דער יונגער פּאַפּענהיים אַרויסגעטראָטן אַלס אַקטיווער אָנהענגער פון עמדם צד 8 און האָט פאַרפּאַסט אַ שאַרפע סאַטירע קעגן יונתן אַיבשיץ, וווּ ער שילדערט דעם פּראָגער גאון און זיין זון בנימין וואָלף אין איין קאַמפּאַניע מיט=לייבלי פּראַסטיץ, חיון און שבתני צבים יורש ברכיה 4. פּאַפּענהיים האָט זיך

1 די ווערק, וואָס ער האָט געשריבן נאָך דעם „משא בערב“, לויב=לידער און איבערזעצונגען פון איטאליענישע דיכטערישע ווערק, זיינען פון די גרעסטע זעלטהייטן און מיר האָבן זיי ניט געזען (זע וועגן זיי: צייטלין, קרית ספר, 310—311; קלויזנער, ציט. II, 276—278; לאחובער, תולדות הספרות העברית החדשה I, ק' 19, אין קעלערס בכורים II, 23, נאָך רומאַנליס טייט זיינען געבליבן אין פּחב יד פּיל זיינע לידער און איבערזעצונגען. זיין איבערזעצונג פון מאַפּע'ס דראַמע „מעראָפּ“ האָט אַ בענע=דיקטינער מאַנאָך ווייקערט פּאַרעפּנטלעכט אין רוים אין 1903.

2 דער פּולער טיטל: אגדת ארבע כּוסות—ישתה האדם בהסבו על לחם עוני ומרורים ישתה וישכח רישו.

3 פּאַפּענהיים, „גביית עדות“ זע ביילאַגעס, נומ' 4.

4 די דאָזיקע סאַטירע, וואָס טראַגט דעם נאָמען „אלני ממרא וקרית ארבע“, איז פּאַרעפּנטלעכט אין „ספר התאבקות“ ס"ז—ע"א (אלטנא, 1761).

אָבער דערנאָך, וואַרשיינלעך, שוין אין די יאָרן, ווען ער איז געווען אין ברעסלוי, ראַבינאַטס-אַסעסאָר" (דײַן), דערוואָרפן אַ געוויסע אייראָפּעיִשע פּילדונג, איז געווען גוט באַהבנט אין די העברעיִשע מיטלאַלטערלעכע חקירה-ספרים און אויך אין דער מאָדערנער פּילאָזאָפּיע. אַ באַזונדערס שטאַרקע השפּעה האָבן אויף אים געהאַט לייבניץ און קאַנט. ער גופאַ האָט געשריבן ספּעציעלע פּילאָזאָפּישע אָפּהאַנדלונגען וועגן דעם גאָט-באַגריף: „בייטרעגע צו בעריכטיגונג ד. בעווייזע פּאַם דאַזיין גאָטטעס" (1794), „אַבערמאַליגער פּערוזך איבער דען אַנטאָלאָגישען בעווייז פ. דאַזיין גאָטטעס" (1800). אין פּולן קעגנזאָץ צו מענדעלסאָנען און די בעלי „הכאספּים", איז פּאַפּענהיים אין דער פּראַגע וועגן „הלנת המתים" געשטאַנען פּאַר דעם טראַדיציאָנעלן ייִדישן מנהג און האָט מיט עקשנות דעם דאַזיקן שטאַנדפּונקט פּאַרטיידיקט אין זיינע פּלוגשריפטן: „די פּריהע בעערדיגונג ביי דען יודען (1795), „די נאָטווענדיגקייט דער פּריהען בע-עריגונג" (1797), „דערוקציאָן אַיינער אַפּאָלאָגיע פּיר די פּריהע בעער-דיגונג" (1798). ווען דוד פּרידלענדער איז נאָך דעם דערשיינען פּונם עדיקט וועגן ייִדישער גלייכבאַרעכטיקונג אַרויסגעטראָטן מיט דער פּאַדע-רונג, אַז מען זאָל אין דער שול מתפלל זיין אויף דער „לאַנדשפּראַכע", ד"ה, אויף דייַטש, ניט אויף העברעיִש 1, — איז פּאַפּענהיים ווידער אַ מאָל אַרויסגעטראָטן אַלס אַנטשיידענער „ניין"-זאָגער מיט זיין ספּעציעלער פּראָשור „פּרימיטיגע ערקלערונג איבער די ע קריטיק דעם גאָטטעס-דיענסטעס דער יודען אונד דערען ערציהונג דער יוגענד" (1813). אין פּולן קעגנזאָץ צו פּרידלענדערן און האָמבערג, פּלייסט זיך פּאַפּענהיים צו דערווייזן, אַז די דערציִונג פּון דער ייִדישער יוגנט דאַרף בלייבן אונטערן רשות פּון די קהילות און ניט איבערגעגעבן ווערן אין די הענט פּון דער רעגירונג; בנוגע צום ריטום און סדר התפילות שטעלט פּאַפּענ-היים אַרויס ריין פּסיכאָלאָגישע טעמים, אַז מתפלל זיין דאַרף מען ניט אין דער וואַכעדיקער אַלטעגלעכער שפּראַך, נאָר אין דער שפּראַך, וואָס טראָגט דעם אָרעאָל פּון הייליקייט און געטלעכקייט 2. אויף איין פּיוט, אויף דעם באַקאַנטן „פי הנה כחומר ביד היוצר", וואָס מען זאָגט יום-כּפּור אויף דער נאַכט, האָט פּאַפּענהיים אַפּילו אַ ספּעציעלן פּילאָזאָפּישן פּירוש געשריבן („חומר ביד היוצר", 1803), און אַלעזר צווייפל האָט אים אין זעכציק יאָר אַרום איבערגעדרוקט.

פיל האָט זיך פּאַפּענהיים אָפּגעגעבן אויך מיט פּילאָלאָגישע שטודיען. ער האָט געשריבן אַ קאַפיטאַל ווערק „ירעות שלמה" וועגן שמות

1 זע אויבן, קאפ. 4, ז' 147.

2 זע ש. בערנפעלד, תולדות הרפורמציון, 68—69.

נרדפים (סינאנימען) אין דער העברעיִשער שפראך. אין דער פאָררעדע מאַכט ער, פאַר יענער צייט, אַ זייער אינטערעסאַנטן פרווּו צו באַלייכטן די אַנטוויקלונג פון דער שפראַך מיט דער מאָדערנער פּילאָזאָפּישער דערקענטעניש־טעאָריע. ער שטעלט זיך דערביי פאַזונדערס אָפּ אויף דער אַנטוויקלונג פון די מענטשלעכע פאַגריפן וועגן אָרט און צייט, און עס פילט זיך דערביי אַ געוויסע השפּעה פון דעם אַקאָרשט דעמאָלט דער־שינענעם קאַנטס גרונדווערק „צור קריטיק דער ריינען פּערנאָפּט“¹. ליידער, האָבן דעמאָלט זייער ווייניקע פאַרשטאַנען געהעריק אָפּצושאַצן דעם דאָזיקן פרווּו; און ווייל פאַפענהיים איז אַרויסגעטראָטן אַלס קעגנער פון דעם דורך חיוג אַרויסגעשטעלטן הויפּט־געזעץ², וואָס איז געוואָרן דער יסוד פון דער גאַנצער העברעיִשער גראַמאַטיק, — אז יעדעס צייט־וואָרט (פעל) פאַשטייט ניט ווייניקער ווי פון דריי אותיות³, — האָט זיין „יריעות שלמה“ געהאַט אַזאַ קנאַפּן דערפּאָלג, אַז ער האָט פאַרעפּנט־לעכט בלוין צוויי טיילן פון דעם דאָזיקן ווערק, דעם ערשטן — אין 1784, דעם 3טן אין 1811, דעם צווייטן האָט שוין נאָך זיין טויט⁴ פאַרעפּנטלעכט וואָלף היידענהיים אין 1831, און דער פּערטער איז געבליבן אין מאַנוסקריפּט. אין מאַנוסקריפּט איז אויך פאַרבליבן דער גרעסטער טייל פון פאַפענהיים אַ צווייטן פּילאָלאָגישן ווערק — אַ העברעיִשער לעקסיקאָן „חשק שלמה“, וועגן וועלכן דער אַקאָרשט דערמאָנטער באַ־ווסטער מדקדק וואָלף היידענהיים⁵ האָט מיט התפּעלות געשריבן:

1 והמתבאר מדברינו הוא שהזמן והמקום אינם כי אם כמויות עיוניות. המתעצמות בנבואים כולם, הן רוחניים הן גשמיים... והיא דבר הבלתי נמצא בישות בני עזמו, גם לא בישות על צד הרכיבה, כי אם על צד המציאות בצירוי ובמחשבה שאנחנו בוראים אותו במחשבתנו ומציירים אותו כאלו הוא רכוב על דבר (יריעות שלמה I, חוברת א', יריעה ג'). פאַפענהיים גופא שטרייבט אַילו אינטער אין דער פאַררעדע, אַז די פון אים אַרויסגעזאָגטע געדאַנקען וועגן דעם מהות פון צייט און אָרט זיינען זיינע אייגענע: מה שדברתי בענינים העיוניים ממהות הוּמַן והמקום והתנועה וכיוצא בזה שהערתי עליו כה וכה אינם העתקות מדברי זולתי, אבל הם רובם מה שתכנתי בזרת עיוני וחקירתי הקלושה וכדומה, שלא ראיתי עדיין מאלה הענינים בשום ספר מבווארים על האופן שביארתים.

2 זע אוינער ווערק, ב' I, 41.

3 אויף פאַפענהייםס שטאַט־פּונקט בנוגע דער דאָזיקער פּראָגע איז אויך געשטאַנען פאַפענהייםס בן־דור — דער אַונז שוין פאַקאָנטער מרדכי שטאַבער אין זיין ניט פאַרעפּנטלעכטן ווערק „ספר השרשים“ (זע זיין „תוכחת מגילה“, 5—8).

4 פאַפענהיים איז געשטאַרבן אין ברעסלוי אין 1814.

5 וואָלף ב"ר שמשון היידענהיים (געבאָרן אין 1757, געשטאַרבן אין 1832) האָט זיך דערוואָרפן אַ גרויסן נאַמען מיט זיין קלאַסישער מחזור־אויסגאַבע אין דער פּראַכטפולער רעדע־היימער דרוק. די דאָזיקע אויסגאַבע, ביי וועלכער היידענהיים האָט

„דיעזעס קונסטווערק דעם מענשליכן פערשטאנדעם געהערט צו דען ריעזען-ווערקען אונזערס יארהונדערטס“¹. פאפענהיים האָט בלויז באַ-וויון צו פארעפנטלעכן איין פראָבע-העפט (אין 1802) און היידענהיים, וועמען פאפענהיים האָט איבערגעגעבן אַלע זיינע מאַנוסקריפטן², האָט אָפגעדרוקט אַ פראָספעקט פון דעם דאָזיקן ווערק (קונטרס רגל מבשר, 1808).

שלמה פאפענהיים האָט מיט זיינע וויסנשאַפטלעכע אומפאָנגרייכע ווערק ווייניק מול געהאַט, דערפאַר אָבער האָט ער דערגרייכט אַן אוי-סערגעוויינלעכן דערפאַלג מיט זיין קליינעם פאָעמישן ווערק, מיט דער עלעגישער פאָעמע „אַרבע כּוּסוּת“³. די דאָזיקע פאָעמע איז געווען אזוי פאָפולער, אַז נאָך אין די צוואַנציקער יאָרן פונם 19 י״ה פלעגן יונגע משפּילים זי אויסנווייניק דעקלאַמירן⁴, און אין 1863 האָט יונה וויל-היימער זי אויף דייטש איבערזעצט און זי באַזאָרגט מיט אַ ספּעציעלן פירוש. ביי טראַגישע אומשטענדן האָט פאפענהיים זיין פאָעמע געשאַפן. ער האָט איבערגעלעבט אַ שווערע פאַמיליען-קאַטאַסטראַפּע: איינס נאָכן אַנדערן האָט ער דריי קינדער אָנגעוואָרן און נאָך זיי איז אים אויך זיין געליבטע פרוי געשטאָרבן. האָט דער טיה דערשיטערטער מאַן זיין גרויסן וויי נאָך דעם פירכאַכן פראַך אין „פיר בעכער“ אויסגעגאַסן. אין פאַטעטיש-עלעגישן טאָן דעקט ער אויף זיינע געראַנגלענישן און ספיקות וועגן די טראַגישע פראַבלעמען פון דעם מענטשן-לעבן, וועגן דער נישטיקייט און לייכט-פאַרגענגלעכקייט פונם ערדישן, וועגן טויט און אומשטערבלעכ-

אויסגענוצט פיל אַלטע מאַנוסקריפטן, איז באַזאָרגט מיט פיל היידענהיים קריטישע דערקלערונגען און מיט אַ דייטשער איבערזעצונג. צום סוף אויסגאַבע האָט היידענהיים פאַרעפנטלעכט אַ פאַר דער געשיכטע פון דער ליטורגישער דיכטונג זייער וויכטיקע אַרבעט „הפּיוטים והפּייטנים“. פון וויכנשאַפטלעכן באַדייט איז אויך זיין קריטישע תּורה-אויסגאַבע (21 — 1818) מיט פירוש, דערקלערונגען און דייטשער איבערזעצונג פון זיינע פּילאָגישע אַרבעטן זיינען די וויכטיקסטע: מביא הלשון (וועגן יידישע גראַמאַטיק, 1806), משפּטי הטעמים (וועגן דעם טראַפּ, 1808). מער באַריכות וועגן היידענהיים זע: לואיס לעווין אין מאַנאַטשעריפּט, 1900, 127—138; דאַרטן, 1901, 422—432, 549—558; דאַרטן, 1932, 1—15.

1 המאסף, תקס"ט, 53

2 דאַרטן, 25, 53, און אויך אין דער פאַררעדע צום צווייטן טייל „יריעות

שלמה“.

3 צום ערשטן מאל דערשיגן אין בערלין אין 1790. וועגן די פיל אויסגאַבן פון „אַרבע כּוּסוּת“ זע: קהלת משה, 107; י. קלויזנר, היסטוריה של הַפּרוּת העברית החדשה, I, 229.

4 זע בן-חנניה, 1863, 754.

קייט, וועגן דעם מענטשנס ראָלע און באַדייט אויף דער וועלט. פאַפענהיימס פּאָעמע איז ווייט פון האַרמאָנישער גאַנצקייט — צו דערשיטערט איז דעם דיכטערס נשמה געווען, און דער דיכטער גופא, דער דיין און דער אייראָפּעניש געפילדעטער משכיל, איז דאָך געווען אַ קינד פון אַן איבערברודן-תּקופה און איז געשטאַנען אויפן שייד-וועג פון צוויי פּאַר-שיידענע וועלטן. ס'דאַרף ניט ווּנדערן, וואָס אין זיין פּאָעמע פילט זיך אין איין און דער זעלבער צייט די השפּעה אי פון ערוואַרד יונגס, נאַכט-געדאַנקען, אי פון ידעיה הפּנינים מיטלאַלטערלעכן „בחינת עולם“. דאָס זעלבע באַמערקט זיך אויך אינם סטיל און אין די טענדענצן פונם ווערט. טראַדיציאָנעלע אָנשווינגען גייען דאָרט האַנט ביי האַנט מיט קאַנטס פילאָזאָפּישע באַגריפן; ריין פיבלישער סטיל ווערט דורכגעוועבט מיט אויסדרוקן אויס די מיטלאַלטערלעכע חקירה-ספרים; אמת פּאָעטישע בילדער ווערן צונויפגעפלאַכטן מיט אויפגעפלאַזענער רעטאָריק און אויפ-דיכטיקער פּאַטאָס און טראַגישע נאַכקלאַנגען פון דעם דיכטערס איבער-געלעבטער קאַטאַסטראָפּע ווערן פאַרוואַסערט מיט סענטיםענטאַלע זיפּצן און וויי-געשרייען. אין דעם שלום-טייל פון דער פּאָעמע — אין דעם פּערטן „כּוּם“, דעם כּוּם פון היָה און טרייסט (כּוּם ישועות), הערן זיך שוין רויקערע, מער אָפּטימיסטישע טענער. דער דעוויוז פון יענער תקופה — „דער מענש איז געבאָרן גליק צו געניסן“, געפינט ביי פּאַפּענע-היימען אַ ריין-נאַציאָנאַלן לבוש. דער דיכטער איז פול מיט פּעסטן גלויבן אין דער ליבעפולער השגחה פון גאָט, וואָס איז דאָך דער גאָט פון רחמים, און זיין פּאָעמע פאַרענדיקט זיך האַרמאָניש מיט מונטערע בטחון-פּולע אַקאָרדן...

מיר האָבן שוין אָנגעוויזן, אַז פּאַפענהיימס פילאָלאָגישע ווערק האָבן געהאַט אַ גאַנץ קנאַפן דערפּאָלג. פיל מולדיקער איז אין דער הינזיכט געווען פּאַפענהיימס יינגערער בן דור — יהודה ליב בן זאב. גע-באָרן אין 1764 אין אַ פּוילישן שטעטל לעלוב (Lelów), קראַקאָווער געגנט, האָט יהודה ליב זיך אויפגעצויגן אויף תּלמוד און פּוסקים; צו 13 יאָר האָט דער פּאָטער אים שוין חתונה געמאַכט, און דער יונגער בעל הבית איז אַריבערגעפאָרן קיין קראַקאָו, ווו ער האָט עטלעכע יאָר גענעסן קעסט ביים שווער. דערפון האָט זיך גענומען זיין פּאַמיליעננאַמען קראַקאָו, וווינענדיק ביים שווער, איז דער יונגער יהודה ליב געזעסן „על התורה ועל העבודה“; ער האָט אָבער אָנגעהויבן „נתפּקר“ צו זוערן; בייטאָג פּלעגט ער זיצן איבערן תּלמוד און זיינע מפרשים און ביינאַכט פּלעגט ער בסוד, די פּאַמיליע זאָל ניט וויסן, זיך פאַרנעמען

מיט אזוינע „טריה-פסולס“ ווי הנך און דקדוק¹. נאך דעם, ווי די עקאנאמישע לאגע פון זיינע עלטערן האָט זיך פארערגערט, האָט יהודה ליב געמוזט שוין אַליין זאָרגן וועגן פרנסה. האָט ער זיך גענומען צו מלמדות און געלאָזט זיך איבער אַנדערע שטעט זוכן אַ „קנעלונג“. פאַרן יונגן יהודה ליב פאַנגען זיך אָן די „וואַנדער-יאָרן“; דאָרטן, אין דער פרעמד, ווערט ער אַנגעשמעקט מיט די נייע אידעען. ער חלומט וועגן „השפּלה“ און זיין אידעאַל איז צו דערלאַנגען זיך צום וויכטיקסטן צענטער פון השפּלה און וויסן, וווּ עס ווײַנט „משה בר מנחם איש האלהים“. עס געלינגט אים אָבער צו דערלאַנגען זיך קיין בערלין ערשט אין 1787, ווען מענדעלסזאָן איז שוין געווען טויט. ער באַפריינדעט זיך באַלד מיט די בעלי „המאספים“ און פאַרעפנטלעכט אין זייער צייטשריפט פיל לידער און פאַבלען מיט דער אונטערשריפט י-ל-ק (יהודה ליב קראַקאַ). ווי אהרן וואָלפּסזאָן און יואל לעווע, שרייבט אויך ער „פורים-לידער“ און באַזינגט אין פאַראַדירטן סליחות און פּיוט-סטיל די פריידן, מיט וועלכע דער טרויבן-זאָפט טוט די צעך-חברים באַגליקן². ער שרייבט אויך אין ריין-ביבלישע סטראָפּן אויסגעלאַסענע לוסט-לידער, וואָס האָבן מיט זייער פּרוואָל-צינישן אינהאַלט זייער גלייכן ניט אין דער גאַנצער העברעיִשער ליטעראַטור³. אַפילו עמנואל הרומים „שירי עגבים“ זיינען אין פאַרגלייך מיט בן זאבס הַפּקרישע לידער גאַנץ אַנשטענדיק און איינגעהילט אין פיינגבלעטער...

און אַט דער דאָזיקער פּרוואָלער לעבעמאַן און וויציקער פאַראַג דיסט איז זיין גאַנץ לעבן⁴ פאַרבליבן דער געטרייער ריטער פון זיין „שיינער דאַמע“ — דער הייס-געליבטער ביבל-שפּראַך. איר האָט ער געדינט געטריי און ערלעך, איר האָט ער געשענקט אַלע זיינע באַדייטנע דיקע גייסטיקע פּוחות. ער גופא וווינט אָן (אין זיין פאַררעדע צו זיין „אוצר השרשים“), אז ער ווייסט זייער גוט, ווי געוואַלדיק שווער ס'איז צו באַנייען און פאַרברייטערן די געפאַלענע העברעיִשע שפּראַך. איך ווייס — זי קאָן שוין מער ניט אויפלעבן, נאָך דעם ווי זי איז אזוי געפאַלן, אַם לאַ בשׁוּב ד' את שבות עמו — סיידן דעמאָלט, ווען גאָט וועט אויסלייזן זיין פּאָלקס-געפאַנגענע⁵. עס קומט אים אָבער ניט אויפן

1 זע בן-זאבס פאַררעדע צו „אוצר השרשים“.

2 מליצה לפורים ע"ד מליצת הפיוט להרבות בה שמחת פורים וחסתה השכורים.

3 די דאָזיקע לידער זיינען קיין מאַל נישט געווען געדרוקט. זיי צירקלירן בלויז אין האַנטשריפטן, אָדער ווערן איבערגעגעבן בעל פה פון מויל צו מויל.

4 בן זאב איז געשטאַרבן 47 יאָר אַלט אין 1811.

געדאנקט אפילו — זיין געליבטע צו פארלאזן; אדרבה — איר שווערער צושטאנד שטארקט אין אים דעם חשק צו זיין איר באשיצער און איבערגעגעבענער דינער...

זיין פרוכטבארע טעטיקייט פאנגט זיך אָבער אָן ערשט דאָן, ווען ער פארלאָזט בערלין און באַזעצט זיך אין ברעסלוי, ווו ער האָט פאַרבראַכט לערך צען יאָר. דאָרטן האָט ער אין 1796 פאַרעפנטלעכט זיין העברעיִשע פראַקטישע גראַמאַטיק „תלמוד לשון עברי“, וואָס האָט אויסגעהאַלטן אַ מענגע אויסגאַבן מיט פיל שפּעטערע הוספות און הערות פון פאַרשידענע מרקדקים 1 און איז פאַר גאַנצע דורות געווען דער אמתער „לערער פון דער העברעיִשער שפראַך“, וואָס האָט אין פּאָפּולערער פאָרם באַקענט די ייִדישע יוגנט מיט די פּללים פון „שימוש הלשון“ (סינטאַקס-סיס) און „רכי השיר והמליצה“ (וועגן סטיליסטיק און פּראָסאָדיע). ניט זוּיניקער פּאָפּולער איז געווען זיין דרניבענדיקער העברעיִש-דייטשער און דייטש-העברעיִשער ווערטער-בוך „אוצר השרשים“, וואָס ער האָט שוין פאַרעפנטלעכט אין ווין, ווו ער האָט פאַרבראַכט די לעצטע צוועלף יאָר פון זיין לעבן אַלס קאָרעקטאָר אין די באַקאַנטע העברעיִשע דרוקן פון יוסף האָרשאַנעצקי און אַנטאָן שמיר. אויך זיינע לערנפליכער „בית הספר“ (ווין 1802) און „יסודי הרת“ (1811) האָבן געהאַט אַ באַדייטנע דיקן דערפאַלג. זיינע אַרײַנפירן און קריטישע באַמערקונגען צו פאַרשיידענע ביבלישע ביכער, ווו עס האָט אים געדינט אַלס מוסטער אײַנהאַרנס דרייבענדיק ווערק „אײַנלייטונג אין דאָס אַלטע טעסטאַמענט“ (1780—1782) 2, זיינען איבערגעדרוקט געוואָרן אין די שפּעטערע ביבל-אויסגאַבן, וואָס די „ביאוריסטן“ און זייערע נאָכפאַלגער האָבן פאַרעפנטלעכט. בן-זאב וויל שוין זיך ניט האַלטן ווי מענדעלסאָן געטריי ביי דער אַלטער מסורה און פּרוּווט באַקענען דעם ייִדישן לײַענער מיט די דער-גרייכונגען פון דער ביבל-קריטיק אויס יענער צײַט. ער דערלויבט זיך שוין אָפּן צו ריידן וועגן אַ צווייטן ישעיה, וואָס האָט געלעבט אין דער תקופה פון גלות בבֿל אַזוי. אָט די דאָזיקע קריטישע באַמערקונגען, וואָס בן-זאב דערלויבט זיך בנוגע צו די „כתבי הקודש“, האָבן אים אין די אַרטאָדאָקסישע קרייזן געמאַכט אַ שם פון אַ געפערלעכן אַפיקורס

1 די וויכטיקסטע הוספות אין באַמערקונגען האָט צוגעגעבן דער דיכטער אדם הכהן לעבענזאָן צו דער עלפטער אויסגאַבע (ווילנא, 1874). וועגן די פיל אויסגאַבן פון בן-זאבס האַנטביכער זע: וו. צײַטלין, קרית ספר, 22 — 25 און יוסף קלויזנער, היסטוריה של הספרות וכו', I, 159—162.

2 בן-זאב האָט זײַנע באַמערקונגען פאַרעפנטלעכט אין בוך-פאַרם (1810) אונטער דעמעלעבן נאָמען: מביא אל מקראי קודש.

און, מומר להכעים". פון באדייטנדיקן ליטערארישן ווערט אין בן-זאבס מוסטער-האפטע העברעישע בן-סירא-איבערזעצונג, וואָס ער האָט פאַר-עפנטלעכט (1798) צוזאַמען מיט אַ דייטשער איבערזעצונג און מיט אַ ברייטן אַריינפיר. „זיינע (בן-זאבס) איבערזעצונג איסט אין דער נאַכ-בילדונג דעם ביבלישן גנאָמענסטילס אַיין מייסטערשטיק" — דערקלערט מיט התפעלות פראַנץ דעליטש 1.

די דאָזיקע בן-זאבס אַרבעט שטייט אין נאָענטער קרבות מיט די אַרבעטן פון אַ צווייטן באדייטנדיקן שריפטשטעלער פון דעם דור המאספים, וועגן וועלכע עס וועט איצט זיין די רייד.

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן אויף די מאָמענטן, וואָס ברענגען די בערלינער „השכלה" טרעגער אין געוויסער קרבות מיט דער יידישער אינטעליגענץ פון דער פאַר-בלי-תקופה אין דער אַראַבישער שפּאַניע, אויך דאָרטן זיינען פילאָלאָגישע פאַרשוונגען פאַרויסגעגאַנגען דער ליטעראַרישער רענעסאַנס. גנאָח און זיינע מיטהעלפער, וואָס האָבן געשעפט יניקה פון דער אַראַבישער קולטור, האָבן מיט זייערע וויסנשאַפטלעכע אַרבעטן אין געוויסער מאָס צוגעגרייט דעם פּאַסיקן פּרוכטבאַרן באַדן פאַר דעם אויפבויע פון דער העברעישער שיינער ליטעראַטור. דאָס האָבן פּאַקטיש אויך באַצוועקט בן-זאב, פּאַפּענהיים און זייערע חברים. צו גרויס אין אָבער געווען די דיסטאַנץ צווישן די צוויי תקופות, צו גרונד-פאַרשיידן די סאַציאַלע און גייסטיקע כּוחות, וואָס האָבן אין זיי געוועלטיקט. די שטאַרקע השפּעה פון דער קרובישער אַראַבישער קולטור אויף אבן גנאָחס דור האָט ניט געבראַכט צו אַסימילאַציע, צו התבטלות, זי האָט בלוז געוועקט און גערעגט, האָט געווירקט אויף די אַיינגעדערעמלטע יידישע כּוחות, ווי הַיְנוּוּ, וואָס רופן אַרויס די שטאַרקסטע לעבנספּראַג-צעסן 1. אין דער תקופה פון שמואל הנגיד און שלמה גבירול האָבן די טרעגער פון דער העברעישער ליטעראַטור ניט געוואָסט פון קיין „קרע שבלב"; די קולטורעלע שפּע האָט זיי ניט אָפּגעריסן פון די נאַציאָ-נאַלע וואַרצלען. זיי האָבן ווייניק געדאַגהט וועגן דער פּראָבלעם, ווי אַזוי צו דערווייזן זייער „נוצלעכקייט", און ס'האָט זיי פּלל ניט געשראַקן די פּראַגע: „מה יאמרו הגוים?" גאַנץ אַנדערש איז געווען די לאַגע אינם דור פון די „מאספים". צו פּלוצלינג איז געווען דער איבערגאַנג פונם אַלטן צום נייעם, פון דעם ענג-אַפּגעצוימטן געטאָ און דעם רבנישן אָפּ-געוואַנדערטן וועלט-פּאַנעם צו דער אידען-וועלט פון די אויפקלערער און

1 צור געשיכטע דער ייד. פּאַעזיע, 110.

2 זע אוינזער ווערק, ב' I, 29.

ראציאָנאַליסטן. האָבן זיי זייער גלייכגעוויכט אָנגעוואָרן, אויפגעהערט צו שפירן דעם פעסטן באָדן אונטער זייערע פיס, און, ווי דער העלד פון שאַמיסאָם באַקאַנטער ראַמאַנטישער דערציילונג, זייער אייגענעם שאַטן. זייער זעלבשטענדיקן „איך“ פאַרלאָרן. דערציילונג און געוויינהייט האָט זיי פעסט צוגעבונדן צום אַלטן ענג-באַגרענעצטן לעבנס-שטייגער — און זיי רייסן זיך צו דער ווייטער כַּחכות פון דער אייראָפּעיִשער קולטור. זיי ווערן געבלענדעט פון דער פאַר זיי פּלוצלינג אַנטפלעקטער עֶשרות, זיינען אָבער ניט אימשטאַנד איינצואַפּן אין זיך די פרעמדע קולטורעלע אוצרות. און זיי האַרמאָניש צונויפצושמעלצן מיט זייער אייגענער קולטור. ביי זיי איז געוויס געווען זייער געליבט און געאַכפּערט די ביבל־שפּראַך. זיי האָבן פיל זיך אָפּגעגעבן, ווי מיר האָבן געווען, מיטן אויסכאַרשן אירע אַנטיקע אוצרות און די אייגנאַרטיקייטן פון איר סינאַקסיס. פיל האָבן זיי זיך אויך פאַרנומען מיט העברעיִשער מעטריק און פּערוז-בויו. וועגן „דרכי השיר והמליצה“ רעדט בן-זאב אין זיין „תלמוד לשון עברי“, דוד פּירדריכספּעלד אין זיין „זכר צדיק“, יואל לעווע אין זיין ספּעציעלן אַרײַנפיר צו „זמירות ישראל“. אָבער אַליין שאַפן נייע פּאָעטישע ווערטן זיינען זיי ניט געווען כּוח. אויפן אָרט פון זעלבשטענדיקן שאַפן — אימיטירן, קאָפירן פרעמדע מוסטערן; אַנשטאָט האַרמאָנישן קונסט-גוס — געקניצלעטע מיאָזאַק, געליישטע שפּילגעצייג...

זייער כאַראַקטעריסטיש איז אין דער הינזיכט איינער פון די פיל-זייטיקסטע און באַגאַבטסטע שריפטשטעלער צווישן די בערלינער משפּילים — יצחק הלוי סאַטאַנאָוו. געבאָרן 1 און אויסגעוואַקסן אין דעם קליינעם פּאָדאָליער שטעטל סאַטאַנאָוו, האט עס אים, דעם רייך באַגאַבטן, געצויגן נאָך וויסן און בילדונג. נאָך לאַנגע וואַנדער-יאָרן דערלאַנגט ער זיך אין 1771 קיין בערלין, וווּ ער האָט אין משך פון אַ סך יאָרן געגעבן העברעיִשע שטונדן אין רייכע יידישע הייזער. ער האָט פיל זיך אָפּגעגעבן מיט נאַטורוויסנשאַפּטן, זיך באַקענט מיט די פילאָזאָפּיש-ראַציאָנאַל-ליסטישע שטרעמונגען פון זיין צייט, נאָר דער פּערציק-יאָריקער משפּיל אויס דער ווייטער פּאָדאָליע פילט זיך עפעס פרעמד און ניט געמיטלעך אין דער פאַר אים נייער וועלט. צו שטאַרק האָט ער נאָך איבער זיך געשפּירט די שליטה פון דעם אַלטן פּאַטריאַרכאַלישן לעבנסשטייגער. ער האָט זיך געפילט צוגעצויגן פון צוויי אַנטקעגנגעזעצטע מאַגנעטן, — דערפון זיינע שטענדיקע וואַקלונגען, די אומדערוואַרטע קאָנטראַסטן אין זיין גאַנצן באַנעמען. דאָס האָט זיך אַפּילו געלאָזט לייכט באַמערקן

1 יצחק סאַטאַנאָוו איז געבאָרן אין 1732, געשטאַרבן סוף 1804 אין בערלין.

אין זיין אויסערלעכן אויסזען. אין דער היים האָט ער שוין געפירט אַ לעבן פון אַ פּוּלשטענדיק אַסימילירטן בערלינער, נאָר מיט דער באַרד, וואָס ער האָט געבראַכט פון פּאַראַליע, האָט ער זיך ניט געוואָלט שיידן; אויסגעפּוצט אין מאַדערנע, מיט אַרטיסטישן געשמאַק צוגעפאַסטע קליידער, האָט ער פון אויבן געטראָגן אַ לאַנגן אַלמפרענקישן קאַפּטן 1 — „פון אויבן גייסט־לעך, פון אונטן וועלטלעך“, פּלעגט ער אַליין זאָגן מיט אַ שמיכל 2. און ווי זיין טראַכט, אזוי אויך זיין שאַפּן. אָט די ליבע צום מאַסקאַראַד, צום פּאַלסיפּיצירן, צו פירן ביי דער נאָז דורך מיסטיפּיקאַציעס און פאַר־שטעלענישן — איז דער גרונדשטריך פון זיין גאַנצן ליטעראַרישן שאַפּן. סאַטאַנאָוו, דער ווּנדערבאַרער שפּראַכמייסטער, האָט ניט געפונען קיין בעסערן אופן אויסצונוצן זיינע רייכע באַגאַבונגען, ווי נאָכמאַכן, אימי־טירן אַלערליי סטיילן. ער מאַכט דעם אַנשטעל, אַז זיינע אימיטאַציעס שטאַמען בלוּמרשט פון גאָר אַלטע צייטן, און גדולי ישראל האָבן זיי פאַר־פאַסט, און גלייך דערביי, מעשה קונדס, מאַכט ער חוּק פון דעם נאַרן ליינער, וואָס לאָזט זיך נאַרן און גלויבט סאַטאַנאָוו אויפן וואָרט. ער דרוקט אַ ווערק אין בערלין און שרייבט אויפן שער־בלאַט: געדרוקט אין קאַנסטאַנטינאָפּאָל 8. ער שרייבט אַן אויסגעצייכנטן אַרטיקל „מדרכי הלשון והמליצה“ 4, וווּ ער גיט אַ וויסנשאַפטלעכן איבערבליק וועגן דער געשיכטלעכער אַנטוויקלונג פון דער העברעישער שפּראַך און ווייזט אָן מיט גרויס חריפות און פיינעם שפּראַך־געפיל אויף די יסודות, לויט וועלכע די דאָזיקע שפּראַך דאַרף באַרברייטערט ווערן, בכדי זי זאָל ווי געהעריק זיין צוגעפאַסט אויסצודריקן די נייע מענטשלעכע באַגריפן און מאַדערנע טעכנישע באַצייכענונגען. ער פאַרעפנטלעכט אָבער דעם דאָזיקן אַרטיקל ניט אונטער זיין אייגענעם נאָמען, נאָר אונטערן נאָמען פון זיין זון שׂימא־שלמה (ד״ר שענעמאַן), וואָס איז אַפילו ניט געווען אימיטאַנד אַנצושרייבן קיין איין איינציקע שורה אין לשון קודש. און ווען איינער פון די בעלי „המאספים“ האָט אַרויסגעזאָגט זיין אומצופירדנקייט מיט דעם דאָזיקן מאַסקאַראַד 5, האָט סאַטאַנאָוו אָפּגעענטפערט מיט אַ פּאַלע־

1 זע פּראָנץ דעליטש, צ. וו., ז' 115: אונטער דעם פּאַליטישן קאַפּטאַן, איבער דען זיין פּאַרט העראַפּוואַלטע, טרוג ער די פיינסטע קליידונג איינעם דויטשען petit-maitre.

2 ותוא חצי מין וחצי מאמין, — זאָגט וועגן אים זיין ייִגערער בן־דוד מענדעלסאָן—האַמבורג (פני חבל, 252).

3 דברי ריבות, וועגן די דאָגמען פון ייִדישער אמונה.

4 המאסף, תקמ"ח, 82—95.

5 המאסף, ב' VII, 251—266, 396.

מישער שריפט „מנחת בקורים“, אָבער אויך דאָס מאָל אַלץ אונטער דעם נאָמען פון זיין זון, דעם קנאַפן עברי-קענער, ד"ר שענעמאַן. ער פאַרעפנטלעכט אין בערלין זיין אין מאַקאַמענסטיל געשריבענעם „ספר החיווין“, נאָר ער ווייזט ניט אָן ניט די דאַטע, ניט דעם נאָמען פונם מחבר. דערפאַר אָבער רינגלען אַרום דעם שער-בלאַט, ווי אַ ראַם, אַ גאַנצע צאָל מליצהדיקע פסוקים, וואָס אין זיי ווערט דורך ראשי תיבות אָנגעמערקט: „זה שמי יצחק“. און גלייך נאָך דער הקדמה גייט אַן אַקראַפטיכאָן, וואָס איז מודיע: „יצחק הלוי בעל החיווין“. איז דאָס אָבער נאָך אַלץ ווייניק, ווערט דאָס גאַנצע ווערק דורכגעוועבט מיט אַקראַפטיכאָן, ווי „יצחק“ (דף י"ב, א'; י"ז עמ' ב'; ס' עמ' א'; ס"ה, עמ' ב') „נאום יצחק“ (דף ס"ד, עמ' א') אָדער „יצחק הלוי“ (שלום-ליד). אייניקע אַקראַפטיכאָן טראָגן דעם נאָמען „יצחק הלוי“ אי צום אָנפאַנג, אי צום שלום פון די פערון (דף י"ג, י"ד, ט"ו, ט"ז). אויף צוויי באַזונדערע דערע בלעטער ווערן פון אותיות צונויפגעשטעלט פֿלעטליי מגן-דוד, רינגעלעך און קרייזן, אין וועלכע עס זיינען אויף אַ גאַנץ בטלנישן אופן איינגעפלאַכטן די ווערטער: „יצחק הלוי“; און אויך אין לעצטן קאַפיטל, ווו עס ווערט גערעדט וועגן דקדוק און משונהדיקע צרופי אותיות, באַקומען מיר ווידער דורך דעם קונץ פון צירופי אותיות די ווערטער: „זה שמי יצחק“. ער שרייבט אַ ווערק „ספר אמרי בינה“ (1784), ווו עס ווערט אין פאַרם פון אַ נכוח צווישן צוויי חברים, ידעיה און נועם, דערווייזן, אַז „קבלה און חקירה זיינען צוויי פעסט-צונויפגעבונדענע צוויי-לינגס-שוועסטער, נאָר דאָס, וואָס די חקירה דערווייזט אָפן, אין אַן ערנסטן טאָן, דאָס טוט די קבלה מיט רמזים, אין וועלכע ט'איז ליבע פאַר-באַרגן“¹. אָבער אויפן שער-בלאַט ווייזט סאַטאַנאָוו אָן, אַז דאָס ווערק האָט ער געפונען אין כתב-יד אין אַ פרויאַטער ביבליאָטעק מיט הספּמות פון גאונים קדמונים, נאָר דער נאָמען פונם מחבר איז אומבאַקאַנט; פיל „גאוני זמננו“, וואָס האָבן דאָס ווערק געזען, זיינען פון אים אַזוי אַנטציקט געוואָרן, אַז זיי האָבן אים, סאַטאַנאָוו, געבעטן, ער זאָל עס אין דרוק פאַרעפנטלעכן „למען יהנו רבים לאורו“. דערנאָך גייט אַ גאַנצע צאָל הסכמות, — צוויי עלטערע: פון דעם בעל „נְוֵי העמודים“ ר' שעפּטיל הורוויץ און פונם צפתער רב נפתלי פ"ץ, וואָס האָבן געלעבט אין 17טן

1 „הקבלה והחקירה יחד חוברות, אחיות תאומות בעבותות האהבה קשורות, אך אשר בחקירה בתוכחה מגולה נדברות, המה בקבלה באהבה מסותרות“. איגס ווערק נופא ווערט מערערע מאָל איבערגעזעצט, אַז „הקבלה והחקירה רוכבים צמודים“, „הקבלה והחקירה שיתון בקנה אחד עולים כי מרועה אחד נתנו“, „הקבלה והחקירה הם אחיות תאומות וכל דבריהם עולים בקנה אחד“ וכי' וכי'.

י"ה; דערנאך אויך גאנץ נייע פון פיל רבנים אויס סאטאנאָווס דור. און די אלע הסכמות זיינען — לאַ היו ולא נבראו; דאָס האָט זיי סאַטאַנאָוו אַליין פאַבריצירט. און סאַטאַנאָוו האָט בלל נישט פאַר גייטיק צו האַלטן בסוד זיין חולשה צו מיסטיפיקאַציעס. ער פאַרעפנטלעכט אין אַראַמישן דיאַלעקט זיין „זהר חיבורא תנינא“ (1783, וועגן שלום מאַכן צווישן קבלה און פילאָזאָפיע) און שיקט פאַראויס מיט אַ לְצַנִּישֵׁן שמיכל צוויי הסכמות: אין איינער ווערט אָנגעוויזן, ווי דער אַרויסגעבער סאַטאַנאָוו איז געקומען מיט דער דערקלערונג, אַז ער האָט די דאָזיקע שריפט אָפּקאַפירט פון אַן אַלטן פאַרמעטענעם ספרדישן בתב־י, וואָס געפינט זיך אין דער בערלינער ביבליאָטעק; אין דער צווייטער הסכמה ווערט אָבער גלייך אַרויסגעזאָגט דער חשד, אַז דאָס איז בלויז אַ מיסטיפיקאַציע, באַשר: „איך קאָן דעם דאָזיקן מענטשן און ווייס זיין מאַנר — שהוא מגונבי דברים“. דאָס אייגענע חורט זיך אויך איבער מיט זיין צווייטן ווערק: „משלי אסף“ 1. ער שרייבט אין סטיל פון דעם ביבלישן „משלי-בוך אַ זאַמלונג פון סענטענצן און משלים, און מאַכט דערביי דעם אָנשטעל, אַז די זאַמלונג שטאַמט פלומרשט פון אַמאָליקע צייטן, און איר פאַרבאַסער איז אסף בן ברכיהו פון די בני הלויים, וואָס ווערט דערמאָנט אין „דברי הימים“ (א/ו). ער ווייזט אָבער דערביי אויך אַן בדרך רמז זיין אייגענעם נאָמען, וואָרעם „אסף“ איז די ראשי תיבות פון איציק סאַטאַנאָוו פּולאַניאַ 2. ער פאַרזיכערט טאַקע אין דער פאַררעדע, אַז „זה ספר אסף אשר עדין לא היה לעולם ולא שזפתו עין אדם מעולם, הנה הקרה ד' אותו לפני“; נאָר באַלד מאַכט ער זיך כלא ידע און רופט אַן דעם משלי אסף „חיבורי“. ער קאָן זיך אָבער דערמיט אויך נישט פאַנוגענען. זיין חולשה צו מיסטיפיקאַציע איז אזוי גרויס, אַז ער שיקט פאַראויס דעם „משלי אסף“ אַ, הסכמת הגאונים מיט חתימות פון פינף רבנים; און די גאַנצע הסכמה איז בלויז אַן אָנשטעל — דאָס האָט זי סאַטאַנאָוו גופא געשריבן. און אָט אין דער דאָזיקער פאַלסיפּיצירטער הסכמה, וואָס לויבט דאָס ווערק ביז אין טאָג אַריין און פאַרזיכערט, אַז „זאת המחברת כלילת יופי לשם ולתפארת, חיקו ממתקים ומליצותיו מנופת מתוקים וכי וכי“ — ווערט, אַגב, אָנגעוויזן, אַז איינגעהילט אין סוד איז דער מחבר פון דעם ווערק און זיין נאָמען איז אומבאַקאַנט. ר' איציק סאַטאַנאָוו פאַרזיכערט אַפילו „שכן מצאה וכן חיתה“, עס ווייזט אָבער אויס, אַז דאָס איז

1 דער ערשטער טייל אין 1788, דער צווייטער—אין 1792.

2 המאסף, ב' VII, 252.

בלווי אן אָנשטעל, און עס איז זייער מעגלעך, אז ר' איציק גופא איז דער פארפאסער, כי ידענו את האיש ואת שיהו".

סאטאנאָוו איז אָבער דאָס אַלץ נאָך ווייניק. נאָך דער דאָזיקער פאַלסיפיצירטער הסכמה גייט ווייטער אַ פאַלסיפיצירטע הקדמה פון סאטאנאָווס פלומרשט אַ פריינד, איינעם אַ יוסף לוצאטו אויס איטאַליע. אין דער דאָזיקער הקדמה, וואָס דער לץ סאַטאַנאָוו גופא האָט זי פאַבריצירט, קלאַנגט זיך דער „איש איטאַליע“ לוצאטו דערויף, וואָס די העברעישע שפראַך איז פאַרגעסן און פאַרלאָזן, און אַפילו אַ טייל פון די „מחברי הספרים המכנים את עצמם בשם חכמים וגאונים“ ריירן און שרייבן „בלעגי שפה ואין בפיחם נבונה“; עס איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס מען קוקט אויף די דאָזיקע מענטשן מיט פאַראַכטונג, און ביי די אומות העולם איז די העברעישע שפראַך פאַררעכנט פאַר „לשון המתה“ — אַ טויטע שפראַך. און ווען ניט איינציקע יחידי סגולה וואָלטן אויפגעהיט אין זייער מויל די העברעישע שפראַך אין איר פולער ריינקייט — אַזי אַכרה לשון הקודש מעמנו, וואָלט פאַרלאָרן געגאַנגען די הייליקע שפראַך ביי אונזער פאָלק, ונשכחה כמת מלב. און איינער פון די דאָזיקע ווייניקע אויסדערוויילטע איז זעלבסטפאַרשטענדלעך איציק סאַטאַנאָוו. ער האָט עס, פאַרויכערט דער „איש איטאַליע“, דערהויבן די העברעישע שפראַך צו איר אַמאָליקער שיינקייט, ער האָט אַנטפלעקט פאַר „העמים והשרים“ אונזער הייליקע שפראַך אין איר גאַנצער פראַכט 1. און גלייך דערביי פאָלגט אַ לאַנג לויב־געזאַנג, וווּ עס ווערן אין געוואָל־דיקע מליצות אויסגעלויבט סאַטאַנאָווס חכמה און מייסטערשאַפט; מיט גרויס פאַטאָס ווערט אויך באַגריסט די גליקלעכע שטאַט סאַטאַנאָוו, וואָס איר נאָמען ווערט געלויבט און געאַכפערט איבער אַלע לענדער און ווייטע אינזלען דערפאַר, וואָס זי האָט דער וועלט געפאַרן איר ווונ־דערבאַרן זון יצחק 2.

1 אויך אין זיין אַריינפיר צום „ספר החיון“ פורט כאַטאַנאָוו אַ פאַר מאָל איבער: לכן הימסנו עלינו להמליץ בעדה (פאַר דער ביכל-שפראַך) ולכפר כבוד תהלתה והודה, למען הראות העמים והשרים כבירה.

2 צַהֲלֵי נְרוֹנֵי יוֹשֶׁבֶת שְׁטָאָב

עֵי גְדֵל בְּקִרְבָּךְ גְּבוּן בַּעַת רַב וְאָב.

לֹו שׁוֹכְנֵי אֶרֶץ יִתְמַלְלוּ בְּמִקְרָיהֶם

אֶז יִאמְרוּ בְּאֵיִם אִישׁ נָאִישׁ יָלַד בְּךָ

וְאַלְיָךְ בְּעֵינֵי לְאִמּוֹר: זֶה יָלַד בְּךָ

כִּי בְּיָצֵק. יִקְרָא לְךָ שֵׁם בְּעֵינֵיכֶם.

דעם אמת מוז מען אָבער זאָגן: יצחק סאַטאַנאָוו איז ממש אַ גאָון פון אימיטאַציע. ער מאַכט נאָך מיט אַ ווונדערבאַרער לייכט־קייט די פאַרשיידנסטע סטילן; ער שרייבט זיין „ספר החיוון“ אין דעם מאַקאַמען־סטיל פון הריוס „תּחכּמוני“, דעם „זוהר תּנינא“ אין דעם אַראַמישן זוהר־סטיל, דעם „משלי אספּה“ אין דער גנאָמיק־פּאַרם פון „משלי“ און „בן־סירא“, די „זמירות אספּה“ אין דעם פּאַטעטישן נוסח פון „תּהלים“. און גלייך דערנאָך שרייבט ער אַ העברעיִש ווערק, וווּ ער לערנט דעם קונץ, ווי אזוי מען קען אין איין טאַג דורכבויערן העכער דריי הונדערט פּערל אויף אַ מאָל, און פּאַשרייבט מיט דער מינע פון אַ מומחה, ווי אזוי צו פּאַבריצירן אַלערליי ליקערן און געטראַנקען.¹ אין דעם אַלץ ווערט טאַקע באַוווּן גרויסע שפּראַך־מייסטערשאַפט, נאָר אין דער דאָזיקער פּילייטיקייט ליגט אָבער אויך סאַטאַנאָוו־שוואַכקייט. דער מאַן מיט די פּיל מאַסקעס האָט ניט זיין אייגענעם פּרצוף, דער אימיטאַטאָר פון פּיל סטילן האָט ניט ביי זיין גאַנצער שפּראַך־עשירות זיין אייגענעם נוסח; אונטער אַלע זיינע רייכבאַפּוצטע און פּילקאָלירנדיקע געווענטער פּילט זיך ניט זיין אייגענער מהות, זיין זעלבשטענדיקע אינדיווידואַליטעט. בלויז זיין „משלי אספּה“ מאַכט צווישן זיינע פּיל־צאָליקע ווערק² אַ געוויסע אויסנאַמע. דאָס דאָזיקע ווערק איז ניט בלויז אַן אימיטאַציע פון דעם ביבלישן ספר „משלי“, נאָר אַ זעלב־שטענדיקע קונסט־שאַפּונג, ביי וועלכער דער פּאַרפּאַסער האָט אויסגע־גוצט דעם קאַנאָניזירטן קלאַסישן גנאָמען־סטיל. מיר האָבן פּאַר זיך ניט קיין פּשוטע נאָכמאַכונג, נאָר אַ קרובישן צוזאַמענקלאַנג, אַן איבער־דיכטונג. אַ טיפּער קענער פון דער תּלמודישער ליטעראַטור, האָט דער גייסטרייכער און שאַרפּזיניקער סאַטאַנאָוו איינגעזאַפּט אין זיך די פּאַלקס־פּיקחות, וואָס איז אָנגעזאַמלט אין דעם תּלמוד און מדרשים, און אויך אין דעם מויל פּונם פּאַלק, און דאָס מיט גרויס מייסטערשאַפט איבערגעגעבן אין די געטאַקטע און געמאַסטענע פּאַרמען פון די ביבלישע גנאָמען און מוסר־השפּלם.

1 זע פּראַנץ דעליטש, ציט וו. 115—116.

2 עס איז אויסער ספק, אז אויסער סאַטאַנאָוו פּאַרעפּנטלעכטע ווערק זיינען נאָך אייניקע זיינע אַרבעטן געפליבן אין מאַנוסקריפּט. אויפן לעצטן בלאַט פון נחמן בֶּכש „עין משפט“ געפינען זיך אין דער רשימה פון די מאַנוסקריפּטן, וואָס דער דרוק „חנוך נערים“ האָט בדעה צו פּאַרעפּנטלעכן, פּאַלגנדיקע ווערק פון „דאָקטאָר שענעמאַן“: (1) ירושלים, ובו י"ב שערים נקובים בשמות כשמות שבטי יה, יחקור על ה:פש וכוחותיה; (2) הר ציון, שו"ת מחקריות ומכתבים ומליצות. עס איז קלאַר אז אונטער דעם דאָקטאָר שענעמאַן איז באַהאַלטן יצחק סאַטאַנאָוו.

אָבער אין דעם דריטן טייל פון דעם דאָזיקן ווערק, אין דעם זמירות אסר, וואָס איז געשריבן לויט דעם מוסטער פון די תהלים געזאנגען — פעלט דער דאָזיקער האַרמאָנישער צוזאַמענקלאַנג. דעם שכלדיק איבערגעשפיצטן פאַרפאַסער, דעם וויצלינג און אימיטאַטאָר, איז שווער אַריינצודרינגען אין דער רייכער עמאַציאָנעלער וועלט פון די תהלים-דיכטער, זייער רעליגיעזער פאַטאָם און לירישע השתפכות הנפש אין אים פרעמד און ניט דערגרייכבאַר. אין די ביי די תהלים-זינגער אַנטלענע פאַרמען גיט ער איבער די סענטענצן און מסקנות פון די ראַציאָנאַליסטיש-געשטימטע דעיסטן אויס יענער צייט; ער דערציילט אין זיינע תהלים-געזאנגען וועגן די דערגרייכונגען פון דער מאָדערנער אַסטראָנאָמיע, ווייזט אָן, אז די זון שטייט אין דער מיט און אַרום איר באַוועגן זיך די פלאַנעטן (אתה הצבת שמש ומאור בתוך וסביבותיו ארצות יחוגו וינעו על עבריו מסביב), 1 און געפינט אַפילו פאַר פאַסיק אַריינצושטעלן אין איינער פון זיינע „תהלה לאסר“ אזא געשמאַקלאָזע ראַציאָנאַליסטישע פראַזע, ווי: „מדע אל מדע יביע אומר ותבונה אל רעותה תמרא להודיע שמך לרורשיך“ 2. און עס קלינגט ממש ווי חוצפה, בעת אין דעם פאַראַוויסגעשיקטן לויב-ליד, וואָס זאָל פלומרשט האָבן פאַרפאַסט ווידער אַן איטאַליענער, אַ געוויסער זרחיה ׳ן מסעוד, נאָר שטאַמט אין דער אמתן פון סאַטאַנאָווס פּעדער — ווערט דער פאַר-פאַסער פון „זמירות אסר“ געגליכן צו דער זון, וואָס האָט מיט אירע ליכטיקע שטראַלן פאַרטריבן די פינסטערניש, וועלכע האָט געהערשט אויפן געביט פון מליצה און פאַעטיק 8, און זיינע לידער ווערן גלייכגע-שטעלט צו די שירים פון דוד מלך ישראל 4. בלויז אין זעלטענע פאַלן, בעת סאַטאַנאָוו נוצט אויס אין זיינע „זמירות“ מעטאַפאָרן און פאַרגלייכונגען אויס דער מיטלאַלטערלעכער מיסטיק, ווי צום ביישפּיל, אין דעם זעקס און דרייסיקטן קאַפיטל, ווו עס ווערן באַוונדערט די געטלעכע געשריפטסן, וואָס זיינען אויף אייביקע דורות אין דעם וועלטאַל

1 זמירות אסר, קאפ. 6.

2 דערטן, קאפ. 8, 17.

8 אַדמָה לְצֵאת הַשָּׁמֶשׁ בְּבִיבְרָה לְאוֹר
 כִּי חָשַׁךְ קִסְתָּה מְלִצְחָה וְצִחֹת אַפְלָה
 ד' דַּבַּר וַיִּקְרָא יִצְחָק, וַיְהִי אֹר.
 4 זַען לְשִׁירֵי דָוִד דָּמוֹ שִׁירֵיךָ
 אֲשֶׁר מֵאֵן וּמִקֶּדֶם וְצָרוֹם כְּאִישׁוֹן.

איינגעקריצט, — באקומען זיך פאָעטישע בילדער, וועלכע האָבן דורך דעם טרוקענעם ראַציאָנאַליסטישן אַטעם זייערע באַרנן ניט פאַרלאָרן. סאַטאַ-נאַווס ראַציאָנאַליסטישע טענדענץ ווערט נאָך מער בולט אין דעם ברייטן „ביאור“, וועלכן ער האָט געשריבן צו זיין „זמירות אסף“, לויט דעם מוסטער פון די „ביאוריסטן“ אויס זיין דור. אויף דעם זעלבן אופן פרוווט ער אויך צו ראַציאָנאַליזירן די יידישע קבלה און דעם קאַמפּענדיום פון דער יידישער מיסטיק — דעם זוהר 1, צו וועלכן ער באַציט זיך פריינדלעך און שיצט אים אפילו פאַר די אָנפאַלן פון יעקב עמרן 2.

סאַטאַנאַוו האָט אויך איבערגעדרוקט פרעמדע ווערק, אַלטע און נייע, ווי אַריסטוס „ספר מדות“, דעם „פּווריי“, עמנואל הרומים „מחברות“, אפרים לוצאַטוס „אלה בני הנעורים“ א״נ. דער לייכטיניקער סאַטאַ-נאַוו האָט אָבער ניט געהאַט דאָס דערצו נייטיקע אחריות-געפיל פון אַן ערנסטן וויסנשאַפטלער; דער טעקסט איז אין זיינע אויסגאַבן איבערגעדרוקט זייער נאַכלעסיק, ניט זעלטן פאַרגרייזט און מיט בלויון; און זיין באַדייטנדיק יינגערער בן-דור, מענדעלסזאָן-האַמבורג, איז ניט אינאָ-גאַנצן אומגערעכט, בעת ער רופט אָן סאַטאַנאַוו אין זיין „פני תבל“ (ז' 252) „חכם להרע ולהיטיב“, און כאַראַקטעריזירט זיינע אויסגאַבן מיט פאַלגנדיקע בייזע ווערטער: „כל הספרים הישנים אשר הוציא מלאים שגיאות וטעויות וחסרות, וגורע ומוסיף מדליה ונתן בדברי המחבר את דבריו הפוזבים... ועליו נאמר: עושה מלאכת ד' ברמיה“ 8.

מיר האָבן שוין פּרענער אָנגעוויזן, אַז ביי סאַטאַנאַוו זיינען זיינע מיסטיפיקאַציעס געווען בלויון לַצנות און קונדשישער שפיל. ער האָט געהאַט גרויס נחת-רוח דערפון, וואָס ער נאַרט אָפּ דעם נאַיוון לייענער און פירט אים ביי דער נאַז. אַ גאַנץ אנדערן כאַראַקטער טראָגן שוין אָבער די מיסטיפיקאַציעס און פאַרשטעלענישן ביי סאַטאַנאַוו פריינד

1 זע זיין „זוהר הנינא“ און אויך דעם „ביאור“ צום פינפטן קאַפּ. „זמירות אסף“.

2 זע די שלוסבלעטער פון זיין „הולך תמים“. אין זיין „אמרי בינה“ שרייבט סאַטאַנאַוו וועגן זוהר: זה ספר „הזוהר“ גדול ורחב ידיים, שם רמז ואין מספר לידיעות האלהיות, אשר על יסודי הזושכל האמיתי בנויים... אשר ידברו בסוד אלוה בית-שאת ויתר עז ממה שדברה החקירה כי כבודע למי שהשקיף עליהם בהשכל ודעת פנימיות כונתם על אמיתתם והרברים עתיקים (דאָרטן, דף י"ב, עמ' א').

3 אַלע עלטערע ווערק, וואָס ער (סאַטאַנאַוו) האָט פאַרפּענטלעכט, זיינען פול מיט גרייזן און בלויון, ער וואַרפט אַרייס אין גיט צו זיין אייגנס, אין די רייד פונם פאַרפאַסער מיטש ער אַרײַן זיינע ליגערישע רייד, און אויף אים זאָגט דער פּסוק: עושה מלאכת ד' ברמיה.

און מיטהעלפער, שאול בערלין, דאָ האַנדלט זיך שוין ניט וועגן שפּיל און קונדסישע שטיק, — מיר האָבן דאָ צו טאָן מיט אַ פאַרביסענעם, אָבער שוואַכמוטיקן קעמפער, וואָס באַנוצט זיך מיט פאַלסיפּיקאַציעס ווי מיט אַ קאַמף-מיטל, בכדי אָנצופאַלן אויפן קעגנער פון אונטער אַ פאַרבאָרגענעם ווינקל, ניט מיט אַ פּריי-אויפגעדעקטן געזיכט, נאָר פאַר-שטעלטערהייט, אונטער פאַרשיידענע מאַסקעס און מיט אַ באַהאַלטענעם און פאַרגיפטעטן געווער.

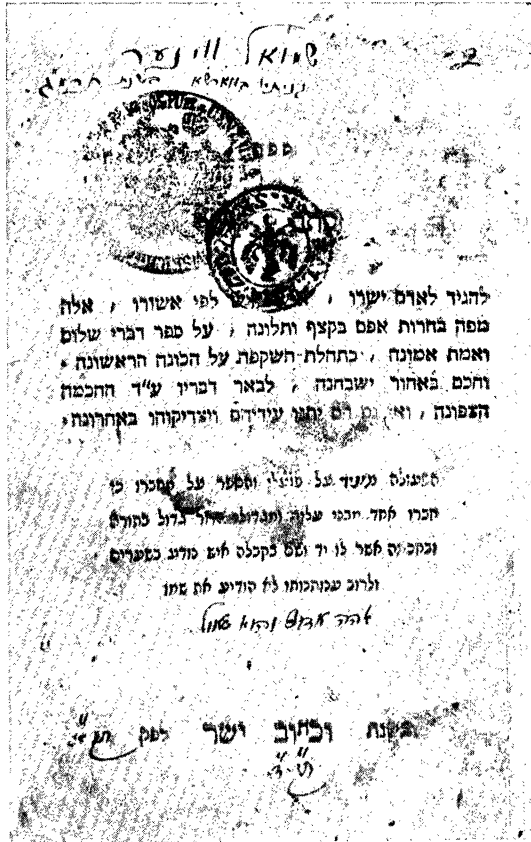
שאול בערלין איז געווען דעם בערלינער אב"ד, צבי הירש לעווינס, אַ זון. רייך באַגאַבט פון דער נאַטור, האָט שאול בערלין צו 18 יאָר באַקומען סמיכה אויף רבנות, און אין אַ צייט אַרום איז ער געוואָרן רב אין פּראַנקפורט דאָדער. אין בערלין און אין ברעסלוי, וווּ עס האָט געוויינט זיין שווער, האָט דער יונגער תלמודיסט זיך באַקענט מיט די אָרטיקע „משפּילים“ און איז באַלד „נתפּקר“ געוואָרן. פאַרבאָרגענער-הייט איז ער געווען איינן דעה מיט די „אויפקלערער“ און, ווי וואָלפּסזאָן און זיינע מיטהעלפער, אזוי איז אויך בערלין געווען איבערצייגט, אז די רבנים האָבן עס דער עיקר גורם געווען, וואָס דאָס יידישע פּאָלק איז געבליבן אזוי פאַרווילדעט און אָפּגעשטאַנען. אַ פאַרביסענער שונא פון די רבנים, האָט ער אָבער ניט געהאַט דעם מוט אָפּן אַרויסצוטערעטן קעגן זיי. ווי אריה די מדינה בשעתו, אזוי פרווט אויך בערלין, זיצט-דיק אַליין אויפן רבנות-שטול, אונטערגראָבן פאַרבאָרגענערהייט די יסודות פון דעם אים פאַרהאַסטן לאַגער. ער, דער כאַראַקטערלאָזער און וואַקל-מוטיקער, גלויבט, אז אין אַ אידענשן קאַמף קאָן מען לייכטער בייקומען דעם שונא ניט אין אָפּענעם קאַמף, נאָר דורך באַהאַלטענע אונטערוועגן און פאַרמאַסקירטע אָנפאַלן...

זיין ערשטער אַרויסטריט איז פאַרבונדן מיטן קאַמף, וואָס ס'האָט אויסגעבראַכן מצד די אָרטאָדאָקסישע רבנים נאָכדעם ווי ס'איז דערשינען וויזיעלס אויפרוף „דברי שלום ואמת“¹. שאול בערלין שרייבט אַ בייסנדיקן פאַמפּלעט „כתב יושר“ (1784)², ער האָט אָבער ניט דעם מוט אים צו פאַרעפּנטלעכן³, — ער צירקולירט בלויז אין האַנטשריפטן,

1 זע אייבן קאַפ' 3.

2 דער פּולער שער-בלאַט: ספר כתב יושר. להגיד לאדם ישרו, איש איש לפי אשרו, אלה מפה בחרות אדם בקצה ותלויה על ספר דברי שלום ואמת אמונה, בתחלת השקפה על הכונה הראשונה, והכס באחור ישבחנה, לבאר דבריו ע"ד החכמה הצפונה, ואז גם הם יתנו עידיהם ויצדיקוהו באחרונה.

3 אייניקע ביבליאָגראַפֿן וויין על-פי-טעות אָן, אז בערלינס פאַמלעט איז געדרוקט געווען אין 1784. בן-יעקב פאַרויכערט אַפּילו, אז דער „כתב יושר“ איז

דער „שער-בלאש“ פון שאול בערלינס, „כתב יושר“ פון אויבן דער אוטאגראף פון דעם ביבליאָגראַף שמואל ווינער.

און ערשט נאך זיין טויט האָבן אים זיינע בערלינער פריינד אָפגעדרוקט (1794), אָבער אַלץ אַן דעם פאַרפאַכערס נאָמען.

די שפראַך פונם „כתב יושר“ איז ערטערווייז צו מליצה הדיק, לויט דעם ביי די בעלי „המאספים“ אָנגענומענעם נוסח, דאָך פילט זיך אין דעם דאָזיקן פאַמפלעט אַן אויסגעשפראַכענע ליטעראַרישע באַגאַבונג, עס איז פאַקטיש די ערשטע סאַטירע אין דער ניי־העברעאַישער ליטעראַטור. די פאַרבן זיינען, אמת, צו געדיכט, עס פילט זיך די בייזוויליקע פיינד־לעכע האַנט פון אַ קאַריקאַטוריסט, — מען קען אָבער ניט לייקענען, אַז די דאָזיקע האַנט איז אַ געניטע און אַ פעיקע. דער פאַרפאַסער מאַכט זיך כלומרשט פאַר אַ פּם. ער האָט געהערט זאָגן, אַז עפעס איינער פון די אויפגעקלערטע, נפתלי ווייזל, האָט אָנגעשריבן אַ „גאַטלאָז־אַפיקורסישן ספר“, ער האָט אָבער ניט געהאַט די מעגלעכקייט זיך מיט דעם דאָזיקן ספר צו פאַקענען, — האָט ער זיך דערפאַר געווענדעט מכות דעם צו אַ מלמד אויס פוילן, וואָס האָט דאָ אַ קנעלונג און לערנט תורה מיט יידישע קינדער; דערנאָך האָט ער געהאַט אַ שמועס מיט אַ „גדול בישראל“, אַ רב און אב"ד, ער פרוווט אויך ביי אים זיך דערוויסן, מיט וואָס האָט עס זיך אזוי פאַרזינדיקט דער מחבר פון „דברי שלום ואמת“. דער פאַרפאַסער באַנונגט זיך ניט דערמיט, וואָס ער שטעלט אַרויס די דאָזיקע „מורדי אור“ און קעגנער פון זעלכע־ס איז רעפּאַרמען אַלס אומוויסנדיקע, באַרווילדעטע און אומגעלומפערטע נאַרישע בטלנים. ער לאַכט אויך אַנג אורחא אָפּ פון דעם גאַנצן טראַדיציאָנעלן לעבנס־שטייגער מיט זיין אומבאַהאַלפּענער אַלטפּרענקישקייט און זיין אָפּגע־לעבטן וועלט־באַנעם. בעת ער קריטיקירט שאַרף דעם אַלטן סדר הלימוד אין די יידישע חדרים, פלייסט זיך אויך דער פאַרפאַסער אויפצורעקן פאַרן לייענער, ווי ווייט ס'איז שעדלעך פאַר דער נאַרמאַלער אַנטוויקלונג פון דעם יונגן דור דער רבנישער פּלפּול מיט זיין אָפּגעריסנקייט פון די רעאַלע לעבנס־פאַדערונגען. אויך אין די מקובלים שליידערט דער פאַר־

דערשינען גלייכצייטיק אי אין פראַנקפורט אי אין לעמבערג. לאַנדסהוט האָט אָבער דערווייזן (תּלדות „אַנשי סם“, 105), אַז די דאַטע „וכתוב ישר ווייט בלויז אַן דעם יאָר, ווען דער פאַמפלעט איז פאַרפאַסט געוואָרן, פאַרעפנטלעכט האָט מען אים אָבער ערשט נאָכן פאַרפאַסערס טויט. דערויף ווייזט אויך אַן גאַנץ באַשטימט דער רעצענזענט אינם „המאסף“ (באַנד VII, 271): מחבר הספר הזה נעלם מעיני הקורא פי לא הודיע את שמו בשער ספר, אַךּ המבקר ידע אותו כי הוא גדול מגיולי הדור והוא היה רב וגאון ואב"ד וחכם גדול. הוא חבר הספר הזה בעת המחלוקות ולא נתנו להביא לרפוס כל ימי חייו כי ירא לנפשו פן בחרם יצאו לקראתו כאשר עשו לו כבר בספר אחר אשר חבר למען אהבת האמת... אַךּ עתה כי גוע הצדיק ונאסף אל עמיו בעיר לונדון הכירה וגדול הכבוד אשר עשו לו במותו יותר מבחיייו...

באסער זיינע סאטירישע פּיילן, מאַכט חוּק פּון די קפּלה-ספּרים מיט זייערע סודות און „כּוּזין דּוּזין“; און דאָס אַלץ פּאַרשטעלעטערהייט, מיט אַ פּמעוואַטן פּנים פּון אַ „שאינו יודע לשאול“. פּלוין אין די שלום-שורות וואַרפט דער פּאַרפּאַסער אַראָפּ די מאַסקע, פּאַגריסט ווינזלען אין הויכע מליצהדיקע פּראַזן און לויבט שטאַרק זיין מוטיק אַרויסטרעטן אין נאָמען פּון אמת און בילדונג 1.

דער דאָזיקער פּאַמפּלעט האָט אָבער ניט אויף לאַנג געשטימט: די קאַמפּלוט ביי דעם אַפּיקורסישן רב. ער האָט פּאַרטראַכט אַ נייעם אויפּטו, וואָס האָט געוואָלט אין דעם פּיינדלעכן לאַגער מאַכן דעם געוואַלדיקן רושם פּון אַ פּלוּצלינג עקספּלאָדירטער פּאַמבע. איינער פּון די באַדייטנדיקסטע רבנים פּון יענער צייט איז געווען דער רב הפּולל פּון די דריי קהילות אַלטאָנע — האַמבורג — וואַנדסביק, רפּאל כּהן. ער האָט זיך קונה-שם געווען אין דער רבנישער וועלט ניט פּלוּז מיט זיין ריטועלן חיבור „תּורת יקותיאל“ (בערלין, 1772), נאָך אויך מיט זיינע מדות טובות. און איידעלן כאַראַקטער. אים זיינען געווען פּרעמד זייטיקע פּניות, ער האָט ניט געוויסט פּון נשיאות פּנים, און אין אַלע זיינע האַנדלונגען האָט ער באַצוועקט רק אמת און גערעכטיקייט. ער איז אָבער געווען אַן איבער-צייגטער אַרטאָדאָקס, ניט געוואָלט זיך רעכענען מיט די פּאַדערונגען פּון דער נייער צייט, און ווען עס איז דערשינען מענדעלסאָנס תּורה-איבער-זעצונג, איז ער געווען, ווי מיר האָבן שוין פּריער אַנגעוויזן (זע אויבן זייט 59), איינער פּון אירע אַנטשיידנסטע קעגנער. אַדאַנק זיין גרויסן מאַראַלישן אויטאָריטעט איז דער דאָזיקער אַרטאָדאָקסישער רב, וואָס האָט ניט געוואָלט וויסן פּון קיין שום קאָמפּראַמיסן, געווען אַ זייער געפּערלעכער קעגנער. דערפּאַר איז ער געווען באַזונדערס געהאַסט פּון די „אויפּקלערער“. שאול בערלין, וואָס האָט אין שווער-וואַגיקע סטראַפּן באַזונגען מענדעלסאָנס חומש-אויסגאַבע 1 און זיין תּהלים-איבערזעצונג, האָט דערפּאַר דעם דאָזיקן עקשנותדיקן קעגנער אויסגענוצט אַלס ציל-ברעט פּאַר זיינע פּאָלעמישע אַנפּאַלן.

אונטער אַן אויסגעטראַכטן נאָמען — עובדיה בן ברוך איש פּולניא — שרייבט ער אַ שאַרפּן פּאַמפּלעט „מצפה יקותיאל“ קעגן רפּאל כּהנס „תּורת יקותיאל“, וואָס איז אַזוי שטאַרק אַנגענומען געווען אין די רבנישע קרייזן. מיט אַ פּאַרביסענעם סאַרקאַזם קריטיקירט בערלין דעם

1 גרעסערע אויסגאבן פונם „כתב יודע“ זע בילאגן, נומ' 5.

2 כי זה משה האיש לכבוד ישראל הן כמצנפת על כהן צנופה.
הוי כל צמא בואו—זרשו ספרו וקראו—טעמו וראו—גפת בטובה.

רב הפולק און גדול בישראל און שטרייכט באזונדערס אונטער, אז עס האנדלט זיך דא אייגנטלעך ניט וועגן איין „תורת יקותיאל“, — דער דאזיקער חיבור קאן בלויז דינען אלס קלאָרער באַווייזן, ווי לעכערלעך און אָפגעריסן ס'איז פונם לעבן דער פּלפול מיט אלע זיינע איבערגעשפיצטע אַיינפאלן און פּשטלעך. דער פּאַרפאַסער זשאַלעוועט ניט קיין צוגעשפיצטע פּינלן, בכדי צו איבערצייגן דעם לייענער, אז דאָס ווערק, וואָס ס'האָט אַרויס גערופן אין דער רבנישער וועלט אַזוי פיל התפעלות מיט זיין חריפות און גרויס בקיאות, איז אַ נישטיק שמיר-ווערק און ס'איז „אן עבירה דאָס פּאַפּיר, וואָס דער בעל „תורת יקותיאל“ האָט געפּטרט מיט זיינע נאַרישע בויך-סכרות“. בערלינען איז אָפער דאָס אַלץ נאָך געווען ווייניק. ער האָט, ווי עס שיינט, געהאַט פּערזענלעכע חשבונות מיטן בעל „תורת יקותיאל“. אַ מענטש, וואָס איז געשטאַנען על פּרשת דרכים, וואָס האָט שוין אָנגעוואָרן דעם גלויבן אין דער אַלטער וועלט מיט אירע אמתן, און די נייע וועלט איז נאָך פאַר אים פאַרבליבן די פּרעמדע וועלט; כאַראַקטערלאָז און אָן פעסטן מאַראַלישן באַדן, — איז דער אַפיקורסישער רב, שאול בערלין, ניט איממשטאַנד געווען צו בלייבן אין זיין פּאַלעמיק אויף דער פּרינציפּיעלער הויך פון ריין געזעלשאַפטלעכע פּראָבלעמען און תביעות. די שטראָפּנדיקע בייטש פון סאַטירע טוט ער דערפאַר פאַר-בייטן אויף דעם שמוציקן פענזל פון אַ פּאַסקווילאַנט. דער מאַראַליש-ריינער און רעכטהאַפטיקער רפּאל כהן ווערט באַשולריקט אין די שענד-לעכסטע עבירות: ער איז אַן אוהב שוחד און אויס פּערזענלעכע חשבונות טוט דער דאָזיקער גדול בישראל און אב"ד מתיר מאַכן אַזאַ האַרבן איסור ווי „לקיחת שוחד“ און ווייזט אַרויס „עזות גדולה וקלות ראש באסורי נבילה“. מיט פאַרגלאַצטע אויגן און מיט אַ פאַרפּומט פנים רופט אויס דער פּאַמפלעטיסט: „איך שווער ביי גאָט, אז ער (דער בעל „תורת יקותיאל“) איז ווערט, די חכמי הרור זאָלן אויפדעקן זיין גאַנצע שאַנד פאַר די אַלע מעשים, וואָס ער האָט דאָ אָפּגעטאָן. אויף דריי עבירות האָט ער עובר געווען: ער טוט די אויגן פאַרבלינדן, ער באַגאַנבעט אַנדערע כּחברים און צירט זיך אויס אין פּרעמדע קליידער, און איז מיט זיינע פּסקים אַ מאַכיל טרפות“. און אין אַזאַ סטיל איז געשריבן דער גאַנצער „מצפה יקותיאל“.

פאַרעפּנטלעכן און פאַרשפּרייטן דעם דאָזיקן פּאַמפלעט האָבן מיט געהאָלפּן בערלינגס צוויי פּריינד: דוד פּרידלענדער און איציק סאַטאַ נאָוו. יעדער פון זיי האָט דאָ געהאַנדלט אויס באַזונדערע טעמים: דוד פּרידלענדער — אלס פאַרביסענער שונא פון די אַרטאָדאָקסישע רבנים, דער לייכטזיניקער סאַטאַנאָוו — אויס ליבע צו מיסטיפיקאַציע, צו שפּילן

מיטן לײענער אין באהעלטעניש און נארן אים מיט מאַסקאַראַדן. אָט די צוויי מיטהעלפער האָבן אָפגעדרוקט דעם „מצפה יקותיאל“ (אין 1789) אין דער דרוקעריי פון „חנוך נערים“, ווו סאַטאַנאָוו האָט דעמאָלט געאַרבעט. די אַרויסגעבער זאָגן עדות אין אַ ספּעציעלער קהדמה אויף דעם פּלומרשט אומבאַקאַנטן מחבר, אַז זיי קענען אים אַלס „אוהב חכמה“ און „מודע לבינה“. זיי נאָר דאָס ווערק איז פון דרוק אַרויס, האָבן די אַרויסגעבער גלייך צעשיקט עקזעמפּלאַרן פיל אָנגעזעענע רבנים, צווישן זיי אויך, פרי אָפּצווענדן דעם מינדסטן חשד, זעס פּראַנקפורטער רב, שאול בערלין, און זיין פּאָטער, דעם בערלינער רב; דערצו אויך דעם ווילנער גאון און דעם „בעל הריב“ גופא, דעם רב הכולל רפאל הכהן. דאָס טוען זיי פּלומרשט אַויס ליבע צום אמת: זיי ווילן, אַז די גדולי הרור זאָלן פּסקען, ווער פון די צוויי רבנים איז גערעכט: צי דער בעל „תורת יקותיאל“, צי זיין בר פּלוגתא מיט זיין שאַרפּער קריטיק.

דער פּאַמפּלעט האָט געמאַכט אַ געוואַלדיקן רעש אין דער רבנישער וועלט, אַ באַזונדערס גרויסן רושם האָט ער געמאַכט אין האַמבורג. די קהילה איז געווען שרעקלעך אויפגעבראַכט אויף דעם אומבאַקאַנטן פּאַמפּלעטיסט, וואָס האָט געהאַט די עזה מבזה צו זיין אין אַזאַ חוצפהדיקן טאָן זייער פון אַלעמען הויך-געאַכטן רב הכולל. דער בית-דין צרק פון די דריי שכנותדיקע קהילות האָבן גלייך אַרויסגעטראַגן דעם פּסק, אַז מען זאָל דעם פּאַסקווילאַנט אַריינלייגן אין חרם, דערקלערן וועגן דעם אין דער גרויסער שול „אחר קריאת התורה“ און זיין חיבור פאַרברענען און פאַרניכטן מיט „בזיון גדול“¹. אויך אין בערלין האָט מען דעם „מצפה יקותיאל“ פאַרברענט אויפן אַלטן שול-הויף, און פיל רבנים זיינען שאַרף אַרויסגעטראַטן קעגן זיין פאַרפּאַסער, ניט אַנרופנדיק אים אָפּן ביים נאָמען, נאָר פיל האָבן געוואַסט, ווער ס'איז באַהאַלטן אונטער דער מאַסקע פון עובריה בן ברוך איש פּולניא. אַנדערע ווידער האָבן דעבאַטירט די פּראַגע, צי קען מען זיך באַנוצן מיטן געווער פון חרם, ווען עס זיינען דאָ אַריינגעמישט ריין פּערזענלעכע מאַטיוון². דער בעל דבר אַליין, שאול בערלין, האָט זיך אויך אַריינגעמישט אין מחלוקת; ער האָט פאַרעפנטלעכט אַ ספּעציעלע שו"ת³, אין וועלכער ער שפּילט פּלומרשט דעם זייטיקן בורר, און זאָגט אַרויס

1 זע בערנפעלד, דור תשובות, II, 72.

2 אַלע פּרטים וועגן דעם דאָזיקן וויכוח מיט די דערצו געהעריקע דאָקומענטן זיינען פאַרעפנטלעכט דורך לאַנדסהוט אין „תולדות אנשי שם“, 87—99.

3 די בראַשור האָבן מיר ניט געזען, מיר ווייסן וועגן איר בלויז לויט די ציטאַטן, וואָס בערנפעלד ברענגט אין זיין ציט. וו., II, 72—73.

אַלס רב בישראל זיין מיינונג, אז די רבנים פון האַמבורג און אַלטאַנאַ האָבן ניט געהאַט דאָס רעכט אַריינצווואַרפן אין חרם דעם בעל „מצפה יקתיאל“, עובדיה בן ברך. אויך אין „המאסף“ 1 האָט ער פאַר-עפנטלעכט דעם ענטפער, וואָס ער האָט באַקומען אויף זיין אָנפראַגע וועגן דעם זעלבן ענין פון דעם פראַגער רב יחזקאל לאַנדוי. עס איז אויך אויסער ספק, אז בערלין איז דער פאַרפאַסער פון דעם אין „המאסף“ פאַרעפנטלעכטן 2 „וויבוח שני רעים זרח ופרץ“ — אַ שמועס צווישן צוויי חברים וועגן דער מחלוקת, וואָס דער „מצפה יקתיאל“ האָט אַרויס-גערופן; און אויך דאָרטן ווערט אָנגעוויזן, אז די האַמבורגער רבנים האָבן ניט געהאַט קיין שום רעכט אַריינצווואַרפן אין חרם דעם פאַר-פאַסער פון „מצפה יקתיאל“ 3. עס איז אויך העכסט וואַרשיינלעך, אז בערלין איז אויך דער פאַרפאַסער פון דער אין „המאסף“ גערוקטער 4 זייער שאַרפער קריטיק קעגן רפאל כהנא צווייט ווערק — דעם מוסר-ספר „מרפא לשון“. דערויף זאָגט עדות ניט בלויז דער זייער שאַרפער און קריגעריש-פיינדלעכער טאָן, אין וועלכן ס'איז געשריבן דער דאָזיקער לאַנגער אַרטיקל, נאָר אויך דער פאַקט, וואָס דער רעצענזענט דערמאָנט יעדעס מאָל דעם אינצידענט מיט „מצפה יקתיאל“. ער קאָן ניט מוחל זיין דעם האַמבורגער רב הכולל, וואָס יענער האָט ניט געוואָלט מודה זיין, אז דער גאון בעל „מצפה יקתיאל“ איז גערעכט און האָט אים נאָך „מיט גרויס צאָרן גערודפט“. יעדעס מאָל דערמאָנט דער רעצענזע-זענט די מעשה מיטן חרם און קאָן ניט פאַרגעסן אין דעם „אשר עשה המוכיח הזה לאיש ריבו איש צדיק וישר, איש מפורסם וגדול ממנו בתורה ובחכמה וביראת ד' אשר קנא קנאת ד' צבאות והודיע שגגות וזדונות המחבר הזה אשר שנה בספרו הקודם אשר נקרא בשם „תורת יקתיאל“ וכבר הודה כל איש תורני לרברי המקנא ויאמר כי האמת אתו“ 5.

דער דאָזיקער „איש צדיק וישר אשר קנא קנאת ד' צבאות“ האָט זיך אָבער נאָך אַלץ ניט געוואָלט באַרוקן, און נאָך בשעת דער מחלוקת וועגן זיין „מצפה יקתיאל“ האָט שאול בערלין שוין פאַרטראַכט אַ נייעם סקאַנדאַל פון אַ פיל גרעסערן פאַרנעם. שוין אין דעם אויבנדערמאָנטן

1 המאסף, תק"ן, 222—223.

2 דאָרטן, תקמ"ט, 261—273.

3 סוף-בל-סוף האָט בערלין גוסא מודה געווען, אז ער איז טאָקע דער

פאַרפאַסער פֿינפֿ פּאַמפּלעט.

4 המאסף, תק"ן, 362—360, וועגן דעם דאָזיקן אַרטיקל זע אויבן ז' 125, 126.

5 דאָרטן, 378.

בריוו, וואָס ער האָט פאַרעפנטלעכט אינם „המאסף“, דערמאָנט ער אגב אורחא, אַז עס געפינט זיך ביי אים אין כתב יד א „ספר נפלא, קובץ תשובות ראשונים ז"ל ורובן להרא"ש ז"ל, וואָס ער האָט פדעה צו פאַרעפנטלעכן מיט זיינע אייגענע הגהות, וועלכע טראָגן דעם נאָמען „פסא דהרסנא" 1. דאָס דאָזיקע ווערק איז טאַקע אין דריי יאָר אַרום דערשינען (1793) אין דער זעלבער „הנוך נערים" דרוקעריי אונטערן נאָמען „שו"ת בשמים ראש". אויפן שער-בלאָט ווערט אנגעוויזן, אַז געזאַמלט האָט די שו"ת א בן-דוד פונם בעל „בית יוסף", איינער מיטן נאָמען מוהר"ר יצחק די מולינא ז"ל. אין דער קורצער הקדמה דערציילט דער דאָזיקער זאַמלער די מולינא, אַז נאָכדעם ווי מען האָט אים פון זיין היים פאַרטריבן, האָט ער זיך דערלאָנגט קיין אַלכסנדריה, און דאָרטן האָט ער אין אַ ביבליאָטעק פון אַ רייכן מעצענאַט געפונען אַ דיקן באַנד — דעם רא"ש שם שו"ת. נאָכדעם ווי ער האָט זיך גרינדלעך פאַקאָנט מיט דער דאָזיקער זאַמלונג, האָט ער זיך איבערצייגט, אַז עס זיינען דאָרט פאַראַן אַ סך תשובות, וועלכע טראָגן דעם רא"ש שם נאָמען און אויך אַ טייל אָן זיין חתימה, וואָס זיינען ביז איצט געבליבן אינגאַנצן אומבאַקאַנט. מיט דער דערלויבעניש פונם מעצענאַט האָט ער, די מולינא, די דאָזיקע שו"ת אָפּפאַפּירט אין אַ פאַזונדערער זאַמלונג, מיט דער דעה זיי דערנאָך צו פאַרעפנטלעכן אין ווענעדיק. דער בעל הגהות, ד"ה, שאול בערלין, זוייט פון זיין זייט אָן, אַז ער האָט דעם מאַנוסקריפט, וואָס איז געשריבן אין ספרדישן כתב, געזען ביי אַ טערקישן יידן חיים ב"ר יונה דאבי אין דער שטאָט קאָזאַל (פיעמאָנטער געגנט), און יענער האָט אים דערלויבט אָפּשצורייבן דעם כתב-יד, נאָר בתנאי, אַז ער, בערלין, האָט ניט דאָס רעכט דעם מאַנוסקריפט צו פאַרעפנטלעכן אין משך פון זיבן יאָר. דער דאָזיקער טערמין איז שוין לאַנג פאַרביי, דערפאַר האָט ער איצט פאַשלאָסן אָפּצודרוקן די דאָזיקע זאַמלונג, וואָס איז בלי ספק אַן אמתער אוצר פאַר דער רבנישער ליטעראַטור, און ער וויל האָפּן, אַז אפילו זיינע קעגנער וועלן אים איצט אויסשטרעקן די האַנט פון שלום אַלס דאַנק פאַר זיין טייערער מתנה.

ניט שלום און דאַנק האָבן אָבער געוואַרט אויף שאול בערלין פאַר דער דאָזיקער אויסגאַבע. באַלד נאָכדעם, ווי דער „בשמים ראש" איז דערשינען, איז פיל אַרויסגעזאָגט געוואָרן דער חשד, אַז די אין „בשמים ראש" געזאַמלטע שו"ת שטאַמען ניט פונם רא"ש, און דער

זאמלער יצחק די מולינא אין לא היה ולא נברא 1 — דאָס אַלץ איז לויטער פאַלסיפיקאַציע מצד דעם אַרויסגעבער שאול בערלין. שוין אין אייניקע חרשים אַרום איז אַרויסגעטראָטן וואָלף לאַנדסבערג מיט אַ קונטרס „זאב יטרוף“, וווּ ער זאָגט אַרום זיין פעסטע איבערצייגונג, אז דער „בשמים ראש“ איז אַ פאַלסיפיקאַציע. דער באַוווסטער ניקלסבורגער רב מרדכי בענעט האָט אויך אָנגעוויזן אין אַ בריוו צו שאול בערלינס פאַטער, דעם אַלטן צבי הירש, אז די שו"ת פון „בשמים ראש“ שטאַמען ניט פונם ראש. „זיי זיינען פונם קאַפּ ביז די פיס לויטער ווונדן און שווערע געשווירן פון זינדיקע נידערטרעכטיקע מענטשן“ 2. אז דער „בשמים ראש“ איז אַ פאַלסיפיקאַציע — אין דעם איז שוין מער ניט מסופק קיין איינציקער קולטור-פאַרשער. דער דאָזיקער פאַקט איז אפילו שרופטלעך פאַשטעטיקט דורך שאול בערלינס פריינד און מיטעלפּער — דורך דוד פרידלענדער 3, און עס געניגט בלויז מיט אַ געוויסער אויפֿ-מערקזאַמקייט דורכצובלעטערן דעם „בשמים ראש“, פּדי עס זאָל גאַנץ קלאָר ווערן, וואָס איינגנטלעך דער פעלשער איז אויסן געווען מיט זיין אפּאַקריפּישן ווערק. אין דעם „מצפה יקותיאל“ שפּילט בערלין דעם שטאַרק-פרומען און באַשולדיקט דעם רב הכולל פון האַמבורג, אז יענער איז אַ „מאכיל טּוֹפּוֹת“; אין דעם „בשמים ראש“ אָבער טרעט בערלין

1 מיר זאָגן אַרויס די השערה, אז יצחק די מולינא איז ניט גינגענצן קיין אויסגעטראַכטע פּערזאָן; דאָס איז בלויז די מאַסקע פּין אַן אנדערן יצחק, אָבער ניט די מולינא, נאָר—די סאַטאַנב און עס איז אפשר ניט קיין צופאַל, וואָס מולינא מאַכט בגימטריא דאָס אייגענע וואָס די סאַטאַנב (127), סאַטאַנאָו האָט בלי ספק מיטגעהאַלפּן שאול בערלין ביים פאַבריצירן דעם „בשמים ראש“, און ניט אומזיסט איז ער אַרויסגעטראָטן מיט אַ פאַרטיידיקונגס-שריפט „הגלוי והחתום“, וווּ ער פּרוּווט דער-ווייזן, אז די שו"ת אין „בשמים ראש“ זיינען ניט קיין געפּעלטשע (זע צייטלין, ציט. ז', 334. די דאָטע איז אָבער דאָרט, ווי עס שיינט, ניט ריכטיק אָנגעגעבן: עס דאַרף שטיין 1794, ניט 1784).

2 ליטעראַטורפּלאַט ד. אַריענטס, 1844, 55: סוף דבר: ראית והנה הראש כּלו תהו ובהו, ובמעט התבונות במליצת מריצת הגיונו ניכר כי לא בא עד הראש, וואולם מקף רגל ועד ראש אין בו מתים, פּצעי אויב וחבורות קָשע מאת אנשים פּועלי און!

3 אויף דעם עקומפּלאַר „כתב יושר“, וואָס איז אויפּגעהיט אין פּרידלענדערס פּיבליאָטעק, געפינט זיך פּרידלענדערס אייגנהעבטיקע אויפּשריפט: „דיא זאטרישע שריפט איזט פּאָן הרב מו"ה שאול ז"ל בן הרב אב"ד מו"ה צבי הירש מפּערלין בייא געלעגענהייט דער פּער-אַלגונג פּאָן ר' הירץ וויזל גשריבן. ער איזט אויך פּרפּאָרט פּאָם „בשמים ראש“, דש ער פיר איין ווערק פּאָן איינעם אַלטען גאַון הערויס-געגעבען.“ פון אַלע קולטור-פאַרשער האָט בלויז איין יאָסט געפּרוּווט דערווייזן, אז דער „בשמים ראש“ שטאַמט טאַקע אויס דעם מיטלאַלטער (זע געשיכטע ד. יודענ-טומס א. זיינע כּעקסען, III, 390—400).

ארויס אלס ראציאנאליסטישער רעפארמפרעדיקער אויס דוד פרידלענע-
דערס חדר.

דער רא"ש, וואָס איז, ווי מיר ווייסן ג, געווען אַן אַנטשיידענער
קעגנער פון וועלטלעכן וויסן, דער דאָזיקער מיטקעמפער פונם קריגערישן
קנאַי אבא מארי — ווערט אין די „שו"ת בשמים ראש" מיט אַמאָל
מגולגל אין אַן „אויפקלערער" אויס דעם סוף 18טן י"ה. גאַנץ אינם
גייסט פון די בערלינער משפּילים דערלויבט דאָרט דער רא"ש נאָלן די
באָרד (שו"ת נומ' 18), פאָרן אום שבת (נומ' 375) און איז אויך מתיר
„יין נסך" (נומ' 36). דער ראש געפינט אויך פאר נייטיק צו וואָרענען,
מען זאָל ניט זיין אַ צו שטאַרקער מחמיר אין קיום המצוות, בכדי ניט געגליכן
צו ווערן צו קיין „חסיד שוטה" (נומ' 115, 118). ער זאָגט אויך אַרויס
צייטנווייז אַזוינע געדאַנקען, וואָס דערמאָנען ניט ווילנדיק דעם אירענע-
גאַנג פון פרידלענדער און נאָך אַזוינע ווי ער. דער שטאַרק אַרמאָדאָקס-
סישער אַשכּנזישער רב, וואָס האָט מיט שטאַלץ דערקלערט די ספרדישע
יידן: אַייערע וועלטלעכע חכמות זיינען מיר ניט באַקאַנט, און איך דאַנק
און לויב גאָט, וואָס ער האָט מיך פון זיי אויסגעהיט, וואָרעם זיי קענען
דאָך, חלילה, אַראָפּפירן אַ מענטשן פון יראת שמים און פון דער הייליקער
תורה" ג, — טרעט אין „בשמים ראש" אַרויס אלס הונדערט-פּראָצענטטיקער
ראציאנאליסט. וויל מען גרינדלעך פאַרשטיין די יסודות פונם יידישן
דת — ליינען מיר אין „שו"ת בשמים ראש" נומ' 251 — מוז מען
דערצו שטודירן די גריכישע פּילאָזאָפיע, ווייל ס'איז דאָך אַ דבר ידוע,
אַז ווער ס'איז ניט גוט בקי אין דער גריכישער חקירה-ליטעראַטור, דער
איז בכלל ניט אימשטאַנד. זיך צו באַשעפּטיקן מיט די דאָזיקע פּראַגן, וואָס
זיינען דער עיקר פון דער תורה און דער אמונה. אַלע זיינען דערמיט
מסכים, אַז בכדי משיג צו זיין די גרונד-יסודות פון אונזער תורה און
אירע מצוות, קאָן מען זיך ניט פאַנוגענען בלויז מיטן פּשט פון דעם
פּיבלישן טעקסט און אויך ניט מיט די פירושים פון אונזערע חכמים,
נאָר מען מוז אויך דערצו פלייסיק שטודירן די פּילאָזאָפישע ספרים פון די
אַומות העולם" 8. „די עיקרי הדת, ליינען מיר ווייטער, דאַרפן זיין צוגע-

1 זע אינזער ווערק, ב' III, 109 א. 11.

2 דאָרטן, 110.

3 „בשמים ראש", דף 76, עמ' א: כי דבר ידוע... כי לא יוכל ללמוד
ידע בענינים האלה כי אם מי שממלא כריסו מספרי היחנים והעמיק העיון בתבונה,
ואף כי הדברים האלה ראשית התירה ועיקר הדת, עם כל זה דבר מוסכם הוא אצל
כולם, כי לא יעמוד האדם על עיקר התורה והמצוות מן השכל אשר יקנה מפשוטי
הכתובים ומדברי רבותינו ז"ל כי אם השכל אשר לומר והורגל בספרי החוקרים מן
האומות.

פאסט צו די פאָדערונגען פון דער צייט. מיר דאַרפן ביי איצטיקע צייטן אָנווענדן אונזער גאַנץ טראַכטן רק צוליבן שלום און אמת, און צו באַפֿעדערן ידועת הבורא און זיינע מעשים, נישט דער מענטש אין צוליב דעם געזעץ באַשאַפן, נאָר דאָס געזעץ פֿאַרן מענטש, און ווען, אַ שטייגער, — פֿאַלערט אונז דער „בשמים ראשׁ“ — מיר קאָנען זיך דענקען, אַז עס וועט אַמאָל קומען אַ צייט, ווען די תורה און אירע מצוות וועלן זיין אומבאַדינגט שעדלעך פֿאַר אונזער אומה און פֿאַר איר קיום, אָדער אַז זיי זיינען שוין מער בשום אופן נישט אימשטאַנד גליק צו ברענגען — דאַרף מען דאָן אָפּוואַרפן פון זיך דעם עול פון דער תורה¹. אַזעלכע געדאַנקען, וואָס עס האָבן זיך ניט דערלויבט אַרויסצואַגן אַפילו די אַרויסטאַטעליקער-ראַציאָנאַליסטן מימוני און דער רב״ג, ווערן אַריינגעלייגט אין מויל פון דעם קאָנאַיש-פרומען אַשכּנזישן רב, ר׳ אשר ב״ר יחיאַל... דער סקאַנדאַל איז געווען געוואַלדיק גרויס. די גאַנצע רבנישע וועלט איז אַרויסגעטראַטן קעגן דעם פעלשער. זיין אייגענע קהילה האָט זיך מיט פֿאַרדרום פון אים אָפּגעווענדעט; בערלין האָט געמוזט פֿאַרלאָזן דעם רבנות-פּאַסטן און עמיגרירן פון דייטשלאַנד. פיזיש און גייסטיק געבראַכט, האָט ער זיך געלאָזט קיין לאַנדאָן, וווּ ער איז באַלד (אין האַרבסט 1794) געשטאַרבן איינזאַם און פֿאַרלאָזן אויפן 54טן יאָר פון זיין לעבן. מאיר יאַזעף, דער איינציקער, וואָס פלעגט אין לאַנדאָן באַזוכן דעם פֿאַראיינזאַמטן בערלין, האָט געפונען אין די קליידער פונם פֿאַרשטאַרבענעם אַ צוואה, געשריבן ניט לאַנג פֿאַרן טויט. די צוואה איז זייער באַראַקטעריסטיש פֿאַר דעם דאָזיקן זאַנדער-באַרן, אין די לעבנסוועגן פֿאַרפֿלאַנטערטן מענטשן. ער בעט, מען זאָל אים מקבר זיין אין די מלבושים, אין וועלכע מען וועט אים געפינען נאָכן טויט, ערגעץ אין אַ וואַלד אָדער אין אַן אַנדער אָרט, נאָר ווייט פון דעם יידישן בית הקברות².

1 בשמים ראש, דף 77, עמ' א': עת לעשות לך הפרו תורתך, ואם ח"ו (חס ושלום) היה אפשר להצטייר כי יגיע זמן שמשפטי התורה ומצותיה יביאו רעה על אומתנו על כללות האומה במחלט, או אפילו רק יהיה מקום להצטייר כי לא יגיע מהם אושׁ- בשום אופן—ופרקנו עולה מעל צוארנו.

2 שום מלבוש שאני לבוש בו לא ישלחו ממני, כי כמו שימצאוני ישרוני ויקברוני באחת היערות, או במקום אשר ימצא להם רק הרוק מקברי בני העם. די צוואה איז פֿאַרעפנטלעכט אין ליטעראַטורבלאַט ד. אַריענטס, 1844, 712—713, איבער-געדרוקט ביי כרמולי אין „העורבים ובני יונה“, 40—41.

אכטער קאפיטל

וויזעלס ביבלישער העלדן-עפאס „שירי תפארת“ — „מעסיפֿדע“ און „מאָזידע“ — פראַנקע מענדעס און זיין „גמול עתליהי“ — יוסף טראַפלאָוויץ און זיין דראַמע „מלוכת שאול“ — „עכטע“ און „פאלשע“ אייפקלערונג — פאמפלעטן און שטרייטשריפטן קעגן די „אויפגע-קלערטע“ — דער אַנאַנימער „עולם חדש“ און נחמן באַראַש „עין משׁט“ — דער בעל „ספר הברית“ קעגן די ראַציאָנאַליסטן. — יהודה ליב מרגליות און זיין אַרויסטריט קעגן מענדעלסזאָנס אידעען. — דער שקלאָווער קרייז און די בערלינער השפלה. — נעוואַכאוויץ און זיין „קול שועת בת יהודה“ — דער גייסטיקער איבערברוך. — פון צייט-ווייליקן שלום צום נייעם פארביטערטן קאַמף קעגן רעאַלן וויסן. — דאָס מיטטישע גרויסע ווונדער.

מיר האָבן אינם פאַריקן קאָפיטל געזען, ווי אזוי די בעלי „המאספים“, די ענטוויאַסטישע פאַרערער פון דער ביבל=שפראַך, האָבן פיל זיך פאַר-נומען מיט פילאָלאָגישע שטודיען און געשטעלט זיך פאַר אַ ציל צו „אַנטפלעקן די שיינקייטן פון דער העברעיִשער שפראַך פאַר אַלע אַנדערע פעלקער“. נאָר דווקא די „שיינקייטן“, וואָס די בעלי המאספים האָבן געפרוווט שאַפן אין דער ביבל=שפראַך, זיינען, מיט זייער זעלטענע אויס-נאַמען, געווען פון גאַנץ קנאַפן ווערט. איינער פון די דאָזיקע פרווון, און טאַקע פון אַ גאַנץ ברייטן פאַרנעם, מוז גאַנץ ספּעציעל באַהאַנדלט ווערן, ווייל ער האָט געהאַט אַ באַדייטנדיקע השפעה אויף דער יונגער ניי-העברעיִשער ליטעראַטור. דאָס ווערק געהערט דעם „ארי שבחבורה“, דעם אונז שוין גוט=באַקאַנטן בעל „דברי שלום ואמת“, נפתלי הערץ וויזעל. ווען די גרינדער פון דעם „מאסה“ האָבן זיך געווענדעט צו דעם דעמאָלט כמעט זעכציק=יאָריקן וויזעל, ער זאָל באַשיינען די נייע צייט=שריפט מיט זיינע לידער, האָט יענער מיט עניוות אַנגעוויזן, אז אין משך פון זיין לאַנגער ליטעראַרישער טעטיקייט האָט ער פאַקטיש בלויז אַ פאַר צענדליק געלעגנהייטס=געדיכטן געשריבן, וווּ ער באַזינגט פירשטן און גרויסע לייט אָדער גוטע באַקאַנטע. זיין פאך איז דער עיקר שפראַך=פאַרשונג און עקזעגעטיק. יצחק אייכל דערציילט אין זיין רעצענזיע אויף „שירי תפארת“ 1, ווי וויזעל פלעגט גאַנץ אָפט איבערחזרן, אז ער

איז זיך שטארק מצער דערויף, „וואָס ער האָט וויפל מאָל אויפגעהויבן זיין שטים צו באַזינגען מלכי בשר ודם, און קיין איין מאָל ניט לכבוד מלך מלכי המלכים“. קומט אַ מאָל צו אים איינער פון זיינע תלמידים און דערציילט אים, אַז ער האָט ביינאַכט אַ חלום געזען, און אַ הימל־לישע שטים האָט אים דערביי פאַרגעזונגען אַ לויב־ליד, וואָס ער, וויזעל, האָט געזונגען לפּבור משה רבנו „אדון הנביאים“. וויזעלען האָט זיין שילערס דערציילונג זייער דערפרייט און ער האָט גלייך דעמאָלט אָנגענומען דעם באַשלוס אַ העלדן־געדיכט צו פאַרפאַסן, וואָס וועט דערציילן משהס גרויסקייט און די ווונדער, וואָס גאָט האָט מיט אים געטאָן.

עס איז אָבער אויסער ספק, אַז אי דעם שילערס חלום, אי וויזעלעס אָנטשלוס געפינען זיך אין אַ געוויסן צוזאַמענהאַנג מיט דער באַקאַנטער שטעלע, וואָס דער דייטשער געלערנטער הערדער האָט אַרויסגעזאָגט אין זיין אין 3—1782 דערשינענעם ווערק „פּאָם גייסטע דער העברעיִשען פּאָעזיע“. העל האָט דעמאָלט געלויבטן דער שטערן פון דעם ערשטן נאַציאָנאַלן דייטשן דיכטער קלאַפּשטאַק, דעם באַשעפּער פון דעם העלדן־עפּאָס „מעסיאָדע“, וווּ עס ווערט באַזונגען דער באַגרינדער פון דעם קריסטנטום. הערדער, דער פיינער און טיפּער קענער פון דער אַלטער העברעיִשער פּאָעזיע, האָט געחלומט וועגן אַן אַנדערן העלדן־עפּאָס. „מיך וואונדערט עס, — שרייבט הערדער, — דאַס וויר ביי זאָ מאַנכען העברעיִשען העלדענגעדיכטען אונזערער שפּראַכע נאָך קיינע עפּאָפּע איבער מאַזעס האַבן. די ערעטונג איינעם פּאַלקעס אויס דער קנעכטשאַפט אונד די בילדונג דעסזעלבען צום ריינסטען גאָטעסדיענסט אונד פרייסטען שטאַט זאָ אַלטער צייטען — וועהרע דענקט מיך איין עדלערעס טעמאַ אַלס אַבענטייער אין שלאַכטען אונד רייזע... דאָך מעכטע איך מיט דיעזער קליינען עקספּאָזיציאָן קיינען דייטשען, זאָנדערן איינען דייטשען העברעער געוועקט האַבן; אים איזט דער געגענשטאַנד נאַציאָנאַל, זיינע אונבעפּאַנגענע פּריערע בעקאַנטשאַפט מיט דען דיכטערן זיינער נאַציאָן מיסטע אים איינע עלטערע נאַאיוויטעט געבען אַלס מאַן פּאָן איינעם דייטשען געלערטען פּאַרדערן קאַנטע...“².

וויזעל האָט זיך פאַרמאַסטן צו ווערן דער יידישער נאַציאָנאַלער דיכטער, וועגן וועלכן הערדער האָט געחלומט. אין „משך פון די לעצטע צוואַנציג יאָר פון זיין לעבן האָט וויזעל געשריבן זיין גרויסן העלדן־עפּאָס „שירי תפארת“, וואָס נעמט אַרום די תקופה פון משה רבנוס

געבורט ביז מתן תורה. שוין אין 1789 איז דערשינען דער ערשטער טייל אין פיר געזאנגען. די ווייטערע פיר טייל זיינען אויך דערשינען נאך ביים פארפאסערס לעבן, און בלויז דער זעקסטער טייל מיט די לעצטע דריי געזאנגען (16—18) איז געבליבן אין מאנוסקריפט, און אים האָט פארעפנטלעכט וויזעלס זון ערשט אין 1829. באלד נאָכדעם ווי ס'איז אין דרוק דערשינען דער ערשטער טייל „שירי תפארת“, האָט איינער פון די „מאסר“=מיטארבעטער מיט פאטאָס דערקלערט, אז אזא פראַכטפול ווערק איז ביז איצט ניט געשאפן געוואָרן זינט דאָס יידישע פאָלק איז אין גלות געגאנגען, און די ביבל איז געשלאָסן געוואָרן¹. צוויי דייטשע פראַפעסאָרן, הופנאָגל און שפאלדינג, האָבן אין דייטש איבערזעצט די ערשטע צוויי געזאנגען פון „שירי תפארת“ (1795)², וואָס טראָגט ביי זיי דעם נאָמען „די מאָזאָידע“.

מען האָט אין וויזעלען געוואָלט זען דעם יידישן קלאַפּשטאָק און אין זיין „מאָזאָידע“ די צוויילינג=שוועסטער פון דער „מעסיאָדע“. די העברעישע עפאָפּעע קאָן זיך אָבער ניט גלייכן צו איר דייטשער שוועסטער. אויך די „מעסיאָדע“ האָט אַלס קונסטווערק געוואָלדיקע חסרונות, ווייל קלאַפּשטאָק איז בעצם קיין עפיקער ניט געווען. דערפאר איז ער אָבער געווען אַ טיפּ=פילנדיקער ליריקער, אַן אמתער דיכטער פון פרייטן פאַר=נעם. נפתלי הערץ וויזעל אָבער איז געווען אַ מליץ, אַ מדקדק און מייסטער פון דער העברעישער שפראַך — אָבער ניט קיין דיכטער; און זיין דיקטויקע פּאָעמע איז פאַקטיש אַ טויט=געבאָרן באַשעפּעניש³. אין די פאַררעדעס און הערות צו די באַזונדערע טיילן פון זיין פּאָעמע שטרייכט וויזעל יעדעס מאָל אונטער, אז זיין אויפגאַבע איז „דערקלערן גאָטס רייד אין לייכטער דיכטערישער פּאָרם“⁴, „אויסטייטשן אין פּערזן טונקעלע שטעלן אין דער תורה“⁵; און מיט גרויס נחת=רות און

1 המאסף, תק"ן, 93: כי כמוהו לא היה מן היום אשר גלו ישראל מעל ארצם ונחתמו ספרי תנ"ך.

2 דוד פרידריכספעלד וויזט אָן אין זיין „זכר צדיק“ (ו' 13), אז וויזעלס זון מנחם האָט פאַרעפנטלעכט אַ מילשטענדיקע דייטשע איבערזעצונג פון „שירי תפארת“.

3 אפילו יצחק אייכל, איינער פון וויזעלס הייסע פארערער, מוז דאָך אין זיין רעצענזיע אויף „שירי תפארת“ (המאסף, תק"ן, 210—221, 346—352, 357—362): מודה זיין, אז „דער מליץ וויזעל פאַרגעסט צייטנווייז, אז ער איז דיכטער“ (דאָרטן: 361).

4 דאָרטן, I, VII: לפרש אמרות אלהינו באורח שיר.

5 דאָרטן, IX: לזרש באורח שיר המליצות הסתומות שבתורה. דאָרטן,

הערות צום פינפטן טייל: לקרב הבריות לתורה בנעימות השיר המגיד להם בקול נעים עומק פרושי המקראות שבתורה.

זעלבסטאופרידנקייט זאגט ער ארויס זיין פעסטע איבערצייגונג, אז דער לייענער וועט אין זיין פאָעמע געפינען גאנץ נייע איינפאלן און סברות, וועגן וועלכע עס האָבן אַפילו ניט געהלומט די פּרײַערדיקע מפרשים 1. און ווייזעל איז טאָקע אין תוך-גענומען ניט אומגערעכט. זיין „שירי תפארת“ איז טאָקע ניט קיין העלדן-עפאָס, נאָר אַ לאַנגער פירוש „בדרך שיר“ צו דער קלאַסיש-ביבלישער עפאָפע, וואָס דערציילט מיט אזא ווונדערבארער עפישער קראַפט וועגן יציאת מצרים (די פּרשות שמות — בשלח). דעם גאַנצן רייכן ציקל פון אָרײַענטאַלישע לעגענדעס און מעשיות, מיט וועלכע די פּאָלקס-פּאַנטאַזיע האָט אין משך פון דורות אַרומגעשפּונען די העלדן פון דעם דאָזיקן נאַציאָנאַלן עפאָס, לאָזט ווייזעל, אין קעגנזאָץ צו די אַלט-יירישע פּאַראַפּראַזן — אינגאַנצן אומבאַרירט, ער פּאָלגט קנעכטיש דעם ביבלישן טעקסט און דערלויבט זיך דערביי בלויז אויסצונוצן די מיטלאַטערלעכע פּרושים צו דעם דאָזיקן טעקסט. דערפאַר איז ער אָבער אַ געוואַלדיקער נַתְּחָו, וואָס וויל כלל ניט וויסן פון „סוד הצמצום“. די קורצסטע ביבל-פּראַזע ווערט אין דער „שירי תפארת“ פּאַראַפּראַזע פּאַרפלייצט און פּאַרוואַסערט מיט אַ ים פון גרוי-איינטאָניקע פּערזן. דער רושם און די שילדערונגס-קראַפט ווערט דורך דעם נאַטירלעך ניט געשטאַרקט, נאָר באַדייטנדיק געשוואַכט. עס געניגט, אַ שטייגער, צו פּאַרגלייכן די מעכטיקע ביבל-סצענע, וווּ עס ווערט מיט אזא ווונדערבארער פּשטות דערציילט, ווי פאַר משה בן עמרם, וואָס פּאַשעט די שאָף פון זיין שווער, אַנטפּלעקט זיך פּלוצלינג אין דעם פּלאַם פון דעם סְנֵה דאָס גרויסע ווונדער. און דער „אהיה אשר אהיה“ באַשטימט אים פאַרן באַפּרייער פון זיין פּאָלק, — מיט די לאַנגווייליקע מליצות, וואָס ציַען זיך אין „שירי תפארת“ אויף די צענדלינגער זייטן (פינפטער געזאַנג). אָט די לאַנגע שְׁרֹת פון גאַנצע הונדערטער גלאַטע און פּאַרב-לאָזע פּערזן רופן אַרויס ביים לייענער אַן אמת פּאַרדריסלעך געפיל. עס איז שווער צו גלויבן, אז עס זאָל זיך געפינען אזא ליבהאַבער, וואָס זאָל זיין אַ בעלן איבערצולייענען ביוון סוף אין ווייזעלס „שירי תפארת“ דאָס אומענדלעכע לויב-געזאַנג, וואָס די בני ישראל זינגען גלויך נאָך דעם, ווי זיי זיינען אַריבער דעם ים-סוף בשלום, בעת פּרעהס הייל איז אומגע-קומען אין זיינע שטורמישע כּוואַליעס (דרייצנטער געזאַנג). איין פּערז

1 וכן בכל הששה מחברות יתבארו בשירים אלה פרושים חדשים... מלבד זה חדשנו בדברים רבים בפשוטי המקראות לא עוררו עליהן זולתנינו... לפי שיש לנו בהן דרך חדשה, נתיב לא ידעו המפיישים.

פון דער ביבלישער „שירת הים“ אין אומפארגלייכלעך מער ווערט פון אלע וויזעלס וואסערדיקע מליצות 1.

דאָס ווערטפולסטע, אָדער ריכטיקער געזאָגט — דאָס איינציג ווערטפולע אין „שירי תפארת“ זיינען די אין זעקס=שורותדיקע גע= גראַממע סטראָפּן געשריבענע אַרײַנפירן צו יעדן געזאָגט באַזונדער. אין די דאָזיקע דיאַקטישע פּערזן גיסט דער פאַרפאַסער אויס זיינע האַרציקע געפילן, זיין התפעלות פאַרן באַשעפּער און פאַר זיינע ווונדער= באַרע מעשים, — דער מליץ און מפרש ווערט פאַטעטיש, עס פילט זיך ערטערווייז דער אויפריכטיקער פאַטאָם פונם טיף גלויביקן מענטשן, און וויזעלס איינטאָניקער, קוים לעבלעכער פּערז באַקומט מיט אַמאָל בילד= לעכיקייט און אויסדרוקפולע קראַפט.

אין דער קאָמפּאָזיציע פון די געזאָנגען, אין דער טעכניק און פּערזבויו פּאָגט וויזעל געטריי די עלטערע דייטשע דיכטער, קלאַפּ= שטאָק און ווילאנד, די סטראָפּן פליסן אין „שירי תפארת“ גלאַט, דוּק, איינגעפאַסט אין דער שטרענגער צעוור, געבויט לויט די פּעסטע פּללים פון מעטריק; עס פּעלט אָבער אין זיי דאָס וויכטיקסטע — דער דיכטערישער פאַטאָם און די עפישע קראַפט. זיינע אין ביבל=סטיל געשריבענע פּערזן פּעלט די צונויפגעפּרעסטע אָנגעלאָדנקייט און בילד= לעכע עשרות פון דעם ביבלישן זאַץ. דאָך האָבן די געזאָנגען פון „שירי תפארת“ אַרויסגערופן ביי זייער דערשיינען ניט קיין קלענערע התפעלות, ווי קלאַפּשטאָקס מיט קנאַפע צוואַנציק יאָר פריער פאַרעפנטלעכטע עפאַפּעע. אין משך פון צענדליקער יאָרן האָט וויזעלס ביבל=עפאַפּעע געגאָלטן אַלס די גרעסטע פּאַעטישע דערגרייכונג אין דער נייער העב= רעישער ליטעראַטור. אפילו דער באַוווּסטער געלערנטער שלמה יהודה ראַפּאַפּאָרט האָט געפונען, אז די „שירי תפארת“ האָבן זייער גלייכן ניט אין דער העברעישער ליטעראַטור „מיום פסו שירי קודש“, אייניקע דיכ= טער האָבן געשריבן עפאַפּעען אויף ביבלישע סיוושעטן לויט דעם מוס= טער פון וויזעלס „מאָזאידע“, און ביי פיל יונגע משכילים איז דער „שירי תפארת“ געווען אַזוי באַליבט, אז זיי פלעגן מיט גרויס פלייס אַפּשרייבן וויזעלס ווערק פון אָנפאַנג ביז צום סוף, און פיל זיינע סטראָפּן איינחודן אויף אויסנווייניק 2. אפילו אין די זעכציקער יאָרן פונם 19טן

1 טיפיש אין וויזעלס אָנווייזונג, אז דאָס לאַנגע לויב=געזאָנג אין זיין „שירי תפארת“ איז א פירוש אויף דעם ביבלישן ליד „או ישיר“ (עתה, אחי, צוף אמרי נועם מפי קחי, כי אחל בָּך דברי שירת אבותינו).

2 אזע פולשטענדיקע אַפּשרישט פון „שירי תפארת“ האָט זיך געפונען אין דעם מוזיי פון דער היסטאָריש=עטנאָגראַפישער געזעלשאַפט אין לענינגראַד.

י"ה, ווען אורי קאוונער איז ארויסגעטראָטן מיט אַ שאַרפער קריטיק קעגן וויזעלס ביבל-עפּאָס און האָט דערקלערט, אַז איין פּערז פּון „שירת הים“ איז מער ווערט פּון דעם גאַנצן „שירי תּפּארת“ 1 — האָבן די משכילים פּונם עלטערן דור דערזען אין דעם אַן אויסערגעוויינלעכע חוצפה און אַ „פּאַרשוועבונג פּון די הייליק טימער...“ 2.

ביכער, ווי מענטשן, האָבן זיך זייער מויל. אין די יאָרן, ווען עס זיינען אין דרוק דערשינען די ערשטע געזאַנגען פּון „שירי תּפּארת“ און וויזעל האָט צוגעגרייט די ווייטערדיקע טיילן פּון זיין ביבל-עפּאָס, איז אַ גאַנץ יונגער דיכטער געוועסן אין אַ פּאַרוואָרפענעם שטעטל אין שלעזיע און געשריבן זיין ערשטלינג-ווערק — אַ העלד-דראַמע אויס דער ביבל-תּקופּה. מען האָט ניט באַגריסט דאָס דאָזיקע ווערק מיט געהויבענע מליצות און פּאָטעטישע שבחים, עס איז די ערשטע צייט כמעט ווי אומפּאַמערקט געבליבן, און דאָך איז עס דאָס איינציקע ווערק פּון דעם דור „המאספים“, וואָס טראַגט אויף זיך גאַנץ פּולט דעם שטעמפל פּון אמת דיכטערישער באַגאַבונג...

אַ פּרוּוו צו שאַפּן אַ היסטאָרישע ביבל-דראַמע איז געמאַכט געוואָרן נאָך אין 1770 דורך אַן אוראייניקל פּון די גויל-ספרד דוד פּראַנקו מְנָדֶם (דוד חפּשי) אויס אַמסטערדאַם, וואָס איז דערנאָך געווען אַ טעטיקער מיטאַרבעטער פּונם „המאספּ“, וווּ ער האָט פּאַרעפּנטלעכט פּאַרשיידענע געדיכטן און אַ גאַנצע צאָל מאַנאָגראַפּיעס וועגן „גדולי ישראל“ (מנשה בן ישראל, דאגילאר א"א). אינטערעס צו פּאָעזיע האָט אין דעם יונגן מְנָדֶם 8 דערוועקט דער דיכטער משה חיים לוצאַטו, וואָס האָט פּאַר-

1 זע: חקר דבר, 41; צורר פּרחים, 48-50.

2 דער ערשטער, וואָס האָט געזעבן אַ מער-זייניקער ריכטיקע אַפּשאַצונג פּון וויזעלס „שירי תּפּארת“, איז געווען דער 23-יאָריקער פּראַנץ דעליטש. אין זיין „צור געשיכטע ד. יודישען פּאָעזיע“, 99, גיט ער פּאַלגנדיקע כאַראַקטעריסטיק פּון דער דעמאָלט אזוי פּאָפּולערער העברעישער „מאָזידע“:

Die Biblische Bilderwelt war ihm ein heimisches Land, aber er verstand nicht, mit dem Email ihrer Tinten seine Gemälde zu colorieren; das Feenreich des Orientalismus aber war ihm ein verschlossener Hesperidengarten. Darum ist Styl, Bilder, Gedanken — Alles bei ihm mehr Germanisch, oft trivial, nicht judenthümlich, orientallisch, überhaupt nicht orientallisch... Sein Styl rieselt melodisch dahin, wie ein Bach mit durchsichtigen Wassern — aber der Grund dieses Baches ist nicht der farbige Kies, der flimmernde Goldsand, die bunten orientalischen Perlen der Sage; in seinen Wellen spiegeln sich nicht palästinsische Alhennen, Alraunen und Saronlilien, sondern echt deutsche Primeln, Schlüssel- und Dotter-Blumen.

3 דור מענדעס איז געבאָרן אין 1713, געשטאָרבן 1792

בראכט אין אמסטערדאם גאנצע אכט יאָר און דאָרט זיין „לישרים תהלה“ געשריבן ג. דעם וויסנדרושטיקן תלמיד האָט אָבער געפֿעלט פּאָעטישע באַגאַבונג, און אין זיין דרינאַקטיקער ביבל־דראַמע „גמול עתליה“ פילט זיך גאַנץ ווייניק די השפּעה פון זיין רבי, דעם גויסטרייכן דיכ־טער און מיסטיקער. פּראַנקו מַנְדֶס ווייזט אַליין אָן אין דער פּאַררעדע, אַז זיין „גמול עתליה“ איז פּאַרפּאַסט לויט דעם מוסטער פון עלטערע צוויי דראַמעס מיט דעמועלביקן סיושעט — די פּראַנציווישע ראסינס און די איטאַליענישע מעטאַסטאַזיאַס. ער האָט זיך בלויז געשטעלט די אויפֿגאַבע איינצוקליידן דעם ביבלישן שטאַף אין נאַציאָנאַל־יידישע פּאַרמען, די דאָזיקע פּאַרמען זיך צייכענען זיך אָבער ביי מענדעסן גאַנץ ווייניק אויס מיט זייער פּאָעטישער שייניקייט. מענדעסעס פּערז איז הילצערן, שטייף און ניט געשליפֿן, ניט זעלטן אפֿילו ניט פריי פון גראַמאַטיקאַלישע פעלערן. די בילדער זיינען בלאַס און צעשווומען. דער קונסט־געשמאַק איז אָבער נאָך דעמאָלט געווען אַזוי ווייניק אַנטוויקלט, אַז דוד מענדעסעס דראַמע האָט אַרויסגערופן ניט ווייניקער מליצהפּולע אָדעס און סאַנעטן, ווי בשעתו פּינסוס „אסירי התקוה“².

דוד מענדעסעס דראַמע טראַגט דעם נאָמען פון דער מאַכטיגריקער זינדפּולער קיניגין, וואָס האָט אירע אייגענע אייניקלעך אויסגעשאַכטן, בכדי דעם טראַגן צו באַשטייגן; דעם טראַגישן גורל פונם ערשטן יידישן מלך, דעם איידעלן, אָבער אומגליקלעכן שאול בן קיש, דערציילט יוסף אָפּרֶתִים יוגנט־דראַמע „מלוכת שאול“. מיר באַזיצן גאַנץ ווייניק ביאָגראַפישע פרטים וועגן דעם דאָזיקן דיכטער. עס איז בלויז באַקאַנט, אַז ער איז געבאָרן אין 1770 אין אַ קליין שלעזיש שטעטלע טראַפּלאָוויץ, האָט פאַרבראַכט אייניקע יאָר אין ראַטנבאָר אַלס הויזלערער ביי אַ רייכן סוחר, דערנאָך (נאָך 1791) האָט ער זיך באַזעצט אין פּראָג, וווּ ער איז אין 1804 געשטאַרבן. ער האָט דעפּיוטירט מיט אַ געלונגענער איבערזעצונג פון קלייסט אין „המאסה“³, און אין צוויי יאָר אַרום האָט ער דאָרט פאַרעפנטלעכט 4 אַ דאַנק־ליד „על דבר השלום בין פרייסן ועסטרייך“. ס'איז אַ פשוט, געלעגנהייטס־געדיכט, דאָך פילט זיך שוין

1 זע אינזער ווערק, באַנד V, ז' 221.

2 אויף דער עלטער, אַ פּאָר יאָר פאַר זיין טויט. האָט דוד מענדעס פאַר־ענדיקט זיין צווייטע דראַמע, „תשועת ישראל בידי יהודית“ — אַ באַרבעטונג פון מעטאַסטאַזיאַס Betulia Liberata. דאָס ווערק האָט פאַרעפנטלעכט היידענהיים אין 1804. אין תבֿי־ד איז געבליבן מענדעסעס אַ לידער־זאַמלונג, כּנור דוד“.

3 המאסה, תקמ"ח, 305—312.

4 דארטן, תק"ן, 353—356.

גאנץ דייטלעך, בפרט אין די געלונגענע נאטור-שילדערונגען, און מיר האָבן פאר זיך און אמתן דיכטער. צו דערזעלבער צייט איז ער צוגע-טראָטן צו זיין זעקסאקטיקער ביבל-דראַמע „מלוכת שאול“, וועלכע ער האָט פארענדיקט אין פראַג סוף 1793, און אָנפאַנג 1794 פארעפנטלעכט אין ווין.

ווי די „בעלי המאספים“, אזוי פארויכערט אויך יוסף אפרתי אויס-טראַפלאָוויץ, אז ער האַלט פאר זיין גרונד-אויפגאבע צו באַנייען די ביבל-שפראַך, וואָס איז אזוי פארגעסן (וכל מגמתי רק להרהיב את לשוננו אשר שכחנו זה כמה). ווי ווייט איז אָבער מיט זיין גאַנצן וועלט-פאַנעם דער דאָזיקער יונגלינג אויס ראַטיבאָר פון די בערלינער „אויפקלערער“. א פארהאלטער ראַמאַנטיקער, אַן ענטוויאַסטישער פאַרע-רער פון שילערס יוגנט-דראַמען, האָט דער דאָזיקער דיכטער געלעבט אין דער בילדער-וועלט, וואָס זיין פאַנטאַזיע האָט געשאַפן, און מיט אויגן פול שרעק האָט ער זיך איינגעקוקט אין דעם טראַגישן געזיכט פון דעם פאַטום, פון דעם פאַראויספאַשטימטן אומברחמנותדיקן גַנר, וואָס הענגט איבער דעם גורל פונם מענטשן...

יוסף טראַפלאָוויצעס יוגנט-ווערק ליידט נאָך שטארק פון ניט גענוגנדיקער רייפקייט. פיל סצענעס זיינען דאָרט לחלוטין איבעריק, אַנדערע זיינען זייער נאַוון דורכגעפירט, ווי צום ביישפּיל, די סצענע אין דריטן אַקטן, וווּ יונתן און דוד לאָזן זיך אין מלחמה קעגן די פלשתים און טאַקע באַלד קומט שוין צוריק יונתנם יינגסטער ברודער און זאָגט אָן די בשורה, אז דוד האָט בייגעקומען דעם געוואַלטיקן ריז גִלְיָת. אַ ממש פאַרדריסלעכן איינדרוק מאַכט אויך די שלום-סצענע: דאָרטן, אויף די בערג פון גלבוע, קומען טראַגיש אום דער קיניג שאול און זיינע עלטערע זין; עס באַווייזט זיך דוד בן ישי, דערזעט דעם טויטן קערפער פון זיין פריינד יונתן און דעם גוססדיקן שאולן און באַוויינט אין האַרציקע סטראָפן דעם טראַגישן טויט פון די איידלסטע צוויי העלדן, אָבער גלייך דערנאָך פאַנגט ער אָן פון דער העלער הויט צו דעקלאַמירן אַ לאַנג דיראַקטיש ליר אויס צענדליקער זעקס-פערזיקע סטראָפן וועגן דעם „כבוד מדומה“, נאָך וועלכן מענטשן יאָגן זיך מיט אַזאַ גיריקייט און ליידנ-שאַפט זייער גאַנץ לעבן 1.

1 דאָס דאָזיקע ליר, וואָס טראַפלאָוויץ האָט געשריבן לויט דעם מוסטער פון האַלערס אַ געדיכט, האָט אין די שפּעטערדיקע „מלוכת שאול“-אויסגאַבן פיל געליטן פון די יידישע צענזאָרן אין רוסלאַנד. גאַנצע דרייצן סטראָפן האָט דער צענזאָר אַרויסגעוואָרפן, ווייל עס איז דאָרט די רייד וועגן „הערשער“ וואָס פירן מלחמות, „פאַרדאַרבן די ערד מיט רציחות אין גזילות אין מאַכן גאַנצע שטעט חריב“

און דאך, ביי די אלע חסרונות, איז דער „מלוכת שאול“ פונם דריי-און-צוואנציק-יאָריקן טראָפּלאָוויץ אַ באַדייטנדיקע דערשיינונג אין דער העברעיִשער ליטעראַטור. דער פּרוּוו פּונם אַלטן וויזעל צו שאַפן אַ העלדן-עפּאָס אויף דער ביבל־שפּראַך איז געבליבן אַ ניט געלונגענער. ביי דער גאַנצער התּפּעלות, וואָס דער דאָזיקער פּרוּוו האָט בשעתו אַרויס-גערוּפּן; אין איין צייט אָבער מיט וויזעלען האָט דער יונגער ראַמאַנטיש-געשטימטער דיכטער אויס ראַטיבאַר זיך פאַרמאַסטן צו שאַפן אַ העלדן-דראַמע — און ער האָט זיין ציל מיט דערפּאָלג דערגרייכט. אין דעם פּאָריקן באַנד 1 זיינען שוין באַטראַכט געוואָרן די סיבות, וואָס האָבן גורם געווען די שווערע „חבלי לידה“ פון דער דראַמאַטישער קונסט ביי יידן און געבראַכט דערצו, אַז די קערנדלעך פון דראַמע, וואָס זיינען געווען פאַרזייט אין דעם קולטורעלן יידישן לעבן זינט די קדמונישע צייטן, האָבן אזוי לאַנג ניט געהאַט די מיגלעכקייט ריפּן צו ווערן און צו ברענגען צייטיקע פּרוכטן. דאָרט האָבן מיר אָנגעוויזן אויף דעם וויכטיקן פּאַקטאַר, וואָס ביי דער דורך די נביאים באַגרינדעטער עטיש-מאָנאָטעיִסטישער וועלט-אַנשויונג האָט געפּעלט דער וויכטיקסטער לעבנס-מאָמענט פון דער גריכישער טראַגעדיע: דער גלויבן אינם בלינדן פּאַטום, אין דעם פּאָרויס-באַשטימטן גור-דין, וועלכן דער מענטש איז נישט אימ-שטאַנד אָפּצווענדן; און וואָס עקשנותדיקער ער קעמפט קעגן זיין פון פרעמדע אויכברחמנותדיקע פּוּחות פּאָרויס-באַשטימטן מזל — אַלץ אומ-פאַרמיידלעכער, אַלץ טיפּער וועט זיין די מפּלה. דער גאַנצער וועלט-באַנעם פונם מאָנאָטעיִסטישן יידן מיט זיין פעסטן גלויבן אין דעם אַל מְלֵא רַחֲמִים, וואָס אונטער זיין ליבעפולער השגחה געפינט זיך יעדער באַשעפּעניש, האָט ניט געקענט דערלאָזן, עס זאָל זיך אַנטוויקלען אויפן יידישן באָדן די קלאַסישע טראַגעדיע פון אַנטיקן גריכישן סטיל. דער העלד פון יוסף אפרתים דראַמע האָט אָבער געלעבט אין דער פּאַר-נביאימ-

(השחתת ארץ ויושביה, הגול, הרצח ושריפת כל עריה). אויך אין די איבעריקע סטראָפּן האָט דעם צענזאָרס רויטער בלייער געמאַכט פאַרשיידענע „אויסבעסערונגען“. זען אין דער ערשטער ווינער אויסגאַבע איז געוורקט: „שם מלך אכור“, ליינען מיר אין די שפּעטערע רוסישע אויסגאַבן: „שם אכור“ — דאָס וואָרט „מלך“ איז אַרויסגעוואָרפּן, — אַ מלך קאָן קיין אכור ניט זיין. אין דער ערשטער אויסגאַבע ליינען מיר: „הוי מו שלי הארץ, מוסיפי שוד ורצח“ — אין די רוסישע אויסגאַבן זיינען די „מושלי הארץ“ פאַרביטן דורך „מרגיז ארץ“. אויך איז אין די דאָזיקע אויסגאַבן דער פּערז „לב השרים ולב הפּוּחות“ פאַרביטן דורך „לב נגידים ולב עשירים“. און אזוי פּסוד.

1 דאַרטן, ז' 337—339, זע אויך אונזער אַרבעט: „צו דער געשיכטע פון דער יידישער פּאָלקס-דראַמאַטיק“, ביכער-וועלט, I, 1929, 32—41.

דיקער תקופה. דער גאָט פון ישראל איז נאָך דער שטרענגער יהוה-גאָט, דער גאָט פון די הייסע מדבריות און ווילדע, שאַרף-געשפיצטע בערג, אַל קנאָ ונוקם, וואָס איז לויטער שטרענגער דין און וויל ניט וויסן פון רחמים. ער, דער גאָט פון מלחמה, דער נאַציאָנאַלער גאָט פון די יידישע קריגערישע שבטים, פאָדערט, אָ דער בייגעקומענער שונא דאַרף אומברחמנותדיק פאַרטיליקט ווערן, אפילו ווען ער ליגט שוין קראַפטלאָז און אָן געווער ביי די פיס פונם זיגער. מיט פייער און שווערד דאַרף אויסגעמעקט ווערן דער מינדסטער זיך פון דעם נאַציאָנאַלן געפערלעכן שונא זעקל. די בעסערע פון פאָלק, די איידעלע, העלדישע גייסטער, קענען זיך שוין אָבער ניט באַפרידיקן מיט דער דאָזיקער פרימיטיווער בלוטדרושטיקער מאַראַל. און דער שטאַלצער העלדישער מלך שאול בן קיש, דער מאַן, וואָס איז „משכמו ומעלה גבוה מכל העם“, וועגן וועלכן איינער פון די פערסאָנאַזשען אין „מלכות שאול“ דערקלערט, אָ שוין אין טראַכט פון דיין מוטער ביסטו געווען באַשטימט פאַר אַ מלך און זינט דיין געבורט ביסטו מיט קיניגלעכן גלאַנץ באַשיינט“¹ — ער האָט דעם מוט זיך אַקעגנצושטעלן דער אַלטער מאַראַל און ניט צו דערפילן דעם גרויזאמען באַפעל פונם שטרענגען יהוה-גאָט. מיטן פיינעם געפיל פון אַן אמתן קינסטלער פאַרשטייט דער דיכטער צו שאַפן אויס דעם מאַמענט דעם אויסגאַנגס-פונקט פון דער גאַנצער דראַמע. זינט דעם מאַמענט אָן ווערט שאול אַ טראַגישע פערזענלעכקייט. זיין שווערער גורל איז שוין פאַרזיבבאַשטימט — עס הענגט איבער אים דער פאַטום, דער אומברחמנותדיקער גורל-דין... שוין אין דער ערשטער סצענע דערקלערט שאול מיט פאַרביטערונג: „נאָך בין איך קיניג, נאָך איך קיניג שוין מער ניט“ (מהיות מלך לאַ חדלתי — ממלוך חדלתי), און ער זעט פאַר זיך די אויסגעשטרעקטע האַנט, וואָס רייסט אים אַראָפּ די קיניג-קרוין פון קאָפּ. ער, דער מוטיקער קעמפער, וויל זיך אָבער ניט אונטערגעבן. ער קעמפט מיט ווילדער עקשנות אָן רו און אויפהער, נאָך גייסטיק שוין קראַנק און געבראַכן. אַלץ ענגער שליסט אים אַרום דער פאַטאַלער קרייז, דאָס אומפאַרמיידלעכע. בכדי צו פאַרטרייבן די היפּאָכאָנדריע פונם שווערמוטיקן קיניג און די שרעק-בילדער, וואָס לאַסטן איבער אים, באַווויזט זיך דער רויטהאַריקער ינגלינג — דער שאַף-הירט מיט זיין פישוף-האַרפע אין דער האַנט. שאול איז אַנטציקט פון די וונדער-טענער, וואָס דער יונגער רוד רופט אַרויס מיט זיינע צויבער-

1 מיזם חבלתך אַמך קייט קלך

מיזם תלךך אַחזת מלכות בך נאָרי.

פינגער; ער דערפילט אָבער מיט זיין שאַרפן אינסטינקט, אז אָט דער מיט ליכט און פרייד באַשאַנקענער יינגלינג איז פאַרזיכט באַשטימט צו ווערן זיין יורש אויפן קיניג-שטול. שאול ווייסט צו שעצן דודס גרויסקייט, ער קאָן אָבער ניט פאַרגעסן, אז יענער וועט ווערן זיין טראָן-רויבער; זעט ער אין אים דעם געפערלעכסטן שונא און לויערט אויף זיין לעבן. אָבער ניט בלויז דער דורשט נאָך מאַכט באַזעצט שאולן צום עקשנותדיקן קאַמף פאַר דער קרוין, וואָס וואַקלט זיך שוין אויף זיין קאָפּ. זיין האַרץ איז איבערפילט מיט גרויסער ליבע צו זיין פּאָלק, וואָס ער האָט פאַראייניקט פון די אָפּגעוונדערטע שבטים. ער זעט אין אים דאָס איינציקע און אויסדערוויילטע פּאָלק, און קיניגן איבער אזא פּאָלק — איז דער גרעסטער שטאַלץ; קעמפן פאַר אזא טראָן — דאָס איז אַן ערן-זאך, אַ פּראַגע פון כבוד און זעלבסטגעפיל. אומבאַזווסט פילט דער אומ-גליקלעכער קיניג, אז דער קאַמף איז פאַרשפילט, דאָך פירט ער עקשנותדיק ווייטער דעם קאַמף, גיט אים אָפּ זיינע לעצטע גייסטיקע כוחות. אַלץ מער פאַרלירט ער דאָס פּסיכישע גלייכגעוויכט אין דעם דאָזיקן האַפּענונגס-לאָזן געראַנגל. ער, וואָס האָט רחמנות געהאַט אויף דעם ווערלאָזן געפאַנגענעם שונא, שאַפט אַ בלוט-באָד איבער די אומשולדיקע כּהנני-נוב; זיין גאַנץ לעבן האָט ער געקעמפט קעגן די מכשפים און צו-בערער, וואָס פאַרפירן דאָס פּאָלק, און אַליין ווענדט ער זיך אין דער לעצטער נאַכט פאַר זיין טראַגישן סוף צו דער מכשפה פון עין-דור, בכדי אויסצוהערן דעם ענדגילטיקן גור-דין אויס די טויטע ליפן פון דעם אייזן-שטרענגן „זעער“, וואָס די מכשפה האָט אַרויסגערופן אויס דעם שאַטן-שטאַל... דער טראַגישער קאַמף איז באַלד פאַרענדיקט; גלייך ביים באַגינען באַגעגנט דער פון די פיינדלעכע קריגער אַרומגערינגלטער שאול דעם טויט, ווי זיין אמתן דערלייזער און באַפרייער. דער שטאַלצער העלדי-שער קעמפער פאַלט אָבער פון זיין אייגענער האַנט, זיין בלוטטריפנדיק האַרץ ווערט פון זיין אייגענער שווערד דורכגעשטאַכן. „דערצייל מין פּאָלק — זאָגט ער אָן זיין געווער-טרעגער, — אז זיין קיניג איז געפאַלן פון זיין אייגענער שווערד, אָבער ניט דורך די פּלשתים-הענט!“¹

חוצ דער צענטראַלער פיגור, זיינען אין דעם „מלכות שאול“ באַזונד-דערס געלונגען אייניקע פרויען-געשטאַלטן. קודם-בּל — שאולס פרוי אחינועם. אין צאָרטע האַרציקע טענער שילדערט דער דיכטער ניט די קיניגין, נאָר די ליידנדיקע פרוי, וואָס טיילט מיט דעם צער פון איר

1 הקד כי גם קצת מוחו הִיהָ אִישׁ הָיִל

על סרבו גפּל אַךּ הַפְּלִשְׁתִּים בַּל תִּבְגְּוהוּ

אומגליקלעכן מאן. און ווייטער, אין דעם הינטערגרונט באווייזט זיך דער סילועט פון דער צווייטער ליידנדיקער פרוי — דער יונגער מיכל, וואס איר הארץ פארבלוטעט אינם שווערן געראנגל פון צוויי גרויסע ליבעס — צו איר גייסטיק=קראנקן פאטער און צו איר געליבטן — דעם שיינעם טאפפערן העלד דוד מבית-לחם. פיל אויפמערקזאמקייט פארט דינט אויך יוסף אפרתים שפראך און פערזן=בוי. אייניקע שאולם מאנאט=לאגן קאנען מיט זייער קראפטפולער שפראך און ווי שטאל געשליפענע מעכטיקע פערזן זיך פארגלייבן מיט משה חיים לוצאטום מייסטערהאפטע סטראפן. די קאלאריט=רייכע און אייגנארטיקע נאכט=סצענע ביי דער מכשפה פון עין=דור איז א גאנץ נייע דערשיינונג אין דער העברעיִשער ליטעראטור¹, און עס איז געווען א גרויסע אבידה פאר דער דאזיקער ליטעראטור, וואס יוסף אפרתים ערשטלינג=דראמע איז אויך געווען זיין שוואנען=ליד. אין דעם פרייצייטן קבר פון דעם יונג=פארשטארבענעם דיכטער האט די יונגע ניהעברעיִשע פאעזיע איינע פון אירע שענסטע האפענונגען באגראבן...²

מיר ווייסן שוין, אז צו דער זעלבער צייט, ווען עס איז דער=שינען טראפלאוויצעס העלד=דראמע אויס דער ביבלצייט, זיינען אויך געמאכט געווארן געלונגענע פרוזן צו שאפן פאמיליענגעמעלדן און לוסטשפילן אויס דעם מאדערנעם לעבן. די דאזיקע פרוזן האט מען צו פארדאנקען די רעדאקטארן פונם „המאסר“ אייכלן און וואָלפסזאָנען; אָבער ניט אויף העברעיִש זיינען די דאזיקע „פאמיליענגעמעלדען“ געשריבן געווארן, נאר אין יידיש. מיר האָבן געזען, ווי אייכל און וואָלפסזאָן קעמפן אין זייערע לוסטשפילן ניט בלויז קעגן די אַרטאָדאָקסן און דעם אַלטן לעבנסשטייגער, נאר אויך קעגן די „פאלשע“ און „אומעכטע“ אויפ=געקלערטע, וואָס רעכענען „לייכטזין פיר אויפקלערונג אונד אויפפיקייט פיר פרייהייט“. אָבער אויך אין דער העברעיִשער ליטעראטור זיינען פון פאַרשיי=דענע זייטן געמאכט געווארן שאַרפע אַטאַקעס אויף די טענדענצן, וואָס האָבן זיך געלאָזט באַמערקן אין דער בערלינער השפלה נאָך מענדעלסזאָנס טויט. דאָס באַראַקטעריסטישסטע איז דערביי, וואָס די דאזיקע אָנפאַלן זיינען געמאכט געווארן ניט בלויז פון דעם אַרטאָדאָקסישן לאַגער, נאר אויך

1 וועגן דער דאזיקער סצענע — זע פאָריקן באַנד, ז' 383.

2 נאָך ביים לעבן פונם מחבר (אין 1801) האָט אַ געזיסער נפמלי הירש ב"ר דוד איבערזעצט דעם „מלוכת שאול“ אויף יידיש אונטערן נאָמען „גדולת דוד ומלוכת שאול“. די איבערזעצונג איז אַ טאַלענטלאָזע אין פאַרקייפלטע. דאָך האָט זי געהאַט אַ געוויסן דערפאַלג און אייסגעהאַלטן אייניקע אייפלאַנעס.

מצד אזעלכע, וואָס האָבן זיך דערקלערט אַלס מענדעלסזאָנס הייסע פּאַר-
רער און האָבן געפרעדיקט אויפקלערונג און פּילרונג.
אין די פּאַמפלעטן און קאַמפּשריפטן, מיט וועלכע די אָרטאָדאָקסן
זיינען אַרויסגעטראָטן קעגן די „אויפקלערער“, דאָמינירט נאַטירלעך דער
הויפט-מאָטיוו: מורא פאַר עפעס נייע, פאַר אַלץ, וואָס איז ניט געהיי-
ליקט דורך דער מסורה, דורך מנהג אבות. זיי שטעלן אָבער צייטנווייז
אַרויס אויך אַנדערע מאָטיוון, וואָס האָבן אַ קולטור-היסטאָרישן אינטע-
רעם. טיפּיש אין דער הינזיכט איז, אַ שטייגער, די אַנאַנימע בראַשור
„עולם חדש“ 1, וואָס איז דערשינען אין לאַנדאָן אין 1789.

דער אַנאַנימער פּאַרפּאַסער קלאָגט זיך דערויף, וואָס אין דער
לעצטער צייט האָבן זיך געמערט די מינים און אַפּיקורסים, וואָס רופן
זיך „היינטוועלטיקע“ (עולם חדש); זיי ווילן מבטל זיין אונזער הייליקע
תורה, און עס זיינען צווישן זיי פאַראַן אזעלכע, וואָס דערקלערן: משה
רבנו איז געווען אַ געזעצגעבער גלייך מיט אַנדערע געזעצגעבער און
מלכים, וואָס פלעגן אַרויסגעבן געזעצן לויט דעם מנהג פון זייערע
לענדער. זיי טענהן, דאָס גאָטס ווילן איז בלויז, אַז איין מענטש זאָל
קיין שלעכטס ניט טאָן דעם צווייטן, אָבער ענין טריפות, דער פּאַרבאָט
פון בשר בחלב, תעניתים, ענין חמץ און דעסגלייכן — גייט אים כלל
ניט אָן. אָט די היינטוועלטיקע — קלאָגט זיך דער פּאַרפּאַסער ווייטער —
וואַרפן פון זיך אַראָפּ דעם עול שמים, זיי איז דערווידער די התנהגות
פון אונזערע אבות, זיי זאָגן: ס'א מנהג שטות. פאַרבייטן זיי טאַקע
זייער הלבשה, זייער גאַנצע התנהגות, זייער שפּראַך. זיי ריידן און
לייענען רק „גלחות“, זיי שעמען זיך מיט אַלץ, וואָס דערמאָנט אין יידיש-
קייט, וואָרעם זיי האָבן שטאַרק מורא, טאַמער וועט מען חס וחלילה
דערקענען, אַז זיי זיינען יידן, און דאָס קאָן דאָך זיי שאַדן צו דער
פּרנסה. זיי קריכן ממש אויס דער הויט, אַבי גלייך צו זיין צו די אומות
העולם. יידיש-ריידן איז ביי זיי די גרעסטע חרפה, זיי טוען ריידן רק
בלשון הגויים, אַ מאָל פּראַנצוויש — דאָס איז ביי זיי די חשובסטע
שפּראַך, אַ מאָל הויך-דייטש. אַפילו די קלייניקע קינדער, ווי נאָר זיי
קאָנען טאַטע-מאַמע זאָגן, לערנט מען זיי שוין לשון הגויים און מען
דערציט זיי „במנהג הגויים“. דער פּאַרפּאַסער איז דערביי מוסיה מיט
אַ געוויסן סאַרקאַזם: זייער גאַנצער מיינ איז, מען זאָל ניט דערקענען.

3 חיל דער „עולם הפוך“ איז אַ יקר-המציאות, ברענגען מיר דאָ דעם
שער-בלאָט בשלמות: „זה הקונטרס נקרא עולם חדש ונקרא עולם הפוך ע"ש מעשי
החודשים והפוכים כמבואר בפנים הנמצאים ונראים בומננו. ד' יהפוך וְיִשָּׁר לִבְנֵינוּ
לְטוֹבָה. נדפס בלונדון בשנת ל'רע"ת מה יעשה בישראל לפ"ק.

אז זיי זיינען יידן; עס העלפט אָבער ניט, — מען ווייסט זייער גוט, פון וועמען זיי שטאַמען. זיי ווילן פאַרגעסן, אז מיר געפינען זיך אין ביטערן גלות און אין גרויסער דערנידעריגונג. זיי פוצן זיך און מאַכן זיך גרויס; זיי האָבן אַלץ, מען וועט זיי צולאָזן צו בכבודיקע שטעלעס, — דאָס זיינען אָבער פּוסטע חלומות: אפילו קיין אַקסן-היטער וועט מען זיי ניט דערלויבן צו ווערן, מען וועט אונז סיי ווי ניט צולאָזן צו קיין שום אַנדערער שטעלע, וואָס קאָן געבן אַביסל פּרנסה, מיר מעגן אפילו זיין אָנגעשטאַפט מיט חכמה און וויסן. אָט דאָס יאָגן זיך נאָך די נייסטע מאָדעס, דאָס פּוצן זיך פון זייערע פּרויען מיטן גרעסטן לוקסוס, אָט די הויך-אויפגעטורעמטע באַפּוּדערטע פאַריקן אויף די קעפּ — דאָס ברענגט נאָך שטאַרק אויף קעגן אונז די אומות העולם; זיי זאָגן מיט פאַררום, אז ס'איז איצט ממש ניט צו דערקענען צווישן א ייד און דעם גרעסטן שררה. איר — טענהן זיי — קלאָגט זיך נאָך, אז איר זייט אין גלות? הלוואי וואָלטן אונזערע סינדער געווען אין אזא גלות 1.

מיר האָבן שוין פּרעָר אָנגעוויזן, אז ניט בלויז אַרטאָדאָקסן זיינען אַרויסגעטראָטן קעגן די „היינטוועלטיקע“ (עולם חדש), קעגן די בערלינער אויפקלערער, נאָר אויך אַזעלכע, וואָס האָבן אַליין געקעמפט פאַר בילדונג און וויסן. אין דער זעלביקער צייט, ווען עס זיינען דערשינען אייכלס און וואָלפּסאָנס סאַטירעס קעגן דער „פאַלשער“ און „אונעכטער“ אויפקלערונג, האָט דער יונגער נחמן בר שמוחה בַּראַש פאַרעפּנטלעכט (בערלין, 1796) זיין פּלוגשריפט „עין משפט“. מיט גרויס התפעלות רעדט ער וועגן מענדעלסאָנען און זיין חומש-איבערזעצונג. „ער, — דערקלערט בראַש, — האָט אונז די תורה איבערזעצט אויף אַן איידעלער פיינער שפּראַך, בעת מיר האָבן ביז אים גערעדט אויף אַ געמישטן פאַרדאַרבענעם לשון, וואָס האָט אונז געמאַכט צו שאַנד און יצו שפּאַט. די ביבל איז ביי אונז געווען פּספר החתום, ווייל די העברעיִשע שפּראַך און אירע געזעצן האָבן מיר זייער ווייניק פאַרשטאַנען“. „גאָט, — רופּט בראַש אויס מיט פאַטאָס, — האָט געזאָגט: יהי אור! — און משה (מענדעלסאָן) איז געוואָרן געבאָרן. ער איז דער פּאָטער פון אַלע ביבל-איבערזעצער. ער האָט אונז אין אונזער לעבנס-מדבר דעם ריכטיקן וועג געוויזן“. איז אָבער דאָס אומ-גליק געשען — געשטאַרבן איז משה דער געטלעכער מאַן, און נאָך זיין טויט זיינען די ראשי הַמְּדַבְּרִים געוואָרן קלייניקע נישטיקע נפשותלעך; זיי פּרעדיקן עס פון אַלע בימהס אַראָפּ, פּרעדיקן הריסת התורה, לעסטערן די הייליקע שריפט און די ווערטער פון די גרויסע נביאים, און טוען

נאך דערביי פארויכערן: זאת התורה אשר צוה לנו משה — אָט דאָס איז די לערע, וואָס מענדעלסזאָן האָט אונז געלאָזט בירושה. נאָך משהס טויט האָבן פיל צו בלאַנדזשען אָנגעפאָנגען, זיי האָבן זיך אַרום אהרנען * פאַרזאַמלט; יענער האָט פאַר זיי דעם „עגל“ געשאַפן, און אַלע טאַנצן אַרום דעם נייעם אָפּגאַט. אָט די „פאַרזאַמעלטע“ (אָן אָנשפּילונג אויף די „המאספּים“) טוען שטורעמען די מויער, וואָס אונזערע חכמים האָבן דורות לאַנג געבויט; ווי די שעדלעכע פּיסקלעך טוען זיי זיך אַריינרייסן דורך אַלע שפּאַלטן, מיט שפּאַט ריידן זיי וועגן די תקנות פון אונזערע חכמים, אַלץ דערקלערן זיי פאַר אָבערגלויבן. זיי פאַרזיכערן, אַז ניט גאָט האָט משה רבנון באַפוילן די געזעצן פון דער תורה — דאָס האָט זיי משה גופא אויסגעטראַכט, און די גאַנצע תורה איז בלויז אַ זאַמלונג פֿון יידישע מנהגים. זיי זיינען מחלל שבת בפרהסיא, וואַרפן פון זיך אָפּ אַלע מצוות פון דער תורה, טוען פרעסן און זויפן, גייען נאָך אַלע גלוסטונגען פון זייער האַרץ, און דאָס אַלץ הייסט ביי זיי: דור דעה ועם נבון והכם. זיי גרינדן אַלץ חברות, חברות פֿון פריינדשאַפט און ליבשאַפט **, — די פריינדשאַפט און ברודערשאַפט באַשטייט אָבער בלויז אין דעם: לוסטיק די נעכט צו פאַרברענגען ביי די פולע וויינבעכערס און אומגעשטערט טאָן, וואָס דאָס האַרץ געלוסט. און דער פאַרפאַסער רופט אויס מיט פאַרביטערונג: „זע, גאָט, ווי מיר זיינען צו שאַנד געוואָרן! געפאַלן איז די קרוין פון אונזער קאָפּ, נישטאָ מער בן־מנחם, וואָס האָט באַנייט און דערפרישט דעם גייסט פון אונזער פּאָלק“ 1.

קעגן די טענדענצן, וואָס די בערלינער „אויפקלערונג“ האָט אָנגענומען נאָך מענדעלסזאָנס טויט, זיינען אויך אַרויסגעטראַגן די אָנזאָגער פון דער השכלה־תקופה אין ליטע און פּוילן, וועגן וועלכע מיר האָבן גערעדט באַריכות אין די לעצטע קאָפיטלעך פון דעם פינפטן באַנד.

מיר האָבן שוין פריער געזען 2 אויס וואָסערע מאַטיוון עס האָט אויסגעבראַכן אַ סכסוך צווישן מענדעלסזאָנען און דעם מדקדק שלמה דובנא, אין דעם אויבן ציטירטן בריוו ווייזט דובנא בפירוש אָן, אַז אייניקע מיטאַרבעטער, וואָס מענדעלסזאָן האָט צוגעצויגן צו דער תורה

* אַן אַנזעהערעניש אויף אהרן וואָלפּסזאָן, וואָס האָט דעמאָלט פאַרעפנטלעכט זיין „שיחה באַרץ החיים“.

** אַן אַנזעהערעניש אויף דער „געזעלשאַפט דער פּרוינדע“, וואָס יצחק אייכל, אהרן וואָלפּסזאָן אַנד האָבן געגרינדעט אין ווינטער 1791 — 1792.

1 די באַטרעפּנדיקע ציטאַטן אין אַריגינאַל — זע פיילאָגע — נומ' 6,

2 זע אויבן, ז"ו 59—61.

דערקלערונג ("ביאור") זיינען זייער חשודע מענטשן, ווייל זיי האָבן פון זיך אינגאנצן אָפגעוואָרפן דעם עול פון דער תורה, און אויף זיי איז באמת געוואָגט געוואָרן: סורו נא!

דער אינצידענט מיט שלמה דובנא איז געווען פלויז אן אָנזאָג פון דעם קאָנפליקט, וואָס האָט געמוזט וואָס ווייטער אַלץ מער פאַרשאַרפט ווערן. וואָרעם די טענדענצן, וואָס עס האָט שוין אָנגעמערקט שלמה דובנא — פּרענדענקעריי און דאָס עפנטלעכע אָפּוואַרפן די ריטועלע געזעצן פון דער תורה און די דורך דער מסורה געהייליקטע מנהגים, האָבן אָנגענומען נאָך מענדעלסזאָנס טויט נאָך באַדייטנדיק-פּולטערע פּאַרמען. דאָס האָט געמוזט אַרויסרופן אַ שאַרפן פּראָטעסט מצד די אויפקלערונגס-פּיאָנערן, וואָס האָבן זיך באַוווּזן אין ליטע און פּוילן אין דער צווייטער העלפט 18טן י"ה. אַט די זיינען אויפגעוואַקסן אין אַן אנדער סאַציאַלער און קולטורעלער סביבה ווי די בערלינער משפּילים, — זיינען ביי זיי נאָך פאַרבליבן אין זייער פּולער שטאַרקייט די וואָרצלען, וואָס האָבן זיי פאַרבונדן מיט דער אַלטער קולטור פון זייער פּאָלק און מיט דער ירושה פון זייערע אַבות. זיי זיינען אויך געווען „אמת-זוכערס“, אָבער גאַנץ שיכטערנע און פּרודלעך געשטימטע. פעסט און זיכער זיינען זיי געווען, אַז דער אמת, דער ריכטיקער אמת, קאָן בשום-אופן ניט סותר זיין די קולטורעלע ירושה פון זייער פּאָלק, די תורה פון זייערע אַבות. זיי האָבן פלויז געזוכט נייע מיטלען, ווי אַזוי דעם אין די הייליקע יידישע ספרים פאַרבאַרגענעם אמת צו געפינען, אים דערנענטערן און פאַרשטענדלעך מאַכן דעם פּרייטן עולם, דעם גאַנצן פּאָלק. און זיכער זיינען זיי געווען, אַז בכדי דאָס צו דערגרייכן, און אין דעם איז באַשטאַנען זייער אויפקלערערישע ראַלע, מוז מען זיך באַנוצן מיט וויסן און בילדונג. ניט אַרויסרייסן זיך פון דער היימישער און אייגענער סביבה איז געווען זייער באַגער, נאָר זי פּרייטער מאַכן, דורכלופטערן, די פעסט פאַרמאַכטע לאָרנס אויפמאַכן, בכדי עס זאָל מער ליכט אַריינדרינגען, און די טונקלע שאַטנס פאַרטרייבן...

מיר האָבן שוין אָנגעוווּזן 1, מיט וואָס פאַר אַ פאַרדרום איינער פון די דאָזיקע קולטור-טרעגער, דער בעל „ספר הברית“, האָט זיך פאַר-האַלטן צו די מאַטעריאַליסטיש-ראַציאָנאַליסטישע אירענען פון זיין צייט. פנחס הורוויץ, וואָס האָט געלעבט אַ לענגערע צייט אין בערלין, האָט געהאַט די מעגלעכקייט נאָענט זיך צו באַקענען מיט די ראַדיקאַל-ראַציאָנאַליסטישע טענדענצן, וואָס זיינען אַלץ פּולטער אַרויסגעטראָטן אין די אויפקלערערישע קרייזן, און ער טרעט קעגן זיי אַרויס מיט

1 זע אונזער ווערק, ב' V, 313—314.

א שארפער פאלעמיק אין זיין אין 1797 דערשינענעם „ספר הברית“. מיר האָבן שוין געזען 1 מיט וואָס פאַר אַ כּעס פּנחס הורוויץ איז אַרויסגעטראָטן קעגן דעם פּרווּו צו דערקלערן „מתן תורה“ אויף אַרײַן „ראַציאָ-נאַליסטישן“ אופן און אַרויסצושטעלן משה רבנו דעם „אבי הנביאים“ אַלס איבערגעשפּיצטן, אין נאַטורוויסנשאַפטן באַהבנטן פּאָליטיקער, וואָס האָט אויף אַ גאַנץ קונציקן אופן „גענאָרט דעם גאַנצן דור המדבר“. און אַזעלכע צאָרנדיקע בלעטער קעגן די אַפיקורסישע „המתפרצים בעם“ געפינען זיך אין אַ גאַנץ ברייטער מאָס אין דעם „ספר הברית“. פּילאָ-זאָפּישע אויבנאויפנדיקע אידעען — קלאָגט זיך פּנחס הורוויץ — געוועל-טיקן איצט איבער פּילע מוחות; שטיצנדיק זיך אויף די דאָזיקע אידעען, טוען זיי עובר זיין אויף אַלע חוקים פון דער תורה; זיי באַנוגענען זיך אָבער ניט דערמיט, וואָס זיי אַליין זינדיקן, ווילן זיי נאָך זיין די מחטיאי הרבים, עפנטלעך טוען זיי פּרעדיקן זייערע אַפיקורסישע אידעען, זיי דרוקן און צעשיקן דער יידישער יוגנט זייערע שריפטן, האַלטן אין איין לויבן די פּילאָזאָפּישע חקירה און די גרויסקייט פון דעם מענטשלעכן שכל, זייער גאַנצער מיין איז לצודד נפשות, אַרײַנצונאַרן די יונגע הערצער אין די נעצן פון אַפיקורסות... און אַלץ מער וואַקסט אין פּאָלק די צאָל פון די דורך דער פאַרפירערישער שלאַנג געביסענע, און די מגפה ווערט אַלץ וואָס גרעסער... איך קאָן ניט צוועגן, ווי מען ווענדעט אָפּ די יוגנט פון דער אמונה און מען נייגט זיך בלויז פאַרן שכל, ניט צו די אַפיקורסים טו איך מיך ווענדן, איך ווייס דאָך גאַנץ גוט, אז פֿל בָּאַיָה לאַ ישובּו, זיי זיינען שוין פאַרדאַרטע בלעטער, לעבעדיקע מתים, ניט צו די טויטע טו איך ריידן, נאָר צו די קינדער פון דעם פּאָלק ישראל, וואָס האָבן זיך נאָך ניט געלאָזט פאַרפירן פון די רשעים. זיי טו איך וואַרענען, זיי זאָלן זיך ניט לאָזן איבערריידן פון די מסיתים און ניט גיין אין זייערע וועגן 2.

ניט מיט ווייניקער רוגו איז אַרויסגעטראָטן קעגן די ראַדיקאַל-ראַציאָנאַליסטישע טענדענצן פון די אויפקלערער אויך דער בעל „אור עולם“ און „טל אורות“ יהודה ליב מרגליות. מיר האָבן שוין אָנגע-וווּן, ווי מרגליות דערקלערט 8 אַלס „עקלהאָפטן ליגנ“ די טענה, אז פּילאָזאָפּיע און חקירה פירן דעם מענטשן אַראָפּ פון דעם דרך הישר און ברענגען אים צו אַפיקורסות. ער באַקלאָגט זיך אָבער אויך אויף

1 דאָרטן, ציט. שט.

2 ספר הברית, 1797, דף 117, עמ' א'.

3 זע אונזער ווערק, ב' V, 304.

דעם „קלוקל הדורות“ און ווייזט אָן, אז ס'האָבן זיך ביי אונז געמערט די „כתפוצים“, וואָס וואָרפן פון זיך אַראָפּ רעליגיעזע פאַרבאָטן אויס אויסגעלאָסנקייט און הפקרות, זיי פאַרזיכערן אָבער דערביי, אז זיי טוען דאָס, ווייל — חכמים אנהנו בלמוד הפילוסופיה, עם האָבן זיי די פילאָזאָפֿישע אירענען אויפגעקלערט און די אויגן געעפנט 1.

באַזונדערס אינטערעסאַנט איז אין דער הינזיכט מרגליותעס פּאָלע-מיש ווערק „עצי ערן“, וואָס ער האָט פאַרעפנטלעכט אין 1802. מרגליות טרעט דאָ אַרויס קעגן דעם אָנערקענטן פאַגרינדער און וועגפירער פון דער בערלינער השכלה — קעגן משה מענדעלסאָן און זיין גרונדווערק „יערוואַלעם“ 2. מרגליות קאָן בשום אופן ניט מסכים זיין מיט מענדעלסאָן זאָנס גרונטעוים, אז תורת משה טוט ניט באַפעלן, מען זאָל גלויבן אין די אָדער יענע דאָגמען, זי באַפעלט בלויז צו דערפילן די געזעצן און געבאָטן, וואָס דערהייבן דאָס מענטשלעכע לעבן און ברענגען צום צייטלעכן און אייביקן גליק. מרגליות ברענגט דערביי ראיות, וואָס דאַרפן באַוווּיזן, אז אויך אין דער יידישער אמונה זיינען פאַראַן געזעצן, וואָס פאַדערן ניט בלויז טאָג, נאָר אויך גלויבן. באַזונדערס שאַרף טרעט ער אַרויס קעגן מענדעלסאָנס טעוים, אז דאָס יידישע פּאָלק פאַר-מאָגט אַ געטלעך-אַנטפּלעקטע געזעצגעבונג, אָבער ניט קיין רעליגיעזע אָפּגעבונג, און די „אייביקע אמת“ נייטיקן זיך פאַקטיש ניט, זיי זאָלן באַשטעטיקט ווערן דורך ניסים ונפלאות, באַשר זיי זיינען „פערנופּטגעזעצן“, וואָס שטיצן זיך אויפן מענטשלעכן שכל. מרגליות קאָן בשום אופן ניט מסכים זיין מיט מענדעלסאָנס פרוו אַרויסצושטעלן אין גלויבנספּראַגן אַלס העכסטע אינסטאַנץ דעם מענטשלעכן קריטישן שכל און צו באַגרינדן אויף אַ ריין ראַציאָנאַליסטישן אופן די נייטיקייט און „פאַרניפּטיקייט“ פון דעם יידישן ריטוס. „זוי אזוי — פּרעגט מרגליות — איז עס, אַשטייגער, מעגלעך צו דערקלערן אויף אַ ראַציאָנאַליסטישן אופן, אז דערמיט, וואָס דער פּהן באַשפּריצט זיך און דעם מזבח מיטן בלוט פונם קרבן, ווערט דערוועקט די שפּע פון קדושה?“ (מה שהפּהן מלכלך עצמו והמזבח בדם הכבש גורם השפּעת קדושה). מרגליות איז פעסט איבערצייגט, אז אין תורת משה זיינען צונויפגעפאַכטן געזעצן און באַפעלן, וואָס רעגולירן די דעם מענטשנס אַקטיוו טאָג, אי זיינע גלויבונגען. דער רעליגיעזער ריטוס און קולט-צערעמאָניאַל איז ענג

1 טל אורות, 1843, 61

2 אַן אינטערעסאַנטער סטריך: מרגליות ווילזט, אגב, אן, אז ער האָט אויך געהאַלטן אַ ספּעציעלע דרשה, ווו ער האָט פּאַלעמיוירט קעגן די טעוים פון מענדעלסאָן זאָנס „יערוואַלעם“.

פארבונדן ניט בלויז מיט דעם נאָרמירן דעם מענטשנס האַנדלונגען און אויפפירונג, נאָר אויך מיט זיינע גלויבנס-דאָגמען.

ווי שלמה מיימון אין זיין „לעבענסגעשיכטע“¹, אזוי קריטיקירט אויך מרגליות מענדעלסזאָנס טעוים וועגן דער קאָמפּעטענץ פון אַ רעליגיוזן קיבוץ. אמת, דערקלערט מרגליות, דער שטאַצט דאָרף זיך האַלטן ביים פּרינציפּ פון פּולשטענדיקער געוויסענספּרייהייט, אָבער פּונקט ווי די מלוכה האָט דאָס רעכט צו פּאָדערן, אז זיינע פּירגער זאָלן דערפּילן אַלץ, וואָס איז נייטיק פאַר טובת הכלל, אזוי דאָרף אויך דער רעליגיוזער געמיינדע געגעבן ווערן דאָס רעכט צו פּאָדערן פון אירע מיטגלידער, אז זיי טאָרן ניט עובר זיין בפרהסיא אויף די דינים פון דער רעליגיע און אָפּוואַרפן דעם פעסטגעזעצטן רעליגיעזן קולט. איז דער ייד אַ מיטגליד פון אַ רעליגיעזער קהילה — באַהויפט מרגליות — האָט ער ניט דאָס רעכט עפּנטלעך עובר צו זיין אויף אירע רעליגיעזע געזעצן און דאָגמען.

ס'איז אינטערעסאַנט, וואָס מרגליות האַלט פאַר נייטיק אונטער-צושטרייבן, אז ער גרענעצט אָפּ מענדעלסזאָנען אַלס פּערזענלעכקייט פון די טענדענצן, וואָס ווערן אזוי בולט דורכגעפירט אין זיין „יערוואַלעם“. מרגליות ווייסט זייער גוט וועגן מענדעלסזאָנס „קרע שבלב“, ער ווייסט, אז מענדעלסזאָן דער ראַציאָנאַליסט בלייבט דאָך „שטאַקידע“, וואָס געפינט, אז די „געזעצן, פּאַרשריפטן, געבאָטן און לעבענסרעגלן“ פון תּורת משה דאַרפן בלייבן אומפּאַרענדערלעך און זיינען חל אַווייב אייביקע צייטן אויף יעדן מיטגליד פון דעם יידישן פּאָלק. און מרגליות ווייזט טאַקע דערביי אָן, אז ער האָט פּערזענלעך געקענט מענדעלסזאָנען און ווייסט, אז יענער האָט פון זיך ניט אָפּגעוואַרפן דעם עול פון די מצוות²; נאָר די ראַציאָנאַליסטישע אידעען, וואָס מענדעלסזאָן האָט אַרויסגעזאָגט, זיי — פּאַרזיכערט מרגליות — האָבן אונטערגעגראָבן דעם גלויבן ביי זיינע נאָכפּאָלגער.

מרגליות האָט געשריבן זיין „עצי עדן“, בעת ער האָט שוין געוואוינט אין פּראַנקפורט דאָרער, און ער האָט געהאַט די מעגלעכקייט גאַנץ נאָענט זיך צו באַקענען מיט די נייע שטרעמונגען, וואָס האָבן זיך באַוויזן צום סוף 18טן יאָר אין די פּראַגרעסיווע קרייזן פון די יידן אין פּרייסן. ער האָט מיט אייגענע אויגן געקאָנט צווען, ווי אזוי די אויפקלערונגס-

1 זע אייבן ז"ל 163—165.

2 עצי עדן, 7: אלו לא ידעתיו בחייו גם אני, הייתי חיסדו שעיקר האמונה

היתה רבייה ביד

באוועגונג און דער קאמף פאר רעפארם און גלייכפארעכטיקונג האָבן זיך צונויפגעפלאַכטן מיט דער שמוּד-עפידעמיע, וואָס איז דעמאָלט געוואַקסן מיט אימהדיקער געשווינדקייט אין די גרעסערע פרייסישע קהילות. „עס האַלט אין איין וואַקסן — קלאַגט זיך מרגליות — די צאָל פון די, וואָס טרינקען מיט דורשט די ביי די אומות העולם אויפגעצויגענע פילאָזאָפֿישע אידעען, מיט זיי פארברענגען זיי זייער גאַנצע צייט, און דעם עול פון דער תורה טוען זיי אינגאַנצן אָפּוואַרפן. און פרוּווט איר איינעם פון זיי שטראָפן מיט אייערע רייד, פארוואָס ער טוט די תורה פארלאָזן, ענטפערט ער אייך מיט שטאַלץ: איך פארנעם מיך מיט דעם וויכטיקסטן, וואָס עס קאָן נאָר געבן — מיט גאָט-דערפאַרשונג (חקירות אלקות). איך טו דאָך דערמיט מקיים זיין דאָס גרויסע געבאָט: „נַע את אלקי אביך ועברתו!“ 1 — דארפסט וויסן גאָט דיין פאָטער און אים דינען.

און מרגליות גיט דערביי אַ אין קולטור-היסטאָרישער הינזיכט אינטערעסאַנט בילד, ווי אזוי עס איז אין זיין סביבה פאָרגעקומען דער אויפפלאַנערונגס-פראָצעס ביי פיל פון דער שטודירנדיקער יידישער יוגנט.

די, — דערציילט מרגליות, — וואָס האָבן געוואַלט זיך אַרויסרייסן פון די ענגע ד' אמות און געשטרעבט צו אייראָפּעיִשער בילדונג, זיינען אין דער התחלה געקומען מיט אַזעלכע טענות: אונז איז זייער טייער אונזער תורה, אָבער — טוב תורה עם דרך ארץ! דאָרט שטייט דאָך געשריבן: רק עם חכם ונבון הגוי הזה, מיר אָבער אין אונזער דור זיינען בלוז פון וועלכן ס'איז וויסן, מיר ריידן בלעגני שפה — אויף אַ פאַרדאַרבענער שפראַך; מיט ביטול קוקן די אַרומיקע פעלקער אויף אונז, ווי אויף ווילדע מענטשן; און דווקא אין אונזער דור זעען מיר דאָך, ווי פיל פון אונזערע שכנים ווילן מיט אונז לעבן אין פרידן און פרוּוו זיך פאַרהאַלטן צו אונז מיט ליבשאַפט. פאַרוואָס זשע זאָלן מיר מיט אונזער אומוויסן צעשטערן דעם בונד און מאַכן אונז פאַרהאַסט ביי די אומות העולם?

ווי נאָר אָבער — דערציילט ווייטער מרגליות — זיי האָבן זיך אָנגעשמעקט מיט די היינטיקע פילאָזאָפֿישע אידעען, איז ביי זיי גלייך אַפּגעשוואַכט געוואָרן דער פאַרבאַנד מיט דער אמונה פון די אבות; אַפּגעוואַרפן האָבן זיי פון זיך אַלע מצוות און געבאָטן, און פון מנהג אבות ווילן זיי ניט וויסן. מער פון אַלעם האָבן זיי מורא, מען זאָל זיי ניט האַלטן פאַר אַפּגעשטאַנענע און ניט גענוג אויפגעקלערטע. טוען זיי אַלץ, בכדי צו דערווייזן, אַז דער עץ הדעת האָט זיי די אויגן

געפנט, איינגעדונגען זיינען זיי אין די טויערן פון חכמה, און אראַנק דעם ליכט פון וויסן האָבן זיי זיך איבערצייגט, כי שקר נחלו אבותינו — פאלש איז די לערע, וואָס מיר האָבן באַקומען בירושה, און אָפגעוואָרפן דאָרף ווערן דער שווערער עול פון מסורה... און זיי טוען נאָך אָפן פרע=דיקן זייערע זינדיקע אידעען, זיי ווילן וואָס מער מענטשן פאָנגען אין זייערע נעצן, דאָס גאַנצע פאָלק ווילן זיי פאַרפירן, עס זאָל גיין אין זייערע דרכים... 1. „ביטער — רופט אויס מרגליות — קלאַנט מיין האַרץ, ווען איך טו מיך דערמאָנען, ווי פיל פון מיין פאָלק זיינען פאַר=לאָרן געגאַנגען!“ (לכי כחללים והמה על חללי בת עמי).

מרגליות שטעלט זיך דערביי באַזונדערס אָפ אויף איין אויסלעג=דישן שריפטשטעלער, וועלכער האָט, לויט זיין מיינונג, געהאַט אַ באַזונ=דערם שעדלעכע ווירקונג אויף דער יידישער יוגנט פון זיין דור. דער בעל „עצי עדן“ רופט, אמת, דעם דאָזיקן שריפטשטעלער ניט אָן ביים נאָמען, עס איז אָבער ניט שווער זיך אָנצושטויסן, אז עס ווערט דאָ געמיינט ניט קיין אַנדערער, ווי וואַלטער.

„באַזונדערס שנעל — שטרייכט מרגליות אונטער — דערווייטערן זיך פון דער אמונה די, וואָס האָבן איינגעזאָפט אין זיך דעם שלאַנגען=גיפט פון דעם באַוואוסטן אַפיקורס, וואָס האָט געלעבט „בארץ לועז“. ער איז געווען דער ראש המדברים, וואָס האָט איבער דער גאַנצער וועלט פאַרשפרייט זיינע שעדלעכע געדאַנקען. מיט חוצפה איז ער אַרויס=געטראָטן און באַשאַפאָט אַלע אמונות, איבעראַל האָט ער פאַרזיט זיין גיפטיקן זאָמען. געוואַלדיק גרויס איז די צאָל פון די, וואָס ער האָט פאַרפירט מיט זיינע ווערק ביי זיין לעבן און אויך נאָך זיין טויט... אַלע אכונות פון אייראָפּע האָט ער געמאַכט פאַרן צילשעב פון זיין האַס, האָט זיי פאַגאָסן מיט זיין גאַליקן שפּאַט, געוואַלט זיי צעשמעטערן און צעשטערן...“ 2.

בעת פנחס הורוויץ, מרגליות און זייערע מיטהעלפער האָבן געפירט אַ קאַמף קעגן די „אַפיקורסישע“ שטרעמונגען, האָבן די אידען

1 עצי עדן, 15—16.

2 דאָרטן, 16: וביחוד מי שניבך ראש פחנים מן המין הידוע שהיה בארץ לועז, אשר פרע דעתו לשמחה... ובראש כל המדברים בצואר עתק ללעוג על הדתות עלתה צחנתו כי הגדיל לעשות. ביצי צפעוני בקע, האוכל מביציהם ימות; בספרו נקשו ונלכדו בו רבים אשר המית במותו ובחיוו. כגן עדן היתה הארץ לפניו ואחריו מדבר שממה... כי בשאט נפש לקח כל הדתות אשר באיראסיע וקבצם כעמיר גורנה, גורן האסד אצר לו. לרושם את הקוצים ואת הברקנים כהדוש מתבן כמו מדמינה ולמשאת אותם מרשיהם...

פון דער „בערלינער השכלה“ ביסלעכווייג, אין קוים באַמערקלעכע דינינגע שונור, אָנגעהויבן אַרײַנצורײַנגען אין די ליטוויש=פּוילישע פּראָווינצן 1, וואָס זײַנען אָקאָרשט נאָך דער פּוילן=צעטײלונג אַרונטער אונטער דער מאַכט פון דעם צאַרישן רוסלאַנד. טײַש איז אין דער הײַנזיכט דער אין ווײַרוסישן שטעטל קרעסלאַווקע פּראַקטיצירנדיקער אַרצט יעקב אַליהו פּראַנק, וואָס האָט באַקומען מעדיצינישע בילדונג אין דײַטש=לאַנד. אין זײַן מעמאָראַנדום 2, „צײַ קאָן אַ ייד ווערן אַ געטרייער און נוצלעכער בירגער“, וואָס ער האָט אין 1800 דערלאַנגט דערזשאַווינען, דערקלערט דער דאָזיקער אויף דער בערלינער השכלה אויפגעצויגענער דאָקטאָר די אַנטוויקלונגס=געשיכטע פון דער ייִדישער אַמונה אויף אַזאַ נאָו, „ראַציאָנאַליסטישן“ אופן: די ייִדישע אַמונה האָט אין איר בראַשײַט=דיקער רײַנקייט זיך געשטיצט אויפן פשוטן דענזם און אויף די פּאָדע=רונגען פון רײַנער מאָראַל. די שפּעטערדיקע לערער פונם ייִדישן פּאָלק, וואָס אַ טײל פון זײ זײַנען געווען בעלי חלומות, דײַה פּאַרפירטע באַטריגער, און דער אַנדערער טײל — פשוטע באַטריגער — זײ האָבן אַנטשטעלט און פּאַרקריפלט דעם אמתן גײסט פון דער ייִדישער לערע דורך מיסטיש=תּלמודישע פירושים צום ביבלישן טעקסט. זײ האָבן עס פּאַרטונקלט די באַגריפן פון אמת און נײַט=אמת. אָנשטאַט פּראַקטישע, לעבנסנוצלעכע מדות טובות, האָבן זײ אײַנגעפירט אומגעלומ=פערטע, נאַרישע תּפילות און גײסטלעכע און זינלעכע תקנות. אויס פּערזענלעכע חשבונות און קלײנלעכער טובת=הנאה האָבן זײ געפירט דאָס פּאַרבלענדעטע פּאָלק, דורך דעם געהײליקטן חשכות פון אָבער=גלויבן, ווהײן זײ האָבן געוואָלט...

דער דאָקטאָר פּראַנק איז אָבער נײַט געווען אײַנער. ער האָט געפונען געזינונגס=חברים צווישן די מיטגלידער פון דעם שקלאָווער קרײַז, וואָס האָט געשפּילט אַזאַ וויכטיקע ראָלע צווישן די השכלה=פּיאָנערן אין ליטע און ווײַרוסלאַנד 3. מיר האָבן שוין אין דעם פינפטן באַנד אָנגע=ווײַזן, וואָס פאַר אַ וויכטיקער האַנדלעכ=צענטער שקלאָוויזן געווען זײַנט דעם לעצטן פּערטל פונם 18טן יײַה, נאָכדעם ווי די גאַנצע געגנט איז בײַ דער ערשטער צעטײלונג פון פּוילן אַרײַבער צו רוסלאַנד. ייִדישע

1 די ערשטע יאָרגענג המאסף (8—1785) האָבן געהאַט פּאָלנדיקע אַפּאָנעטן אין פּוילן און ליטע. אין חײלנע: יוסף אָלעח (2 עקזעמפּל.), יעקב לובשיץ הרוזא, מיכל גאַרדאָן, שמעיה בערלין; אין שקלאָוויז: יושע בר' רײַוס; אין ליבלין: יעקב בן נפתלי; אין וואַרשע: שמעון האַללענדר.

2 פּאַרעפּנטלעכט בײַ י. אײַס. העסטען אין זײַן 48—446, *Еврей в России*.
3 זע אונזער ווערק ב' V, 322—326.

רייכע שקלאָווער סוחרים האָבן געהאַנדלט מיט מאַסקווע, פעטער=בורג און אַנדערע וויכטיקע רוסישע צענטערן. אייניקע פון די דאָזיקע סוחרים האָבן פאַרבוירן געשעפטלעכע באַצויגנען מיט גרויסע רוסישע שררות, ווי, צום ביישפּיל, דער שוין פריער דערמאָנטער יהושע צייטלין און נתן=נטע נאָטקין זיינען געווען חשובים ביים באַוואַסטן פּאַטיאַמקינען און אַדאַנק אים זיינען זיי געוואָרן גרויס=ליפּעראַנטן ביי דער רוסישער אַרמיי. די דאָזיקע פאַרבינדונגען האָבן געבראַכט דערצו, וואָס שוין צום סוף 18טן י"ה האָט אין פעטערבורג זיך געבילדעט אַ קליינע קאָלאָניע פון שקלאָווער אויסוואַנדערער. פּילזאָגנדיק איז שוין פּאָלגנדיקער פּרט: פון ניין פּערוואָ, וואָס האָבן אין 1800 אין פעטערבורג געמאַכט אַן אָפּמאַך מיט דער קירכלעכער פאַרוואַלטונג פון דער דייטשער אַרטיקער קאָלאָניע וועגן אָפּטרעטן אַ באַשטימטן פּלאַץ פאַר אַ יידישן בית=עלמין, ווערט ביי פינף בפּירוש אָנגעוויזן, אַז זיי זיינען אויס שקלאָוו געקומענע 1. נאָך אין די לעצטע יאָרן פון יעקאַטערינאַ דער צווייטערס רעגירונג האָט זיך אין פעטערבורג באַזעצט יהושע צייטלינס איידעם אברהם פּרי, אַ רייכער ליפּעראַנט און מוכסן (אַטקופּשטישק), וואָס האָט געפירט נאָענטע באַקאַנטשאַפט מיט ספּעראַנסקין, קאַנקרינען און אַנדערע רוסישע שררות. פאַר אַ דערציער פון זיין זון האָט פּרי אײנגעלאָרן צו זיך קיין פעטערבורג דעם באַוואַסטן השּכּלה=פּיאָנער מענרל לעפּין. צוואַמען מיט פּרצן איז פון שקלאָוו אריבערגעפּאָרן קיין פעטערבורג זיין גוטער פּריינד יהודה לייב נעוואַכאַוויץ 2 און דער שוין אויבנדערמאָנטער רייכער ליפּעראַנט נתן נטע שקלאָווער. אין פעטערבורג האָט אויך דעמאָלט געלעבט דער מעדיצינ=דאָקטאָר זאַלעמאַן און דער אייראָפּעיִש=געבילדעטער טער עטינגער 3.

אַט אזוי האָט זיך אין פעטערבורג געבילדעט אַ קליינע יידישע קאָלאָניע, וואָס קאָן אין געוויסער הינזיכט באַטראַכט ווערן ווי אַ זעיר אנפּיין פון דער בערלינער קהילה. די ראָלע פון די בערלינער נעגאַציאַנטן און פינאַנסיסטן האָבן אין פעטערבורג געשפּילט אזוינע רייכע מוכסנס און ליפּעראַנטן, ווי פּרי און נאָטקין. רייך און אונטערנעמעריש, האָבן זיי געפירט באַקאַנטשאַפט מיט די אָנגעזעענסטע שיכטן פון דער קריסט=

1 J. O. Гордон, К истории поселения евреев в Петербурге 1 (Восх. 1881, II).

2 אַ געפּאָרענער אויס לעטיטשוב אין 1776. ער פלעגט זיך דערפאַר סתּמענען: יהודה לייב פּן נח מלעטיטשוב

3 זאַלעמאַן און עטינגער זיינען סאַ=צייכנט צווישן די אַבאָגענטן אויף דעם „המאָף“ פאַרן יאָר 1809.

לעכער געזעלשאפט. אויפגעצויגן אויף דער ליטעראטור פון די בערלינער „אויפקלערער“, קומענדיק אין טעגלעכן באריר מיטן רוסישן אדל און אָנגעזעענע באַאמטע, האָבן די דאָזיקע אייראָפּעיש-געבילדעטע כּוהרים אויך אזוי שמערצלעך, ווי זייערע מיטברידער אין בערלין, געפילט ניט בלויז די סאָציאַל-רעכטלעכע אונטערדריקטקייט פון דעם יידישן פּאָלק, גאָר אויך דעם ביטול און קאַלטע פּאַראַכטונג, מיט וועלכע עס פאַר-האַלט זיך די קריסטלעכע געזעלשאַפט שוין צום נאָמען ייד אַליין. און דאָס דאָזיקע פאַרביטערונגס-געפיל האָט טאַקע באַלד באַקומען זיין ליטע-דאָרישן תּיקון, געפונען זיין פּולן אויסדרוק אַדאַנק דעם אויבנדערמאָנטן יהודה ליב נעוואַכאוויטץ.

אין 1803, ווען עס איז לויט דעם קיסרס באַפעל געגרינדעט געוואָרן דער קאָמיטעט מיט דער אויפגאַבע צו באַטראַכטן די פּראָגע וועגן רעגולירן די יידישע עקאָנאָמיש-רעכטלעכע לאַגע, זיינען צו דעם צוועק אַהין איינגעלאָרן געוואָרן ספּעציעלע דעפּוטאַטן פון פאַרשיידענע יידישע קהילות. דאָס האָט געמאַכט אַ שטאַרקן רושם אויף דער קליי-נער אַרטיקער יידישער קאָלאָניע. ווי דער „טאַלאַראַנץ-עדיקט“ פון יאָזעף דעם צווייטן האָט בשעתו אַרויסגערופן אַ געוואַלדיקע התפּעלות ביי די בערלינער „אויפקלערער“, אזוי האָבן אויך די פעטערבורגער משפּילים געלויבט ביז אין די הימלען אַלפּסנדר דעם ערשטנס באַפעל און באַגריסט אים ווי דעם באַפרייער און דערלייזער פון דעם יידישן פּאָלק. בעת די יידישע דעפּוטאַטן זיינען זיך צונויפגעפאַרן קיין פעטערבורג און דער קאָמי-טעט האָט אָנגעפּאָנען זיינע זיצונגען, האָט נעוואַכאוויטץ פאַרעפּנטלעכט (אין 1803) זיין רוסישע, דעם מיניסטער פון אינערן קאָטשוביי געוויד-מעטע פּלוגשריפט „Вопль дщери йудейскоя“, די ערשטע רוסישע שריפט, פון אַ יידישער האַנט געשריבן. אין אַ יאָר אַרם (1804) האָט נעוואַכאוויטש איבערגעדרוקט זיין ווערק אין שקלאָוו אין העברעיִשער איבערזעצונג אונטער דעם טיטול: קול שועת בת יהודה, והיא מליצה ישירה עבור עם יהודה, להסיר כּמנו תּלונות העמים 1.

ניט געקוקט דערויף, וואָס דער רוסישער טעקסט איז דערשינען פאַרן העברעיִשן, איז אָבער אויסער ספק, אַז אייניקע טיילן, ווי אַשטיי-גער, דער „מאמר שנאת הרתות ואמת ושלום“, זיינען לכתחילה געשריבן געווען אין העברעיִש. אין דעם העברעיִשן סטיל פון „קול שועת בת יהודה“, ווי אויך אין דעם פאַרפּאַסערס גאַנצן וועלט-פּאַנעם פילט זיך שטאַרק די השפּעה פון די בעלי „המאספים“. אין דער פאַררעדע צו

1 דעם ווערק איז איבערגעדריקט אין „העבר“, II, (1918).

דער העברעיִשער איבערוועצונג, ווי אויך אין דעם ווערק גופא רעדט דער פארפאסער מיט גרויס התפעלות וועגן דעם 18טן „סעקוליוס“ (יאָר-הונדערט), ווי וועגן א „דור דעה לא היה כמוהו בַּעַמִּים מיום היות האדם על הארץ“, א „דור פון וויסן, פון מענטשנליכע, פון דעמאָקראַטישער עניוּת, ווען שטאַרקע און מעכטיקע הערן געלאָסן אויס דעם אמת אויס דעם מויל פון קליינע און נישטיקע, א דור, וואָס זיין גלייכן איז אין דער געשיכטע ניט צו געפינען, א דור, אין וועלכן עס האָט הויך אויפגעשיינט דער שטערן פון רוסלאַנד, וואָס האָט מיך, בת יהודה, פאַר אַ טאַכטער אויפגענומען“¹. אין דעם אויבן-דערמאָנטן „מאמר שנאת הדתות“ ווערט פאַרגעשטעלט, ווי די „שנאת הדת“ ווערט מיט שפאָט פאַרטריבן אויס איראָפּע, דאָרט טוען איצט געוועלטיקן רק פרידן און גערעכטיקייט, און איבערגליקלעך טוען אונטער זייער שוץ פאַרוויילן אַלע פעלקער ברידער-לעך צוזאַמען. און אַלס איינעם פון די גלענצנדיקסטע אָנאָגער וועגן דער התחלה פון דער דאָזיקער ליכטיקער תקופה זעט נעוואַכאָוויטץ אין אַלפסנדרס באַפעל צו גרינדן דעם אויבן-דערמאָנטן „קאָמיטעט“, וואָס וועט לויט נעוואַכאָוויצעס פעסטער איבערצייגונג זיך פאַרנעמען „מיט אויסבעסערן די לאַגע פון די אומגליקלעכע יידן און דערהויבן זיי צו די הויכע שטאַפלען פון גליק און ווילשטאַנד“ (לדרוש בשלום היהודים הנדחים, להטיב מעמדם ולהעמידם על בְּמַתִּי האושר וההצלחה). און מיט פאַטאָס רופט דער פאַרפאָסער: ווער קאָן דערציילן, ווער באַשרייבן די אַלע טובות, וואָס דאָס דאָזיקע קיניגרייך (רוסלאַנד) האָט מיט אונז געטאָן, זיין גרויסע מילדקייט צו די פאַרוואַגלטע יידן. די אַלע גענאָרן זיינען טיה אַיינגעקריצט אין מיין האַרץ, איך וועל אין זיי קיין מאָל ניט פאַרגעסן, איך וועל שטענדיק לויבן די קינדער פון רוס-לאַנד און הויך וועל איך מיין שטים דערהויבן וועגן זייער גערעכטיקייט. אַלע אַנדערע פעלקער צו דערציילן“².

און מיט שטאַלץ ווענדעט זיך דער פאַרפאָסער צו די „אויסלענדער“ (чужеземцы): „און איר, גאוהדיקע און קנאה-פולע אויסלענדער, וואָס איר שטאַלצירט מיט אַייער בילדונג, איר זייט טאָקע באַדיוטנדיק פּרִיעַר אַריינגעטראָטן אין די טויערן פון וויסן, ווי די רוסן, און דאָך האָבן יענע אַיך איבערגעיאָגט אין טאַלעראַנץ און מענטשן-ליבע... איר, וואָס באַדימט אַיך מיט אַייערע פרייהייטן, מיט אַייערע רעפּובליקן — קומט אַהער צו

1 קיל שועת בת יהודה, 4, 11.

2 דאָרטן, 34.

די מיט שניי באַדעקטע פלעכן און לערנט ערשט קענען אמתע מענטשן ליבע 1...

דער פאַרפאַסער פון „קול שועת בת יהודה“ פרוווט חלומען אויף דער וואַך, דאָס געוונטשענע באַטראַכט ער שוין אַלס געשעען און פאַר ווירקלעכט. ער שילדערט, ווי דער ייד, וואָס איז אומעטום געווען צו שפּאַט און צו געלעכטער און איז ווי אַ שפּריי דורכן שטראָם געשליי- דערט געוואָרן פון לאַנד צו לאַנד, האָט ענדלעך געפונען רו אויף די רוסישע ברעגן. דאָרט האָט פאַר אים אויפגעשיינט די זון פון רחמים, דער צוויי-קעפיקער אָדלער טוט מיט ליבע איבער אים זיינע פליגלען פאַרשפרייטן. פאַרגעסן איז דער פאַרעכטליכער נאָמען „זשיר“, און מיט גרויס אַכטונג ווערט ער העברעער גענאַנט. פריי לאָזט מען אים זיך באַזעצן אין לאַנד, גלייך איז ער געשטעלט מיט אַלע אַנדערע פעלקער 2... נעוואַכאוויטץ איז אָבער פלל ניט געווען קיין „טרוימער פונם געטאָ“, נאָר אַ רעאלער געשעפטסמאַן, וואָס האָט געלעבט די לעצטע יאָרן אין דער אויסשליסלעכער סביבה פון די „ליבעפולע דאָססן“; און ער האָט זייער גוט געוואוסט, ווי ווייט עס האַלט נאָך דאָרט פון „טאַלע- ראַנטע“ און „פריינדליכע“ באַצונגען צו יידן... ווענדעט ער זיך טאַקע דערפאַר צו די „בני רוסיא האהובים“ מיט אַ הכנעהדיק געבעט, זיי זאָלן פאַרנעמען דעם „ביטערן געשריי“ פון דער אומגליקלעכער „בת יהודה“: צו אייך, איר בני רוסיא אוהבי האדם, וואָס ליבט פרידן און שטרעבט צו טאַלעראַני, צו אייך טו איך רופן, פאַר אייך טו איך מיין פאַרבי- טערט האַרץ אויסגיין! פאַרוואָס זיינען די יידן אַזוי געשענדעט און פאַראַכטעט? פאַר וואָס דערוועקט דער נאָמען ייד צאָרן און שנאה? איך בין געוואָרן צו שאַנד און צו שפּאַט ביי די פעלקער, מען טוט מיט מיר קליינע קינדער שרעקן... אוי! איר קריסטן, איר זייט פאַרימט מיט אייערע מדות רחמים און חסד! האָט אויף אונז רחמנות, קערט אום אייערע איידעלע הערצער צו אונז! 3 פאַר וואָס זיינען מיר ביי אייך אַזוי פאַרהאַסט? וואָס וועט איר דען געווינען, ווען מיר וועלן, בכדי פונם לעבן צו געניסן, פאַרלאָזן דעם דת פון אונזערע אבות? צי האָט איר דען ניט געהערט וועגן די ווערטער, מיט וועלכע משה מענט דעלסאָן, אונזער פאַרימטער שריפטשטעלער, האָט זיך אין זיין „יערוזאַ- לעם“ געווענדעט צו זיינע קריסטלעכע מיטפירגער: „מיר קאָנען דאָך ניט

1 קול שועת בת יהודה 7, 32-33, 35; רוסישער טעקסט, 60, 63.

2 דאָרטן, 34.

3 О христиане, имѣйте к нам жалость! обратите к нам нѣж- нья сердца ваши!

מיטן פולן הארצן פארלאזן אונזער אמונה, — וואָס=זשע וועט אייך אַרויס=
קומען, אז איר וועט מערן צווישן אייך ניט=גלויביקע פרידער? 1...
פאַר וואָס טוט איר אַזוי שענדן דאָס הויז ישראל? פאַר וואָס
פאַרטרייבט איר אים אייערע הערצער?...

ווי שטאַלץ וואָלט איך געווען, ווען איר זאָלט מיך „ברודער“ און
„מיטבירגער“ רופן! טייערע קינדער פון צפון=לאַנד! זעט, ווי אייערע
רעכטליבנדיקע מלכים טוען אייך לערנען, אז איר דאַרפט לעבן אין פרידן
מיט אַלע פעלקער, וואָס ווױנען מיט אייך צוזאַמען, — דערפילט=זשע
זייער ווילן... אין דער צייט, ווען אַלע פעלקער פון אייראָפּע האָבן
געשלאָסן צווישן זיך פרידן און פרידערלעכקייט, בלויבט דאָס הויז ישראל
צו שפּאַט און צו געלעכטער. ווער קאָן באַשרייבן דעם דאָזיקן פיין!
ווער קאָן דערציילן דעם צער פון דעם מענטשן, וואָס ווערט פון אַלעמען
פאַראַכטעט? ווען אַלע דונערשטימען פון דעם געוואַלדיקסטן שטורעם
און דעם דערצאָרנטן ברומעדיקן ים זאָלן זיך צונויפגיסן מיט די וויי-
געשרייען פון דעם אומגליקלעכן געשענדעטן מאַן, וואָלטן ערשט דעמאָלט
אפשר די מענטשן געקענט האָבן אַ באַגריף וועגן דעם שמאַרציקן
זויטאָג פון זיין נשמה!... שטאַרק פאַרביטערט אין מיין האַרץ, און
רחמים טו איך בעטן! 2.

ס'איז כאַראַקטעריסטיש, וואָס געוואַכאָוויטש טוט כמעט ווי ניט
באַמערקן די קאָטאָסטראָפּאַלע נויט. און עקאָנאָמישע רעכטלאָזיקייט פון
דער יידישער באַפעלקערונג אין „תחום“; ער, דער געפילדעטער אינטע-
ליגענט, טוט דער עיקר קלאָגן דערויף, וואָס ער „ווערט דערווייטערט
פון זיינע מיטבירגערס הערצער“ 3, בעת ער איז דאָך אַזוי שטאַלץ,
וואָס „ער קאָן די ראָססן רופן: מיטבירגער“... טוט ער דערפאַר
הכנעהדיק אויסגיסן זיין ביטער האַרץ פאַר די „געליבטע ראָססיאַנעס“,
און „מענטשנליבנדיקע ראָססן“; ער בעט „לייטזעליקייט מצד די געפיל-
דעטע מענער, מיט טרערן טוט ער ביי זיי בעטן גוטווייליקייט“ 4.

אַט אַזוי ווערט דער „קול שועת בת יהודה“ פאַקטיש מגולגל אין
אַ „ווייגעשריי“ פון אַ אינטעליגענטן „בן יהודה“, וואָס טוט הכנעהדיק
בעטן ביי די „איידעלע ראָססן“, זיי זאָלן אָפּוואַרפן די אַלטע פאַראַורטיילן,

1. Вопль дщери Иудейской, 10, 12, 16.

2. דאָרטן, 19, 27.

3. Отвергаем от сердец соотчичей.

4. Токмо благосклоннаго вниманія людей просвъщенных, со

слезами прошу их благоволенія.

צו ווענדן זייערע „צארטע הערצער“ צו די געבילדעטע מיטפירגער פון יידישן גלויבן און זיי ברייטוויליק אויפנעמען אין זייער געזעלשאפט. די „געליבטע ראָססן“ זיינען אָבער געבליבן טויב צום „ווייגעשריי“ פון „בת יהודה“. דער אין 1804 מיט דער באַשטעטיקונג פון דעם „מלך חסד“ און „דערלויזער“¹ אַלכסנדר דעם ערשטן פאַרעפנטלעכטער „סטאַטוט וועגן יידן“ האָט זיך אַרויסגעוויזן ניט אַלס באַפרינונגס-כאַרטיע, נאָר אַלס שטראַף-קאָדעקס, אַלס כאַרטיע פון רעכטלאָזיקייט, וואָס האָט נאָך מער פאַרגרעסערט די נויט און דחקות פון דער יידישער באַפעלקערונג. דעמאָלט האָט דער פאַרפאַסער פון „קול שועת בת יהודה“ פאַרגעסן אין די פון אים גופא ציטירטע מענדעלסוואָגן ווערטער; פון יהודה ליב פן נח איז ער מגולגל געוואָרן אין לעוו ניקאָלאַיעוויטש נעוואַכאָ-וויטץ, און צוזאַמען מיט זיין פריינד פּרץ האָט ער געפונען די געוויינטלעכע פאַרברידערונג מיט זיינע „מיטפירגער“ אינם שוים פון דער פּראַוואַ-סלאַווער קירך.²

אָט אזוי האָט די לאַגיק פון לעבן געבראַכט אין דער קליינער פעטערבורגער קאָלאָניע צו דעם זעלביקן סך-הכל, וואָס אין דער פּרייס-שער רעזידענץ — צו שמד און אַסימילאַציע...

דאָס האָט אָנגעוואַגט דעם איבערברוך, דעם ווענדעפונקט אין די נייסטיקע שטרעמונגען פון דעם ליטוויש-ווייסרוסישן יידנטום. דער פּרילעכער פאַרבאַנד צווישן תורה און וויסן, צווישן גאָטספּאַרמיקייט און אויפקלערונג — איז זיך פונאַנדערגעפאַלן. דעם ווילנער גאָנס דעוויז, אז יעדער מאַנגל פון וויסן אין די חכמות היצונית איז גורם אַ הונדערטפאַכן מאַנגל ביים לערנען די תורה — איז אַנטשיידן אָפּגע-וואָרפן געוואָרן. יעדע וויסנסבראַנושע, אַלע חכמות היצונית זיינען דערקלערט געוואָרן פאַר לויטער אַפיקורסות. דער וויסנספאַגיריקער רב און השפּלה-פּיאָנער שלמה כעלמאַ³, וואָס איז אין זיין דור געווען פון אַלעמען זייער חשוב און אָנגענומען, איז אין קומענדיקן דור, פאַר זיין ליבע צו וויסן און זיין התבטלות פאַר דעם בעל „מורה נבוכים“, דערקלערט געוואָרן פאַר אַ מין און אַפיקורס; און עס איז דעמאָלט געשאפן

1 קול שועת בת יהודה, 36, ווו אַלכסנדר דער ערשטער ווערט געגרייסט: זה מלכנו וזה מושיענו.

2 נעוואַכאָוויטש האָט זיך דערנאָך פאַטייליקט אין דער רוסישער ליטעראטור אין זיך געשאפן אַ נאָמען מיט זיין פּייסע „סוליאַטע“, וואָס איז געשפילט געוואָרן אין פעטערבורג מיט גרויס דערפאַלג (זע וועגן דעם די דערינערונגען פון דעם אַרטיסט קאַראַטיגין, ב' I, ז' 15-16).

3 זע אונזער ווערק, א' V, ז' 284-286.

געוואָרן די לעגענדע, אז כעלמאָ האָט געשריבן זיין פירוש אויפן רמב"ם
דווקא אום שבת...

אויף דער פאָדער-סצענע פונם יידישן לעבן טרעט אַרויס אַ נייע
מעכטיקע באַוועגונג, וואָס האָט פאַר זיך געווונען די פילע טויזנטער
הערצער. דער דעוויז פון דער דאָזיקער באַוועגונג איז געווען ניט דאָס
וויסן, נאָר דאָס בלוזע ווונדער, ניט דער שכל, נאָר די עמאָציע, דאָס
עקזאָלטירטע התפעלות, און דער באַשעפער און פירער פון דער באַוועגונג,
וואָס האָט געלעבט אין דער מיט פונם אַכצנטן י"ה, איז אַליין פאַר-
וואַנדלט געוואָרן אין אַ לויטער ווונדער, אין אַ לעגענדאַרן העלד און
אַ האַלב-מיטישע פערזענלעכקייט, וואָס האָט געטראָגן דעם נאָמען
ישראל בעל שם-טוב. וועגן דעם אין ווייטערן טייל.

פיי לאנגן

ביילאגע נומ' 1

צו דער פראגע, צי האָט זיך דער ווילנער גאון באַטויליקט אין דעם קאַמף קעגן מענדעלסזאָנאָס חומש-איבערזעצונג און וויזעלס, דברי שלום ואמת" (זע ז' 59). מ. גידעמען האָט אָנגעוווּן (מאָנאַטסשריפט, 1870, 479), אז אין וויזעלס בריוו צו דער טריעסטער קהילה, וואָס אין פאַרעפנטלעכט אין, כּרם חמד" I, איז נאָך די ווערטער, מאושרים פאלו" דורכגעלאָזן פּאָלגענדיקער זאַץ: והמריבים היו שלשה, האחד הוא הרב בפוזנא חתן הרב מפראָג, והשני הוא הרב בלויסא, והשלישי איש יושב ווילנא הנקרא בכינויו ר' אליה חסיד והם אשר כתבו...

גרעץ באַמערקט אָבער גלייך צו גידעמאַנס נאָטיץ (דאָרטן 480), אז, ווי אים איז באַוווּסט, געפינט זיך אין דעם זאַכיוו פון דער בערלי-נער קהילה אַ בריוו פונם ווילנער גאון, וווּ יענער נעמט זיך דווקא אָן פאַר מענדעלסזאָנאָס אונטערנעמונג, און שטילט אַיין די קעגנער, זיי זאָלן ניט פאַרפירן קיין מחלוקת וועגן דער נייער חומש-איבערזעצונג מיטן ביאור. און דאָס געפינט זיך דאָך אין פולער סתירה מיט גידעמאַנס מעלדונג. אויך קלמן שולמאַן גיט איבער (אין זיינע ביאָגראַפישע נאָטיצן צו "דברי שלום ואמת", וואַרשויער אויסגאַבע, 1886, 15), אז זיין רבי ר' מאיר ראַסיניער, וואָס איז געווען דעם ווילנער גאונס אַ תלמיד, פלעגט אים דערציילן, אז דער גאון האָט שטאַרק געלויבט וויזעלס, ביאור" צו יקרא אין מענדעלסזאָנאָס אויסגאַבע. גרעץ האָט אָבער דערנאָך (מאָנאַטס-שריפט, 1871, 467) זיך געשטעלט אויף גידעמאַנס שטאַנדפונקט און אויך אַרויסגעזאָגט די מיינונג, אז דער ווילנער גאון האָט זיך טאַקע פאַרהאַלטן פיינדלעך צו מענדעלסזאָנאָס חומש-אויסגאַבע און צו וויזעלס אויפּרופּ. אין דעם, ווייזט גרעץ אָן, האָט אים איבערצייגט פּאָלגענדיקע שטעלע אין דער דרשה פון פּראָנקפורטער רב, דעם קנאי פּנחס הורוויץ, וואָס ער האָט געהאַלטן אום זומער 1782: נבלה נעשתה בישראל בפרהסיא ואין מוחה בידם וחדשו פירוש על תורתנו הקדושה אשר ברו מלכם דברי שמוט והבלים... אל תלך בדרך אתם... בל תקראו בכפריהם טמא טמא יקרא, צא תאמר לו... ושמעתי שבכמה קהילות קדושות שרפו הספרים ההמה, ובווילנא שרפו אותם לעין כל. זכאי חולקהוון קמא מרי מלכא קדישא אשר קנאו קנאת ד' צבאות...

אן ענלעכע שטעלע געפינט זיך אויך אין דער דרשה פון דעם אויבן-דערמאָנטן וויזעלס קעגנער, דוד טביל אויס ליסע: „מה מאור מתנחם אנכי כי שמעתי ממגידו אמת, שבקש ווילנא, עיר הגדול לאלקים, שרפו ספר הלזה (דברי שלום ואמת) ברחוב העיר, ובתחלה תלו אותו ברביד ברזל בחצר בה"כ" 1.

דווקא די לעצטע גביית עדות רופט ארויס זייער גרויסע ספיקות. דער ליסער רב האָט געהאַלטן זיין דרשה שבת הגדול, וואָס איז דעמאָלט געפאלן אויף מערץ חודש. וויזעלס אויפֿרוף איז אַרויס פון דרוק אין אָנפאַנג 1782, און עס איז זייער שווער צו גלויבן, אז אין משך פון קאַרגע צוויי חדשים זאָל, ביי די דעמאָליטיקע פּאַסט-באַדינגונגען און וועגן-פאַרקער, וויזעלס קונטרס שוין באַקאַנט ווערן אין ווילנע, דאָרט אַרויסרופן אַ פיינלעכע מאַניפעסטאַציע און שוין שבת הגדול זאָל מען וועגן איר וויסן מיט אַלע פרטים אין ליסע. עס געניגט צו דערמאָנען, אז דער חסידישער ספר „תולדות יוסף", וואָס איז געדרוקט געווען אין 1780 אין קאַרעץ און אין מערזבאָש, איז אָנגעקומען קיין ליסע ערשט אין חודש אָב 1781 2. נעמט מען דערביי אין באַטראַכט, אז אין יאָר 1781 האָט מען ווירקלעך געברענט אין אייניקע קהילות אַ „פירוש על תורתנו" — דעם אַקערשט דערמאָנטן חסידישן „תולדות יוסף", אין וועלכן די מתנגדים האָבן געזעען לויטער „אפיקורסות", און בראש פון די מתנגדים איז ווירקלעך געשטאַנען דער ווילנער גאון, קאָן מען קומען צו דער השערה, אז די קנאישע רבנים אויס ליסע און פראַנקפורט האָבן פאַרביטן די יוצרות און ניט ריכטיק אויסגעטייטשט די ניט גאַנץ קלאָרע ידיעות, וואָס זיינען צו זיי דערגאַנגען פון דער וויטער ווילנע. אַ קלאָרן ענטפער אויף דער דאָזיקער פראַגע וואָלט מען אפשר געקאַנט געפינען אין דעם אַרכיוו פון דער בערלינער קהילה.

ביילאגע נומ' 2

(זע ז' 61 אין 92)

וועגן משה מייזעלש

משה בן מרדכי מייזעלש איז איינע פון די צוויידייטיקע ווידער-שפרוכפולע און אין סוד איינגעהילטע פיגורן, וואָס באַוווּיזן זיך שטענדיק

1 זע יאַרבוך די יידיש. ליטעראַר. געזעץ. XII, 188. (ציט. לויט קלויזער, ציט. ה"ו, 111).

2 זע ש. דובנאָוו, געשיכטע פון חסידים, I, 228.

אין אן איבערברוך-תקופה, ווען די אלטע אמתן האָבן שוין זייער קרעדיט אָנגעוואָרן און די נייע האָבן נאָך ניט אָפּגעהאַלטן דעם ענדגילטיקן נצחון, דעם ווילנער גאונס אַ באַליבטער תלמיד, מענדעלסאָנס אַ היי-סער פאַרערער און אַ קענער פון דער דייטשער ליטעראַטור, האָט מייוועלש אין סאַמע ברען פון דער מחלוקת קעגן חסידות געפירט בסוד פאַרן ווילנער גאון און די מתנגדים פריינדלעכע אונטערהאַנדלונגען מיטן ראש פון די חַ פּדער חסידים, מיט ר' שניאור זלמן אויס ליאָונע. נאָכן ווילנער גאונס טויט, ווען די מתנגדים האָבן זיך דערוויסט וועגן מייוועלש אונטערהאַנדלונגען מיט די חסידים, איז מייוועלש אַנטלאָפּן קיין דייטש-לאַנד. דאָרטן האָט מייוועלש בשעת די נאַפּאָלעאָנישע מלחמות געפירט פאַרבאָרגענע, ער-היום נאָך ניט אויפגעקלערטע אונטערהאַנדלונגען מיט פראַנצויזישע גענעראַלן און אַפילו מיט נאַפּאָלעאָנען אַליין 1. ר' שניאור זלמן, וואָס האָט געזען אין נאַפּאָלעאָנען דעם סימבאָל פון דער סיטרא-אחרא, די פאַרקערפערונג פון דעם אַפיקורסישן און חַקרישן פראַנקרייך, האָט שריפטלעך געבעטן זיין פריינד מייוועלש (זע „בית רבי“, 94), ער זאָל טאָן אַלץ, וואָס ער איז נאָר ביכולת, לטובת דער רוסישער אַרמיי. נאַפּאָלעאָן האָט געוואָרפן אַ חשד אויף מייוועלש, אַז ער האָט פאַרבינדונגען מיט די רוסן, — איז דערפאַר מייוועלש אַנטלאָפּן קיין פאַלע-סטינע, פונוואַנען ער האָט זיך אומגעקערט נאָך נאַפּאָלעאָנס מפּלה קיין רוסלאַנד. שפּעטער האָט ער זיך ווידער באַזעצט אין פאַלעסטינע, וווּ ער האָט פאַרבראַכט זיינע לעצטע יאָרן. אין 1838 האָט מאָנטעפיאָרעס סעקרעטאַר, ד״ר לעווע, באַגעגנט אין פאַלעסטינע דעם אַלטן מייוועלש, און יענער האָט אים איבערראַשט מיט זיין בקיאות אין דער דייטשער ליטעראַטור.

ביילאגע נומ' 3

(זע זייט 108)

אויס אליה מורפורגוס אַרטיקל

ווייל דער „המאסר“ איז איצט אַ יקר-המציאות, ברענגען מיר דעם באַטרעפנדיקן צוויי-געשפּרעך בשלימות:
 ר ב: יששכר בני! שכור שכרתיך לספר במה יחוייב האדם למלכו?

1 לעגענדאַרע פרטים וועגן דעם ווערן געבראַכט אין הלל צייטלינג אַרטיקל אין „מאָמענט“, 1915, נומ' 77.

יש ש"כר: הנו מפורש בס' תורת אלהים, ונשנה בנבואת שמואל,
ומשולש בדברי רז"ל באמרום כל האומר בפרשת מלך
מלך מותר בו.

ר"ב: אין למדין מן הכללות, אמור הדבר בפרט.

יש ש"כר: אין בכרט אלא מה שבכלל והוא כי המלך הוא בעמו
כאב לבנים וכנשמה לגוף, וכי כאשר כל מחשבותיו
הם לטובת עמו כן כל מחשבותם יהיו לשמוע בקולו
ולעברו ולברך שכו ומצותיו ולא לסור מהם ימין ושמאל.

ר"ב: אם כן נחוייב לעשות ככל אשר יצוה?

יש ש"כר: כן הוא, חייבים אנו לעשות כל אשר יצוה במלכותו
ובכל אשר נעשה תחת השמש.

ר"ב: ואם יצוה איזה דבר נגד תורת האלהים מה נעשה?

יש ש"כר: נפיל תחינתנו לפניו לכל יאבה הפציר בנו לשמוע
בקולו וחטאנו לאלהים; ואם לא יאבה שמוע תפול
תחנתנו לפני מלך המלכים אשר לב המלך בידו, עד
אשר תבוטל הגזירה. כה עשו אבותינו בימי מרדכי
ואסתר בשושן הבירה וכה עשינו בימי הקיסר קאיוס
אשר צוה לשום צלמו בהיכל ד', ואשר בידו נפש כל
חי הפך לבם לטובה ולהיהודים היתה אורה ושמחה
וששון ויקר ונשכחו הצרות וגם נסתרו פועינינו (המאמץ,
תקמ"ו, 169—170).

ביילאגע נומ' 4

(זע זייט 216)

שלמה פאפענהיימס גביות-עדות מכה דער קמיעות-מחלוקת.

מיר ברענגען דאָ (מיט געוויסע קירצונגען) דעם יונגען שלמה
פאפענהיימס גביות עדות, וואָס האָט אַ געוויסן עטנאָגראַפישן און
פילאָלאָגישן אינטערעס:

אחר המעשה, אלש איך חיים (חתום מטה) מן הבית המופלא כיה
שלמה ליב יצ"ו געהערט וואש איהם ר' חיים שטאמפי בן הרב משטאמפי
גיוואלט מסית ומדיח זיין להיות ש"ץ (שבתו צביניק) ימ"ש, אונד הב"ח
שלמה ליב הנ"ל מיר דש זעלביגי בלד מגלה גוועזיט. וגם אויך על
ה"ח כה' יוסף האמיל קבי קצת רמז גהאפט אלש אפשר ער איין מאמין
בש"ץ איזט, וגם על הב"ח ר' זלמן בן האשה דינה הבי אויך זונדר פסה

העבר וואש גימערקט... אלזוא בין איך ח"מ פעם א' בליכה גאנגין אצל ר' יוסף האַמיל הנ"ל בהיות בבית ר' משה עקיבש מנין גמאכט, וואו איך ח"מ דאָרטין אין הויז וואָהר אונד הבי מן ר' יוסף האַמיל הנ"ל גיפראנט ביחירות ער מעכט דש ענטפרן, אלש נעמליך ווען הב"ח זלמן שמונה עשרה בלחש מתפלל איזט דויארט עש כמעט ב' שעות אונד איזט מכווין תלי תילים כוונות אונד ווען ער חוזר התפלה איזט, דען ער איזט ש"ץ גיוועזן, האט ער וויידר עברי נאָך כריעות והשתחויות גווישט, וואו צו איז מאן אַזו איינס כוונות מוסר. על זאת השיב לי ר' יוסף האַמיל הנ"ל: מי הגיד לך אַלש הב"ח זלמן כוונות מכווין איזט? אמרתי לו: הלא לבי מלבך ידע וואש דער מעהר * איזט. על זאת השיבני לדבר אחר ואמר לי שהב"ח המופלג כי שלמה ליב הנ"ל הוא משבש את עצמו אלש ער רודלט בפני הכל על בית הגאון מהר"י (מהר"ר יונתן) גרו. אמרתי לו: זאת אמת אלו זיך שלמה ליב משבש איזט אונד דאר צו ער ניקש גזעהן זעלבשט האט נוד גהערט, אך אמרתי לו אלש זיך הב"ח אברהם פרוסטיץ תועה איזט אן הב"ח המופלג כי שלמה הנ"ל, ער מיינט פון הב"ח שלמה ליב הנ"ל וואש אויש צו הערן, ער ווערט אפר ניקש גוואר ווערדן, ואמר לי כי הוא שקר, אברהם פרוסטיץ פרלאנגט ניקש גוואָר צו ווערדן, סוף כל הדברים אמר לי הר"י הנ"ל כל זמן ער ניקש גיין רעט פון די מאמינים בש"ץ מעג ערש ג"כ מאמין זיין, ולא מיצינו בגמרא איך שמו של משיח: אם שבתו שמו או לאו, הגם שיש דיעות חלוקות בגמ' אם ינאי ינון או שילה שמו וכו'. ואת הרעות אשר עשה הש"ץ על הכל יש תירוצים, גם הרמב"ם כתב שאם יבוא אחד ויעשה לו נסים כמשה רבנו ע"ה, יהיה מי שיהיה — הוא בודאי משיח. על כן אמרתי לו האמת כי לא ידעתי דבר כי נער אנכי אך יאמר לי: דער עולם האָט יוא רעכט דש מן רודלט דען איר זעלבשט זייט אויך ניט משמר פון ריידן, גרענקט איר נואר וויא איין מאהל בבית ר' משה עקיבש אין די פסח וואָך איין דישקורש פאָר-געפאָלין פון די שבתות, אונ' משה דוד האָט דאָ צו מאל דען דישקורש מיט בייא גיוואנט. אַלזו קומט צו קיך פון ר' ישעיה חסיד אלס ער ג"כ מאמין בש"ץ איז גוועזן, אַלזוא האַבט איר גזאגט איר זייט באותו הפעם אין נרמזין גווייזן אונ' בייא דען קלונר רב שם גלערנט ור' הירש ליפשיץ שמו והוא גם פן מבני אמונתנו. כזה הלשון מעיד הנ"ל: ער ווייש ניט וואש דער עולם וויל פון ר' ישעייבי הנ"ל, ע"כ. ובזאת נפטרתי ממנו באישון לילה ואפלה, ואמרתי לו נתראה פנים בפעם אחר

עוד מוה. גם אמר לי המדר"ש בפתיחת רבתי שכבר נולד משיח אחר חצות היום בטי' באב... וגם שאלתי לו הלא המאמינים בש"ץ ימ"ש עוברים על כל עבירות, ואמר לי: הן הנה הפורקים את עול מעל צוואריהם. ע"כ תוכן הדבר דברי יוסף האמיל הנ"ל.

שוב פעם א' הלכתי בחג הפסח קודם מנחה עם הב"ח ר' הירץ בן כ' מורא מפ"פ דאדר, אשר הוא בבית ר"ו עקיבש אין די קאסט והוא אמר לי אלש הב"ח המופ' כ' יאקב שלזוס אשר היה ג"כ באותו פעם בבית ר"ו הנ"ל עקיבש בתורת שבתות ועד דיא סדר-נאכט דער פאהר ג"כ על החצר אצל וואלף בן אב"ד דכאן גוועזן, אונ' הב"ח יאקב הנ"ל האָט עש גלוקנט אונ' גזאגט ער גיהט בבית הרב דכאן הנ"ל ער וואר אָבר ניט דארטן עכ"ל. והוא הב"ח כ' הירץ הנ"ל בשאלי אותו: איך ווער זעהר נייאגיריג על עסקי וואלף בהרב דכאן ומה טיב, ואמר לי הנ"ל כי הוא שמע אלש ווערש איהר ניקש פר פאהרן מן וואלף עד שיחשדוהו באשת איש כמשה רבנו עכ"ל...

כ"ד הק' שלמה בהמנוח מו' אברהם זעליגמן ז"ל דיון מציילע (ספר התאבקות, דף ס"ה—ס"ו).

ביילאגע נומ' 5

(זע זייט 234)

שאול בערלינס סאטירע „כתב יושר“

ווייל די דאָזיקע סאטירע איז א יקר המציאות, ברענגען מיר אייניקע פראַגמענטן אין אָריגינאל.

דער פאַרפאַסער מאַכט זיך פאַר א „פּס“ און פּרעגט ביי דעם פּוילישן מלמד, מיט וואָס האָט זיך עס פאַרזינדיקט דער בעל „דברי שלום ואמת“.

ואשוב ואשאל אותו, ומה הדבר אשר עליו כתב שטנה בעטו? האם בָּעַט חליצה במנהגים הטובים והישרים, כסבוב הכפרות בערב יום-כפורים ובהכאת המן בעץ כפורים או באכילת ראש כבש וכרוב ותמרי זירקא בראש השנה, או התיר לאכול אגוזים לפני יום הושענא... או כפר (הם מלהזכיר) בסדר הנענועים בלולב, או לגלג על הדינים שהם פחותים במעללם והם תלויים ברומו של עולם, כמו להנעיל מנעול של ימין תחלה... ושלא להשתין בר"ה בשבת, או להטיל רוק ממקום גבוה; לו עשה אך אחת מאלה — הנה דבריך כנים.

ואולי דבר סרה על הנסים הידועים לכל בני הגולה, כאותם שעשה מוהר"ר לוי בהומינו את הקיסר רודאלפוס למשתה וע"י שם הוריד בירה מן השמים, או בגולם שעשה מוהר"ר נפתלי זצ"ל אשר עפרו עדנו טמון וגנון; או אולי השיאו לבו להטיל דופי בסגולות הידועים ומלא פיהו כוב וכחש שאי אפשר להסיר עין-הרע בגחלים עוממות ובלחש, אם כאלה הרבה להרשיע, וודאי אין לרחם עליו בלי להושיע, ביתו ישרף עליו באש וספריו צריכים ביעור...

מיט שטאַלץ דערקלערט ווייטער דער מלמד, אז קיין שום אַנדער פּאָלק אין דער וועלט האָט ניט די זכיה צו זיין אזוי „פּאַקריינט“ מיט מצוות ווי מיר יידן: אבל אי לו לאיש הזה, בא להורות סדר הלמוד לנערי בני ישראל ואתה אדוני ידעת את הגוי הקדוש הזה ד' ישמרם הקדושים במעשיהם הטהורים בדעותיהם המופלאים במנהגיהם העמוסים מני בטן במצות ובמנהגים לאלפים ולרבבות ועל כל פסיעה ופסיעה יש בו מצוה ומניעה, ואין אדם קורץ בעין אשר אין עליו דין אם ישר עושה ואם אין, ורבו המצות כאלה מביאין את האדם לחיי עוה"ב... והאיש המבוהל הזה (מעי רתחו בדברי) מורה דרך ללמד את הנערים הרבה מקרא, ולא זו בלבד אלא שגור על הילדים ללמוד חכמות, מונה אותם אחת אחת, כל אשא שמותם על שפתי כי הם דברים של מה בכך, הבל ואין מועיל, אִינם השובים למאומה נגד פשט אחד הנמצא בספר אסיפת יהודא או בפלפלא חריפתא...

לא די שאין ביד האומות להעביר אותנו מן המצות והמנהגים המחזקים בדינו, אלא אנחנו מוסיפים בכל יום ויום מצות כחול היס ובכל חכמי הגוים ובכל מלכותם לא יכלו לבטל אפילו השומים שנותנים לנערים בערב ט"ב להניח על בית הקברות, ומנהגו של ישראל תורה היא, ומוטב שיעקרו אלפי אלפים — ומצוה אחת שאדם דש בעקביו לא יעקר, ואין לך אומה ולשון שיהיו מעוטרים במצות רבות ובמנהגים ישרים לאין מספר כאשר אנחנו מעטרים להיותנו ממלכת כהנים וגוי קדוש, ומה ירע לנו הבזיון והחרפה שהאומות מבוים אותנו במה שאין אנו כיכירים התכמות והמלאכות... הן בהיות הגוים אומרים זה צדק, לפי שאור תורה לא נגה עליהם, אך אדוני יודע, כי כל החכמות כמר מדלי וכגרגיר חרדל נגד סוגיא אחת בהויות דאביי ורבא, והגמרא שלנו כוללת כל החכמות, ובפשט אחד שתלמיד ותיק מחדש יש בו יותר מדע ותבונה מכל חכמות הגוים והבליהם...

וויזלס פּאָדערונג, אז מען זאָל מיט די קינדער לערנען חומש מיט מענדעלסאָזאָנס דייטשער איבערזעצונג, ברענגט דעם מלמד אין פחד און שרעקן:

והנה הגזרה הזאת קשה אצלי מגזרת שמד, חלילה, ועין נאמר: הוא מושכי עול בחבלי שוא וגו', ולמוד דקדוק הוא ראשית דרכי המינות, כי כך דרכו של יצה"ר; היום אומר לו למוד דקדוק, ומשידע חכמת הדקדוק יסיתו לכתוב לשון צח מליצה ושירים, ומשידע צחות הלשון לא יאבה פשוט פירוש ודרש במקרא כי אם לפי פשוטו ויבעט ויבצבץ בכל הדרשות והחדושים שהמקראות נדרשים בהם כמין חומר...

דער תלמיד-חכם, דער „אחד הגדולים", דערקלערט פון זיין זייט: ראוי שנשים עינינו ולבנו כל ימי היינו ללמוד התלמוד והספרים המחוברים עליהם ולהיות נבדלים ונפרדים מכל ידיעה ומכל חכמה ומלאכה, ואם נהיה עניים ודלים הנה זאת היא עשירותינו בהרבות המון ספרים הדרושים על כל אות חבילי חבילין ועל כל קוץ תילי תילין... ואם אין לנו לומדים החכמות — היא חכמתנו ובינתנו לעיני העמים; יבואו נא כל חכמי הגוים ויאמרו אם נמצא באחת הידיעות ספר אשר ידמה לספר מאמר מרדכי וצנצנת המן באגדתא או לספר משחת אהרן ומהר"י ר"ן ואשל אברהם בשמעתא, כי חכמת הפלפול והחרוד וההריפות גדלה כ"כ עד שנוכל לבנות דרוש עצום, מלא הריצות והריפות לחבר משנת בכוס שנפל לבור עם משנת הכלב והגדי שקפצו מראש הגג ולהוכיח מהם אם יש בגידין בני"ט או אין בגידין בני"ט...

מה רע עלינו המעשה הזה הנובע מדברי איש צד ואויב הזה בתנו עצה לחתור אחרי דרך מבוא פרנסה לישראל... וידיחם ויתיצם ללמוד שאר ידיעות ומלאכות משכיות למען נצליח ג"כ בעושר ובגדולת עוה"ז, וכל תשוקתנו וכל ישעינו וחפצינו אך שתתרכה העניות, כי כל עוד העם דלים ואביונים ונדוכים בתוך הריפות בעלי ישאו דכים, להרבות בחרוד הלמוד הזה ובפלפול, ע"כ אמרו רז"ל יאה עניות לישראל וכו'. ועתה הודיעני אם אין לאיש הזה משפט מות כי בקש להדיחנו מן הדרך...

ביילאגע נומ' 6

(זע זייט 255)

(א) פראגמענטן אויס דעם קונטרס „עולם חדש"

המינים והאפיקורסים וצבועים חדשים אשר מקרוב באו ולא שערום אבותינו, הנקראים בפי כל עולם חדש, העומדים עלינו לכלותינו ולבטל תורתנו הקדושה והטהורה שבכתב ושבע"פ בכמה אופנים... ומשנים דתיהם והילוכם ולשונם ואפילו כתבים היוצאים מאמתחותיהם הכל בכתב גלחות כי גדלה חרפתם להראות כתב יהדות וים מתיראין שמא

יגרום החטא ויבואו עיני לירי קפוח פרנסתם אם יִרְעו ח"ו שהוא יהודי... הם מהפכים קערה על פיהם ובכל אמצעי כח כוונתם להשוות אל הגוים ובאים בתחבולות גדולות להראות חכמתם לעיני העמים בתבורי ספריהם... פורקים עול תורה מעל צוואריהם ורובם מונעים עצמם מכהכ"נ באומרם שלא יוכלו לסבול מנהגינו אשר נהגו אבותינו ואומרים שהוא מנהג שטות...

ועוד כת אחרת הסוררת הכוזבת, ומכחישים בתורה כלליות באומרם: מרע"ה היה חד מכותבי דתות כמו שאר מלכים הכותבים דת לפי מנהג מדינותיהם...

וממלאין כריסם כפחמות, וישמן ויבעט ואומר: כחי ועוצם ידי עשה כל אלה, וכופרין בהשגחה פרטית מאת השי"ת ואומרים רצונו של מקום אינו אלא שלא להרע לשום אדם במו"מ או בשאר עסקים; ויאכל וישתה מה שלבו הפץ בשר וחלב וטרפופת, כי אין פוגמין בכבודו של מקום מזה... ומלעגים על דהו"ל ענין התעניות ובענין חמץ... לאמור: מה הגיע אל השי"ת או מה יפסיד אָל אם עשה או לא עשה כל אלה... כל כוונתם אינו אלא להפר תורתנו כדי לפרוק עול שמים מעל צוואריהם, זהו עיקר כוונתם...

... והפריצות והמאָדיש מתחדשות מידי יום ויום הן בפגרים והן בשערות ראשיהן באנשים ובנשים; ואפילו לשוניהם מְשֵׁנִים, כי לשון יהדות חרפה היא להם כלל וכלל, רק בלשון הגויים. ופעם לשון צרפת, הוא המוכחר, פעם לשון הוי"ך=דייטש... שכל כוונתם להכחיש מקור מחצבתם בפני הגויים שלא יהיו נכרים ליהודים; מ"מ ידועים ומפורסמים שמזרע היהודים הם... אנו בגלות המר הזה ובשפלות הגדולה, מה לנו להתיפות בפני הגויים, וכי לאיזה פקידות והתמנות שראו שופט יתמנו ממנו, — אפילו לרועי-בקר או לשום עבודה שיש בה הספקה קצת למוזנותינו אינם מניחים אותנו אף שנמצא בנו חכמה ויריעת הנהגה מכמה דברים... כעת תיכה כשהתינוק יכול לקרוא אבי אמי, מלמדן אותו לשון הגויים לומר פאפא, מאמא! ובדרך ארץ כמנהג הגויים...

מגדלין שער ראשם ובהתקבצם יחד ביום שמחת לבם, או כל א' וא' בונה מגדל על ראשו משערותיו, וראשו וגופו נעשו יסוד למגדל וכל המגביה יותר הרי זה משובה, ונותנין עליו פוידער תחת אפר...

... מחרפים ומגדפים אותנו האומות באומרם לנו: הלא אומרים שבגלות אתם שרוים ומפוזרים, בין האומות ושנואים לכל הגויים וא"כ למה זה אתם מתאמצים בכל עוז לחזור ולהדר אחר כל מיני מאדעש?.. וא"א להכיר בין יהודי ובין שר גדול אשר בינינו? ואם בזה יקרא גלות — הלוואי שְׁפָּנִינוּ ילכו בגלות כזה.

ב) פראגמענטן אויס באראשם „עין משפט“

(זע זייט 256)

אנוסים היינו לדבר בלשון עם ועם אשר בם נפוצנו, אך לא כלה זך ונקי, רק חצי לשון העם אשר בצלו נחיה וחצי לשון עמים אחרים אשר מהם קדם נגלינו, על כן ארשת שפתנו טבל בלולה יותר משבעים לשונות; ואנחנו בגויים סביבותנו ללעג ולקלם למשל ולשנינה. ולשוננו הקודש אָם כל לשון אך ליחידי עמנו ולמעט מזער נשארה והשאר כבהמות נדמו לא ירעו מה במקרא... והתורה הקדושה מורשה קהלת יעקב... אמנם כספר החתום, מי יודע דרך הכתובים... צחות מליצותיה עינינו כהות בל תראינה, דבש אמריה לא טעמנו, אוצרותיה נעלמו, כי אפס מורה, מלמד אָן... גם התלמידים אינם מבינים שפת מלמדם, מלמדים שפת תלמידיהם כל ידעו... סביבותינו חשכה, מות ושממה, מוכי סנוורים... עד דרך כוכב מיעקב, עד קם הילל בן שחר הוא משה! הואיל באר את התורה בלשון רכה ונעימה, הוא הוציא לנו דבש מצור חלמיש, ד' אמר יהי אור! ויהי משה, הוא משה... היה אבי כל כתרגם, הוא הורה לנו דרך במדבר, ורבים כן הלכו בעקבותיו ועשו פרי... אך אי משה? איננו — כי לקח אותו אלהים... כי רגע סגר עיניו משה, כמעט נאסף אל עמיו, ותעל הצפרדע ותכס את המצרים... אמנם ממות משה רבים קמים, חגבים וחבובים אשר כמצחק בעיניו היו, עומדים ומתפלספים במחנה ויקראו בעיר לאמר: זאת התורה אשר צוה לנ משה, וירא העם כי בושש משה, ויסורו מהר מן הדרך ויאספו אגודות אגודות שונות ויקהלו אל אהרן, הוא אהרן אשר לקח מידם הזהב וממנו יצא העגל הזה, הסרה והתועבה ביהודה וישראל — וימליך עליהם מלך חדש, אשר הריק את חניכיו ויאזור מתניהם ויקרא להם בשם המאספים (בה' הידיעה) ויעפילו לעלות אל ראשי זקני עמנו, משברים הרוח בשופרות, ירעו כהבל הבליים, החלוצים לפניהם ומאספים אחריהם להפילו החומה הקדושה אשר חכמינו ז"ל גדרו בעד ארון הברית והתורה, וכן הרסו לעלות השועלים ופרצו חומת אבותינו, ורב מאחינו יצאו כמו יצאו חוצה כחיתו יער בלי מתג ורסן ומדברים על ד' ועל משיחו...

... חכמים בעיניהם ונבונים כמחשבותיהם, מתנשאים לראש יעלו אל קַמְתֵי עב, ידמו לעליון, ידברו גבהה גבהה, יצא עתק מפייהם, ילעגו על דברי חכמינו ז"ל וקדושי עליון אשר עינימו מרחוק יביטו ועתידות חש למנו... באו בניהם לדביר הבית וטמאו את ההיכל, ופרשו יד על התורה עצמה, ודברו סרה על משה שליח ד' ויאמרו: זה הדבר אשר לא דברו ד', כי אם מלכו הוא כודאו, והתורה היא מנהג של ישראל.

ועשו מכל המצוות אשר לא תעשינה, מהללי שבת, אוכלי בטומאה... מושחים ביין את בשרם... שוכבים וקמים בלי תורה ותפילה לאַל עושה פלא... ועל כל זה קראו לכו דור דעה ועם נבון וחכם.

... ויעשו להם בתים בתים, חברות חברות, חברת האוהבים ורעים. מה האהבה? ומה הרעות? אין חסד ואין צדקה בבית מועדם. במלונם רק שמחה, ובאסיפותם סעודה ולעשות משתה לשבעת הימים ואין שטן ואין פגע עומד נגדם, מי יאמר להם מה תעשו?.. והמה עושים מה שרוצים, כלם כגבורים ירוצון, ואיש בדרכיו ילכון... ראה ד' כי היינו בווה! ויצא מן בת יהודה כל הדרה, נפלה עטרת ראשנו... על אלה אני בוכה כי רחם ממנו בן מנחם, משיב נפשי עמנו ומחדש רוה נכון בקרבם.

ו ו ך - צ ע ט ל

- גיגער, לודוויג, 20, 21, 149.
 גלוסק, אבא, 160.
 ג'ואה, אבן, 103.
 „געזולרעטע יודען“, 12.
 „געזעלשאפט פיר פריינדע“, 170.
 גרעץ, היינריך, 134, 182—272.
 דאָם, כריסטיען, 65.
 ד'ארזשאן, מאַרקיו, 16, 23.
 דוב-בער, אויס וויען, 130.
 דובנא, שלמה, 53, 55—58, 59, 60, 61, 62, 62, 82, 134, 256.
 דוד-טביל אויס ליטא, 92—93, 273.
 דעליטש, פראַנץ, 56, 214, 225, 247.
 האַלבאָך, 150.
 האַלע, אהרן, ז' וואַלפּסזאָן.
 האַלע, וואַלף, 181.
 האַלער (דייטשער דיכטער), 248.
 האַמאָן, יאָהאַן, 75.
 האַזבערג, הירץ, 97, 136—141, 149.
 הורוויץ, פּנחס, 257—258.
 היידענהיים, וואַלף, 56, 57, 60, 218, 219.
 הינא, שלמה-זלמן, 79.
 הנניד, שמואל, 223.
 העניגט, אַדוואַלף, 51, 68.
 העסנער (דייטשער דיכטער), 156.
 הערדער, יאָהאַן גאָטפּריד, 243.
 הערץ, אלחנן, 43.
 הערץ, אלקנא, 44, 70.
 הערץ, הענריעטע, 17, 152.
 הערץ, מאַרקוס, 65, 108, 152, 163.
 הערץ, נפתלי, 60.
 וואַגענהאַר, דוד, 64.
 וואַלטער, 19, 115, 117, 134, 150, 155, 262.
 וואַלף (דייטשער פּילאַזאָף), 29, 36.
 וואַלפּסזאָן (האַלע), אהרן, 10, 97, 104, 109, 118, 119, 120, 126—129, 131, 132, 133—134, 134, 167, 170, 181—184, 253.
 ווייזל, יששכר-בער, 79.
 ווייזל, נפתלי-הירץ, 78—90, 91, 92, 93, 95—96, 97, 98, 100, 106, 118, 167, 242—247, 272, 273.
- אבוריענטו, משה, 101.
 אַבט, סאַמאַט, 27, 31.
 אברהם בן שלמה אויס האַמבורג, 110.
 אויסעראַרדנליכע שווינדען, 12, 16, 25, 40.
 אייבעשיץ, בנימין-וואַלף, 216.
 אייבעשיץ, יונתן, 23, 79, 216.
 אייגער, מאיר, 143.
 אייויק, אהרן בן יצחק, 203—206.
 אייכל, יצחק, 10, 46, 77, 97, 98, 104, 109, 112, 131, 167—181, 184, 242, 244, 253.
 איינהאַרן (ביבל קריטיקער), 222.
 איציק, דניאל, 16, 213, 214.
 אלחרייזי, יהודה, 213.
 אפרים, פייטל, 16.
 אפרתי, יוסף, זע טראַפּלאַוויץ.
 אריה די מודינה, 232.
 אשר בן יחיאל (רא"ש), 238, 248.
 באַננע, שאַרל, 40, 42.
 באַקטט, נח, 20.
 באַראַש, נחמן, 130, 229, 255—256, 282.
 בירקענטאַל (פּאַלעכאַהער), דוב-בער, 206—211.
 בירקענטאַל, הירש בן יהודה, 206—207.
 בלייכרעדער, 19.
 בליץ, יקותיאל, 55.
 בן-זאב, יהודה ליב, 220—223, 224.
 בן-יעקב, יצחק-אייזיק, 232.
 בענעט, מרדכי, 239.
 בעקער, סאַמי, 27.
 בערלין, הירש, 93.
 בערלין, שאול, 232—241, 279—281.
 „בערלינער אויפקלערונג“, 20.
 בערנהאַרד, אברהם, 109.
 בערנפעלד, שמעון, 26, 160.
 ברעסלוי, מענדל, 123—125.
 גאָטליב, כריסטיאַן, 58.
 גאַלרשמידט, א. י., 162.
 גאַליקע, יוסף, 94.
 גאַרדאָן, יהודה-ליב, 87.
 גבירול, שלמה, 101, 223.
 גיגענהיים, פּרוּמעט (מענדעלסזאָנס פּרוי), 23.
 גומפּערץ, עמעריך, 23—25.

- וילהיימער, יונה, 219.
 ווילנער גאון אליהו, 61, 92, 272, 274.
 ווינאקאָנאָ, פ. וו., 39.
 ווינער, שמואל, 185.
 זאָמאַשטש, ישראל, 23, 38.
 זעלמעלע (היים וואָלפּזשינערס ברודער), 61, 62.
 חברת דורשי לשון עבר, 97, 123.
 חיים וואָלפּזשינער, 61.
 חעלמא, שלמה, 56, 269—270.
 חרין, צבי-הירש, 59, 161.
 טעללער, פּראָפּסט, 145, 146.
 טראָפּלאַוויץ, יוסף, 248—253.
 יאַזעף דער צווייטער, 83—84, 90, 107, 137.
 יאַזעף, מאיר, 241.
 יהודה בן הירש, 207.
 יהודה הלוי, 42.
 ייטליש, ברוך, 130—131.
 ייטליש, יהודה, 120.
 יונג, עדואַרד, 220.
 יעבן, וואָלף, 11.
 יעליזאוועטא פּעטראַוונא, 12.
 כהנא, יעקב, 186.
 כהן, רפאל, 59, 125—126, 187, 234, 235.
 כהן, שלום, 170.
 לאַנדאָ, יחזקאל, 59, 91, 92, 237.
 לאַנדסבערג, וואָלף, 239.
 לאַנדסהוט, אליעזר, 233.
 לאַפּאַטער, יאַהאַן, 39—42, 45.
 לוי, אביגדור, 42, 54, 63.
 לוי, בן גרשון (רלב"ג), 33—34.
 לוצאטו, אפרים, 101—102, 231.
 לוצאטו, משה-חיים, 56, 214, 247, 253.
 לייבניץ, 29, 33, 34, 35, 36, 51.
 לינא, ברוך, 119, 153.
 לעבענזאָן, אדם הכהן, 222.
 לעווין, הירש, 58, 93.
 לעווין, שאול, 58.
 לעווין, רחל, 150, 159.
 לעווע, יואל (בריל), 104, 108, 118, 119, 131, 168, 224.
 לעטעריס, מאיר, 168.
 לעטינג, גאָטהאַלד, 22, 23, 26, 27, 30—31, 38, 68, 116, 136, 156, 157.
- לעמין, מענדל, 130, 188, 264.
 מאַלמעלד, הערש, 131.
 מאַרמאַרשטיין, א, 206.
 מאַרקווי, מרדכי, 186.
 מאַרקווי, משה, 184, 185—203.
 מאַרקוס, אברהם, 16.
 מורטורגו, אליהו, 91, 108, 276.
 מיזעלש, משה, 61, 275.
 מיימון, שלמה, 10, 17, 59, 117, 136, 160—166, 260.
 מיימוניסטן, 94.
 מילדול, המבורג, 19.
 מיראַבאַ, 15, 77, 111.
 קאַנאָט, דוד פּראָנקו, 80, 247—248.
 מנשה בן ישראל, 21, 65, 80.
 מעטאַסטאַזיא (איטאַליענישער דיכטער), 248.
 מענדעלע מוכר-ספרים, 197, 198.
 מענדעלסאָן אויס האַמבורג, 83, 225, 231.
 מענדעלסאָן, דאַראַטעאַ, 153, 157.
 מענדעלסאָן, משה, 10, 16, 18, 19—23, 24, 25—47, 50, 52—55, 57, 58, 59, 60, 61, 62—77, 78, 80, 82, 85, 89, 94, 100, 110, 111, 114, 116, 118—129, 135—136, 137, 141, 164, 170, 254, 259—260, 267, 269, 272.
 מענדעלסאָן, הענריעטע, 153.
 מרגליות, יהודה-ליב, 258—262.
 משה בן מיימון (רמב"ם), 44, 48, 49, 63, 108, 126—129, 143, 152, 169.
 נאַוואַליס (דייטשער ראַמאַנטיקער), 153.
 נאַטקיין (שקלאַווער), נתן-נטע, 264.
 ניסן אויס מאַרסייל, 70.
 ניקאַלאַי, פּרידריך, 23, 116.
 נעוואַכאַוויץ, יהודה-ליב, 264, 265—269.
 סאַטאַנאָו, יצחק, 224—231, 235.
 סטאַנילאַווסקי, ש., 56.
 סימאָס (סאַקראַטעסעס תלמיד), 32.
 סמאַלענטקיין, פּאָן, 11.
 „עולם חדש“ (פּאַמטלעט קעגן די אויפֿ-קלערער), 254—255, 281.
 עמדן, יעקב, 52—53, 93, 108, 216.
 עמנואל רומי, 221, 221.
 ענטהיים, משה, 122.

- קינזערלינג, מאיר, 25.
- קלויזנער, יוסף, 214.
- קלאַפּשטאָק (דייטשער דיכטער), 244, 246.
- קליין, ערנסט, 55.
- קעלבעלע (דייטשער אַנטיסעמיט), 42, 43.
- ראַמאַנטיקער, די, 151—152.
- רומאַנלי, שמואל, 213—216.
- ראַמלער (דייטשער דיכטער), 20, 158.
- ראַסיין (אַראַנצוויושער דיכטער), 248.
- ראַפּפּאַרט, חיים, 209.
- ראַפּפּאַרט, מאָריץ, 20.
- רוסס, זש. זשאַק, 150—151, 155—157.
- ריימאַרוס, עליזא, 51.
- „שוחר הטוב והתושיה“, 112.
- שולמאַן, אלעזר, 173, 185.
- שוציווען, 12, 13, 14, 16.
- שטיינשניידער, 173, 185.
- שטיף, נחום, 174, 205.
- שילער, פרידריך, 151, 156.
- שלעגל, אויגוסט, 152.
- שילער-געלויבן, 210.
- שמואל בן אביגדור (הרב האחרון), 61.
- שמעון מקרומניא, 119.
- שנאַבער, מרדכי-גומפּעל (לעוויזאָן), 48—51, 218.
- שענעמאַן, ד״ר, 225, 229.
- שפּאַלדינג (דייטשער פּרעדיגער), 31.
- שפּייער, אברהם, 121.
- שפינאַזא, ברוך, 44.
- עריק, מאַקס, 174.
- פּאַלקענזאָן, יששכר-בער, 38.
- פּאַפּעוהיים, שלמה, 216—220, 277—278.
- פּינסו, יוסף, 248.
- פּלאַטאָ, 28, 37.
- פּניני, ידעיה, 220.
- פּעטעלעס, יוסף בן אליהו, 60, 61.
- פּראַנק, יעקב-אליהו, 263.
- פּראַנקיסטן, דיספּוט, 209.
- פּרידלענדער, דוד, 10, 29, 53, 60, 61, 82, 93, 94, 118, 136, 141—148, 153, 213, 235, 239.
- פּרידלענדער, מיכל, 168.
- פּרידריך דער צווייטער, 11—16, 17, 38, 87, 106.
- פּרידריך-ווילהעלם דער צווייטער, 114, 142.
- פּרידריכספּעלד, דוד, 224, 244.
- פּרילוצקי, נח, 185, 194.
- פּרישמאַן, דוד, 26.
- פּרעסקאָט, וויליאַם, 106.
- פּרענקל, דוד, 48.
- פּרק, אברהם, 264, 269.
- צייטלין, יהושע, 264.
- ציידליץ (פּרייטישער מיניסטער), 96.
- קאַוונער, אורי, 247.
- קאַלקרייט, האַנט, 160.
- קאַנט, עמנואל, 26, 51, 77, 152, 163, 218.
- קאַנץ, קאַרל פּיליפּ, 20.
- „קהלת מוסרי“, 46.

א י נ ה א ל ט

זייט
9 . . . . . פון פאַרמאַסער

ערשטער קאַפיטל:

פרידריך דער צווייטער און די יידן אין פרייסן. — דער יידישער קיבוץ אין בערלין; זיין עקאָנאָמישער חוקס און זיין רעכטלאָזע לאַגע. — די סאָציאַלע סחירות. — די השפעה פון די פּראַנציוזישע „אויפקלערער“. — דער דאָקטאָר אהרן גומפּערץ. — משה מענדעלסאָן; זיין ראָלע און באַדייט. — מענדעלסאָן אַלס פּערזענלעכקייט. — מענדעלסאָן אין לעסינג. — מענדעלסאָנס „פּעדאַגאָג“. — זיין באַהאַנדלען די פּראַגע חעגן השארת הגפּש (אומשטערבלעכקייט פון דעם מענטשנס גשמה) . . . . .

צווייטער קאפיטל:

ז"ס

דער אויסערגעוויינלעכער דערסאלג פון מענדעלסזאָנס סעדאָן. — מענדעלסזאָנס וויפּוח מיט לאַפּאַסטערן. — מענדעלסזאָנס ענטפּער; זיין פּאַר-האַלטן צום קריסטנטום און צום ייִונטום. — זיין יוגנט-צייטשריפט „קהלת מוסר“. — זיין פּירוש אויף „קהלת“. — מרדכי שנאַבער קעגן מענדעלסזאָן. — שנאַבער אַלס מעדיקער; זיין „מאמר התורה והחכמה“. — זינע ראַדיקאַלע אַנשווינגען. — זיין „יסוד תורה“. — גלויבן און וויסן. — די ראלע פון שפּירונגען אינם פּאַרשינגס-פּראָצעס. — דער ברייט-טויש צווישן מענדעלסזאָן און יעקב עמדין. — מענדעלסזאָן און שלמה דובנאָ. — מענדעלסזאָנס חומש-איבער-זעצונג און זיין „פּיאָר“. — מענדעלסזאָן דער ראַציאָנאַליסט און דער „שטאַק-יודע“. — זיין פּאַרהאַלטן צום רעליגיעזן ריטוס; זיין „יערוזאַלעם“ 37

דריטער קאפיטל:

דער קולטורעלער באַדייט פון מענדעלסזאָנס חומש-איבערזעצונג. — נבּתלי חירץ ווייזעל אַלס בעל-לשון און מדקדק. — יאָזעף דעם צווייטנס „סאַלעראַנץ-עדיקט“. — ווייזעל אַלס השּכּלה-קעמפּער. — זיין אויפּרוּף „דברי שלום ואמת“. — זיין פּראָגראַם וועגן קינדער-דערציִונג. — דער קאַמף פון די אַרטאָדאָקסן קעגן ווייזעלס אויפּרוּף. — די קעניגספּערגער כּהרה „דוּרשי לשון עבר“ און איר צייטשריפט „המאסף“. — דאָס פּראָגראַם פון די „מאספּים“. — דער באַדייט פון דער צייטשריפט. — דער „מאסף“ ווערט אַריבערגעטראַגן פון קעניגספּערג קיין בערלין. 78

פּערטער קאפיטל:

השּכּלה און אַסימילאַציע. — אַלע צרות נעמען זיך פון „רעליגיעזע פּאַראַורטיילן“ — דער וועלטבאַנעם פון די בעלי „המאספּים“. — זייער קאַמף קעגן די רבנים. — מענדל ברעטלוויס „אויפּרוּף“ און וואַלפּסזאָנס פּאַמאַלעט „ישיבה בארץ החיים“. — די פּראָטעסטן קעגן דעם „המאסף“. — דעם „מאסף“ אונטערגאַנג. — אהרן וואַלפּסזאָן און זיין „ישורון“. — דער דעוויז „מה יאמרו הגוים“. — די מענדעלסזאָנשישע השּכּלה. — מענדעלסזאָנס פּאַרהאַלטן צו אידעישע קעגנער, זיין אַפּאַרטוניזם. — מענדעלסזאָנס „תלמידים“. — הערץ האַמפּערג אַלס מענטש און „אויפּקלערער“. — דוד פּרידלענער אַלס קעמפּער פאַרן „שכל הישר“. — זיין קאַמף פאַר גלייכבאַרעכטיקונג. — פּרידלענערס פּאַרהאַלטן צום טראַדיציאָנעלן ייִדנטום; זיין שנאה צו „מיכטיק“ און „צערע-מאַנאַל-געזעצע“. — די „שמד-מגפה“ (טויף-עפּידעמיע). — די ייִדישע פּרויען און די בערלינער סאַלאָנען. — דער נצחון פונם שכל און דאָס אויפּלייכטן פון די הערצער. — די השּפּעה פון זשאַן זשאַק רוססאָ און פון די ראַמאַנטיקער. 113

פּינפטער קאפיטל:

רוססאָס אידעען און זייער השּפּעה אויף די בעלי „המאספּים“. — אידיילעס און דער ביבל-סטיל. — צוריק צו פּראָדוצירנדיקער אַרבעט און רעפּאַרמירן דאָס דערציִונגס-סיסטעם. — דער גייסטיקער איבערברוּך. — רחל לעווין און איר חשפּון-הנפש. — שלמה מיימון און זיין „לעבענסגעשיכטע“. — מיימוןס וועלט-באַנעם. — איציק אייכל און זיין ראַמאַנטיש ליבע צו דער

ביבל-שפראך. — אייכלס ליטערארישע טעטיקייט. — דער באדייט פון זיין
לוסטשפיל 'ר' הענאך, אדער וואָס טוט מען דערמיט. — אהרן וואַלפּסזאָן
האלע און זיין לוטשפיל „לייכטזין אונד פּרעמעליי". 155

זעקסטער קאפיטל:

משה מאַרקווי, דער קעניגסבערגער דאָקטאָר. — זיין לעבן „במדינות
פוילין". — די שפראך-פראַגע ביי מאַרקווי. — זיין „עזר ישראל". — דער
סטיל פון מאַרקוויס ווערק. — דאָקטאָר מאַרקווי אַלס מוכיח. — דער קול-
טור-ליטעראַרישער באַדייט פון זיין „עזר ישראל". — אהרן איזאק און זיין וואַנדער-
לעבן. — דער באַדייט פון זיין „אויטאָביאָגראַפיע". — דוב בער באַלעכאָווער
און זיין ליטעראַרישע ירושה. 185

זיבעטער קאפיטל:

דער דור „המאספים". — שפראַכפאָרשער און שרייבשטעלער. — שמואל
רומאני און זיין שאַפן. — שלמה פּאָפּענהיים; זיין אַנטייל אינם קמיעות-
קאַמף; זיין „יריעות שלמה" און „אַרבע פּוטות". — יהודה-ליב פּן-זאב און זיין
היסטאָפּטלעכע טעטיקייט, זיין פּן סירא-איבערזעצונג. — יצחק סאַטנאַב אַלס
פּערזענלעכקייט; זיין ליבע צו אימיטאַציעס, זיין ליטעראַרישע טעטיקייט. —
חצי מאמין וחצי מין. — שוואַל בערלין דער אַפיקורסישער רב, זיין סאַטירע
„כתב ישר". — שוואַל בערלין אַלס פּאַלסטיקאַטאָר, זיין „מצפה יקותיאל" און
„בשמים ראש", זיין צוואה. 212

אַכטער קאפיטל:

וויזעלס ביבלישער העלדן-עפּאָס „שירי הפּארת". — מעסיאָדע" און
„מאָזאָדע". — פּראַנקע מענדעס און זיין „גמול עתליה". — יוסף טראַפּלאָוויץ
און זיין דראַמע „מלוכת שאול". — „עכטע" און „פּאַלשע" אויפקלערונג. —
פּאַמפלעטן און סטרייטשריפּטן קעגן די „אויפגעקלערטע". — דער אַנאַגימער
„עולם חדש" און נחמן באַראַשס „עין משפט". — דער בעל „ספר הברית" קעגן
די ראַציאָנאַליסטן. — יהודה-ליב מרגליות און זיין אַרויסטרייט קעגן מענדעלס-
זאָנס אידעען. — דער שקלאַווער קרייז און די בערלינער השכלה. — נעוואַ-
כאַוויץ און זיין „קול שועת בת יהודה". — דער גייסטיקער איבערברויך. —
פון צייטווייליקן שלום צו גייעם פּאַרביטערטן קאַמף קעגן רעאַלן וויסן. —
דאָס מיסטישע גרויסע וואַנדער. 242

- ביילאָגע נומ' 1 273
- ביילאָגע נומ' 2 — וועגן משה מיזעלש 274
- ביילאָגע נומ' 3 — אויס אליה מורפורגוס אַרטיקל 275
- ביילאָגע נומ' 4 — שלמה פּאָפּענהיים גביות-עדות מכח דער קמיעות-טהלוקת 276
- ביילאָגע נומ' 5 — שוואַל בערלינס סאַטירע „כתב ישר" 278
- ביילאָגע נומ' 6 — א) פּראַגמענטן אויס דעם קונטרס „עולם חדש" 280
- ב) פּראַגמענטן אויס באַראַשס „עין משפט" 282
- זוכצעטל 284